ПОДАТКОВА ТА МИТНА СПРАВА В УКРАЇНІ

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ

ECONOMIC THEORY

Частина 1

PART I

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ
ECONOMIC THEORY
1

СЕРІЯ «ПОДАТКОВА ТА МИТНА СПРАВА В УКРАЇНІ»

Серію «Митна справа в Україні» засновано 2001 р.
Її продовженням є серія «Податкова та митна справа в Україні», яку започатковано 2015 р.

Редакційна колегія:
Пашко П. В., д.е.н. (голова)
Бережнюк І. Г., д.е.н.
Деркач Л. В., к.ю.н.
Крисоватий А. І., д.е.н.
Мазаракі А. А., д.е.н.
Ченцов В. В., д.н.держ.упр., д.іст.н.

У СЕРІЇ «МИТНА СПРАВА В УКРАЇНІ» ВИЙШЛИ ДРУКОМ:

2002

«Основи митної справи»

«Митний контроль та митне оформлення»

2003

«Таможенное оформление морских грузов»

«Основы таможенного дела в Украине»

«Митний контроль на автомобільному транспорті»

2004

«Митний контроль на залізничному транспорті»

«Митне оформлення автотранспортних засобів»

«Основи митної справи в Україні»

«Митний кодекс України та нормативно-правові акти, що регулюють його застосування»

«Митний контроль на повітряному транспорті»

«Митне регулювання зовнішньоекономічної діяльності в Україні»

«Коментар до Митного кодексу України»

2005

«Порядок заповнення вантажної митної декларації»

2006

«Основи мистецтвознавчої експертизи та вартісної оцінки культурних цінностей»

«Історія митної справи в Україні»

«Митне регулювання зовнішньоекономічної діяльності в Україні»

2008

«Основи митної справи в Україні»

2009

«Таможенный контроль: на пути к международным стандартам»

«Таможенный контроль в морских пунктах пропуска»

«Митне оформлення енергоносіїв»

«Митна безпека»

«Міжнародні перевезення товарів автомобільним транспортом: теорія і практика»

«Підготовка та підвищення кваліфікації митних брокерів і декларантів: збірник нормативних документів і відомчих роз'яснень»

2010

«Святий Матфей. Митар. Апостол. Євангеліст»

«Історія митної діяльності: Україна в європейському контексті»

2011

«Митні інформаційні технології»

«Особливості митної класифікації товарів»

«Інфраструктура відкритих ключів: технології, архітектура, побудова та впровадження»

«Розподілені бази даних»

2012

«Інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності митних органів»

«Митний кодекс України» / Коментар до ст. 6»

«Митна політика та митна безпека: концептуальне визначення та шляхи забезпечення»

«Архітектура комп'ютера»

«Комп'ютерна схемотехніка»

2013

«Актуальні питання теорії та практики митної справи»

«Історія митної діяльності»

«Механізми державного управління митною справою»

«Формування системи митного аудиту»

2014

«Митна енциклопедія, т. 1»

«Митна енциклопедія, т. 2»

«Митна енциклопедія, т. 3»

У СЕРІЇ «ПОДАТКОВА ТА МИТНА СПРАВА В УКРАЇНІ»
ВИЙШЛИ ДРУКОМ:

2015

«Митне регулювання України: національні та міжнародні аспекти»
«Українська митниця: вчора, сьогодні, завтра»
«Митна політика держави та її реалізація митними органами»
«Механізми державного управління митною справою»
«Історія митної діяльності»
«Митне право України»
«Реформування податкової системи України: сучасні виклики та орієнтири»
«Митна справа»
«Міжнародні економічні відносини: у 2-х частинах»
«Адміністративно-правове сприяння соціально-економічному розвитку в Україні: теоретико-методологічні засади»
«Бухгалтерський облік в умовах застосування інформаційних технологій: історія та практика»
«Розслідування злочинів, пов'язаних із неналежним виконанням професійних обов'язків медичними працівниками: сучасний стан, проблеми та напрями удосконалення»
«Формування управлінської компетентності майбутніх економістів у процесі професійної підготовки: теорія і практика»
«Let Develor English skills»
«Кримінальний процес України»
«Європейська інтеграція»
«Протидія розслідуванню кримінальних правопорушень у сфері оподаткування: теорія та практика»
«Інформатика та обчислювальна техніка: практикум»

2016

«Регулятивний потенціал фінансового ринку в умовах глобальних викликів»
«Правовий статус фіскальних органів України та держав-членів Європейського Союзу»
«Психологічні основи у професійній підготовці фахівців ПМ»
«Математика для економістів. Вища математика. Частина І. Лінійна алгебра. Аналітична геометрія»
«Сучасні інформаційні системи і технології: управління знаннями»
«Економічна кібернетика: введення в спеціальність»
«Інформаційні системи та технології у фінансових установах»
«Фінансове забезпечення інноваційного розвитку»
«Практикум з інформаційних систем в економіці»
«Практикум з WEB-програмування»
«Малий та середній бізнес у взаємовідносинах із податковими органами: соціологічна інтерпретація»
«Моделювання систем захисту інформації»
«Формування бюджетної стратегії України: теорія, методологія, практика»
«Актуальні питання розвитку банківської системи України»
«Система державного фінансового контролю: формування та розвиток в Україні»
«Соціалізація студентської молоді у процесі професійної підготовки»
«Розвиток бухгалтерського обліку в умовах інтеграційних процесів»
«Правове забезпечення фінансової безпеки України»
«Grammar for Students of Economics (для економістів)»
«English Grammar for law Students (для юристів)»
«Алгоритмізація та програмування»

2016

«Основи психології та конфліктології для фахової підготовки економістів»

«Проблеми соціологічного, психологічного та педагогічного забезпечення податкових відносин в Україні»

«Математика для економістів. Функція багатьох змінних. Ряди»

«Інформаційні системи і технології»

«Інформаційні системи і технології на підприємстві»

«Теорія ймовірностей та математична статистика: практикум»

«Економічні перспективи підприємництва України»

«Актуальні проблеми теорії держави і права»

2017

«Теорія держави і права»

«Історія митної діяльності»

«Механізм державного управління митною справою»

«Митна політика держави та її реалізація»

«Митне право України»

«Стан та перспективи розвитку бухгалтерського обліку та оподаткування в Україні»

«Державні цільові фонди»

«Аналітично-контрольні аспекти регулювання фінансово-господарської діяльності суб'єктів економіки»

«Міжнародне фінансове право»

«Концептуалізація інституту уповноважених економічних операторів: проблеми забезпечення безпеки та спрощення міжнародної торгівлі»

«Тактика розслідування фінансових злочинів, вчинених із використанням зареєстрованих у зоні пільгового оподаткування компаній»

«Інститут митної вартості імпортних товарів в Україні: актуальні питання та вектори розвитку»

«Державна фіскальна служба України: управління кадровим потенціалом в умовах інституційних змін»

«Фінансовий ринок України: розбудова інфраструктурної компоненти»

«Податкова політика України: теоретико-правовий аспект»

«Митна статистика України»

«Запобігання митним правопорушенням: охорона і захист прав інтелектуальної власності на митному кордоні України»

«Інформаційні системи і технології в податковій справі»

«Митна справа України

«Україна – територія можливостей для розвитку підприємництва»

«Актуальні проблеми приватного права»

«Антикризове управління фінансовими корпораціями»

«Оподаткування електронної комерції в Україні»

«Протидія агресивному податковому плануванню: світовий досвід та виклики для України»

2018

«Податкова діяльність держави в умовах становлення інформаційної постіндустріальної економіки»

«Зовнішня торгівля України. Митна статистика (1991–2016 роки)»

«Митна логістика»

«Інноватика на фінансових ринках»

«Особливості документування махінацій у сфері державних фінансів, при вчиненні яких використовуються зареєстровані на територіях з пільговим оподаткуванням компанії»

2018

«Міжнародне співробітництво держав у сфері захисту національних меншин»

«Адміністрування податків і платежів»

«Регулювання фінансових ринків в умовах глобалізації»

«Управління митними ризиками: теорія та практика»

«Митна вартість транспортних засобів: теоретико-методологічні засади контролю в Україні та міжнародна практика»

«Фінансовий ринок»

«Підприємництво в умовах формування нової економічної і технологічної нормальності суспільства»

«Актуальні проблеми удосконалення системи протидії митним правопорушенням»

«Оподаткування зовнішньоекономічної діяльності»

«Фіскальна політика: теоретичні та практичні аспекти юридичної практики»

2019

«Електронний аудит – сучасна форма електронного контролю»

«Розвиток постмитного аудиту в Україні»

«Податок на доходи фізичних осіб та єдиний соціальний внесок: новації реформ та їх наслідки»

«Підприємницька діяльність»

«Основи оподаткування»

«Інформаційно-аналітичні технології в оподаткуванні»

«Основи зовнішньоекономічної діяльності»

«Актуальні питання запобігання і протидії незаконному обігу тютюнових виробів»

«Управління фінансовими активами»

«Дослідження підприємництва: ключові механізми організації, основні драйвери та перспективи»

«Підприємство в епоху глобальних трансформацій: виклики та перспективи розвитку»

«Система управління ризиками у державній митній справі»

«Фіскальна політика України в умовах фінансової децентралізації: теорія, методологія, практика»

«Митна наука. Анотований покажчик результатів наукових досліджень (2009–2018 рр.)»: у 2 т.

«Управління публічними фінансами та проблеми забезпечення національної економічної безпеки»

«Приватний і публічний інтерес у системі податкових правовідносин»

2020

«Митна статистика України»

«Управлінські інформаційні системи в обліку та оподаткуванні»

«Митне право»

«Модернізація податкової і митної політики в інституціональному забезпеченні розвитку економіки України»

«Імплементація європейських цінностей та технологій оподаткування в Україні»

«Фінансова політика: теоретичні та практичні аспекти юридичної науки»

«Державний фінансовий аудит: проблеми теорії і практики»

«Державний фінансовий контроль»

«Економічна теорія»

«Державні цільові фонди»

«Теоретичні та практичні аспекти визначення та підтвердження походження товарів»

«Організація постмитного контролю та аудиту»

УНІВЕРСИТЕТ ДЕРЖАВНОЇ ФІСКАЛЬНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

СЕРІЯ «ПОДАТКОВА ТА МИТНА СПРАВА В УКРАЇНІ»
Заснована 2015 року і є продовженням започаткованої 2001 року
серії «Митна справа в Україні»

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ
(історія економіки та економічної думки, політекономія, мікроекономіка, макроекономіка)

Навчальний посібник

У двох частинах

ЧАСТИНА І
ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ, ПОЛІТЕКОНОМІЯ

За загальною редакцією М. М. Теліщука

Ірпінь
2020

УДК 330.1(075.8)
ББК 65.01я73
Е 45

Рекомендовано до друку Вченою радою
Університету державної фіскальної служби України
(протокол № 5 від 30 квітня 2020 року)

Рецензенти:

Мартиненко В. П., професор, доктор економічних наук (Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»);

Андрущенко В. Л., професор, доктор економічних наук (Університет державної фіскальної служби України).

Автори:

Мацелюх Н. П., д.е.н., професор; Теліщук М. М., к.е.н., доцент; Скорик М. М., к.е.н.; Максименко І. А., к.філос.н.; Мартиненко В. В., к.е.н., доц.; Старостенко Г. Г., д.е.н., проф.; Поснова Т. В., к.е.н., доц.; Корж М. А., к.е.н.; Теліщук М. М., магістр з обліку і аудиту.

Е45 **Економічна** теорія (історія економіки та економічної думки, політекономія, мікроекономіка, макроекономіка): у 2-х ч. Частина 1. Історія економіки та економічної думки, політекономія ≈ Economic theory (History of economics and economic thought, political economy, microeconomics, macroeconomics). Part I. History of economics and economic thought, political economy : навчальн. посіб. / Мацелюх Н. П., Теліщук М. М., Скорик М. О. та ін. ; за ред. М. М. Теліщука. – Ірпінь: Університет ДФС України, 2020. – 532 с. – (Серія «Податкова та митна справа в Україні » ; т. 146).

ISBN 978-966-337-581-6

Навчальний посібник підготовлений згідно з вимогами освітньої програми для підготовки здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня денної та заочної форм навчання (з поглибленим вивченням іноземної мови). Для полегшення користування матеріал подається українською, а потім англійською. Кожний розділ включає план; логічно-тезовий виклад питань для розгляду на лекції; термінологічний словник; тести; запитання та завдання для контролю, список рекомендованих джерел.

Буде корисним усім, хто цікавиться економічною теорією та вивчає іноземну (англійську) мову, зокрема за білінгвальною методикою.

УДК 330.1(075.8)
ББК 65.01я73

© Мацелюх Н. П., Теліщук М. М.,
Скорик М. О. та ін., 2020

ISBN 978-966-337-581-6

© Університет ДФС України, 2020

UNIVERSITY OF THE STATE FISCAL SERVICE OF UKRAINE

SERIES “FOR STUDENT ASSISTANCE TO UDFSU”
The series “Assistance for students of USFSU” was founded in 2016.

ECONOMIC THEORY
(history of economics and economic thought, political economy, microeconomics, macroeconomics)

PART I
HISTORY OF ECONOMICS AND ECONOMIC THOUGHT, POLITICAL ECONOMY

Tutorial

Irpin
2020

UDC 330.1 (075.8)
BBK 65.01я73
E45

Recommended for publication by the Academic council
University of the State Fiscal Service of Ukraine
(protocol № 5 from 30.04.2020)

Reviewers:
Martynenko V.P., Doctor of Economics, professor (National Technical University of Ukraine "Kiev Polytechnic Institute named after Igor Sikorsky")
Andrushchenko V.L., Doctor of Economics, professor (University of the State Fiscal Service of Ukraine).

Authors:
Matseliukh N. P., doctor of economics, professor; Telishchuk Myk. Myk., PhD in Economics, docent; Skoryk M. O., PhD in Economics; Maksymenko I. A., candidate of philosophy, docent; Martynenko V. V., PhD in Economics, docent; Starostenko H. H., doctor of economics, professor; Posnova T. V., PhD in Economics, docent; Korzh M. A., PhD in Economics; Telishchuk Myr. Myk., master of accounting and auditing.

E45 **Economic theory (History of economics and economic thought, political economy, microeconomics, macroeconomics) Part I. History of economics and economic thought, political economy: Tutorial** / Matseliukh N.P., Telishchuk Myk. Myk., Skoryk M.O. etc.; in a row. Myk. Myk. Telishchuk – Irpin: University State Fiscal Service of Ukraine, 2020. – 532 p. (Series «To help the student USFSU», vol. 146).
ISBN 978-966-337-581-9

The guide contains two parts: Part 1. "History of economics and economic thought, political economy", Part II. "Microeconomics, macroeconomics". Each part consists of three chapters. To facilitate the use of the manual, the material is submitted in Ukrainian and then in English. Each chapter includes a plan for studying it; logical and abstract presentation of questions for consideration at lectures; terminological dictionary; tests; questions and tasks to control. The list of recommended sources includes textbooks, manuals, scientific works of domestic and foreign authors.

It will be useful to anyone interested in economic theory and learning a foreign (English) language, including bilingual methods.

UDC 330.1 (075.8)
BBK 65.01я73

© Matseliukh N. P., Telishchuk Myk. Myk., Skoryk M. O. et al., 2020
© University of the State Fiscal Service of Ukraine, 2020

ISBN 978-966-337-581-9

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....13

РОЗДІЛ І. ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ.....15

1.1. Господарські форми економіки і особливості економічної думки Стародавнього світу та Середньовіччя..... 15

1.1.1. Предмет і метод історії економіки та економічної думки...15

Примітки та ілюстративний матеріал.....17

1.1.2. Господарство первісного суспільства та його еволюція на етапі ранніх цивілізацій.....23

1.1.3. Особливості господарського розвитку та економічної думки періоду формування світових цивілізацій (VIII ст. до н. е. – V ст.).....33

Примітки та ілюстративний матеріал.....35

Примітки та ілюстративний матеріал.....43

1.1.4. Феодальна система господарства в Західній Європі та Україні. Економічна думка Середньовіччя.....44

Запитання та завдання для контролю.....54

Термінологічний словник.....54

Контрольні тестові завдання.....56

1.2. Ринкове господарство країн європейської цивілізації в період від формування передумов капіталізму до становлення монополістичної конкуренції (XVI ст. – початок XX ст.).....58

1.2.1. Генеза капіталізму та перехід до індустріального суспільства.....58

Примітки та ілюстративний матеріал.....60

1.2.2. Економічна думка перехідного періоду від аграрного до індустріального суспільства.....65

Примітки та ілюстративний матеріал.....70

1.2.3. Особливості промислового перевороту у провідних країнах світу.....73

Примітки та ілюстративний матеріал.....79

1.2.4. Економічна думка у другій половині
XVIII ст. – першій половині XIX ст. 80
Примітки та ілюстративний матеріал 83
1.2.5. Становлення та розвиток монополістичного капіталізму
у провідних країнах світу 88
Примітки та ілюстративний матеріал 89
1.2.6. Економічна думка в період монополістичної конкуренції
(друга половина XIX ст. – початок XX ст.)..... 96
Запитання та завдання для контролю 99
Термінологічний словник..... 100
Контрольні тестові завдання 102

1.3. Господарство та економічна думка в період державно-монополістичного розвитку суспільства європейської цивілізації та під впливом науково-технічної революції (XX ст. – початок XXI ст.)..... 104
1.3.1. Світове господарство у міжвоєнний період..... 104
1.3.2. Економічна думка в період державно-монополістичного
розвитку суспільства європейської цивілізації
(перша половина XX ст.) 112
Примітки та ілюстративний матеріал 115
1.3.3. Основні тенденції розвитку світового господарства
у другій половині XX ст. 120
1.3.4. Економічна думка у другій половині XX ст. 139
1.3.5. Світове господарство на етапі інформаційно-технологічної
революції (кінець XX ст. – початок XXI ст.) 166
Примітки та ілюстративний матеріал 170
1.3.6. Основні напрями економічної думки на етапі
інформаційно-технологічної революції
(кінець XX ст. – початок XXI ст.) 170
Запитання та завдання для контролю..... 180
Термінологічний словник..... 180
Контрольні тестові завдання 183

РОЗДІЛ ІІ. ПОЛІТЕКОНОМІЯ 185

2.1. Економічні потреби та інтереси.
Процес суспільного виробництва та його основні фактори 185
2.1.1. Економічні потреби: сутність, структура. Ієрархія потреб .. 185
Примітки та ілюстративний матеріал 188
2.1.2. Закон зростання потреб і механізм його дії 189
2.1.3. Взаємозв'язок потреб, виробництва і споживання 191
2.1.4. Економічні інтереси суспільства..... 192
Примітки та ілюстративний матеріал 195
2.1.5. Продуктивні сили і виробничі відносини.
Фази та сфери суспільного виробництва.
Суспільне виробництво та його елементи..... 196
Примітки та ілюстративний матеріал 202
2.1.6. Суспільний поділ праці та його форми 204
Примітки та ілюстративний матеріал 206
2.1.7. Основні економічні фактори (ресурси) виробництва,
їх взаємодія 206
Примітки та ілюстративний матеріал 210
Запитання та завдання для контролю..... 213
Термінологічний словник..... 213
Контрольні тестові завдання 215

2.2. Економічні системи суспільства.
Сучасні економічні системи..... 218
2.2.1. Сутність та структура економічної системи 218
Примітки та ілюстративний матеріал 220
2.2.2. Структура економічних відносин 222
2.2.3. Типи економічних систем 223
Примітки та ілюстративний матеріал 227
2.2.4. Перехідні економічні системи: зміст, риси, суперечності 229
2.2.5. Відносини власності в економічній системі суспільства . 231
Примітки та ілюстративний матеріал 235
2.2.6. Специфікація прав власності. Теорема Р. Коуза 237
Примітки та ілюстративний матеріал 241
Запитання та завдання для контролю..... 242

Термінологічний словник 243
Контрольні тестові завдання 245

2.3. Ринок: його сутність, функції та механізм функціонування 248
2.3.1. Ринок як економічна категорія 248
Примітки та ілюстративний матеріал 251
2.3.2. Функції ринку 253
2.3.3. Класифікація ринків та їх структура 255
2.3.4. Ринковий механізм і його елементи 259
Примітки та ілюстративний матеріал 260
2.3.5. Попит і пропозиція та їх взаємодія 261
2.3.6. Взаємодія попиту і пропозиції та встановлення ринкової рівноваги 264
Примітки та ілюстративний матеріал 268
Запитання та завдання для контролю 269
Термінологічний словник 270
Контрольні тестові завдання 271

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ 273

CONTENTS

FOREWORD 278

PART I. HISTORY OF ECONOMICS AND ECONOMIC THOUGHT 280

1.1. Forms of economic activities and peculiarities of the economic thought of the ancient world and the Middle Ages 280

1.1.1. Subject and method of economic history and economic thought 280

Notes and illustrative material 282

1.1.2. The primitive society economy and its evolution at the stage of early civilizations 288

1.1.3. Features of economic development and thought during the formation of world civilizations (VIIIth century – Vth century BC) 297

Notes and illustrative material 299

Notes and illustrative material 307

1.1.4. Feudal system of economy in Western Europe and Ukraine. The economic thought of the Middle Ages 308

Questions and control tasks 317

Glossary 318

Control tests 319

1.2. Market economy of the European civilization since the formation of the preconditions of capitalism till the emergence of the monopolistic competition (XVIth – the beginning of the XXth century 321

1.2.1. The genesis of capitalism and the transition to an industrial society 321

Notes and illustrative material 323

Notes and illustrative material 325

1.2.2. Economic view of the transition from agrarian to industrial society 327

Notes and illustrative material 333

1.2.3. Features of the industrial revolution in the leading countries of the world 335
Notes and illustrative material 342
1.2.4. Economic thought in the second half of the XVIIIth century – the first half of the XIXth century 342
Notes and illustrative material 345
1.2.5. Formation and development of monopoly capitalism in the leading countries of the world 349
Notes and illustrative material 351
1.2.6. Economic thought during monopolistic competition (second half of the XIXth century – the beginning of the XXth century) 357
Questions and control tasks 360
Glossary 361
Control tests 362

1.3. The economy and economic thought during the state-monopolistic development of European civilization society and under the influence of the scientific and technological revolution (XXth – the beginning of the XXIst century) 365
1.3.1. World economy in the interwar period 365
1.3.2. Economic thought during the state-monopolistic development of European civilization society (the first half of the XXth century) ... 372
Notes and illustrative material 375
1.3.3. Main tendencies of the world economy development in the second half of the XXth century 380
1.3.4. Economic thought in the second half of the XXth century 398
1.3.5. World economy at the stage of the information and technological revolution (the end of the XXth century – the beginning of the XXIst century) 423
Notes and illustrative material 426
1.3.6. The main directions of economic thought at the stage of information and technological revolution (the end of the XXth century – the beginning of the XXIst century) 427
Questions and control tasks 436

Glossary 437
Control tests 439

PART II. POLITICAL ECONOMY 441

2.1. Economic Needs and Interests.
The process of social production and its main factors 441
2.1.1. Economic needs: essence and structure. Hierarchy of needs 441
Notes and illustrative material 444
2.1.2. The Law of Growing Needs and
the Mechanism of their Action 445
2.1.3. Interconnection of needs, production and consumption 447
2.1.4. Economic interests of society 448
Notes and illustrative material 451
2.1.5. Productive forces and production relations. Phases and spheres
of social production. Public production and its elements 451
Notes and illustrative material 457
2.1.6. Public division of labor and its forms 459
Notes and illustrative material 461
2.1.7. Main economic factors (resources)
of production and their interaction 461
Notes and illustrative material 465
Questions and control tasks 468
Glossary 468
Control tests 470

2.2. Economic systems of society.
Modern economic systems 473
2.2.1. The essence and structure of the economic systems 473
Notes and illustrative material 475
2.2.2. The structure of economic relations 476
2.2.3. Types of economic systems 478
Notes and illustrative material 481
2.2.4. Transitional economic systems: content,
features, contradictions 483
2.2.5. Property relations in the economic system of society 486

Notes and illustrative material 489
2.2.6. Specification of property rights. R. Coase theorem 491
Notes and illustrative material 495
Questions and control tasks 496
Glossary 497
Control tests 499

2.3. Market: its essence, functions and mechanism of functioning 502
2.3.1. Market as an economic category 502
Notes and illustrative material 505
2.3.2. Market functions 507
2.3.3. Classification of markets and their structure 509
2.3.4. Market mechanism and its elements 513
2.3.5. Demand and supplyin terms of their interaction 515
2.3.6. Interaction of demand and supply and establishment of market equilibrium 517
Notes and illustrative material 522
Questions and control tasks 523
Glossary 524
Control tests 524

LIST OF REFERENCES 527

ПЕРЕДМОВА

Економіка є об'єктом вивчення відповідної системи економічних дисциплін. У наукових класифікаціях системи економічних знань виділяється теоретичний блок: історія економіки та економічної думки, політична економія, мікроекономіка, макроекономіка, який є центральним виступає одночасно вступом до всієї економічної науки та, по суті, науковим узагальненням процесів і явищ економічної дійсності. У сучасній науковій і особливо навчальній практиці цей блок найчастіше виступає як економічна теорія.

Мета навчальної дисципліни полягає у комплексному вивченні економічних відносин як форми суспільного виробництва, пізнання основ економічного життя суспільства у взаємозв'язку з потребами та інтересами людей, вивчення проблем ефективного використання суспільством обмежених виробничих ресурсів і шляхів досягнення максимальних кінцевих результатів для задоволення людських потреб, що невпинно зростають. Завданням навчальної дисципліни є забезпечення ґрунтовної підготовки з економічної теорії як базової дисципліни навчального плану підготовки бакалаврів, глибоке розуміння студентами законів і категорій цієї науки, закономірностей функціонування і розвитку економічних систем, сутності ринкової економіки, способів і методів ефективного використання обмежених економічних ресурсів і проблем, пов'язаних з переходом українського суспільства до соціальної ринкової економіки. Оволодівши бакалаврською та магістерською навчальною програмою з економічної теорії, випускник університету зможе краще орієнтуватися в економічному житті, у виборі майбутньої трудової діяльності, бути конкуренто-спроможним на ринку праці, повніше реалізувати свої здібності, набуті знання, ефективніше використовувати їх для реалізації життєвих цілей та інтересів.

Навчальний посібник адресований студентам денної та заочної форми навчання, які здобувають перший (бакалаврський) рівень вищої освіти з поглибленим вивченням іноземної (англійської) мови галузей знань 07 «Управління та адміністрування»

спеціальностей 072 “Фінанси, банківська справа та страхування”, 073 “Менеджмент”; 076 “Підприємництво, торгівля та біржова діяльність”; 05 “Соціальні та поведінкові науки” спеціальностей 051 “Економіка”, 056 «Міжнародні економічні відносини”; 12 «Інформаційні технології», спеціальності – 122 “Комп’ютерні науки та інформаційні технології” та відповідає: програмі обов’язкової навчальної дисципліни “Економічна теорія (політична економія, мікроекономіка, макроекономіка)”, затвердженої Вченою радою Університету ДФС України, пр. № 4 від 24.10.2016, програмі “Економічна теорія (політична економія, історія економіки, економічна думка)”, затвердженої Вченою радою Університету ДФС України, пр. № 7 від 17.10.2019 та Освітньо-професійній програмі «Економіка міста та регіону», підготовки магістрів за спеціальністю 051 Економіка, затвердженою Вченою радою Університету ДФС України, пр. № 3 від 27.02.2020, яка передбачає вивчення дисципліни “Історія економічної думки” (за білінгвальною методикою).

Цей навчальний посібник складається з двох частин: Частина 1 “Історія економіки та економічної думки, політекономія” та частина ІІ “Мікроекономіка, макроекономіка”. Кожна частина складається із трьох глав. Для полегшення користування матеріал подається українською, а потім англійською. Кожна глава включає план; логічно-тезовий виклад питань для розгляду на лекції; термінологічний словник; тести; запитання та завдання для контролю, що забезпечує роботу з дисципліни в умовах модульно-рейтингової системи на засадах Болонської конвенції.

У списку рекомендованих джерел – підручники, навчальні посібники, наукові праці вітчизняних та зарубіжних авторів.

Запропоноване видання допоможе викладачам та студентам самостійно підготуватися до занять та поглибити свої знання іноземної (англійської) мови.

РОЗДІЛ І
ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

1.1. Господарські форми економіки і особливості економічної думки Стародавнього світу та Середньовіччя

1.1.1. Предмет і метод історії економіки та економічної думки.

1.1.2. Господарство первісного суспільства та його еволюція на етапі ранніх цивілізацій.

1.1.3. Особливості господарського розвитку та економічної думки періоду формування світових цивілізацій (VIII ст. до н. е. – V ст.).

1.1.4. Феодальна система господарства в Західній Європі та Україні. Економічна думка Середньовіччя.

1.1.1. Предмет і завдання історії економіки та економічної думки

Курс з історії економіки та економічної думки надає знання, потрібні для подальшого поглибленого вивчення інших фундаментальних та прикладних економічних дисциплін, розуміння альтернатив реальної економічної політики.

Якщо історія економіки має справу з історичним методом аналізу явищ з урахуванням національних особливостей, то економічні вчення потребують розкриття як національного, так і загального в цьому історичному – історичних тенденцій. Однак важливу роль у виникненні економічних концепцій, учень відіграє економіка, економічна сфера. І така взаємозалежність створює умови прогнозування управлінських концептуальних інституціональних рішень. Відтак, категорія «економічна історія» – єдність історії економіки та історії економічних вчень – не викликає заперечень.

Предметом вивчення історії економіки та економічної думки є процес становлення і розвитку господарства в різних історико-політичних, етно-культурних, теологічних, природно-кліматичних умовах розвитку, а також економічних поглядів, ідей, течій і шкіл, що дає можливість формування економічної науки як системи знань.

Об'єктом вивчення є розвиток економічної науки як особливої системи знань – від початку генези господарства та зародження економічних ідей у творах стародавніх мислителів до сучасних економічних систем та теоретичних концепцій.

Мета дисципліни. Вивчення історико-економічного досвіду та ідей видатних представників економічної науки; формування уявлень про особливості розвитку окремих країн; визначення факторів та причин швидкого розвитку одних країн та відставання інших у різні історичні проміжки часу; поглиблення та розширення знань з економічної теорії; формування теоретичної бази для аналізу проблем сучасної економічної політики; підвищення економічної та загальної культури фахівця з економіки.

Завдання дисципліни. Вивчення господарської діяльності народів різних країн в історичному розрізі, починаючи від стародавніх часів до сьогодення, відображення причиново-наслідкових зв'язків між рівнем розвитку господарства і соціально-економічною структурою суспільства. Завданням курсу є також вивчення економічної теоретичної спадщини, поглядів видатних мислителів від прадавніх часів до сучасності, ознайомлення з методами дослідження економічних наук. Формування навичок самостійної оцінки розвитку світової та вітчизняної економічної думки.

Студенти повинні вміти. Орієнтуватися у науковій періодизації генези світового соціально-економічного процесу; характеризувати причини та наслідки революційних та еволюційних економічних змін; виділяти особливості та закономірності розвитку окремих світових регіонів, країн, економічних угрупувань і об'єднань; логічно осмислювати об'єктивність переходу від однієї до іншої суспільно-економічної формації; давати правдиво історичну оцінку сучасним соціально-економічним процесам у світі та Україні; застосовувати знання економічних ідей в аналізі прикладних проблем; порівняти

основні ознаки методологічних підходів та теоретичних позицій найвидатніших економістів різних шкіл та напрямів і зіставляти погляди різних течій і шкіл; чітко уявляти класифікацію економічних теорій та періодизацію їх розвитку.

Міжпредметні зв'язки. Матеріал предмета потрібно пов'язувати з нормативними дисциплінами: економічна теорія, розміщення продуктивних сил, всесвітня історія, фінанси, гроші та кредит, облік та аналіз господарської діяльності, теорія управління, менеджмент, політологія, соціологія та філософія.

Примітки та ілюстративний матеріал

З часу виникнення історії господарства визначились різні підходи до наукової періодизації історії економіки. Зокрема, інституціонально-технологічний, історико-хронологічний, а також періодизація Ф. Ліста, Б. Гільдебранта та К. Бюхера, К. Маркса, В. Левитського, П. Мечникова, Е. Мейєра, А. Тойнбі, У. Ростоу.

З погляду історизму підходом до наукової періодизації історії економіки, який дає можливість відобразити основні події соціально-економічного та політичного розвитку людства, проаналізувати його певні закономірності, на нашу думку, є історико-хронологічний. Він передбачає такі основні періоди:

1. Архаїчний (від антропогенезу до 10–8 тис. р. до н. е.).

Відбувається фізичне і розумове становлення та самоусвідомлення людини, без яких не може йтися про елементи праці. Розпочинається перманентний процес винайдення та вдосконалення знарядь праці, пристосування до природних умов, що невпинно змінюються. Життєдіяльність людини привласнююча, колективно-стадна.

2. Неолітичної революції (від 8 тис. р. до н. е. до 4–3 тис. р. до н. е.)

Відбувається кардинальний, революційний перехід від привласнюючого до відтворюючого характеру життєдіяльності. Формуються нові галузі виробничої діяльності, відбувається поділ праці. Формуються основні соціальні інститути: сім'я, община, власність, право, держава, релігія.

3. Первісних цивілізацій та держав (від 5 тис. р. до н. е. до XVIII ст. до н. е.)

Формування традиційного характеру господарювання з переважання землеробства і натурального господарства, позаекономічним примусом як засобом організації та привласнення суспільної праці.

З'являються перші адміністративно-господарські та юридичні документи, які висвітлюють та врегульовують особливості соціально-економічних відносин, зокрема – Єгипетські повчання фараонів, звід законів Вавилонського царя Хаммурапі, Древньоіндійські Закони Ману та Артхашастра, філософські принципи конфуціанства.

У вищезазначених документах актуалізувалися такі питання:

– роль держави та державного управління (абсолютна економічна влада держави; авторитарна влада уособлювалася зі старшинством і мудрістю);

– власність та рабство (захист приватної власності; природність рабства);

– фіскальна система та фінанси (основне економічне завдання держави – наповнення скарбниці; товарно-грошові відносини допускалися тією мірою, яка не спричинятиме масового зубожіння вільних громадян).

4. Античний (від с. I тис. до н. е. до с. Vст.)

Формування юридично-правової системи регулювання соціально-економічних відносин суспільства на основі захисту приватної власності. З'являються ремесла, торгівля, грошова та фіскальна системи.

Антична економічна думка актуалізувала такі питання:

– природність рабства, зокрема у праці Ксенофонта "Домострой" – 430–354 рр. д. н. е.;

– поділ праці, який є основою виникнення ринку, торгівлі та грошей і зумовлює природність соціального поділу суспільства, зокрема у працях Платона – "Держава" та "Закони" – 428–348 рр. д. н. е.;

Арістотель у працях "Плітика" та "Нікомахова етика" (384–322 рр. д. н. е.) розподіляє діяльність людини на два види:

“економіку”, що є природною, продуктивною виробничою діяльністю, яка формує істинне багатство як сукупність споживчих вартостей, та “хрематистику”, що є діяльністю, пов’язаною з нагромадженням грошей;

– товаризація натурального римського господарства, зокрема у працях Катона Старшого “Землеробство” (234–149 рр. д. н. е.) та Варрона “Про сільське господарство” (116–27 рр. д. н. е.);

– роль держави у організації фіскальної системи та здійснення контролю за її функціонуванням, зокрема в указах римського імператора Августа Октавіана.

5. Аграрного суспільства (від V ст. до XV ст.)

Складання різноманітних форм феодальних відносин. Формування основних європейських націй із станово-державним способом життя. Поява самостійних міст, цехової системи, торговельних гільдій.

В умовах переважання натурального характеру господарювання, нерозвинутості ринкових відносин та інквізиційного засилля економічна думка, як і інші сфери знань, переживала певний застій. Основними джерелами економічної думки є юридичні кодекси – “Салічна правда” (V ст.) та “Капітулярій про вілли” (IX ст.) у королівстві франків, “Книга страшного суду” у Англії та “Руська правда” у Київській Русі (XI ст.).

Найвизначнішим представником економічної думки середньовіччя був Фома Аквінський (1225–1274 рр.). У працях “Сума проти язичників” та “Сума теології” він актуалізує такі питання:

– приватної власності як необхідного інституту людського життя;

– “справедливої ціни” як права продажу речі дорожче її вартості, але не дорожче ніж вона коштує її власникові;

– “грошей” – як засобу для полегшення обміну;

– “лихварського процента” – як своєрідного відшкодування втрачених доходів.

6. Переходу від аграрного до індустріального суспільства (від поч. XVI ст. до кінця XVIII ст.)

Відбуваються великі географічні відкриття та первинне нагромадження капіталу. Перша хвиля буржуазних революцій призвела до зміни соціально-економічної структури суспільства та утвердження мануфактурного виробництва. Складаються передумови до початку промислової революції.

Поширюється *протестантизм* як основне моральне джерело майбутньої буржуазної ідеології – його основоположниками стали Мартін Лютер та Жак Кальвін (1509–1546 рр.).

Формується перша економічна теорія "*меркантилізм"*, започаткована Вільямом Стаффордом (1554–1612 рр.) та реалізована в практиці економічного розвитку Англії.

Формуються основні засади *політичної економії* як сфери наукових знань (Вільям Петті (1623–1687 рр.) та П'єр Лепазан де Буагільбер), яка розглядає:

– "природну ціну"(вартість) речі;
– "політичну ціну"(ринкову) речі;
– залежність ринкової ціни від попиту та пропозиції і затрат праці на виготовлення речі;
– залежність економічної рівноваги від пропорційних цін.

Поширюється вчення французьких *фізіократів* (Франсуа Кене – 1694–1774 рр.), за яким суспільство поділялося на продуктивний та непродуктивний класи, а також сформулювалось вчення про "чистий продукт"(земельну ренту).

7. Утвердження індустріального суспільства (від поч. до к. XIX ст.)

Відбувається кардинальний перехід від вільної конкуренції до монополізму. Завершується процес формування сучасного світового господарства на основі кооперації, міжнародного поділу праці та виробничої спеціалізації.

Завершується формування *англійської школи класичної політичної економії* через поширення ідей Адама Сміта (1723–1790 рр., "Дослідження про природу і причини багатства народів")

та Девіда Рікардо (1772–1823 рр. “Засади політичної економії і оподаткування”), які актуалізували такі питання:

– “економічної людини”;

– праці як основи багатства;

– грошей як засобу не тільки обміну, але й засобу обігу;

– природної та мінової вартості;

– поділу праці як фактора зростання багатства;

– попиту та пропозиції;

– поділу “капіталу” на основний (засобипраці і продуктивні сили) та “оборотний”(гроші, сировина і продукція);

– випереджаючого зростання національного доходу порівняно зі зростанням податків та витрат держави;

Адольф Вагнер вперше відкидає твердження *про податки як “необхідне зло” чи “велике зло”* та формує вісім принципів оподаткування: дохідність, еластичність, раціональний вибір джерел та видів оподаткування, універсальність, рівність, визначеність, зручність, малозатратність.

Формується *“нова хвиля” у класичній економічній школі* – англійці: Д. Мак-Куллох, Т. Мальтус, Н. Сеніор, Дж. С. Міль; французи – Ж.-Б. Сей, Ф. Батіста; американець – Г. Ч. Керрі, які продовжили актуалізацію таких економічних категорій, як капітал, заробітна плата, прибуток, ціна.

Формується *“критичний напрям” політичної економії,* представлений С. Сісмонді, П. Прудоном, К. Родбертусом, Ф. Ласалем, які в епіцентр економічних досліджень поставили добробут та матеріальне становище людини, сформували теорію “державного соціалізму” та “залізного закону заробітної плати”(одержання робітником лише мінімуму зарплати).

Складається *німецька економічна історична школа* – Ф. Ліст, В. Рошер, Б. Гільденбрандт, К Кніс, Г. Шмоллер, представники якої визнають політекономію наукою про складові державної політики в національному аспекті та висувають теорію економічного розвитку народів (натуральне господарство, грошова економіка, кредитна економіка). Проблема соціальної рівноваги розглядалася як необхідна умова економічного розвитку.

Виникає *марксизм*, яким було сформульовано трудову теорію вартості, теорію додаткової вартості та доктрину економічної кризи.

8. Утвердження монополістичного капіталізму (п. XX ст. – с. XX ст.)

Концентрація капіталів і боротьба за економічний поділ світу призвели до серії криз та війн.

Закономірним явищем у цей період є виникнення *маржиналізму* – А. Маршалл (ввів у наук термін "економікс" у праці "Принципи економікс"), А. Пігу (створив економічну теорію добробуту), Дж. Б. Кларк (створив теорію граничної продуктивності), В. Парето (створив теорію про оптимальний розподіл економічних ресурсів і благ), Л. Вальрас (створив математичну модель загальної економічної рівноваги).

Формуються *теорії монополістичної* (Е. Чемберлін) та *недосконалої (монопсії) конкуренції* (Джоан Робінсон, праця "Економцічна теорія недосконалої конкуренції"); *вчення про податки* ("податкова держава" Йозефа Шумпетера).

Макроекономіка стає самостійним розділом економічної теорії (Дж. М. Кейнс, праця "Загальна теорія зайнятості, процента і грошей").

9. Постіндустріального суспільства (від с. XX ст.)

Відбулася технологічна революція. Світ вступив у фазу інформаційних та економічних глобалізаційних процесів. Сформувалося суспільство споживачів на основі активного розвитку соціального ринкового господарства.

Складається *повоєнне неокейнсіанство* – Рой Харрод, Алвін Хансен, Пол Семуюелсон, тотожністю якого стало функціонувння "змішаної економіки".

Фрідріх Август фон Хайєк, Людвіг Ерхард, Мілтон Фрідмен сформулювали основні ідеї *повоєнного неолібералізму*, зокрема:

– вчення про спонтанний характер ринкового порядку;

– основна функція державного регулювання – функція "нічного сторожа" або "спортивного арбітра";

– характеристика двох економічних систем – мінової ринкової та централізовано керованої;

– монетарна система як основний засіб регулювання економіки (досягнення стабільних темпів приросту грошової маси, що на основі ринкового саморегулювання покликано забезпечити зростання виробництва та високу зайнятість).

Формується *інституціоналізм* як система поглядів на суспільство та економіку, в основу якої покладено категорію інституту, тобто сукупність правових норм, звичаїв, традицій, а також описово-статистичні та історико-генетичні методи дослідження (Торстен Веблен – соціально-психологічний напрям; Джон Коммонс – соціально-правовий напрям; Уеслі Мітчел – кон'юнктурно-статистичний напрям; Джон Гелбрейт – індустріально-технологічний напрям). *Неоінституціальний* напрям економічної думки представляють – Рональд Коуз (теорія трансакційних витрат), Дуглас Норт (теорія "кліометрії"), Роберт Фогель (теорія взаємозалежності життєвого рівня суспільства та добробуту людини), Джеймс Б'юкенен (теорія суспільного вибору).

В умовах інтеграційних, інформаційних та глобалізаційних процесів, які розгорнулися у світовій економіці в останній третині XX ст., закономірним явищем стає поява *трансформаційних та глобалізаційних теорій*. Зокрема, Гуннар Мюрдаль обґрунтував теорію міжнародної економічної інтеграції, Пітер Друкер створив нову науку менеджмент, Алвін Тоффлер розробив теорії розриву з минулим, третьої хвилі та зрушення влади, Д. Бел розробив теорію індустріально-технократичного суспільства.

1.1.2. Господарство первісного суспільства та його еволюція на етапі ранніх цивілізацій

Історико-економічне значення неолітичної революції

Неолітична революція відбувалася від VI тис. до н. е. до III тис. до н. е.

Історико-економічне значення неолітичної революції полягає в утвердженні різних галузей відтворюючого господарства, що стає домінуючим. Складовою енеоліту є мідний та бронзовий віки.

Основними віхами цього періоду, які вплинули на еволюцію напрямів та характер життєдіяльності людини, були:

– перехід до осідлості та вдосконалення постійного поселення;

– виникнення тваринництва, ремесла та землеробства;

– утвердження макролітів;

– початок поділу праці та внутрішньогалузевої спеціалізації.

Неолітична революція була одночасно економічною, технологічною, побутовою, соціальною, етно-культурною та політичною. З'являються перші історично сформовані соціальні інститути – поділ праці (становіковий, племінний, фаховий), сім'я, рід, плем'я, община, релігія, власність, додатковий продукт. З об'єднанням функцій військового ватажка і судді влада військової аристократії істотно зміцнюється.

Бронзова доба (III – II тис. до н. е.)

До основних рис цього періоду відносять:

– панування та вдосконалення відтворюючого господарства;

– швидкий розвиток тваринництва й орного землеробства;

– відокремлення скотарських племен;

– формування місцевих центрів металургії та гончарного виробництва;

– початок активного обміну регіонального характеру (золото, бурштин, фаянс, сіль тощо).

Підвищення продуктивності праці на основі удосконалення знарядь праці, масове поширення їхнього виробництва з металу, поділ виробничої сфери на сільське господарство та ремесло, виробництво додаткового продукту призвели до поступового майнового розшарування та формування первісних держав, а з винайденням буквеного письма починається стадія цивілізації. Перші утворилися на Стародавньому Сході (Єгипет, Індія, Месопотамія, Китай) на зламі неоліту і бронзового віку. Одночасно елементи державності формуються в Україні в умовах трипільської культури.

Особливості східного рабства (Єгипет, Межиріччя, Індія, Китай)

Як уже зазначалося, зростання продуктивних сил забезпечило спочатку невелике, а потім істотне перевищення виробленого

над необхідним продуктом. У цих умовах стало економічно вигідно робити з полонених рабів, примушуючи їх працювати за їжу та привласнюючи додатковий продукт. Після полонених у рабів стали перетворювати злочинців із членів роду, далі – боржниківі збіднілих общинників. Спочатку боргове рабство було обмежене. Наприклад, за законами вавилонського царя Хаммурапі (1792–1750 рр. до н. е.) період рабської залежності обмежувався 3–7 роками, але потім став безстроковим. Діти рабів ставали рабами, іноді навіть у тому випадку, якщо один із батьків був вільним. Так рабство поступово ставало спадковим станом.

Формування, розвиток та занепад стародавніх цивілізацій охоплювали період від IV тис. до н. е. до V ст. н. е.

Єгипет

Східне рабство виникло в IV тис. до н. е. в Стародавньому Єгипті. До наших часів збереглися залишки давньоєгипетського літопису, які датуються III тис. до н. е. Історія країни в долині Нілу нараховує 30 династій фараонів і поділяється на декілька періодів – від Раннього до Пізнього царства. Вигідне стратегічне та географічне положення сприяло його політичному та економічному розвитку. За допомогою розгалуженої іррігаційної системи долина Нілу перетворилася в унікальну природну машину, що давала по два врожаї на рік. Другою важливою галуззю господарства було тваринництво, яке відтіснило мисливство. Єгиптяни вміли обробляти метали, винайшли соху, ремісники створювали витончений посуд, навчилися виготовляти папірус і навіть скло, мали власну писемність, календар, вивчали математику, астрологію, медицину. До основних галузей життєдіяльності належали: зрошувальна система землеробства, тваринництво, обробка каменю (піраміди), будівництво гідротехнічних споруд, ливарство, ювелірна справа, лляне ткацтво.

Основною продуктивною силою в первинній галузі виробничої діяльності (землеробстві) виступала вільна *сільська община*. Фараони та жерці поступово перетворювали вільних общинників у залежних через боргову систему. Рабів, завойованих або куплених, використовували в основному як слуг або продавали, і вони нічим не відрізнялися від залежних общинників.

Про економічну думку Стародавнього Єгипту можна довідатися насамперед з творів державних чиновників (писарів). До нашої доби дійшли “Повчання гераклкопського царя своєму синові Мерікара”, “Пророчення Іпусера”, “Пророцтво Неферті”, “Повчання Ахтоя, сина Дуауфа, своєму синові Піопі”, різні адміністративно-господарські та юридичні документи. Адміністративно-господарські документи характеризують організацію та управління державним (царсько-храмовим) господарством, організацію праці царських майстрів та землеробів. Крім того, як видно навіть із назв творів, важливе місце в давньоєгипетській літературі належить творам дидактичного характеру, що викладають правителям “правила” державного управління і керівництва господарством.

525 року до н. е. Єгипет завоювали перси.

Месопотамія

До району східного рабства належала також Месопотамія (Межиріччя). Найрозвиненішими державами Межиріччя в IV – III тис. до н. е. були Шумер, Ніппур, Ур, Урук, а з III тис. до н. е. – Вавилонське царство (“Брама бога”). Земля Месопотамії була високородючою, але засушливою, а Євфрат, щовесни розливаючись, перетворював ці землі в суцільне озеро. Виникала необхідність спорудження водозахисних гребель та іригаційних споруд. Шумери навчилися виплавляти та розливати чисту мідь, срібло, золото, у середині IV тис. до н. е. почали виготовляти бронзу. Серед основних галузей життєдіяльності: іригаційне землеробство (зернові, льон, горох, городина, садівництво, фініки); ремесло – металургія, обробка каменю; торгівля.

Основною продуктивною силою в первинній галузі виробничої діяльності, сільському господарстві були селяни-общинники, які втратили власність. На відміну від Єгипту, у державах цього регіону порівняно швидко розвивалася приватна власність та товарно-грошові відносини, посилювалося соціальне розшарування суспільства. Держава намагалася за допомогою законодавства регулювати економічну діяльність населення та регламентувати приватноправові відносини. Існувало як патріархальне (право викупу з неволі, право мати сім’ї), так і боргове та військове рабство.

У 1792–1750 роках до н. е. за правління вавилонського царя Хаммурапі було вперше “встановлено право в країні”. Прийняті ним закони складалися з 282 статей і вміщували широкий перелік норм, якими повинні були керуватися громадяни Вавилону. Основна мета законів – всебічне зміцнення економічної влади держави. Закони Хаммурапі захищають приватну власність, особливо власність царя, храмів, державних службовців та воїнів. Зазіхання на неї карається смертю або, у кращому випадку, продажем винуватця у довічне рабство. Розвиток товарно-грошових відносин допускається так, щоб не спричиняти масового зубожіння вільних громадян. Податки збиралися спеціальними збиральниками, а також “царськими слугами каналів та суші”, на чолі яких стояв “глашатай” – голова управління податків.

Індія

З II тис. до н. е. відбувається швидке піднесення економіки Індо-Гангської рівнини, для якої також характерне східне рабство та варнова система організації суспільства. Використовуючи залізні знаряддя праці, землероби на зрошуваних полях збирали по два врожаї на рік рису, пшениці, проса, льону, бавовни, цукрової тростини. Існує патріархальне рабство.

Вільні общинники – основна продуктивна сила в землеробстві. Кастовість стимулювала у ремісників високий професійний рівень і збереження навичок майстерності через передавання у спадщину. Розпад родоплемінного устрою в умовах специфіки аграрних відносин (земля – власність сусідської общини), а також звичаї і традиції закріпили владу родоплемінної аристократії (магараджів), земля стає їхньою власністю. Доля багатьох членів общини – страждання і злидні, хвороби. Проте різкого розшарування в сусідській общині немає, а поза общиною панує голод. Це країна сусідських общин з традиціями родоплемінного устрою. На відміну від інших країн Сходу, тут відбувається процес спеціалізації окремих районів. До основних галузей господарської діяльності належать: двоурожайне землеробство; гончарство; ткацтво; ювелірна справа. Спеціалізація сприяла товарообміну та виникненню грошового

обігу. *Формується прошарок професіоналів-купців та лихварів.* У V ст. до н. е. впроваджуються гроші у вигляді срібних злитків.

У середині II тис. до н. е., після арійського завоювання долини Інду, в основу староіндійських уявлень про суспільство було покладено концепцію станової (варнової) ієрархії та кастової визначеності професійних занять. Шлюб можна було укладати тільки з представниками своєї касти, у іншому випадку одружені та їхні діти ставали "недоторканими" – тобто найнижчою кастою. Найвищою вважалася варна брахманів, до якої входили жерці, священнослужителі та державні чиновники, до варни кшатріїв належала військова знать, хлібороби; ремісники, купці становили варну вайшів; неарійське населення та нащадки від змішаних шлюбів були об'єднані в варну шудр.

Індуська цивілізація багато в чому позначилася на розвитку людства своєю стародавньою культурою. Це – писемність, матеріальна культура, державність, філософія – від теїзму до софістики, матеріалізму.

Між IV та III ст. до н. е. з'являються літературні епопеї – "Махабхарата" і "Рамаяна", а також трактат "Артхашастра". У них подані грунтовні відомості про економіку, адміністрацію, соціальні та юридичні інститути, зовнішню та внутрішню політику. Держава визначалася як основний чинник економічного життя давньоіндійського суспільства. За Артхашастрою, основною метою економічної діяльності держави є наповнення скарбниці. Відповідно до цього у трактаті викладено вчення про управління та державні доходи, зокрема розглянуто їхні основні джерела, подано рекомендації щодо організації оподаткування. Навіть поширене в Індії буддійське вчення, заперечуючи рабство як перешкоду до досягнення нірвани, сповідувало необхідність усіляко уникати заборгованості та своєчасно сплачувати борги.

В індійській філософії не існує ідентифікованих понять суб'єкта та об'єкта, зла і добра, причини і наслідку. Веданта виходить з того, що причина криється у наслідку, а отже, їх протиставлення не має підґрунтя. Наслідок не є заново виробленим чи створеним, це лише новий вияв, так само як і причина ніколи не зникає. Існує тотожність суб'єкта й об'єкта, є їх синтез. "Веданта

ґрунтується переважно на синтезі суб'єкта та об'єкта, на ототожненні причини і наслідку, Я і Це є характерною ознакою Веданти, що відрізняє її від усіх інших філософій".

Індуїзм мав вплив на іудаїзм, християнство, іслам. І якщо єресі цих релігій їх потрясали, то в індуїзмі їм немає місця, тому що немає Тори, Євангелія, Корану.

Китай

Економіка східного рабства характерна і для Стародавнього Китаю. Першою хліборобською культурою вважається культура Яншо – V тис. до н. е. Характерною для тих часів є гарна мальована кераміка, що нагадує еламітські вироби й іншу доісторичну кераміку з Трипілля. У 2000 р. до н. е. китайці мали вже своє письмо. Після періоду землеробських культур Китаєм правило декілька династій – Сю (2205 р. до н. е.), Шан (1766 р. до н. е.), Чжоу (1122 р. до н. е.), Цінь (середина II ст. до н. е.).

Серед основних галузей виробничої діяльності – іригаційно-зрошувальне землеробство (рис, зернові, льон, бавовна, прянощі); металургія; ковальство; виробництво залізної зброї; гончарство; ткацтво, особливо шовкове; ювелірна справа; будівництво.

Для розуміння змісту й особливостей економічної системи Стародавнього Китаю потрібно враховувати, що держава виникла та розвивалася в межах географічної замкненості та тогочасних філософських і політичних уявлень, особливо конфуціанства (Кун-цзи або Кун Фу Дзи, або Конфуцій – 551–479 рр. до н. е., автор записаного його учнями збірника "Лунь юй" – "Бесіди і міркування"), яке перетворилося на державну ідеологію. На перший план висовувалися ідеї соціального порядку, заснованого на беззаперечному підкоренні централізованій владі імператора, що асоціювалася з старшинством та мудрістю. Щоб уникнути соціальних конфліктів, конфуціанці закликали правителів не відривати селян від сільськогосподарських робіт, дбати про поліпшення добробуту, зменшувати податки.

Конфуцій проповідує первісні засади: багатий народ – багата держава; він заперечує розкіш, виступає за помірність споживання, збереження ритуалів, за серединний шлях, суворе і чесне виконання обов'язків, самовдосконалення.

Ринкові відносини – торгівля, лихварство – підривали родоплемінний устрій і общину. Приватна власність не повинна бути культом – на перше місце Конфуцій ставить доброчинність, етику. Кожен повинен виконувати свої обов'язки. На запитання: "Що є життя?" – Конфуцій відповів: "Не роби людині того, чого не бажаєш собі". Таке ж положення існувало і у давньоіндуїстських джерелах, можливо, воно було запозичене Китаєм.

Взаємостосунки між правителем і народом виражалися так: імператор – вершник, чиновники і закони – вуздечки й віжки, народ – кінь. Щоб добре управляти кіньми, потрібно правильно їх гнуздати, рівно тримати віжки. Стимулом необхідно вважати розмірність сили коней та нагляд за узгодженим бігом останніх; у таких умовах правителю не потрібно кричати, хльостати віжками, чи підганяти іншим стимулом – коні й самі побіжать. Правитель, за Конфуцієм, повинен бути мудрецем. Управління, політика, етика – основне в конфуціанстві.

Великого значення конфуціанство надає родині, тому виникають родинний капіталізм, сімейний підряд (ментальність китайця відрізняється від ментальності німця, росіянина, українця). Вільні общинники були основною продуктивною силою, застосовували кругову поруку і колективну відповідальність сім'ї до третього коліна.

Особливості східного рабства:

1. Основна сфера економічного життя (сільське господарство) залишалася поза рабовласницьким виробництвом. Праця рабів в обробітку землі використовувалася частково в царських і храмових господарствах.

2. Основною продуктивною силою в первинній галузі виробництва – сільському господарстві виступали селяни-общинники. Між державою і общинниками-землеробами склалися відносини підданства. Було навіть "відомство постачальника людей" із ув'язненням – з числа тих, хто ухилявся від повинностей.

3. Раби, як правило, належали державі. Джерелами рабства були: війни та борги.

4. Використання рабської праці носило малопродуктивний характер. Це обслуговування рабовласників, будівництво пірамід, палаців та грандіозних іригаційно-зрошувальних систем.

5. Східне рабство не було класичним. Тут переплітались общинні та рабовласницькі елементи.

6. Формується традиційне господарство (первинна галузь – сільське господарство), яке існувало до с. XVI ст.

7. Поступово складався так званий азійський спосіб виробництва з безперечною участю держави в економічних процесах на основі тотожності, неподільності влади та власності (т. з. східний тоталітаризм).

Історико-економічне значення Трипільської культури

Людина з'являється на теренах України майже 1,5 млн р. до н. е. Найдавнішими палеолітичними стоянками є: Королеве, Рокосів на Закарпатті, Лука-Врублевецька на Дністрі, Амвросіївка на Донбасі.

Від VI – до III тис. до н. е. в умовах неолітичної революції на Українських землях формується могутня трипільська культура, носіями якої були осідлі землеробські племена індоіранської групи народів. Територія, яку вони займали, – це Карпати, П. Буг, Подніпров'я, Волинь, Степове Причорномор'я. Проживали в сільських городищах (1,5 тис. в Україні), протомістах з коло-радіальною системою забудови (20 таких міст, найбільше Майданецьке поселення до 400 га).

Господарство має відтворювальний характер. Основними галузями господарства були: хліборобство, тваринництво, гончарство, ткацтво. Формується наземний транспорт (віз, сани, лижі, волокуша). У виробництві використовували вдосконалені знаряддя праці сучасного типу, зокрема: дерев'яні мотики з крем'яними наконечниками; рало, кістяні й крем'яні сокири, серпи, коси; сверла, пили; застосовували шліфування; для виготовлення борошна використовували зернотерки (просорушка). Трипільські племена першими на території України вступили в добу використання металів.

Високого рівня досягли мистецтво оздоблення, вимальовування приміщень, писанок, а також гончарство, килимарство, різьбярство.

На основі господарської діяльності сформувалася духовна культура та релігійні уявлення.

Розвиток спеціалізованого будівництва та землеробської діяльності забезпечував високий рівень математичних та астрономічних знань. Трипільці першими створили чіткий сонячний календар з відповідними циклами землеробських робіт.

Наслідком неолітичної революції стала досить розвинена система товарообміну. Торгували з остготськими племенами, народами Балкано-Дунайського регіону. В обмін на продукти сільського господарства трипільці отримували коней, кераміку, мідну руду.

Із входженням у добу використання металів у праслов'янських племен зростає продуктивність сільського господарства, використовуються мідно-бронзові, а згодом і залізні знаряддя праці. Відбувається остаточний поділ: від сільського господарства відокремилося громадське ремесло. Утверджується відтворювальний характер життєдіяльності: хліборобство, придомне стійлове та кочове тваринництво, птахівництво, залізоробне ремесло, гончарство на основі використання гончарного круга. Зміцнюються економічні зв'язки з іншими цивілізаціями (Ближній Схід, Єгипет, Греція, Візантія, Гольштатська культура на території Австрії).

Трипільська культура заклала господарсько-економічні та технологічні традиції виробничої діяльності, етнокультурні особливості, філософсько-релігійні уявлення майбутнього слов'янського світу, саме в цьому полягає її історико-економічне значення.

1.1.3. Особливості господарського розвитку та економічної думки періоду формування світових цивілізацій (VIII ст. до н. е. – V ст.)

Господарство античної Греції

У І тис. до н. е. – першій пол. І тис. н. е. на Півдні Європи складається античне (antikjs) стародавнє рабство, яке згодом перетворюється у класичне. Елліни примандрували із півночі, з прабатьківщини індоєвропейських народів, що свій осередок мали десь у Східній Європі.

Природна ізоляція сільських общин спонукала до їхнього автономного розвитку. Антична община, на відміну від Східної, виступала як місто. Це місто ставало общиною-полісом або державою. Елементи традиційної патріархальної системи на основі боргового рабства переплітаються із використанням більш продуктивної праці рабів. Географічно-природні умови Греції сприяли перетворенню її жителів у ремісників, торговців, мореплавців, на відміну від землеробів та скотарів у інших країнах. Тому на передній план економічної античної системи виходять питання землеволодіння, приватної власності, рабства, становища селянства, поділу праці, розвитку ремесла, торгівлі, грошового обігу. Вперше у світовій історії місто витісняє і підпорядковує собі село. Сільське господарство є другорядним. Первинною галуззю виробничої діяльності стає ремесло. Утверджується виробнича спеціалізація в окремих містах, де нараховувалося більше як сто ремесел (Мілет – тканини, Корінф – кераміка та інше).

До основних галузей господарства відносять торгівлю (формується торговий капітал і клас купців); гірничодобування (срібло, золото, мідь); металургію (100-метрові шахти); виробництво кераміки (дахівка, цегла, посуд, амфори); суднобудування (трієри та плаваючі фортеці водотоннажністю до 1000 т з екіпажем у 500 осіб); ткацтво; будівництво житла та міст (Мілет – 30 тис., Корінф – 25 тис.); виробництво зброї (катапульти, стінопробивні знаряддя, облогові вежі).

Розквітало мореплавство. Але мореплавство потребує розвитку астрономії, географії, математики.

Ремісниче виробництво забезпечували ергестерії. Ергестерії – великі спеціалізовані майстерні приватновласницького характеру, де основною продуктивною силою були раби.

Сільське господарство представлене середземноморською тріадою – виробництвом пшениці (хліб і пиво), вирощуванням олив (олія), виноградарством (ізюм та вино) та високогірним тваринництвом. Рільництво підіймається до рівня, коли вже культивуються озимі, ярові, використовуються добрива. Існує приватна власність на землю. Зростання чисельності населення змушує вести війни для захоплення рабів і колонізації земель для виробництва хліба (1/3 хліба за часів Демосфена ввозили грецькі колонії Малої Азії, Сицилії, Південної Італії, Чорномор'я).

Серед міст-полісів найважливішу роль відігравали – Афіни, Аттика та Спарта.

Спарта – військова олігархічна держава.

Аттика – тиранія.

Афіни – аристократична держава. Тут існувало боргове рабство ремісників та вільних землеробів із правом викупу. Раби – основна продуктивна сила в первинній галузі виробничої діяльності (365 тис. рабів, 90 тис. вільних). Були привілейовані раби (вчителі, лікарі, купці). Афінська демократія пов'язана з ринковими відносинами. Особиста свобода формує нову людину, якій притаманні пошук нових рішень, оптимізм, віра в себе, у власну незалежність, партнерство, взаємозалежність та ін. В Афінах соціальний статус індивіда визначають майно та гроші.

Морально-етичні норми міжособистісних стосунків *втілює середній клас.* Це опора держави, але представники цього класу не мають знань (за Аристотелем, середина – належність доброчесності). Знаннями володіють філософи. Тому їм належить взяти у свої руки управління державою.

Економічна думка Стародавньої Греції пов'язана з ідеями філософів – Ксенофонта (бл. 430–354 рр. до н. е.), Платона (428–348 рр. до н. е.) та Аристотеля (384–322 рр. до н. е.), які проголошували змінність світу.

"Усе рухається, ніщо не залишається на місці... двічі тобі не зайти в ту саму воду", – говорить Геракліт. Незрілість відносин,

зокрема ринкових, визначила філософію Платона. Платон – прибічник шляху розвитку, яким рухається Спарта. Він вважав, що у швидкоплинному, змінному світі не може бути знань. Зміни – зло, спокій – божественний. Уникнути соціальної диференціації, яку зумовлюють ринкові відносини та їхній найважливіший елемент – гроші, можна лише через скасування приватної власності, зокрема на гроші, і кастового розподілу праці, що запозичується зі Сходу (індуїзм, буддизм).

У своїй економічній праці "Домострой" Ксенофонт характеризує рабовласницьке господарство, вважаючи поділ людей на вільних та рабів природним. Платон у творах "Держава" та "Закони" соціальний поділ суспільства пов'язує з поділом праці на основі "особистих здібностей". Внаслідок поділу праці, на його думку, з'являються ринок, гроші та торгівля. Він залишався захисником натурального аграрного господарства, що використовує працю рабів, засуджував лихварство.

У творах найвизначнішого мислителя давнини Аристотеля ("Політика" та "Нікомахова етика") поділ суспільства на вільних і рабів, а також їхньої праці на розумову й фізичну зумовлено тільки "законами природи". Аристотель розрізняв два види багатства – багатство як сукупність споживчих вартостей (природне, істинне багатство) і багатство як нагромадження грошей. Відповідно до цього він розрізняв і два види діяльності: економіку (природну господарську діяльність, пов'язану з виробництвом продуктів) та хрематистику (мистецтво наживати багатство, робити гроші).

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Афінський архонт Солон, нащадок роду Медонтидів (594 р.), змушений був провести соціально-економічні реформи як в інтересах аристократії, так і в інтересах демосу. Сейсахтейя (страхування боргів) передбачала ліквідацію або викуп коштом держави селянських боргів, а також заборонялося боргове рабство, впроваджувалося вільне користування майном, усе населення було поділено не за родовими, а за майновими особливостями на чотири класи. При цьому до уваги бралася не тільки земельна

власність, але й рухоме майно. Мірою багатства виступали відповідні міри (52,5 л) (500, 300, 200, менше 200) зерна, вина або оливи. Багатші мали доступ до влади. Таким чином підривалася натурально-господарська основа родового ладу. Законодавство Клісфена (509 р. до. н. е.) завершило ліквідацію родового ладу.

Реформа Салона має і чітко виражену військову мету. Афіняни, яких було віднесено до першого розряду, мали обладнувати бойові кораблі, до другого – служити в кавалерії, до третього – в піхоті, до четвертого – гребцями на кораблях. Реформа віддзеркалює основу Афін: суспільство тримається на рабській праці, що забезпечується воєнними методами.

2. Із Стародавньою Грецією класичного періоду (V–IV ст. до н. е.) пов'язане виникнення податкової системи на Європейському континенті. Для платників податків установлювалася визначена кількість продукції, яку вони здавали державі. Податки сплачувалися натурою: оливковою олією, виноградною лозою, просом, пшеницею, а також визначеною кількістю овець, волів, корів, свиней. Збираючи податки, двірцева адміністрація враховувала й минулорічні борги, якщо вони були, а також оголошувала свої розрахунки щодо розміру оподаткування на наступний рік.

3. Європейська цивілізація зароджується в античній Греції. Маленька країна – зосередження малих міст-полісів, що перебували в нескінченних воєнних сутичках, але таких, які об'єднали сили в боротьбі з Персидським царством чи навалою мідян. Вони дали світу всі форми політичного устрою: тиранію, народовладдя, демократію. Тут народилися всі напрями філософії наступних віків. Тут панувало мистецтво. Антична Греція вміла перемагати не тільки хоробрістю своїх воїнів, а й новими формами організації воєнних дій, високим рівнем патріотизму.

Греки – мореплавці, автори нових прийомів ремісного виробництва, будівельники, землероби, скотарі. У боротьбі з голодом вони сміливо вирушали до далеких земель, організовуючи там міста-колонії, активно торгуючи з навколишнім світом. Вони ввійшли в ринкові відносини, характерною рисою яких був активний пошук технічних, технологічних, соціальних і політичних рішень. Так формувалася нова людина – людина

європейської цивілізації. Також важливу роль у становленні європейської цивілізації відіграла Римська імперія.

Економічні фактори піднесення та занепаду Риму

І-й період Римської держави (VIII–VI ст. до н. е.) – царський

Однією з найважливіших історичних подій становлення європейської цивілізації є поява на арені історії Римської імперії.

У 1000–800 рр. до н. е. територію сучасної Італії колонізували етруски, створивши тут першу велику державу, до якої входили 12 союзних міст під проводом Веїв. У цей період відбувається перехід етруської родової общини до рабства. Етруски досягли високого економічного рівня. Займалися землеробством, культивуючи зернові, льон, оливи, виноград; ремеслом, особливо керамічним, залізоробним, будівничим.

На південь від Етрурії, на лівому березі Тібра, простягалася широка низина – Лаціум, яку заселили латиняни. 753 року до н. е. брати-близнюки Ромул і Рем заснували РИМ. Рим укріпили етруски, поширюючи свою державну владу на південь. Основою в організації римлян була родина, на яку спиралася вся суспільна організація. Споріднені родини утворювали рід (генс). Роди об'єднувалися в курії. Громадяни курій створювали пануючу верству патриціїв, решта населення мала назву плебеїв.

Упродовж царської епохи створювалися елементи держави в специфічній полісній античній формі. Патриції поступово підкорили собі плебеїв, які не мали громадянських прав, перетворюючи їх у кметів (залежних людей). Проте головною виробничою силою залишилося вільне населення. Рабство ще носило патріархальний характер і було, в основному, домашнім, борговим, спадковим.

ІІ-й період Римської держави (510–31 рр. до н. е.) – республіканський

Реформи Сервія Туллія (579–535 рр. до н. е.) знищують пережитки родового ладу, ділять населення не за родовим, а за майновим цензом на шість категорій. Кожна категорія поділялася на центурії (сотні) з відповідними центуріальними зборами для вирішення державних справ. Вся римська територія була поділена на 21 трибу (округ) – 4 міських та 17 сільських. Боротьба за землю

веде до формування великого землеволодіння. Можна стверджувати, що ці реформи створили новий державний устрій.

Для захисту рабовласників, приватної власності в 454–450 роках було введено "Закони XII таблиць", які юридично закріплювали спадкове рабство. У 326 р., за законом Петелія, було відмінено боргову кабалу для римських громадян та їхніх сімей. Основним джерелом рабства стали колоніальні війни (від Атлантики до Месопотамії) Римської Республіки, а сам Рим до початку III ст. до н. е. перетворився в громадянську общину – цівітас. У II–I ст. до н. е. рабство трансформується у класичне. Раби стали основною виробничою силою в усіх галузях господарської діяльності (12 млн становили раби, від 30 до 36 % населення). Концентрація землі, утвердження приватної власності, зростання ролі ремесла, торгівлі, грошового обігу вимагали використання дешевої робочої сили. Дрібного власника землі практично неможливо було змусити працювати на іншого. Такою продуктивною силою міг бути раб, який не мав ні прав, ні майна. Розвинута система рабства дозволила перейти від дрібного до більш великого централізованого виробництва.

III-й період Римської держави (31 р. до н. е. – к. III ст. н. е.) – рання Римська імперія

Це період розквіту класичних рабовласницьких відносин. У II–I ст. до н. е. сільське господарство переживало піднесення. У межах рабовласницького сектора сільськогосподарське виробництво отримало нову спрямованість, яка визначала дрібнотоварний характер римсько-італійської економіки. Становлення ринкових відносин між містом та селом зумовило формування рабовласницького маєтку двох типів – вілли і латифундії. Вілла – основний тип господарства з земельним наділом 25–100 га. Латифундія – велике господарство, майно якого оцінювалося в 1 млн сестерціїв. Певні поземельні привілеї мали представники нобілітету, торговці, лихварі та римські легіонери. Так, нобілі (сенатори) – володіли почесним привілеєм наділення землею із фонду агер паблікус. Вершники (equites) – колишня елітарна кіннота – поступово перетворилася в купців, лихварів, постачальників, які мали право придбати землю за власний кошт.

За 50 останніх років існування республіки близько 50 тис. ветеранів римських легіонів одержали по декілька десятків югерів (1 югер – 0,25 га) землі, де велося переважно натуральне господарство. Селянин-власник – основний платник податків, а безперервні війни і величезна армія бюрократів потребували постійно зростаючого припливу грошей у державну казну, що не могло не позначитися на добробуті вільного селянина. І водночас селянин – основний резерв могутності Риму, його легіонів. Війни робили їх інвалідами, не спроможними вести землеробство. Вони ставали люмпен-пролетарями, яких держава мусила не тільки годувати, а й розважати. У гострій конкурентній боротьбі розорені селяни та колишні воїни інваліди ставали пауперами (свита сенаторів), яких у 40–50 рр. до н. е. налічувалося близько 320 тис. За законом Касія 73 р. до н. е., кожному виділялося до 1,5 кг хліба на день. Колоніальні володіння були державними і роздавалися ветеранам та бідноті.

Якщо в Греції існував відомий набір культур: пшениця, ячмінь, оливкові дерева, виноград, овочі, проте була низька врожайність унаслідок неефективного використання земель, то Рим уже впроваджує травопільну систему землекористування, збільшується кількість культур – не тільки харчових, а й технічних (льон). У деяких латифундіях запроваджується стійлове тваринництво. Сільськогосподарське виробництво велося в особливій формі землеволодіння.

У Римській державі існувало професійне купецтво. До утворення імперії зовнішня торгівля була посередницькою і не могла конкурувати з грецькою. За час існування імперії греків поступово відтіснили з торгівлі. В оптову торгівлю вкладалися значні капітали. Римські купці об’єднувалися в колегії, які мали кошти, кораблі, агентів у провінціях. Складові імпорту: східний фарфор, тканини, посуд, скло, папірус, золото, слонова кістка, шовк, раби. Експорт був представлений вином, олією, керамікою, шерстю, ювелірними виробами.

Як бачимо, грошово-ринкові відносини посідають в економіці імперії чільне місце як з погляду роду занять населення, так і з позицій їхньої ролі в суспільному виробництві.

Рим став світовим центром грошових операцій, торговельних угод, світовою біржею. Формуються: банкіри, посередники. Банки під час розрахунків використовують чеки, векселі, безготівкові розрахункові операції. Створюються державою та здаються в оренду міняльні контори. Розвивається лихварський капітал. Позичковий процент був у межах 6 – 48 %, а іноді значно більшим.

Тут уперше в історії з'являється маклер як посередник в укладенні кредитних угод, використовуються таблиці відсотків, застосовуються безготівкові платежі переказами, словом. Угоди засвідчуються підписами свідків та печаткою. Об'єктом кредитних відносин виступає земля (іпотечне кредитування), зовнішня й оптова торгівля, мореплавство (тут ризик значно вищий – 23–5 % річних). Виникають державні та муніципальні позики. Проте у кредитних відносинах незначна база. Їх роль у розвитку міського ремесла мінімальна. Коло осіб, які мають право займатися кредитуванням, вузьке; це заборонено навіть найбагатшим сенаторам. Тобто грошова маса величезна, інвестиційне поле обмежене, а звідси, головний напрям використання багатства – невиробниче споживання. Це призводить до падіння моралі. "У предків сувора мораль... А вже ця мораль розбещена, панує зло, люди стають все гіршими і менш законослухняними".

Товарно-грошові відносини сягнули найбільшого рівня розвитку у I–II ст. Це дозволяє стверджувати, що у надрах первісного суспільства зароджувалися елементи капіталістичного суспільства, а саме поєднання товарного та натурального господарства.

IV-й період Римської держави (III – V ст. н. е.) – пізня Римська імперія

Криза і занепад господарства позначилися ще у 73–71 рр. до н. е., у час, коли у Римі відбувалися зовнішні (боротьба з Митридатом) та внутрішні потрясіння (повстання Спартака).

Ознаки занепаду:

1. Різке скорочення рабів, високі ціни на них і низькопродуктивна праця.

2. Зменшення рентабельності латифундій та вілл.

3. Обмеження абсолютної влади над рабами, заборона вбивства рабів та надання їм волі.

Наслідки:

1. Натуралізація господарства (замкнутість латифундій).
2. Розорення і декласація селян.
3. Аграризація господарства.
4. Дестабілізація грошової системи.

Уже у I–II стст. відбуваються зміни в організації аграрного виробництва. До III ст. переважаючою формою поземельних стосунків стає система колонату. В основі колонату лежить право дрібної та великої оренди парцелл на емфітевтичному праві (довго- та вічностроковa). Прекарій – умовне землеволодіння, коли земля надавалася на термін, визначений її власником. Виникали рентні відносини у вигляді натуральних та грошових платежів, відробітків. Колони віддавали одну третину врожаю і відробляли шість днів панщини, виконували державні повинності, сплачували податки.

Едиктом імператора Константина I – 30 жовтня 332 року – було юридично оформлено кріпосне право із забороною переходу з місця на місце. Едиктом імператора Валентина I від 371 року було оформлено спадкове закріплення колонів за маєтком. Змінюється статус колонів – прекарій стає спадковим, не обумовлюється угодою, належність до колонів юридично оформлюється конституціями імператорів, їх прикріпили до землі, заборонивши покидати помістя, їх не могли відчужувати без землі. Держава надавла рабовласникам певні адміністративні, фіскальні, судові права щодо колонів. Отже, докорінним чином змінюються виробничі та поземельні відносини, які сприяють формуванню в надрах античного суспільства ранньофеодальних стосунків.

У 395 році відбувся поділ Римської імперії на Західну і Східну. Їх подальший історико-економічний розвиток відбувався різними шляхами. На заході імператорська влада поступово слабшала і в 476 році була повністю ліквідована.

Економічна думка Риму мала практичне спрямування. Вона ґрунтувалося на методах ведення господарства з використанням праці рабів, на особистих стосунках рабовласника з рабами.

В економічній думці античного Риму центральне місце належало проблемам рабства та аграрним відносинам, особливо питанням раціональної організації рабовласницьких господарств.

Про значення сільського господарства для Риму свідчить наявність літератури з цієї тематики, що тиражувалася в імперії. Пліній перелічує 146 римських і 327 чужоземних творів з питань сільського господарства, які він використав, складаючи свою «Природну історію».

Почесне місце серед авторів посідають Каттон, Варрон і Колумелла. Зокрема, трактат Каттона Старшого (234–149 рр. до н. е.) "Землеробство", Варрона (116–27 рр. до н. е.) "Про сільське господарство", Колумели (I ст. до н. е.) "Про сільське господарство", проєкти аграрних реформ братів Гракхів – Тіберія (162–133 рр. до н. е.) та Гая (153–121 рр. до н. е).

Так, за Катоном, зразкове господарство – це самозабезпечуване натуральне господарство з певною ринковою орієнтацією, під маслинами, другу чверть збережи для луки".

У написаному пізніше трактаті Варрона знайшло відображення зростання товарності рабовласницьких господарств та їхнє перетворення на господарства напівнатурального-напівтоварного типу.

Криза сільського господарства Риму зумовлена загальним застоєм в економічній, політичній і соціальній сферах. Ситуацію описує Колумелла. Справа не в недбалості, а аграрно-технологічна революція має два боки: матеріальний та соціально-економічний. Другий ґрунтувався на рабській праці, і тільки в епоху Карла Великого відбувається революція в аграрних відносинах. Зникає раб, на зміну йому приходять сеньорально-феодальні відносини.

Падінню Римської імперії намагалися запобігти через надання християнству статусу державної релігії згідно з актом імператора Константина. Церква і держава в умовах падіння моралі, занепаду економіки та руйнування впливу ринкових відносин прагнуть підпорядкувати суспільство, яке стоїть на дорозі загибелі, та контролювати його діяльність, зокрема використанням Євангелія. Це була одна з найбільших релігійно-духовних революцій у світовій історії. Багато людей тепер прагнуть не безмежних доходів, а лише задоволення найменших потреб, щоб звільнити час для богослужіння і підготуватися до настання царства Божого. Риму з його культом розкоші та розпусти, бездуховності протистояв інший світ – Євангельської скромності, духовності.

Римською інтерпретацією християнства стає стоїцизм.

Найвидатнішими серед стоїків є Сенека (4–5 рр. н. е.), Епітікет (50–40 рр. н. е.), Марк Аврелій (80–121 рр. н. е.). Це час найвищої могутності Римської імперії. У ній уже міцніють сили, що сприяли її занепаду. Римлянам близькі ідеї стоїцизму. Загальне правило стоїків – "живи згідно з природою речей". Природа має все для щастя людини. Самопізнання, самосповідання, риси людини-аграрія, відкриття внутрішнього світу людини – основні риси світогляду стоїків-римлян. У цьому вони близькі до християнства. Положення "Нового Завіту" і положення з праць Сенеки майже збігаються.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Найстрашнішою хворобою Риму стає породжена незрілими ринковими відносинами соціальна прірва та морально-етичний спосіб життя, що набув катастрофічної форми нестримної розкоші в особистому споживанні, розпусти, низької моралі. Падала народжуваність, з'являлися все нові хвороби, що призводило до виснаження та розорення вільних селян і ремісників. Усе це підривало могутність Риму та його армії. Імперія опинилась на порозі занепаду.

"Багатство і бідність у тісному союзі між собою виганяли італіків з Італії і наповнювали півострів натовпами рабів і страшним мовчанням пустелі. Уся ця картина зловісна, однак, не єдина у своєму роді: скрізь, де у рабовласницькій державі цілком панує капітал, він однаково спустошує прекрасний світ Божий. Італія цицеронівської доби, по суті, схожа на Елладу доби Понтія і ще більше на Карфаген часів Ганнібала, де точно таким самим способом всемогутній капітал довів середній клас до знищення, а торгівлю і землеробство – до крайньої межі животіння і насамкінець призвів до лицемірства, що прикривало моральне і політичне падіння нації".

2. Християнство – злиття культур римлян, греків і навколишнього світу – культури варварів.

Перші релігійні братства утворились як антитеза братству общин. Індивідуалізм та колективізм породжували християнство.

Рим був тілом, християнство – духовною спільністю єдиної і водночас різноманітної Європи. Християнство поховало історицизм – вічний, незмінний світ, світосприйняття, що закріпило традиції та звичаї дописемної цивілізації. Умови, які породили християнство, мали об'єктивний характер: розвивалися ринкові відносини, а разом із ними – соціальна нерівність.

На відміну від класичного буддизму, індуїзму, ісламу, християнство спрямовує людину на пошук способів і засобів зміни свого життя: "просіть – отримаєте, шукайте – і знайдете, стукайте – і відчинять". Християнство сповідує свободу, конфуціанство – виконання обов'язків.

Розкол Римської імперії неминуче мав спричинити кризу релігії. 1054 р. християнство офіційно розкололося на дві частини – римсько-католицьке та греко-православне (католицьке вселенське теж православ'я).

Історія християнства – це історія двоєдиності людини – духовного і природного. Його початок – безкорисливе служіння апостолів, їх переслідування, гоніння. Ставши панівною ідеологією світогляду, політичною силою, воно втратило певну кількість осяяних, дедалі більше з'являлося тих, хто пристосувався, присусідився, приліпився. Розпуста, лінощі, зажерливість, брехня, нещирість та інші пороки стають звичними рисами духовних служителів. Християнство опинилось, як писав Т. Моммзен, на краю прірви. На арену суспільного життя поступово виходить нова постать – носій ринкових відносин, капіталістичного духу, протестантського пуританізму.

1.1.4. Феодальна система господарства в Західній Європі та Україні. Економічна думка Середньовіччя

Формування і розвиток феодальних відносин у Західній Європі (на прикладі Франції, Англії, Німецьких земель)

У V ст. н. е. у всіх країнах Зах. Європи формуються нові економічні відносини, які названо феодалізмом (або аграрним суспільством). Еволюція аграрного суспільства відбувалася у двох напрямах – розвитку античних форм ранньофеодальних стосунків

(колонат, прекарій, серваж) та шляхом природної трансформації общинної власності в аллодально-прекаріальну, а в умовах активного одержавлення – в бенефіціально-ленну.

Докорінно змінюється соціально-економічна структура аграрного суспільства.

Основні ознаки аграрного суспільства:

1. Монополія феодалів на землю (немає землі без сеньйора).

2. Протиріччя між селянським виробництвом і великою земельною власністю.

3. Умовний характер землеволодіння пов'язаний із виконанням військово-адміністративної служби.

4. Наявність васально-сеньйоріальної системи.

5. Наявність різних форм ренти (натуральна, відробіткова, грошова) та своєрідний статус селян, які не були власниками землі, а її утримувачами на різних умовах, аж до права спадкового користування.

6. Різні форми і ступінь позаекономічного примусу селян, особиста і поземельна залежність, судова підлеглість владі феодала, станова неповноправність селянства.

7. Панування натурального господарства (все, що виробляю, – споживаю).

8. Зростання ролі індивідуальних виробничих навичок.

9. Активне поширення християнства в Західній Європі.

Основні господарські одиниці феодального виробництва:

1. Феодальний маєток – сеньйорія, монор, фогство, помістя, фільварок у сільському господарстві.

2. Ремісничий цех у промисловості.

3. Торгові гільдії та союзи, лихварські контори, ломбард, банки у товарно-грошовій та посередницькій сфері.

Основні етапи генези аграрного суспільства:

I-й (V–X стст.) – еволюція різних типів феодальних систем, феодального виробництва і феодальних держав, установлення васально-ленних відносин.

II-й (XI–XV стст.) – утвердження феодальних відносин, станово-представницьких абсолютистських монархій, розвиток феодальних міст, ремесла та торгівлі.

III-й (к. XV ст. – I пол. XVII ст.) – активна товаризація господарства; комутація ренти; великі географічні відкриття та розвиток економічних зв'язків; виникнення мануфактурного виробництва; початок першої хвилі буржуазних революцій.

Франція

У 481 році після завоювання Риму Хлодвіг започатковує франкську королівську династію меровінгів. Становлення та розвиток аграрного суспільства у державі франків відбувалося впродовж кількох періодів.

VI ст. – п. VII ст. – поєднується общинне землеволодіння з приватною власністю на землю.

Верховна влада общин проявлялася в неможливості селянином продати чи закласти свою землю. Якщо у нього не було спадкоємця – сина, земля передавалася общині і перерозподілялася. Присадибна земля була у приватній власності. Рухоме майно також було приватним, спадковим, без права конфіскації. Після збирання врожаю земля ставала общинним пасовищем. Общині належали ліси, ріки, луги, пасовища на сервітутному праві.

VII ст. – з'являється аллод – спадковий наділ частини продуктивної общинної землі, закріплений у приватну власність. Аллод передавався у спадщину не тільки синові, а й близьким родичам, але не сусідам. Земля могла вільно відчужуватися.

У цей період відбувається процес активного "одержавлення" королями громадських земель, лісів, пасовищ. Звичайним явищем стає військова конфіскація землі і роздача її солдатам та знаті. Захоплення селянських аллодів призвело до добровільного переходу останніх у васальну залежність до феодалів чи монастирів. При цьому втрачалася ними воля, а земля ставала довічною власністю феодала, складалися прекаріальні відносини.

У VIII–X стст. в умовах безперервних війн (Карл Мартел 715–741, Карл Великий 771–814) з'являється бенефіцій – умовна форма землеволодіння, що надавалася в пожиттєве користування за умови виконання військової служби. Фондом для надання бенефіціїв були конфісковані і секуляризовані землі.

Частка рядового воїна в захоплених областях – аллод. Його доля також була вирішена – він мав змінити власника. Селянський

наділ міг збільшитися тільки за рахунок землі великих земельних власників, зокрема й монастирів. З'являється орендар – вчорашній общинник, власник аллоду.

У переліку повинностей частка грошей незначна. У господарстві селянина на правах індивідуальної власності: присадибна ділянка, знаряддя праці, ткацький верстат та гончарний круг, коні, воли, продуктивні тварини, птахи, бджоли, його не можна вбити, і потрібно піклуватися про нього. Судовою владою наділені сеньйори. Господарство натуральне, тільки незначна частина продукту відправляється на ринок (гроші для сплати оренди, податків). Збільшується і зміцнюється дрібне і середнє феодальне землеволодіння.

Відбувається історична подія – переворот в аграрних відносинах. Утворення великого землеволодіння з багатьма малоземельними землеробами-селянами з певним рівнем агрокультури і ремесла, позбавленими власності на пасовища та землю, але наділеними правом користування, особисто залежними, позбавленими прав і свобод. На відміну від римських аграрних відносин, франкський селянин був особисто зацікавлений у результатах праці, він міг і був зобов'язаний розвивати підприємливість.

Поступово бенефіцій перетворюється у лен (феод) – спадкове землеволодіння дрібних феодалів, на основі чого завершилося формування феодальної вотчини – сеньйорії.

843 року імперія Меровінгів починає розпадатися. За Верденським договором її було поділено на три частини, які дали початок створенню трьох самостійних держав: Франції, Німеччини та Італії.

Карл Лисий засновує династію Каролінгів, королів Франції. Завершується складання класичної феодальної системи. Реформи 847 р., 853 р., 864 р. остаточно закріпачили вільних селян, прикріпили їх до землі та змусили нести феодальні повинності, селяни перетворюються у сервів. Залежне селянство каролінзької вотчини поділялося на три групи: колони, які становили більшість (особисто вільні, але перебували в поземельній залежності), раби-

серви (поземельно особисто залежні) та літи (перебували під патронатом феодала і мали наділ у спадковому користуванні).

Англія

На відміну від Франції, де VIII–X стст. пануючою формою власності став бенефіцій, у Англії цього періоду пануючою формою власності стає бокленд, особливо в умовах початку активного формування централізованої королівської влади (802–839 король Вассексу Еберт).

На правах бокленду король передавав села або цілі округи, що йому належали, з вільним населенням, яке було підвладне королю як главі держави, рицареві чи ленд-лорду. Але земля не ставала приватною власністю рицаря. Його влада поширювалася тільки на людей. Складалася ситуація, коли одночасно на одну і ту саму ділянку землі поширювалася влада феодала, якому платилася рента, і влада селянина (на звичаєвому праві фольклендy), але земля залишалася у власності короля. Селяни до IX ст. залишалися в більшості особисто вільними, але опинилися під правовою юрисдикцією згідно з наданим імунітетом феодалу. Більшість селян наділялися земельними ділянками до 30 акрів.

Після нормандського завоювання Англії герцогом Вільгельмом у 1066 р. (почалося насильне закріпачення селян) прискорився процес феодалізації поземельних стосунків. “Книга страшного суду” к. XI ст. (звід феодальних законів) свідчить, що з 1,5 млн ос. населення 95 % зайняті у сільському господарстві, основну частку становили вільні селяни (фригольдери відробляли повинності, але могли покинути помістя) як основна виробнича сила. Разом з тим відбувається скорочення кількості вільних селян. З’являються селяни-віллани (члени сільської общини з наділом до 30 акрів землі та власними знаряддями праці), які сплачували ренту і відробляли панщину 3–4 дні, селяни-котери (залежні селяни без землі або з невеликими ділянками до 7 акрів). У ході комутації ренти вілланів та котерів перетворюють у копигольдерів та переводять на грошовий оброк.

Таким чином, у Англії існувало, в основному, общинне землеволодіння зі значною частиною особисто вільного

населення, що сприяло активному розвитку товарно-грошових відносин та товаризації господарства у XV ст.

Німеччина

У Німеччині феодалізація села почалася пізніше, ніж у Франції і Англії, – у IX–XI стст., тому що стійкою виявилася община-марка (лісова місцевість, наявність великої кількості вільної землі).

У X–XI стст. німецька община починає дробитися. Як і у Франції, формується спадковий наділ, закріплений у приватну власність, алолд. Земля стає предметом купівлі-продажу, що веде до диференціації селянства і формування феодальної вотчини. Особливістю аграрних відносин було те, що тут не селяни отримували землю від феодала, а феодальна вотчина освоювала вільне село. Селяни поступово втягувалися в залежність, з'являлися села змішаного типу, у яких розташовувалися володіння одного чи кількох вотчинників, наділи вільних селян та господарства залежних кріпосних. Більшість селян стали держателями чужої землі і платили за неї оброк. Однак велике феодальне землеволодіння навіть у X ст. не утвердилося над общинним. Німецькі феодали мали значно менше прав над селянами, ніж французькі. Тим більше, що в Німеччині не склалася ієрархія і не утвердилася спадковість посад.

У XIII ст. відбувається зростання товарності сільського господарства, розвивається грошова рента. Стара вотчина руйнується і з'являється "чиста сеньйорія". Селяни перетворювалися в короткотермінових орендарів – майєрів. Починається процес викупу селян із феодальної залежності.

У XIV–XV стст. в аграрному суспільстві німецьких земель позначилися дві тенденції. Перша – характерна для територій на схід від Ельби, де проживало багато вільних селян, яких рицарі в умовах зростання попиту на хліб зганяли із власних земель та змушували відробляти панщину. Це зумовлювало масове закріпачення до кінця XV ст. як бідноти, так і заможних селян. Друга – властива для територій на захід від Ельби. У Північно-Західній Німеччині склався прошарок вільних заможних селян-майєрів з наділами 30–40 га, які сплачували великі грошові чинші

та використовували працю сільських батраків. У Південно-Західній Німеччині переважали дрібні селянські господарства. Феодали намагалися рекомутувати ренту, погіршити умови оренди, підпорядкувати селян власній залежності, що викликало масові виступи селянства. Селяни, не маючи змоги викупити повинності, часто зверталися до лихварів, які надавали їм позики під заставу землі, це сприяло формуванню елементів іпотеки.

Середньовічне місто, цехове ремесло, торгівля

З початком другого тисячоліття поступово відроджуються забуті навички і ремесла. У кінці XI ст. відбувається виділення ремесла з феодального натурального господарства. Утворення середньовічних міст супроводжувалося зростанням продуктивних сил, розвитком товарного господарства та обміну, концентрацією зайнятого в ньому населення у окремих населених пунктах. Відроджуються старі римські ремісничі міста (Рим, Лондон, Бонн) та формуються нові (Гамбург, Любек, Лейпциг, Магдебург). Вотчинні ремісники переводилися на оброк і покидали феодалів. Феодали також сприяли формуванню міст. У руках сеньйора зосереджувалася вся повнота влади – суд, фінанси, він присвоював значну частину міських доходів.

Намагання сеньйорів отримати від міст якомога більше вигоди зумовило комунальний рух, який у XIII ст. переріс у хвилю комунальних революцій з метою завоювання незалежності і самоуправління. У результаті боротьби складалися різні типи міст, зокрема: міста-держави – Флоренція, Генуя, Венеція, Мілан, міста-комуни – Брюгге, Гент, Суассон, вільні міста – Гамбург, Бремен, Любек, імперські міста – Ньюрберг, Аугсбург, а також відповідні системи міського самоврядування, закріплені юридично у вигляді Магдебургського права, Саксонського дзеркала, Швабського дзеркала та ін. Більшість міст були аристократичними демократичними суспільними осередками.

Ремесло у містах мало простий товарний характер. У XII–XIII ст. утверджується цехова система ремісничих об’єднань. Цехи – це корпоративні об’єднання виробників, що формувалися за професійною ознакою та виступали як адміністративно-територіальні, фіскальні, релігійні, військові осередки, де гарантувалися

кожному учаснику певні права та привілеї, зокрема – право захисту, матеріальної допомоги, переходу з одного виробничого стану в інший. Структура цехів мала такий вигляд:

Цехове життя регламентувалося відповідними статутами, які передбачали щодо основної продуктивної сили – учнів – застосування елементів економічного та позаекономічного примусу. Зберігався дрібний характер виробництва. До певного часу цехова організація захищала монополію міських ремісників, створювала умови для розвитку продуктивних сил, сприяла поглибленню спеціалізації, підвищенню кваліфікації простого товарного виробництва. Але, починаючи з кінця XIV ст., у зв'язку із розширенням внутрішнього та зовнішнього ринків, вони стали гальмом розвитку технічного прогресу, оскільки намагалися зберегти дрібне виробництво, остерігаючись конкуренції.

Розвиток ремесла зумовлює активізацію торгівлі, особливо морської. 400 років (XI–XV стст.) основним центром морської європейської торгівлі була Північна Італія: Венеція, Генуя, Піза, Флоренція.

Другим центром морської торгівлі стає Північна Європа (Балтика), де переважав обмін продуктами сільського господарства та ремесла. У містах (Гамбург, Бремен, Брюгге, Лондон) відбувався перепродаж худоби, шкіри, сукна, льону, хутра, солі, лісу, оливи тощо. У XIV–XV стст. формується торговельний союз 160 приморських міст – "Ганза" (спілка), до якої входили також Рига, Гданськ та В. Новгород.

Існувала і сухопутна торгівля, але була важкою і небезпечною "Що з воза впало – те пропало".

Серед грошових одиниць переважали дукати північноіталійські (золоті) – 3–4 г, талляри (срібні) – 30 г.

У Ломбардії (Італія) формуються перші банки, об'єднуються у компанії і гільдії торговці та лихварі. У XV ст. з'являється кочівний фінансовий ринок – "Безансон". У Флоренції складається об'єднання банкірів Альбертіні та Медичі. Векселі міняли на гроші. Здійснювали безготівкові рахунки. Надавали кредити приватним особам, феодалам та цілим королівствам. У Німеччині виділяються банкірські сім'ї Фугерів, Вельзерів.

Економічна думка Середньовіччя.
Учення про “справедливу ціну” Фоми Аквінського

Мислення середньовічної людини мало теологічний характер. Економічна думка ще не відокремилася у самостійну галузь знань, її проявам властивий практицизм. Основними джерелами економічної думки середньовіччя є, як правило, юридичні кодекси й церковні пам’ятки. Середньовічні трактати містять різноманітні конкретні господарські поради, практичні рекомендації, але в них мало теоретичних узагальнень та спроб осмислення сутності економічних процесів та явищ.

До таких документів потрібно віднести “Салічну правду” (V ст.) – звід давнього звичаєвого права у державі франків, “Капітулярій про вілли” (IX ст.), “Книгу страшного суду” (к. XI ст.) – звід феодальних законів у Англії.

Утворення середньовічних міст визначалося зростанням продуктивних сил, розвитком товарного господарства та обміну. В умовах поступового відродження лихварства гріховність процента заперечували каноністи у своєму вченні про ренту та товариства. Слід зазначити, що вчення каноністів являє собою скоординовану систему поглядів на економічні процеси того часу, але вони вплетені в богослов’я, заземлюючись у сповідальнях і церковних кафедрах. Це вчення справило серйозний вплив на законодавство середніх віків.

Учення про “справедливу ціну” з’являється з відродженням ринкових відносин у середньовічній Європі і належить до раннього середньовіччя.

Багато важливих економічних ідей висловив Тома Аквінський (1225–1274 рр.) у творах – “Сума проти язичників” та “Сума теології”.

Він обстоює ідеї централізації влади, визнає соціальну ієрархію. Приватна власність розглядається ним як необхідний інститут людського життя. Живучи в добу початку кризи натурального господарства та активного процесу урбанізації, що свідчило про повторне відділення ремесла від натуральної сеньйорії та розвиток товарообміну, Тома Аквінський розмірковував про проблеми обміну, торгівлі, ціни, торгового

прибутку, грошей. Згідно з розробленим ним тлумаченням "справедливої ціни" (що означала вартість, цінність, ринкову ціну) дозволено продавати річ дорожче, ніж вона варта, хоча не повинна продаватися дорожче, ніж коштує її власникові. "Справедливі ціни" можуть бути джерелом примноження приватної власності та створення "помірного багатства".

Розмірковуючи про розумові та моральні чесноти, він довів поняття справедливості, яку визначає як "постійне і тверде бажання давати кожному те, на що він має право". Схема доводів: по-перше, справедливе все те, що узгоджується з Римським правом; по-друге, те, що природно для всіх та не є гріховним; по-третє, операція – це один з варіантів подарунка, де вигода більша, ніж ціна подарунка. А отже, він спростовує настанови Римського права: по-перше, закони Божеські не можуть бути спростовані законами людськими, які заохочують нечесні вчинки (обман), по-друге, порок не стає меншим через те, що він природний для всіх, по-третє, справедливість торгівлі не дорівнює справедливості у дружбі.

Ось такий спосіб доведення існування справедливої ціни речей. Отже, Фома Аквінський стверджує, що кожна річ має свою визначену "справедливу ціну", установити яку можна точно.

Утім це твердження не стало аксіомою, оскільки вивчення цього економічного феномену не завершено й сьогодні. Але "справедлива ціна" є історичним фактом.

Активний розвиток торгівлі зумовив зростання ролі грошової системи і виникнення лихварства. Тома Аквінський вважав, що гроші з'явилися для полегшення обміну внаслідок домовленості між людьми. Він виділяв "внутрішню цінність" та "номінальну цінність" монети. З одного боку, він виступав проти псування монети, з іншого – вважав, що "номінальну цінність" може визначити держава, та припускав можливість її певного відхилення від "внутрішньої цінності". Збільшення багатства за рахунок лихварського процента не повинне бути самоціллю торгової та лихварської діяльності, але його наявність є своєрідним відшкодуванням втрачених доходів, які позикодавець міг би заробити, використавши позичені гроші у власних інтересах.

Однією з найсуттєвіших помилок Середньовіччя було вчення “про непродуктивність капіталу”, або “аксіоми про безплідність капіталу” – заперечення продуктивності грошей.

Запитання та завдання для контролю

1. Історія економіки у системі економічних наук.
2. Історико-економічне значення розвитку господарства первісної доби.
3. Особливості східного рабства.
4. Галузі господарства та суть античного рабства у Греції.
5. Формування класичного рабства у республіканському Римі.
6. Суть колонату.
7. Економічна думка античності
8. Виникнення і розвиток феодальних відносин у Західній Європі:
9. Ремесло. Структура цехової системи.
10. Регіональна та міжконтинентальна торгівля. Ганзійський союз.
11. Економічна думка Середньовіччя. Учення про “справедливу ціну” Фоми Аквінського.

Термінологічний словник

Варни – станово-економічна ієрархія в древній Індії (II тис. до н. е.).

Гідротехнічне землеробство – іригаційно-зрошувальна система землеробства Стародавнього Сходу.

Економіка – за Аристотелем, це вид діяльності для створення багатства як сукупності споживчих вартостей.

Закони Хаммурапі – перший звід законів, який був спрямований на зміцнення економічної влади держави (Вавилон – 1792–1750 рр.).

Колонат – система стосунків між власниками землі та колонами (раби, вільно відпущенники, паупери, вільні селяни) на

основі рентно-орендних відносин у пізній Римській імперії та Візантії.

Конфуціанство – основною ідеєю є досягнення соціального порядку, заснованого на беззаперечному підкоренні владі, що асоціювалася з мудрістю та старшинством.

Муніципія – у Стародавньому Римі місто з правом самоврядування.

Нобілітет – оточення римських імператорів, яке мало виняткове право на володіння земельними наділами із державного фонду безкоштовно.

Неолітична революція – перехід людства від привласнюючого характеру життєдіяльності до ведення відтворюючого усвідомленого господарства.

Основна продуктивна сила – трудові ресурси, зайняті в основних галузях виробничої діяльності.

Перший поділ праці – відділення кочового тваринництва від осідлого ведення господарства.

Патріархальне рабство – система господарських відносин Стародавнього Сходу, яка спиралася на боргове рабство.

Принципат – у Стародавньому Римі форма рабовласницької монархії, за якої зберігалися республіканські установи, але влада фактично належала одній людині – принцепсу (першому у списку сенаторів); існувала з 27 р. до н. е. до 198 р. н. е.

Пауперизм – масові злидні вільного населення в Римі.

Прекарій – довічне володіння земельним наділом.

Трапеза – первісний банк (обмінна контора) в античній Греції.

Фіск – особлива скарбниця, створена Августом Октавіаном.

Хрематистика – за Аристотелем, вид діяльності для створення багатства як нагромадження грошей.

Контрольні тестові завдання

1. Характерними ознаками "неолітичної революції" були:

а) тваринництво;

б) землеробство;

в) ремесло;

г) макроліти;

д) кочове життя;

е) постійні поселення;

є) первісні цивілізації.

2. Економічна думка стародавнього світу характеризується:

а) глибоким теоретичним аналізом тогочасної економічної системи;

б) відображенням стану соціально-економічного і політичного розвитку тогочасних суспільств;

в) самостійністю щодо інших галузей знань;

г) переважанням натурально-господарського ставлення до економічних питань;

д) визнанням значної ролі держави в економічному житті суспільства;

е) формуванням основ економічної науки.

3. Аристотель відносив до сфери хрематистики:

а) землеробство і ремесло;

б) велику торгівлю і лихварство;

в) дрібну торгівлю.

4. Назвіть найважливішу економічну проблему стародавньої римської літератури:

а) захист економічних інтересів селянства;

б) рабовласництво і його виправдання;

в) організація та методи господарювання в рабовласницьких латифундіях;

г) збільшення ефективності сільського господарства.

5. Класичною формою землеволодіння у Франції був:

а) аллод;

б) бенефіцій;

в) лен.

6. Що гальмувало розвиток феодальних відносин у Німеччині:

а) роздробленість;

б) община-марка;

в) відсталість господарства;

г) природно-кліматичні умови;

д) державна влада.

7. Комунальні революції – це:

а) підпорядкування міст державі;

б) завоювання незалежності;

в) підпорядкування міст окремим феодалам;

г) формування самоуправління.

8. Згідно з поглядами Аристотеля і Томи Аквінського гроші – це:

а) зовсім некорисний товар;

б) результат домовленості між людьми;

в) специфічний товар – загальний еквівалент.

9. Згідно з поглядами Томи Аквінського в основу визначення "справедливої ціни" товару покладено:

а) витратний принцип;

б) морально-етичний принцип;

в) витратний і морально-етичний принцип одночасно.

10. "Руську Правду" підготував:

г) Святослав;

б) Ярослав Мудрий;

в) княгиня Ольга;

д) Володимир Мономах;

1.2. Ринкове господарство країн європейської цивілізації в період від формування передумов капіталізму до становлення монополістичної конкуренції (XVI ст. – початок XX ст.)

1.2.1. Генеза капіталізму та перехід до індустріального суспільства.

1.2.2. Економічна думка перехідного періоду від аграрного до індустріального суспільства.

1.2.3. Особливості промислового перевороту у провідних країнах світу.

1.2.4. Економічна думка у другій половині XVIII ст. – першій половині XIX ст.

1.2.5. Становлення та розвиток монополістичного капіталізму в провідних країнах світу.

1.2.6. Економічна думка в період монополістичної конкуренції (друга половина XIX ст. – початок XX ст.).

1.2.1. Генеза капіталізму та перехід до індустріального суспільства

До основних передумов формування індустріального суспільства (капіталізму), що склалися в Англії, Нідерландах та Франції, потрібно віднести:

– наявність переходу до простого товарного виробництва;

– наявність значної маси бідних людей, юридично вільних, позбавлених засобів виробництва та існування, змушених наймatися на роботу до капіталіста;

– зростання ролі купецько-лихварського капіталу;

– руйнацію натурального виробництва у сільському господарстві та ремеслі;

– утвердження грошової ренти;

– формування внутрішніх національних ринків;

– значні досягнення науки і техніки;

– урбанізацію Північної Європи;

– кризу цехової системи та спеціалізацію ремесла до рівня мануфактурного поділу праці;

– розвиток товарно-грошових відносин.

Великі географічні відкриття, їх історико-економічне значення

До основних економічних та політичних передумов великих географічних відкриттів необхідно віднести:

– кризу Левантійської торгівлі та потребу у пошуку нових шляхів сполучення зі Сходом;

– дефіцит державного бюджету у провідних країнах Європи;

– швидкий розвиток цехового та індивідуального ремесла та відмову феодалів від кріпосної системи, що призвело до надмірної кількості населення у містах;

– епоху гуманізму, що зумовило активний розвиток науки і техніки, кораблебудування та морської навігації;

– можливість розширення церковних приходів.

Цивілізація вже виступає в планетарному масштабі. Виникає світовий ринок. Спостерігається величезний попит не тільки на предмети споживання і розкошів, а й на знаряддя праці, на техніко-технологічні вдосконалення. Відбувається взаємопроникнення, взаємонакладання цивілізацій Індії, Китаю та Західної Європи. Великі географічні відкриття обумовили приплив у Європу золота, срібла, коштовностей, прянощів; відкрилися безмежні ринки збуту для ситцю, вовняних тканин, металевої продукції. Ринки збуту вирізняються своїми регіональними особливостями. Варто згадати Новий Світ – Північну Америку, де оселяються вихідці з Англії, Франції, Голландії; Південну Америку – вихідці з Іспанії та Португалії. Але колонізація інтенсивно проходить і на півночі. Емігранти-європейці, як правило, найбільш працездатного віку активно освоюються далеко не завжди гідними християн способами. Вони – землероби, купці-авантюристи, гірники, грабіжники, рабовласники. Їм потрібні знаряддя праці, предмети тривалого користування, культури, побуту. Для південних колоній, крім того, життєво необхідні раби, і работоргівля стає вигідною справою. Виробляється бавовна, потрібна промисловості Англії, цукор і тютюн, необхідні всій Європі.

Земля – планета, населена людьми різних культур і рас, які мають свій особливий, створений на даному ґрунті світогляд, у тому числі економічне мислення. Подорожування показали, що знання в цьому світі мають першорядне значення, отже, потрібні були університети. Християнству було завдано удару. Собори в Європі розв'язали цю кризу. З'являється лютеранство, кальвінізм, пуританство та інші світоглядні концепції. Визволено розум людини з пут, визволена її ініціатива; людині потрібне земне життя з тим самим християнством, але Богові угодна її земна трудова діяльність, її раціональне світосприйняття. У філософії відбувається переворот, який здійснюють Ф. Бекон, Т. Гоббс, Дж. Локк. Їхні основоположні праці з'являються напередодні революції 1642–1648 рр. Новий метод пізнання ґрунтується на почуттях, а предметом є пізнана реальність і досвід, які спираються на експеримент. Досвід, а не богословські вчення стає базою пізнання.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Основні географічні відкриття

Роки	Відкриття	Мореплавці
I п. XIV ст.	Канарські та Азорські о-ви; о-в Мадейра	Генуезці
1471	Золоте узбережжя Африки	Енріке Моряк (португалець)
1486	Мис Доброї Надії	Бартолемео Діаш (португалець)
03.08.1492 05.03.1493	О-ви: Гаїті, Куба, Сан-Сальвадор	I подорож Хр. Колумба
1149–496	О-ви: Малі Антильські, Порто-Ріко, Ямайка	II подорож Хр. Колумба
1498	Відкрито шлях до Індії навколо Африки	Васко да Гама (португалець)
1498–1500 1502–1504	Устя р. Оріноко	III подорож Хр. Колумба IV подорож Хр. Колумба
1500	Бразилія	Кабраль (порт.)
1507	Вихід у світ книги "Космографія"	Америго Віспуччі
1510	Перетнуто Панамський перешийок до Тихого океану	Бальбоа (ісп.)
1519–1522	I кругосвітня подорож	Магеллан
1606–1644	Австралія та Нова Зеландія	Голландці
1648	Північна Азія	Т. Єрмак та Дежньов

2. Економічні наслідки ВГВ

– “революція цін”, що призвела до перерозподілу доходів та активного первинного нагромадження фінансових ресурсів; зміцнення позицій міської та сільської буржуазії, що зароджувалася;

– формування колоніальної системи;

– початок формування світової торгівлі та сучасного світового господарства;

– початок великого переселення європейців до Америки;

– поява на європейському ринку та у господарстві нових товарів, сільськогосподарських культур (картопля, просо, кукурудза, тютюн, какао та ін.) і птахів (індики та ін.);

– активна работоргівля до с. XIX ст.;

– руйнація європейцями та занепад автохтонних хліборобських культур (майя, тальтеки, ацтеки, інки).

Мануфактурне виробництво як основний аспект генези індустріального суспільства

Мануфактура – підприємство приватновласницького характеру (як правило), засноване на ремісничій техніці і технології, використанні вільнонайманої робочої сили та зорієнтоване на забезпечення потреб ринку.

Це виробництво виникло в тих галузях, де був високий рівень спеціалізації і технічного розвитку, зокрема: сукновиробництві; металургії; суднобудуванні; книгодрукуванні.

Утворення мануфактур відбувалося двома шляхами:

– через проникнення торгового капіталу у виробництво;

– коли виробник ставав і підприємцем, і торговцем.

Батьківщиною мануфактурного виробництва є Нідерланди, де існували всі форми мануфактур і формувалися галузеві об’єднання: найбільшого розвитку набуло суконне виробництво, у якому працювала 1/3 промислових робітників. У Франції переважали централізовані мануфактури і ремесло, оскільки усього 10 % населення проживало у містах. Невеликі підприємства (50–100 робітників) в основному виготовляли предмети розкоші. У Франції уряд створював і державні мануфактури. Франція стала євромонополістом з виробництва полотна у сільській місцевості.

Мануфактурна технологія і технічне забезпечення створювали умови для нових рішень, які підвищували ефективність праці. Особливе значення мав поділ праці в сукупному виробництві. Поділ праці всередині мануфактури підготував умови для заміни ручної праці машинами.

Для збільшення експорту варто вивозити не сировину, а промислові вироби, а імпортувати треба сировину та напівфабрикати. Для збільшення експорту необхідне збільшення кількості працівників, тобто вирішується проблема зайнятості. Адже відомо, як перші кроки аграрної технологічної революції, особливо в Англії, призводили до створення армії знедолених учорашніх рільників, які пройшли школу домашнього ремесла. У XVI–XVIII ст. капітал Англії переміг капітал Голландії.

Відбувалися радикальні зміни в торговому капіталі, сфері грошового обігу і розподілу.

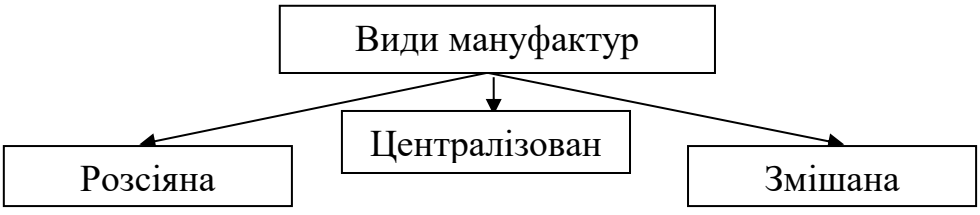
У Голландії формуються (м. Брюгге і м. Антверпен) перші товарна і фондова біржі. У 1609 р. був створений Амстердамський банк.

Просте товарне виробництво переростало у ринкове, розвивався міжнародний поділ праці. Це зумовило виникнення монопольних торгових компаній.

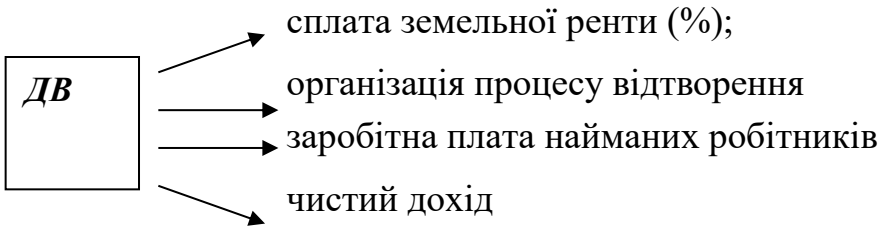
Доходи розподілялися через зарплату (наймана праця), прибуток (капітал) та ренту (земельна власність).

Висновок

Розвиток централізованої мануфактури сприяв концентрації виробництва, матеріальних, фінансових і людських ресурсів; поглибленню внутрішньовиробничої спеціалізації та впровадженню у виробництво найновішої техніки і технології з метою підвищення продуктивності праці. Саме централізована мануфактура стала осередком початку і розвитку промислового перевороту.

1. Зміни у структурі розподілу доходів від виробництва
Г-Т-Г′(додаткова вартість)

2. Зміни у соціально-економічній структурі суспільства

Перехідна епоха (первинність промисловості)

Перша хвиля буржуазних революцій та їх економічне значення

1566–1609 рр. Нідерланди	Між Півднем, де існували різні форми феодальних повинностей, і Північчю, де селянство стало вільним і формувалося фермерське торгове господарство, а також спроба Іспанії перетворити Нідерланди у свою колонію – привели до перемоги революції і проголошення Північних Нідерландів у 1579 р. Республікою Сполучених провінцій Нідерландів (Голландія), що зумовило створення доіндустріального суспільства. Успішно розвивається централізована мануфактура, особливо суконне виробництво. Питома вага міського населення зросла із 35 до 50 %. Фермерство набуває товарного характеру (сир, масло, льон, тютюн, хміль, фарбники). На країну припадає 75 % загальної кількості кораблів європейських країн. Амстердам стає найбільшим портовим та фінансово-кредитним центром Європи

1640–1660 рр. Англія	Англійська буржуазна революція розпочалася за умов розвитку капіталістичного укладу в економіці країни. Аграрний переворот знищив старе феодальне землеволодіння. Зміцнилося середнє і дрібне дворянство – джентрі, що вело господарство на індустріальній основі. Навігаційний акт 1651 р. змінив монополію англійських комерсантів на торгівлю з колоніями і заборонив каботажну торгівлю іноземців між портами Англії. Морський альянс із Португалією та Іспанією призвів до зміщення торговельного морського центру Європи до Англії. Первинною галуззю стає промислове багатогалузеве мануфактурне, особливо суконне, виробництво. Проголошувалась свобода промислового та торгового підприємництва
1775–1783 рр. Америка	Англійське економічне і торгове засилля в Північній Америці і спроба перетворити окремі штати у власні колонії призвели до війни штатів за незалежність і проголошення в 1776 р. США. Революція припинила існування маєтків феодального типу, створила фонд державних земель, що зумовило розвиток фермерського господарства. Революція прискорила розвиток промисловості та торгівлі. Наявність рабства на Півдні призвела до другої американської революції
1789–1794 рр. Франція	Велика французька революція була першою і єдиною революцією, доведеною до повної перемоги над феодальним дворянством та монархією. Незважаючи на протидію якобинців, революція утвердила панування великої буржуазії. У країні було скасовано феодальні права дворянства. Підлягали ліквідації данина, чинші, феодальні суди, продаж урядових посад. Проголошувалася свобода торгівлі. 26 серпня 1789 року ухвалено Декларацію прав людини та громадянина. Нове аграрне законодавство сприяло перетворенню селян на дрібних власників індустріального суспільства

1.2.2. Економічна думка перехідного періоду від аграрного до індустріального суспільства

Завершення довготривалого періоду існування традиційного господарства, активний розвиток промисловості та підприємницької діяльності сприяли також і розвиткові економічної думки.

На початку XVI ст. у Північно-Західній Європі поширювався реформаційний рух. Видатним представником протестантського руху був Ж. Кальвін (1509–1546 рр.). Незважаючи на релігійну форму, погляди Кальвіна мали чіткий економічний зміст. Світом править Бог, тому одній людині передбачено блаженство, іншій – вічні муки, але кожна людина повинна думати, що саме вона обрана Богом, і підтверджувати це своєю діяльністю. Доводить це грошовий успіх. Людина повинна бути бережливою, діяльною, чесною, уміти все розрахувати – це є моральним обов'язком перед Богом.

Позичковий процент вважався Ж. Кальвіном нормальним явищем, а потяг людей до збагачення – природним. Приватна власність та життя людини є священними і недоторканними.

Замість тези "не обдуриш – не продаси" поступово приходить усвідомлення того, що обман створює перешкоди для системної торгівлі. Протестанство було гарантією точного виконання контрактів і сприяло моральному виправданню процента. Широкого застосування набуває "венеціанський рахунок", тобто бухгалтерський облік доходів та витрат. Це сприяло розвитку кредиту та банківської справи.

Християнство – ключовий елемент європейської цивілізації. Криза християнства в особі Лютера, Кальвіна привела до появи протестантизму та пуританізму, вихідна теза яких – заперечення догматів християнства про працю як кару Господню і визнання працюючої людини уособленням доброчесності, ощадливості, чесності, високої моральності.

М. Вебер уперше вказав на те, що капіталістичний дух зобов'язаний своїм походженням протестантизму. Пуританізм охопив Англію, певною мірою деякі райони Франції, Нідерландів та Німеччини; однак на Іспанію та Португалію мав обмежений вплив.

Економічні погляди меркантелістів та фізіократів, їх роль у виникненні класичної політичної економії (В. Стаффорд, В. Петті, П. Буагільбер, економічна таблиця Ф. Кене)

Меркантилізм (від італійського *mercante* – купець) Теорія меркантилізму ґрунтувалася на тезі, що багатство – це гроші, а гроші – це золото і срібло. Джерело багатства – зовнішня торгівля. Після ряду географічних відкриттів ранні меркантилісти, зокрема Вільям Стаффорд (1554–1612 рр.) в Англії та Гаспар Скаруффі в Італії, почали вважати, що чим більша різниця між вартістю вивезених та ввезених товарів (активний торговельний баланс), тим багатша держава. Як економічний суб'єкт, держава повинна витрачати менше, ніж отримує, тоді багатство буде накопичуватися.

Меркантилізм народжується не як економічна концепція, він віддзеркалює погляди та інтереси купців, мануфактур, керівників великих компаній, відроджувані ринкові відносини в країнах Західної Європи, проте ринкові відносини вже на нових технічних, економічних та міжнаціональних засадах, коли ще слабке в економічному плані підприємництво потребує особливо сприятливих, тепличних умов – монополій на виробництво, збут, технологію, коли ще сильні позиції адептів "справедливої ціни".

Базу концепції меркантилістів становить багатство держави. Його вимірювачем є гроші у формі золота і срібла. Підприємець-купець потребує сильної держави, в якій не сидять на скрині із золотом і сріблом, а активно спрямовують їх в обіг.

Визначальним є активне сальдо торговельного балансу. Необхідно заохочувати розвиток мануфактур і перш за все експортних. Основний принцип цієї політики – побільше продавати, поменше купувати. Безумовно, ці принципи не заперечували, а навпаки, передбачали втручання держави в економічне життя. Порівняно з феодальною структурою це був очевидний прогрес.

Можна процитувати твори представників раннього меркантилізму У. Стаффорда та розвиненого меркантилізму – Т. Мена, книжка якого "Міркування про торгівлю Англії з

Ост-Індією", що з'явилася 1609 року, згодом стає "Євангелієм" меркантилістської системи впродовж ста років. Стаффорд писав: "Англія біднішає, тому що іноземці вивозять з неї гроші". Мен зазначав: "Споживання іноземних продуктів повинно бути менше за ту частину народного виробництва, яка відправляється за кордон. Гроші створюють торгівлю, а торгівля примножує гроші. Землероб розкидає зерна, це – божевілля. Та кінцева мета – жнива, що приносять набагато більше. Так і з грошима". Як бачимо, різниця в позиціях кардинальна.

Меркантилізм є агресивним, він за втручання держави в господарські процеси. Меркантилізм угадав насамперед багато положень, характерних як для економічної теорії, так і для практики сьогодення.

Одним із перших економістів перехідного періоду від меркантилізму до класичної політекономії був англієць В. Петті (1623–1687 рр.). Він вважається засновником трудової теорії вартості. На його думку, вартість певної речі дорівнюватиме кількості щоденних пайків, спожитих тим, хто цю річ виготовив. Крім "природної ціни" (вартості), Петті виділяє ще й "політичну", тобто ринкову ціну. Її величина визначається не лише затратами праці, але й попитом та пропозицією. Він визначає і ряд інших економічних категорій. Заробітну плату він розуміє як ціну праці, величина якої визначається вартістю засобів існування. Він прихильник мінімальної заробітної плати. Рента в Петті є продуктом праці і це різниця між вартістю сільськогосподарських продуктів та витратами виробництва. Процент Петті називає "грошовою рентою" і визнає його як щось похідне від ренти. Його величина залежить від розмірів земельної ренти і кількості грошей в обігу.

1707 року засновник французької політичної економії П'єр Лепезан де Буагільбер видав у двох томах працю під назвою "Звинувачення Франції". Саме його твори стали теоретично-методологічною базою розвінчання меркантилістичних ідей та формування специфічних традицій "французької школи". Джерелом багатства країни є різноманітність благ і речей, а не тільки фізична грошова маса. Найважливішою умовою

економічної рівноваги та прогресу є пропорційні, або нормальні ціни. Це ціни, що забезпечують у середньому в кожній галузі покриття витрат виробництва і певний прибуток, чистий дохід, ціни, при яких буде підтримуватися стійкий споживчий попит, ціни, при яких гроші "знають своє місце", обслуговують платіжний обіг та не набувають тиранічної влади над людьми. По суті, це свідчить про виведення закону вартості як виразу пропорційності народного господарства. Ідеї П'єра Лепезана де Буагільбера продовжили розвивати фізіократи.

Фізіократія

Для Франції першої половини XVIII ст. гостро постали питання розвитку сільського господарства та боротьби з економічною політикою, що ґрунтувалася на концепції меркантилізму. Дворянство і церква не бажали проведення реформ за взірцем Англії та Голландії, тому прогресивні сили того часу були змушені розпочати боротьбу за реформи.

Фізіократія (від фр. фізіс – природа, кратос – влада). Фізіократи, на думку західних економістів, є засновниками політичної економії. Засновником школи фізіократів був Ф. Кене (1694–1774 рр.). Найбільш значущими його працями стали: "Економічна таблиця", "Загальні принципи економічної політики держави", "Про торгівлю", "Аналіз економічної таблиці", "Зауваження відносно грошового процента".

Сама назва говорить про те, що її основу становить зв'язок із природою. Оскільки головні питання ставило сільське господарство, яке перебувало в занедбаному стані (тільки в Англії воно було рушієм прогресу), тому воно вибирається предметом дослідження. Фізіократи обстоюють своє бачення проблеми, відмінне від меркантилізму. Якщо немає обміну без рівності, то торгівля не може бути його джерелом. Мільйон у грошах не може бути більше від мільйона в товарах. Це були доведення, що руйнували основну догму меркантилізму – джерело багатства – в обміні, у зовнішній торгівлі.

У промисловості відбувається зміна форм, а не збільшення. Клас фермерів – виробничий, він автор чистого продукту, клас власників, що привели ці землі в продуктивний стан; і клас промисловців – безплідний, але необхідний суспільству. Основа

всього сущого – Бог. Панування християнства у різноманітних формах було реальністю. Але Франція – країна католицька, і це забезпечило появу школи фізіократів. Вона не могла з'явитися в Англії, тому що в католиків відносини з Богом інші, ніж у пуританина. Пуританин – раціоналіст, католик – ірраціональний. Тому фізіократи й виходять із природного стану.

Фізіократія – це, як стверджують фізіократи, наука про природний порядок, концептуальна база школи фізіократів, які вперше досліджують проблему соціальних відносин і перші поставили її. *Слід розрізняти природний і штучний стан, – стверджують вони.* У цьому фізіократи наслідують більш ранніх мислителів – того ж Аристотеля з його раціоналізмом. Тут – вплив християнства з волею Всевишнього. Англійський раціоналізм відбився в пуританстві. У Франції – католицизм, він віддзеркалений у концепції про природний порядок. Цей бажаний Богом порядок – основа щастя людей. Але порядок ззовні не видно, тому що він – у середині людини, у ній самій, а це означає, його слід спершу пізнати. Пізнати його можуть тільки освічені, цивілізовані, ліберальні люди. Кожний індивід за допомогою освіти зуміє відшукати найвигідніший шлях. Сутність порядку така, що особистий інтерес одного ніколи не може бути відокремлений від інтересу всіх (усі – діти Божі), і це може бути реалізоване за панування свободи (люди вільні істоти). Світ рухається тоді сам собою. Завдання уряду, абсолютного монарха полягає в тому, щоб усувати штучні перепони, забезпечити охорону власності і свободи, карати тих, хто робить на них замах, і наставляти в законах природного порядку, виховувати, освічувати, формувати потрібні якості в людині.

Практичні наслідки концепції порядку: вона відкидає типову регламентацію для абсолютистської Франції – як технологічну, економічну, так і політичну. Вона порушує становість, монополію мануфактур, ремісничих і торгових колегій. Повага до власності і влади – очевидні засади природного порядку, а це – найважливіший елемент вільної підприємницької діяльності, ринкової економіки.

Висновки

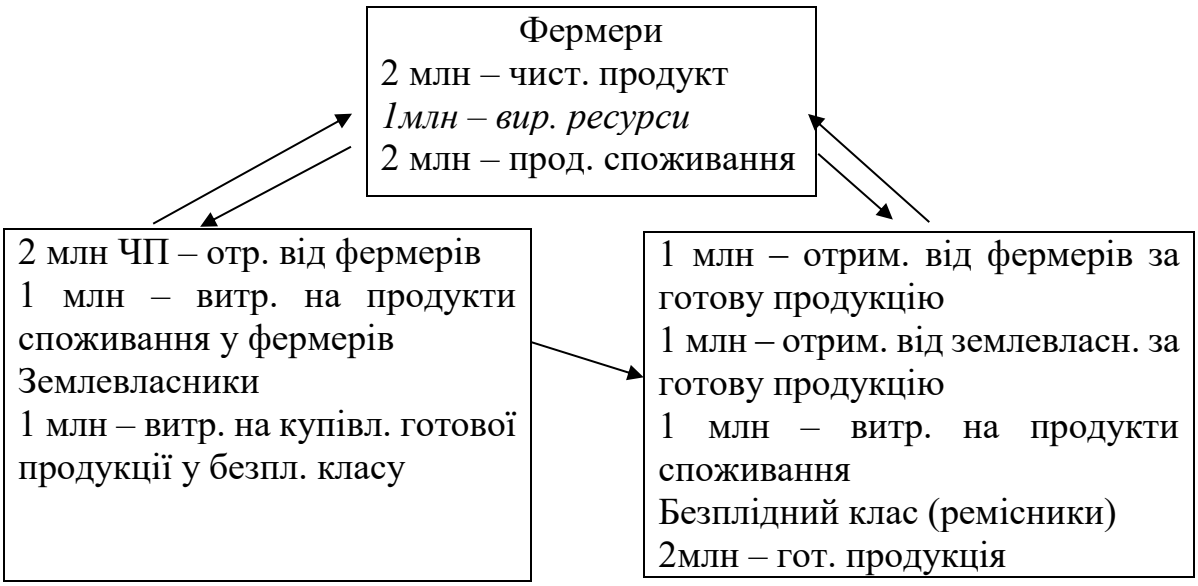
Фізіократія – школа, система, присвячена перш за все господарському устрою аграрної технологічної революції того періоду європейської цивілізації; вона розкрила спільність організаційних форм землекористування того часу – орендні відносини фермерів на прикладі Англії. Фізіократи показали міжгалузеві зв'язки землеробства та промисловості. Вони шукали технологічні рішення підвищення ефективності сільського господарства, їхня заслуга – економічна таблиця Кене, про яку писали, що вона показала, яким способом у будь-який економічний період нові кількості товарів надходять в економіку (з невичерпної, як вони гадали, скарбниці природи). Заслуга школи фізіократів у тому, що вона висвітлила закономірності існування класів, довела, що особистий інтерес виходить з того, що йому найбільш вигідно, але це не суперечить інтересам загальним, що в конкуренції народжується рівноважна ціна; запропонувала першу класифікацію доходів та законів їх розподілу. В економічну політику ввійшла вимога свободи праці, свободи торгівлі загалом і зовнішньої зокрема, було визначено, що роль держави – в обмеженні торгівлі; доведено переваги прямих податків перед непрямими.

До речі, епіграфом до своєї економічної таблиці Кене зробив вислів: "Бідні селяни – бідне королівство, бідне королівство – бідний король". До цього слід додати, що, за вченням фізіократів, нагромадження й цивілізація могли виникнути тільки тому, що рільництву притаманна ця єдина і дивна спроможність – давати чистий продукт. Цей висновок було зроблено ще до відкриття закону про те, що в природі ніщо не створюється, ніщо не зникає, і що посіяне в землю хлібне зерно будує свій колос з матеріалів, запозичених з ґрунту та з атмосфери.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Наявність класів у суспільстві – все той же природний порядок. Він відображений у так званій таблиці Кене – першій спробі макроекономічного аналізу. Кене розглядає процес виробництва, оперуючи цифровими даними. Клас фермерів має

річний продукт у 5 млн франків, в які входять: 2 млн чистого продукту, виробничих ресурсів вартістю 1 млн на 2 млн предметів споживання. Чистий продукт (2 млн) він передає класу власників, це їхній річний дохід; безплідний клас має готовий продукт 2 млн франків, клас власників витрачає 1 млн на купівлю продуктів споживання у фермерів і 1 млн на купівлю промислових товарів і предметів розкоші в безплідного класу, 1 млн, одержаний від власників, фермери витрачають на необхідне їм для виробництва товару. Безплідний клас за ці гроші, отримані від продажу товарів власників і фермерів, купує у фермерів необхідні продукти споживання. У підсумку кругообіг може починатися знову.

Відновлення має всі передумови свого здійснення. Фермери мають виробничі ресурси, безплідний клас – сировину та продовольство. Таблиця Кене репрезентує закономірності міжгалузевого зв'язку і несе відбиток своєї доби.

2. Однією з важливих заслуг фізіократів є запровадження в економічну літературу категорії "капітал", яка до цього мала незрозумілий зміст. Під капіталом розумілися грошові кошти, що їх віддавали в позику, нерухомість, яку здавали в оренду (Рим), гроші, що авансувались у торговельні операції. Як бачимо, це капітал, який функціонує у сфері обігу. Фізіократи закріплюють за ним виробництво. Обробіток землі – Божа справа, Бог – творець. Тут джерело багатства. Торгівля в каноністів може бути визнана

Божою справою тільки в обмеженому варіанті – зовнішня торгівля, яка в них – "необхідне зло".

Отже, категорією "капітал" оперують тільки в сільському господарстві. Земля – дар Божий – має бути приведена в культурний стан, що досягається способом "землеробських авансів". Це – витрати на осушення, огородження, меліорацію та інші заходи підвищення природної родючості грунтів. Та потрібні й початкові аванси: будівлі, худоба, знаряддя праці. Це також різновид основного капіталу.

3. У надрах козаччини сформувалися соціально-економічні традиції та певна економічна думка, що знайшли відображення в унікальному за змістом документі Конституції П. Орлика (1672–1742 рр.), який називався "Правовий уклад та Конституції відносно прав і вольностей Війська Запорозького, укладені між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорозького, і генеральною старшиною, полковниками, а рівно ж і самим Військом Запорозьким, схвалені обома сторонами і скріплені найяснішим гетьманом на вільних виборах урочистою присягою року Божого 1710 квітня п'ятого дня у Бендерах".

У цьому документі, по суті, сформульована національна модель ранньобуржуазного суспільства з елементами ринкового господарства. Земля зосереджувалася в руках селян, козаків та міщан. Основним типом господарства стало дрібне і середнє козацько-селянське та індивідуально-приватне, у якому використовувалася власна і частково наймана праця. Козацьке господарство втілювало потенційні тенденції капіталістичного фермерства. Конституція гарантувала право приватної власності. Стаття 10 забороняла старшині забирати у рядових козаків землю або силою змушувати до її продажу. Державний скарб відокремлювався від гетьманського та передавався в розпорядження генерального підскарбія. На цю посаду могла бути обрана лише "людина значна й заслужена, маєтна і добросовісна". Таким чином створювалися державні фінанси. Правила ярмаркової торгівлі регламентувалися звичаєвими нормами. На жаль, усі ці конституційні норми не було втілено в життя, але Конституція залишилася однією з найвидатніших пам'яток політичної та економічної думки.

1.2.3. Особливості промислового перевороту у провідних країнах світу

Передумови промислової революції

Промисловий переворот – це загальносвітовий процес переходу від мануфактурного виробництва з ремісничою технікою і технологією до фабрично-заводського розширеного товарного виробництва, створеного на основі використання машинної техніки, технології та вільнонайманої робочої сили.

Промисловий переворот як економічне поняття з'являється лише у XX ст., зокрема у праці А. Тойнбі "Розуміння історії".

До характерних рис промислового перевороту як світового економічного процесу доцільно віднести:

– використання у промисловому виробництві робочих машин та механізмів;

– використання парових машин;

– поступове створення національної машинобудівної галузі;

– зростання ролі в соціально-економічному житті суспільства буржуазії (зокрема, купців, фабрикантів) та пролетаріату.

До основних передумов промислового перевороту потрібно віднести:

– зростання потреб ринку у промислових товарах (промисловий переворот забезпечив формування елементів вільної конкуренції – 1825–1875 рр.);

– активний розвиток товарно-грошових відносин (світова торгівля);

– зростання вивільнених капіталів;

– зростання вивільненої робочої сили із сільського господарства;

– активний розвиток науки і техніки.

Перетворення Англії у "майстерню світу"

Передумови:

– успішне завершення буржуазної революції, що зумовило формування єдиної буржуазної нації;

– політика протекціонізму (меркантилізм започаткований В. Стаффордом (1554–1612 рр.) та У. Петті (1623–1687 рр.);

– географічне розташування, що сприяло активному розвитку торговельного флоту (у II п. XVIII ст. Англія стала наймогутнішою морською державою);

– активна участь у колонізаційних процесах (використання сировинних, людських та фінансових ресурсів колоній);

– товаризація господарства країни (поглиблення галузевої спеціалізації мануфактур та розвиток фермерства);

– наявність резерву вільнонайманої робочої сили (1,5 млн робітників – вивільнено з сільського господарства у процесі огороджування);

– наявність вільних капіталів для розвитку науки і техніки.

Століття текстилю започатковане 1733 року, коли Дж. Кей винайшов "летючий" човник; продуктивність ткацького верстата подвоїлася.

1765 р. – Д. Харгривс створює механічну прядку "Дженні".

1769 р. – Аркрайд створює першу прядильну фабрику.

1785 р. – Е. Картрайт створює механічний ткацький верстат (заміняв 40 ткачів).

1783 р. – Т. Белл створює першу бавовняно-прядильну машину.

Наслідки

Англія стала безперечним лідером у текстильній галузі, яка зросла до п. XIX ст. у 25–40 р. Виробництво бавовняних тканин зросло більш ніж у 6 разів.

У к. XVIII ст. в Англії діяли 2,5 тис. фабрик із використанням: 32 млн прядильних верстатів; 379 тис. ткацьких верстатів.

Англійські товари досягли високого рівня конкурентоспроможності товарів на світовому ринку.

Століття пару – його початок забезпечив технічний прогрес у металургійному виробництві.

1735 р. – А. Дербі винайшов коксову металургію.

1760 р. – у Шотландії відкрився перший металургійний завод "Керрон".

1769 р. – Дж. Уатт винаходить парову машину і до 1784 р. перетворює її в машину подвійної дії.

1782 р. – у м. Бірмінгем побудовано першу фабрику з виробництва машин.

Наслідки

Активно зростає металургійне виробництво (1790 – 80 тис. т, 1820 р. – 250 тис. т, 1853 р. – 2,7 млн т чавуну; з 1865 р. по 1880 рр. видобуток вугілля зріс у 10 разів і сягнув 100 млн т на рік). Формується машинобудівна галузь (до 1820 р. щорічно виготовляється 320 парових двигунів); удосконалюється обробка металів – винаходять токарний та свердлильний верстати.

Вирішується транспортна проблема:

1807 р. – побудовано перший пароплав;

1814 р. – Д. Стефансон побудував перший паровоз;

1825 р. – побудована перша двадцятикілометрова залізниця Стоктон – Дарлінгтон (20 миль/год);

1785–1835 рр. – активне будівництво шосейних доріг та каналів.

Між 1850–1870 рр. на частку Англії припадало 35–40 % світової торгівлі. Змінилася економічна демографія країни, із 75 % міського населення 45,5 % становили наймані робітники. Англія стала на шлях індустріального розвитку першою у світовому господарстві. Промисловий переворот у 50–60-х рр. XIX ст. завершився.

Особливості промислового перевороту у Франції, Німеччині, США

Промисловий переворот у Франції

Характерною особливістю цього процесу у Франції був тривалий період з 1805–1810 рр. до II пол. XIX ст., а також залежність від внутрішньополітичної ситуації та економічної політики урядів.

Директорія імперії Наполеона

Здійснювалася протекціоністська політика щодо розвитку промисловості. Створено ради – торгівлі, у справах фабрик і заводів. Зростає виробництво чавуну – на 1/3; видобуток залізної руди – у 2 рази. Разом з тим континентальна блокада Англії зашкодила економічним інтересам Франції, яка на довгі роки була позбавлена англійських машин, металовиробів та вугілля, необхідних для механізації виробничих процесів. Формується власна технічна думка (Л. Жаккар – гардинне виробництво,

Ф. Жирар – хіміко-механічна обробка льону, Бертоллі – відкрив метод прискореного вибілювання тканини за допомогою хлору і способи її фарбування, технологію промислового консервування продуктів).

Бурбони та липнева монархія 1820–1848 рр.

Притаманні повільні темпи промислового розвитку. Із 1818 р. формується металургія (379 дом. печей). Прогрес відбувається лише у текстильній промисловості. Використовується велика частка ручної праці (усього 3 600 механічних веретен, 853 парових двигуни). Переважають мануфактури розсіяного типу та кустарні дрібні майстерні. Такий стан пояснюється антикапіталістичною атмосферою французького суспільства, характером підприємця: дрібного ділка, людини консервативної, обережної. Торгово-промислова буржуазія не мала достатнього впливу на формування державної політики.

Особливістю економічного розвитку Франції у другій половині XIX ст. були повільні темпи зростання населення, попит на товари та продукти залишався низьким, тому швидкого розвитку набуває фінансовий капітал, який переважав над промисловим: 1800 р. – створено Французький банк; 1818 р. – перші ощадні каси; 1815 – 1830 рр. – в обігу зростає кількість цінних паперів (41–234 млн фр.). Поширюється *грюндерство* – масова гарячка заснування банківських установ.

Створюється перша в Європі розгалужена кредитна система:

1852 р. – товариство рухомого кредиту;

1850 р. – товариство земельного кредиту;

1854 р. – національна облікова контора;

1864 р. – Ліонський кредит.

Позичковий капітал за кордоном оцінювався у 10 млн франків. Велику роль у розвитку банківської кредитної сфери відіграла Паризька біржа, сума цінних паперів якої з 1851 до 1869 р. зросла у 3 рази і становила 33 млрд франків. Франція стає світовим центром облігаційної торгівлі, світовим лихварем.

Тільки у кінці 60-х років фабрично-заводське виробництво охопило більшість галузей промисловості. Загальний обсяг промислової продукції зріс майже вдвічі. Кількість парових

двигунів у промисловості та на транспорті зросла з 7,7 до 27,8 тис. Протяжність залізниць досягла 17,4 тис. км. На прикладі Англії було проголошено свободу торгівлі.

Промисловий переворот у Німеччині

Промисловий переворот у Німеччині розпочався зі значним запізненням у 30–50-х рр. XIX ст. і завершився у період 1850–1871 рр. Основними причинами сповільненого розвитку економіки були:

– політична роздробленість німецьких земель;

– наявність юнкерства;

– відсутність сильного торговельного флоту;

– ізольованість від атлантичних торговельних шляхів;

– збереження цехового устрою ремісничого виробництва.

У першій половині XIX ст. Німеччина залишалася аграрним придатком промислово розвинених країн – Англії та Франції.

У 30-х роках, на початку промислового перевороту, створюються основні промислові регіони. У 1833 р. Пруссія домоглася організації Митного союзу, що об'єднав 18 держав Північної Німеччини, територія яких становила 77 тис. кв. км, де проживало 23 млн осіб. Легка промисловість концентрується у Саксонії. Суконна, гірнича, хімічна – у Пруссії. У Рейнсько-Вестфальському промисловому районі зосереджувалася 4 частина робітників. На основі англійської техніки та технології поступово формується власна машинна індустрія:

1822 р. – 2 парових двигуни;

1847 р. – 1 139 двигунів;

1835 р. – 12 км залізниць;

1848 р. – 2,5 тис. км залізниць.

Після успішного завершення франко-прусської війни, включення до складу Німецької імперії французьких промислових районів Ельзасу та Лотарінгії випереджаючими темпами розвивається залізничний транспорт (2,5 тис. км залізниць), важка промисловість, хімія. У 1867 році створено союзну митну раду та митний парламент. Важливого значення набувають в умовах мілітаризації рейнські металургійні та військові заводи Круппа. Виробництво двигунів зросло в 4 рази і сягнуло 1 139 шт. щорічно. Частка у світовому промисловому виробництві становила 13 %.

У сільському господарстві Німеччина сформувала власний шлях інтенсивного розвитку (прусський, або німецький). Сутність його полягала в тому, що значні маєтки перетворювалися в "агрофабрики", де централізовано впроваджувалися новітні досягнення науки, агротехніки та агрохімії.

Промисловий переворот у Німеччині базувався на вітчизняному машинобудуванні, на власних інженерно-технічних досягненнях. Будувалися величезні машинобудівні підприємства, оснащені найновішим обладнанням. Успішно розвивалася хімічна промисловість. Становлення нового типу суспільства в Німеччині відбувалося не революційним, а еволюційним шляхом.

Промисловий переворот у США

Промисловий переворот починається у бавовняній промисловості. Характерною особливістю цього економічного явища було те, що виробничий процес оминув стадії ремесла і мануфактури.

1790 р. англієць С. Слейтер збудував першу текстильну фабрику. На 1808 р. налічувалося 15 фабрик, а на 1832 р. – 635 фабрик із 12 млн веретен. Замість парової машини у цей період широко використовується водяне колесо.

Економічному зростанню сприяла протекціоністська політика уряду країни. 2 грудня 1823 року в Маніфесті "Америка для американців" п'ятим президентом Джеймсом Монро було проголошено т. з. "доктрину Монро", що сприяло консолідації нації. Дж. Монро проголосив: "...Американські континенти в результаті вільного і незалежного становища, що вони в себе встановили і підтримують, відтепер не повинні вважатися об'єктами дальшої колонізації європейськими державами ...усіляку спробу з їхнього боку поширити свою політичну систему на яку-небудь частину нашої півкулі ми розглядатимемо як погрозу нашому спокою і безпеці". Утворення Панамериканського союзу 1889 р. закріпило пріоритетне становище США в Латинській Америці. Активно залучалися європейські капітали, кваліфікована робоча сила іммігрантів, найновіша техніка та технологія.

Важливу роль у здійсненні промислового перевороту відіграв демографічний фактор. До середини XIX ст. кількість жителів США збільшилася у 4,5 раза, в основному за рахунок переселенців-європейців – людей заповзятливих, раціональних.

Найбільших успіхів США досягли у будівництві залізниць та використанні паровозів. За два десятиліття (1830–1850 рр.) довжина залізниць зросла у 300 разів. Це сприяло прискореному зростанню гірничо-добувної та металургійної галузей промисловості. Почали застосовуватися для виплавки чавуну пудлінгові печі, що підвищило продуктивність металургії у три рази.

У 40–50 рр. XIX ст. розгортається машинобудування, зокрема виробництво парової техніки, сільськогосподарських машин, швейне виробництво. Упроваджено у виробництво револьверний, шліфувальний, фрезерний верстати. Обсяг фабричної продукції зростає у 8 разів. Капітал у промисловості зріс із 50 млн до 1 млрд дол. США посіли 2-ге місце за обсягами виробництва промислової продукції у 60-х рр. у світі (15 % світової частки).

У зв'язку з об'єднанням США в ході громадянської війни 1861–1865 рр. промисловий переворот трансформується у процес індустріалізації.

Підсумки

Економіка індустріального типу характеризується тим, що в промисловому виробництві зосереджується від 45 до 70 % працездатного населення. Більшість робітників забезпечують обслуговування машин та механізмів, здійснюючи найпростіші операції. Випускається, як правило, однорідна продукція. Визначальна роль належить таким галузям промисловості, як гірничодобувна, металургійна, машинобудівна, текстильна.

Примітки та ілюстративний матеріал

Промисловий переворот, як світовий економічний процес, зумовив існування у період з 1815 до 1875 року так званої *системи вільної конкуренції*. До основних ознак цієї системи належать:

– відсутність можливостей впливу на ціну товару; покупці та продавці на ринку визнають ціну товару як початкову;

– відсутність товарного знака; єдиним критерієм вартості товару є ціна;

– відсутність економічних та юридичних привілеїв; рівні стартові права та можливості;

– основним чинником мобільності виробництва є попит та пропозиція на ринку промислових товарів;

– однакові можливості доступу до різних видів інформації та її використання у процесі відтворення;

– виробник не може покинути ринок без втрат.

1.2.4. Економічна думка у другій половині XVIII ст. – першій половині XIX ст.

Економічні погляди А. Сміта та Д. Рікардо

А. Сміт (1723–1790 рр.).

У праці "Дослідження про природу і причини багатства народів" творець теорії ринкової економіки А. Сміт започаткував систематизований виклад політичної економії. Він досліджує "людину економічну", не ізолюючи її від інших аспектів людського буття.

А. Сміт ствердно називає першоджерелом багатства працю. Праця продуктивна у матеріальній сфері виробництва тому, що прирощує капітал. Праця непродуктивна у сфері обслуговування,тому, що приносить лише дохід.

На його думку, основним фактором зростання багатства та "загального добробуту" є поділ праці, який веде до збільшення продуктивності життєдіяльності людини.

Підприємець – людина доброчесна і природна, але він не з'явився з нічого і з нізвідки.

Концепція "економічної людини" народилася на основі моральної філософії, елементом якої в XVIII ст. була психологія. Це і обумовило видиму подвійність "економічної людини", яка ототожнюється з пуританином, з його раціоналізмом, доброчесністю. Йому притаманні поміркованість, виражена в турботі про здоров'я та добробут, незмінна помірність та велика працелюбність.

Основою економічних поглядів А. Сміта є потреба та важливість нагромадження капіталу. Капітал – це рушійна сила економічного процесу, це запас продукції (не використаний для споживання), що дає прибуток. Продуктивним є капітал зайнятий не лише у сільсько господарському виробництві, але й у всіх галузях матеріального виробництва. Вперше капітал було поділено на основний (знаряддя праці, продуктивні сили) та оборотний (гроші, сировина, готова продукція).

Учення про капітал складається з трьох частин: про капітал взагалі, про основний і обіговий капітал, про способи застосування капіталу.

У судженнях А. Сміта про капітал "можна знайти більш чи менш певні зародки майже всіх більш пізніх протилежних теорій". Сміт не вдавався до систематичного дослідження важливого питання, з якого ж джерела походить прибуток на капітал. За однією версією, дохід на капітал походить від того, що "покупці через бажання капіталістів до прибутку змушені погодитися платити за товар більше, аніж коштує затрачена на нього праця, прибуток – це надлишок цінності продукту над цінністю, створеною працею. За другою версією, прибуток являє собою утриману частину створеної працею цінності".

Як справжній пуританин, Сміт проголошує: "Капітали зростають у результаті ощадливості. Ощадливість, а не працелюбство, є безпосередньою причиною зростання капіталу". "Кожний марнотратник є ворогом суспільного блага, а будь-яка ощадлива людина – громадським благодійником". Ощадливість, а не працелюбство є безпосередньою причиною збільшення капіталу.

У Сміта велике значення для зростання багатства має вчення про монополію і конкуренцію. Він розрізняє монополії, створені державою, і монополії економічні. Якщо монополія стримує зростання багатства, приріkаючи його на застій, то конкуренція утворює прибуток, стимулює зростання багатства.

Щодо поняття вартості, то воно розглядається як "цінність". Цінність має подвійне значення – корисність та можливість придбання інших предметів. Корисність є "цінністю у споживанні", а можливість придбання – "цінністю в обміні".

Мінова (природна цінність, що визначається через працю) цінність товару для товаровиробника визначається кількістю чужої праці, яку він може одержати в обмін на одиницю свого товару. Гроші становлять лише номінальну вартість товару.

За Смітом, "держава породжується природним рухом речей". Вона забезпечує охорону в суспільстві злагоди, порядку, справедливості, майна громадян, свободу в досягненні своїх цілей та повинна виконувати такі функції:

а) забезпечувати такі послуги, які невигідні або неможливі для приватних осіб;

б) підтримувати режим природної свободи, відмовитися від підтримки монополій, заохочувати вільну конкуренцію;

в) забезпечувати охорону життя, власності, свободи громадян, необхідний мінімум зарплати, оборону країни, правосуддя тощо.

У перехідний період від аграрного до індустріального суспільства на основі фіскального досвіду продовжується еволюція принципів оподаткування. За А. Смітом, податки – "необхідне зло".

Д. Рікардо (1772–1823)

1817 року Д. Рікардо опублікував основну свою працю "Засади політичної економії і оподаткування". Якщо у фізіократів і Сміта предметом дослідження було виробництво, то в Рікардо – розподіл, але на підставі виробництва.

Є доходи факторів виробництва, однак головне питання – або фактори виробництва в гармонії реалізації їхніх інтересів, або вони мають антагоністичні засади. Звідси різні соціальні висновки, саме тут криється водорозділ між концепціями.

Рікардо дає однозначну відповідь – праця єдиний творець вартості. Проте пізніше він припускає, що другим джерелом може бути час (колись пустеля Сахара була житницею. Потепління на Землі вносить багато змін у проблему її цінності).

Д. Рікардо вперше ввів поняття "природної" та "ринкової" ціни праці. Характеризуючи "природну" ціну праці як можливість робітника утримувати своєю працею себе та сім'ю, а "ринкову" ціну праці як плату, що складається під впливом реального співвідношення попиту і пропозиції на працю.

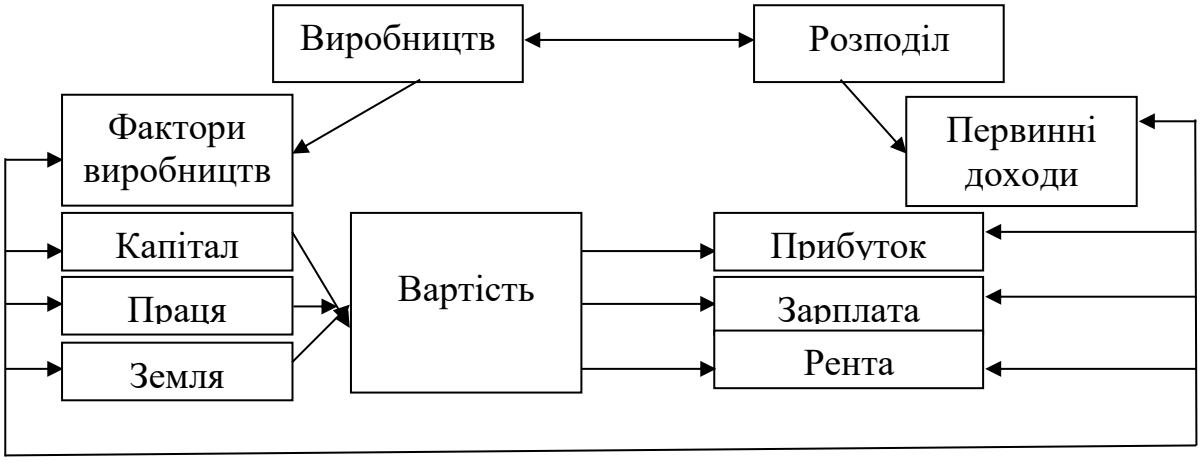
Рікардо наголошує, що праця є основою будь-якої вартості. Праця, що створює вартість, включає і додаткову вартість, такий висновок Д. Рікардо.

У праці “Засади політичної економії і оподаткування” Д. Рікардо продовжив розвиток ліберальних принципів оподаткування, які спрямовувалися на забезпечення економічного зростання. Зокрема, зростання виробництва, національного багатства та національного доходу повинне випереджати підвищення податків і державних витрат; оскільки податки виплачуються за рахунок капіталу або доходу, уряд повинен заохочувати накопичення та обмежувати оподаткування капіталу; для забезпечення соціального добробуту оподаткування майна має бути мінімальним для того, щоб не перешкоджати переходу капіталу в руки підприємців; простота збирання деяких податків не компенсує їхнього шкідливого впливу; велике зло оподаткування полягає в його дії, взятій у цілому.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. У кінцевому підсумку цінність у Сміта – це сума первинних доходів: заробітна плата, прибуток та рента. Цілісною субстанцією первинних доходів є праця, уречевлена в товарах, які одержують через обмін. Основними факторами та причинами відхилення ринкової ціни (за якою продається товар) від природної (грошового виміру цінностей) є попит та пропозиція. За умов природного стану (вільної конкуренції) вони зумовлюють тяжіння руху товарних потоків до стану ринкової рівноваги.

2.

Економічні погляди на принципи оподаткування Дж. С. Міля і А. Вагнера

Дж. С. Міль

Дж. С. Міль в "Основах політичної економії..." основні принципи оподаткування узагальнив у таких положеннях:

– рівність податків за ознакою рівновеликих тягарів, тобто прогресивність оподаткування;

– не оподатковувати прожитковий мінімум;

– не оподатковувати суми заощаджень та інвестицій;

– шкоду національному капіталу завдає не сама податкова система, а надмірний сумарний тягар податків.

А. Вагнер

На відміну від своїх попередників, Адольф Вагнер у своєму ставленні до оподаткування вперше поєднав індивідуальні та державні інтереси. А. Вагнер відкинув твердження, що податки – "необхідне зло", чи "велике зло". Він сформулював вісім принципів оподаткування: дохідність та еластичність (фінансові принципи); раціональний вибір джерел та видів оподаткування (економічні принципи); універсальність та рівність оподаткування (економічні принципи), визначеність, зручність та малозатратність.

З огляду на зазначене необхідно зауважити, що впродовж трьох із половиною століть зміст та вибір принципів оподаткування істотно не змінили, але на перший план виходять принципи економічної ефективності, дешевизни, гнучкості (еластичності), транспарентності (прозорості), справедливості.

Жан Батист Сей

Сей є автором популярного в Європі "Трактату з політичної економії", який уперше побачив світ 1803 р., а потім багато разів перевидавався, і капітального підручника "Повний курс політичної економії" (1830 р.).

Ж. Б. Сей за основу бере багатство. Багатство – все те, що становить цінність. Цінність визначається корисністю (споживчою цінністю). Виробляти предмети, які мають якусь корисність, означає виробляти багатство, оскільки корисність предметів – це

першооснова їхньої цінності, а цінність є багатство. Сей стверджує, що створюється не матерія, а корисність маси матеріалів, з яких складається світ; вона не може бути ані зменшена, ані збільшена. Чим більша корисність, тим більша цінність, тим більше багатство нації. Тому праця продуктивна й у виробництві, й у сфері послуг.

Цей концептуальний підхід виводить його й на основний висновок, що панує в політекономії, – про три фактори виробництва: працю, капітал та землю.

Ж. Б. Сей висловлює ідею професійних знань, які є складником нагромадженого досвіду, такого необхідного для ефективності виробництва або торгівлі; до них він включає і знання управління. Сей не тільки і не стільки теоретик, він практик-підприємець, який посилено використовує англійський досвід організації як технічного, так і економічного менеджменту і маркетингу.

В освіті, пізнанні законів, що управляють людськими суспільствами, провідна роль належить середньому класу. "… саме в цьому класі суспільства, кажу я, і народжується просвіта. Звідси вона поширюється як на сильних світу сього, так і на простий народ".

В історії економічної думки відомий закон Сея, який виводиться з теорії збуту. Потреби людини – двигун виробництва. Цінність продуктів визначається їхньою корисністю. Виробляється корисність і реалізується в обміні. Обмінюються корисністю на підставі її цінності. Виробництво породжує свого споживача, покупця як у продажу, так і в купівлі. Гроші виступають тільки як посередники; слідом за А. Смітом у Ж. Б. Сея вони – колесо обігу.

За цією ознакою недовиробництва бути не може, а можливий тільки вияв диспропорцій. Тобто виробництво в окремих галузях недовиробило. Пропонування автоматично породжує попит – такий висновок Сея, так говорять його учні. Практично формулюється ідея рівноваги попиту і пропонування, яку обмірковують економісти кінця XIX ст. і XX століття.

І як підприємець, і як теоретик Сей розглядає індустріальну технологічну революцію – застосування машин. Вигода від за-

стосування машин подвійна. Збільшується маса продуктів, зменшуються витрати виробництва. Примноження продукту викликає зниження ціни на нього. А це в інтересах споживача і насамперед найманих працівників.

Марксистська економічна теорія

К. Маркс (1867 р. – "Капітал") запропонував кілька визначень категорії "капітал". З одного боку – приєднуючи до товарів мертвої предметності живу робочу силу, капіталіст перетворює вартість – минулу, здійснену, мертву працю в капітал, в самозростаючу вартість, у живе чудовисько, яке починає "працювати", з іншого – тільки той робітник продуктивний, який виробляє для капіталіста додаткову вартість або сприяє самозростанню капіталу.

На відміну від А. Сміта (основний та оборотний капітал), К. Маркс поділяє капітал на постійний та змінний. На основі цього поділу формулюється сутність обороту капіталу – постійний капітал переносить свою цінність на створений продукт частинами, а змінний цілком, тобто підлягає відшкодуванню після кожного виробничого циклу. Постійний капітал, на відміну від змінного, може перетворюватися або в машини і обладнання, або в необхідну для виробництва сировину і додаткової вартості не створює. К. Маркс визначає, що капітал – це не річ, а характеристика певних виробничих відносин у межах буржуазного суспільства.

К. Маркс також розробив трудову теорію вартості, теорію додаткової вартості та доктрину економічної кризи.

У першому розділі першого тому "Капіталу" Маркс сформулював тезу про принципи обміну товарів відповідно до вартості та пропорційно кількості праці, яка потрібна для їхнього виробництва. Праця поділяється на дві частини. Конкретна праця – це корисна, доцільна форма праці, незалежна від будь-яких суспільних *форм умова існування людей, вічна природна потреба (характеризується метою, характером операцій, предметом, засобами та* результатами). Абстрактна праця – це "праця взагалі", безвідносно до корисної, доцільної форми, затрата праці у фізіологічному розумінні слова, як витрата людської робочої

сили (виступає одночасно реальним та історичним явищем товарного виробництва). Апелюючи до законів ринкової економіки, К. Маркс вважав, що обмін без дотримання закону вартості не існує в будь-якому суспільстві.

Джерелом додаткової вартості, за К. Марксом, є тільки "неоплачена праця" продуктивних робітників, які продають свою робочу силу. Капіталіст, наймаючи робочу силу, оплачує її здатність до праці і набуває права примусити робітника працювати понад час, що необхідний робітникові для забезпечення деякого мінімуму життєвих засобів. У результаті створюється різниця між вартістю, створеною працею виробника товару, і вартістю робочої сили – заробітною платою, яку оплачує капіталіст як "ціну" товару "робоча сила". Ця різниця і являє собою додаткову вартість – частину матеріалізованої у товарі праці робітника, що безплатно присвоюється власником підприємства.

За К. Марксом, циклічний процес в економіці починається з підйому, який спричиняє зростання сукупного попиту для нагромадження заради максимізації прибутку, до якої прагнуть капіталісти, – це причина; закінчується цикл спадом, оскільки зростаючий у період підйому попит на працю перевищує його реальну пропозицію і приводить до підвищення заробітної плати та усунення безробіття, що обертається потім зниженням норми прибутку та уповільненням нагромадження, – це наслідок. Потім знову починається новий економічний цикл, упродовж якого відбувається нова переструктуризація економіки, яка супроводжується інвестиціями та створенням нових робочих місць, доки у процесі нагромадження не почнуть переважати тенденції норми прибутку до зниження і старіння капітальних цінностей, зростання резервної армії та падіння заробітної плати і настане кризова ситуація.

1.2.5. Становлення та розвиток монополістичного капіталізму у провідних країнах світу

Монополістичний капіталізм – основні ознаки, типи монополістичних об'єднань

Під час індустріалізації відбувається концентрація виробництва і серйозні зміни в самій структурі економіки, організації та управлінні виробництвом – виникають монополії, акціонерні товариства. Це свідчило про завершення недовготривалого періоду вільної конкуренції та початок практикування несумлінної конкуренції, в основі якої лежала боротьба за ринки сировинних та трудових ресурсів, ринки збуту, кредити тощо. Кількість дрібних підприємств у світовому господарстві у кінці XIX ст. різко зменшувалася з 50 до 30 %. Структура ринку перейшла в новий стан монополістичної конкуренції.

До основних ознак монополістичної конкуренції необхідно віднести:

– злиття банківського капіталу з промисловим;

– вихід монополій за національні межі;

– неможливість індивідуального входження в галузь виробництва;

– нерівномірний доступ до інформації;

– неоднорідність товару та наявність т. з. брендів (товарних марок, знаків, патентів);

– контроль 3–5 % частки ринку галузі у невеликої кількості виробників (продавців).

Важливою закономірністю зростаючої концентрації виробництва і капіталу стало створення різних форм монополій. У першу чергу монополістичні об'єднання виникали в тих галузях промисловості, де концентрація виробництва була найвищою і де підприємці мали шукати нові шляхи підвищення норм прибутку. Це гірничодобувна, металургійна, суднобудівна, електротехнічна галузі промисловості.

Монополії – це великі господарські об'єднання, що перебувають у приватній власності (індивідуальній, акціонерній чи груповій) і здійснюють контроль над ринками за допомогою

концентрації матеріальних та фінансових ресурсів, науково-технічного потенціалу з метою отримання монопольного прибутку.

Складалися різні форми монополістичних об'єднань. Найпростіші з них – це конвенції, корнери, пули, ринги. В їх основі лежали короткотермінові угоди про ціни. Такі угоди були тимчасовими, вони розпадалися, коли змінювалися умови на ринку. Вищими основними формами монополістичних об'єднань стали – картелі, синдикати, трести, концерни, конгломерати та консорціуми.

Активна підтримка монополій з боку держави свідчила, що у кінці XIX ст. капіталізм вступив у вищу фазу свого розвитку – державно-монополістичного капіталізму або імперіалізму.

Імперіалізм має такі основні економічні ознаки, як:

– концентрація виробництва та робочої сили на великих монополістичних об'єднаннях;

– концентрація банківського капіталу;

– злиття банківського та промислового капіталу і створення на цій основі фінансової олігархії;

– вивіз капіталу переважає над вивозом товарів;

– формування міжнародних монополістичних об'єднань;

– завершення територіального та економічного поділу світу.

Примітки та ілюстративний матеріал

Картель (від франц. союз) – це форма монополістичного об'єднання, учасники якого зберігають власність на засоби виробництва, вироблений продукт, мають виробничу та комерційну самостійність, але складають угоду про регулювання обсягів виробництва, умов збуту продукції (розподіляють ринок збуту) і найму робочої сили (як правило, у межах однієї галузі), визначають єдині монопольно високі ціни, умови обміну патентами на нову техніку з метою отримання монополістичного прибутку. Картелі були досить широко розповсюджені в Німеччині. Складалися навіть міжнародні картелі в межах однієї галузі. На сучасному етапі економічного розвитку світового господарства картелі існують у формі патентних пулів, ліцензійних договорів, консорціумів з проведення науково-дослідних розробок тощо.

Синдикат (від грецьк. згода) – це така форма монополістичного об'єднання, учасники якого створюють спільну збутову контору або інший аналогічний орган з метою розподілу замовлень, придбання сировини та реалізації готової продукції.

Трест (від англ. довіра) – це така форма монополістичного об'єднання, учасники якого втрачають не тільки комерційну, але й виробничу і навіть юридичну самостійність, підпорядковуючись єдиному контролю. Це повне об'єднання підприємств, які випускають однорідну продукцію з метою спільного виробництва та збуту. Реальна влада в тресті належить правлінню або головній компанії. Кожний з власників підприємств отримує певну кількість акцій залежно від величини вкладеного капіталу, тим самим маючи право на участь у правлінні та на відповідну частину прибутку – дивідендів. У кінці XIX ст. класичною країною трестів стали США.

Концерн (від. англ. підприємство, фірма) – це така форма монополістичного об'єднання, в якому формально самостійні підприємства різних галузей виробництва, транспорту, торгівлі, банків та страхових компаній підпорядковані повній фінансовій залежності від власників контрольного пакета акцій.

Ядром концерну є велике промислове підприємство, трест, банк або спеціально створене головне товариство – холдинг. Для концерну характерні децентралізована система управління підприємствами (з основних груп продукції або по регіонах), великий обсяг внутрішньофірмових постачань. Централізованими в ньому є, як правило, капіталовкладення та фінанси.

Конгломерат (від лат. зібраний) – це одна з форм монополістичного об'єднання, в якому під єдиним фінансовим контролем зосереджені компанії, які функціонують у різних технологічно не пов'язаних між собою галузях. Як правило, конгломерати належать одній фірмі і випускають на одній або більше стадіях виробництва різнорідні конкурентні товари або оперують на сегментах ринку, які не перетинаються. Підприємства при цьому мають широку автономію економічної діяльності, лише управління ними централізоване. Структура конгломеративних об'єднань нестійка – вони можуть розпадатися або утворювати концерн.

Консорціум – це сучасна форма об'єднання монополій. Консорціум може створюватися для розмежування інтересів монополій, які конкурують у галузі виробництва та збуту певного товару, наприклад нафти. Іноді об'єднуються монополії різних країн для проведення спільних фінансових операцій або надання інвестиційних позик тощо.

Особливості процесу індустріалізації у провідних країнах світу (США, Німеччина, Англія, Франція, Японія)

Із завершенням промислового перевороту розпочався етап індустріального розвитку суспільства. Основним його змістом був процес створення великого машинного виробництва в усіх галузях господарства. Індустріалізація забезпечила перевагу промисловості над сільським господарством, важкої індустрії над легкою. Збільшується частка промислових підприємств у виробництві ВНП та національного доходу. Індустріалізація характеризується структурними змінами в господарстві окремих країн. На основі науково-технічних та технологічних винаходів виникають нові галузі виробництва, відбувається вдосконалення і модернізація старих. Характер та терміни індустріалізації залежали від вихідного рівня промислового перевороту, економічних умов кожної країни.

Склалося 3 типи промислово розвинених країн:

– американський – високорозвинений;

– німецький – середньорозвинений;

– англійський – низькорозвинений.

Індустріалізацію як світовий економічний процес зумовив другий етап науково-технічної революції, що розпочався у останній третині XIX ст. Темпи технічного прогресу були вражаючими, їхні результати важко переоцінити. Технічні та технологічні відкриття різко підвищили ефективність праці, почалося масове виробництво товарів, знизилася їхня собівартість. Обсяг світового промислового виробництва збільшився в 3 рази, сукупна протяжність залізниць зросла у 3,5 раза, середні темпи зростання економіки провідних країн перевищували 3,5 % річних упродовж 30 років, що було найвищим показником за останні 200 років. У США був винайдений токарний автоматичний револьверний

верстат, створено фрезерний та шліфувальний верстати, що підвищило якість металообробки. Модернізації зазнала і сфера легкої промисловості (автоматичний ткацький верстат), поліграфії (лінотип), з'явився автомат для виробництва пляшок.

Науково-технічний прогрес та потреба у створенні масового поточного виробництва для задоволення зростаючих потреб ринку зумовили розвиток наукової організації праці як вищого рівня технологічної думки. Гаррінгтон Емерсон (США) пропонує підвищувати ефективність виробництва за рахунок раціоналізації витрат, виробничих операцій, підбору та навчання робітничих та інженерно-технічних кадрів, *Фредерік Уінслоу* (США) пропонує конвеєрний спосіб організації виробництва на основі хронометражу та відповідної організації робочого місця.

В умовах зростання мілітаризації окремих національних економік з'являються і нові засоби ведення війни – кулемети (Максим), динаміт (Нобель), отруйні гази – іприт та фосген.

Англія

Індустріалізація відбувалася під час промислового перевороту. На початку 60-х рр. XIX ст. у Англії налічувалося 639 акціонерних корпорацій. Монополії формувалися пізніше ніж у США і Німеччині, в основному – у хімічній, трубопрокатній, воєнній промисловості. Банківський капітал переважав над промисловим. У 1913 р. у 12 банках було розміщено 70 % світового капіталу. Хоча промисловий переворот тут розпочався рано, нові галузі розвивалися повільно із-за консерватизму національної буржуазії та вивезення капіталу (4 млрд ф. с. із прибутком 260 млн ф. с.) за кордон у колонії та залежні країни, де наявність дешевої робочої сили забезпечувала їм високі прибутки. Вивезення капіталу забезпечувало зростаючі потреби в колоніальній сировині – нафті, залізній руді, кольорових металах, каучуку. В англійській економіці також відбувалися структурні зміни, починають розвиватися галузі важкої промисловості – особливо сталеплавильна, електротехнічна, хімічна.

З останньої чверті XIX ст. Англія починає поступово і неухильно втрачати роль економічного центру світу. Англія ще

залишалася найбільшою торгівельною морською державою, на що направлялася половина витрат державного бюджету.

США

У кінці XIX ст. процес індустріалізації зумовив прискорені темпи розвитку економіки США. За обсягами виробництва промислової продукції країна вийшла на перше місце у світі.

Цьому сприяли такі економічні та політичні фактори:

– радикальний характер Громадянської війни 1861–1865 рр.;

– науково-технічний процес розвивався на власній науково-винахідницькій базі;

– протекціоністська політика для власного виробника та низькі митні тарифи для ввезення іноземного капіталу (згідно із законом Маккінлі-Олдріча ввізні мита з 1861 до 1890 рр. зросли з 10 до 57 %);

– різке зростання промислового виробництва в сукупному суспільному продукті (75 %), національного доходу (у 5 разів до 1913 р.) та національного багатства (у 7 разів);

– розширення колоніальних володінь (Аляска, Гаваї, Куба, Гуам, Філіппіни, Самоа, Пуерто-Ріко, Панамський канал);

– промислове та сільськогосподарське освоєння Заходу;

– 1864 року було ухвалено закон про сприяння імміграції (з 1870 до 1914 рр. до США прибуло 30 млн осіб);

– США стали першою індустріальною державою світу; до 1900 року питома вага галузей важкої промисловості перевищила половину загального обсягу промислової продукції;

– з 1882 року розпочалася електрична революція; до 1913 року потужність американських електростанцій переважала всі світові на 2 млн кВт та становила 5 млн кВт;

– у 1912–1913 рр. на заводах Г. Форда запроваджено стандартизоване масове поточне виробництво з використанням конвеєра.

Активно формуються монополістичні об’єднання та фінансова олігархія (400 капіталістів володіють багатством, яке оцінюється у 20 млрд дол). США стають класичною країною трестів. На 1914 рік корпорації та акціонерні фірми становили 28,3 % від загальної кількості підприємств США і виробляли

83,2 % вартості всієї продукції. На корпоративних підприємствах працювало 80 % робітників, зайнятих у промисловості країни. З 1904 до 1914 рр. прибутки монополістичних об'єднань виросли від 4,5 млрд до 8 млрд дол.

До 1913 року США, застосовуючи "дипломатію долара", установили контроль над олов'яною промисловістю Болівії, мідною – Чилі та Перу, м'ясоконсервною – у Чилі і Парагваї. Американські монополії та фінансові магнати підпорядкували собі Чилійсько-Андську залізницю, торгівлю фруктами в регіоні Центральної і Латинської Америки, річковий транспорт Колумбії, Аргентини, Бразилії, Перу; потіснили британський торговельний капітал у Бразилії, Колумбії, Венесуелі та конкурували з ним в Перу і Еквадорі.

Франція

Економічний розвиток Франції в останній третині XIX ст. характеризується кількома особливостями – уповільненим промисловим розвитком, парцелярністю сільського господарства та швидкою концентрацією банківського капіталу.

Уповільнений процес концентрації виробництва зумовлювався наявністю великої кількості дрібних підприємств (30 % – 5 роб.). Монополії формуються у вигляді картелів, синдикатів та концернів.

У французькій промисловості необхідно було здійснювати структурні зміни та модернізацію фабрично-заводського обладнання. Це вимагало значних фінансових витрат. Сировинна база була недостатньою, тому собівартість французьких металовиробів була високою, зменшувалася їхня конкурентоспроможність. У промисловому виробництві було зайнято у 2 рази менше продуктивних сил, ніж у сільському господарстві та торговельно-фінансовій сфері. Нерозвиненість внутрішнього ринку, низький приріст населення затримували у землеробстві потенціальну вивільнену робочу силу. На початку XX ст. у Франції нараховувалося близько 77 тис. підприємств капіталістичного типу, але із них – майже 68 тис. мануфактур.

Франко-прусська війна підірвала економічні можливості Франції.

Втрати у промисловості компенсовувалися активним вивезенням капіталів. Франція забезпечила 30 % світових інвестицій: фінансові вклади 1908 р. – 9,5 млрд у національну економіку, 104,4 млрд за кордон. На початку XX ст. у Франції при 40-мільйонному населенні 2 млн становили рантьє (15 % населення). На зовнішній ринок країна, як правило, виходила з предметами розкоші, парфумами та косметикою, дорогим одягом.

Німеччина

В останню третину XIX ст. населення Німеччини зросло з 35 до 50 млн осіб. Загальна чисельність промислових робітників зросла на третину. Цьому сприяло об'єднання Німеччини. Ліквідовувалися митні бар'єри, формувалося єдине господарське право, фінансова система – це єдиний внутрішній економічний ринок. Велике значення для інвестицій у промисловість мала 5-мільярдна контрибуція із Франції. Інженерно-технічна думка за якістю впроваджень поступалася лише американській. Як і у США, грандіозне залізничне будівництво стимулювало прискорені темпи розвитку гірничо-добувної та металургійної галузей промисловості. Держава здійснює структурну перебудову – розвивається електротехнічна, автомобілебудівна, хімічна галузі, кольорова металургія. Німеччина за короткий термін перетворилася в індустріально-аграрну державу (50 % становили промислові робітники). Темпи економічного зростання були найвищими серед країн Європи, товари були конкурентоспроможними. До початку XIX ст. Німеччина вийшла на друге місце у світі за обсягами промислового виробництва (її питома вага становила 16,5 %) та на третє місце – з вивезення капіталу.

Японія

До останньої третини XIX ст. Японія перебувала у стані самоізоляції від зовнішнього світу. Сьогунат (військові правителі) Токугава-Миновара з XVII ст., по суті, законсервували економічне та політичне життя країни. 80 % населення становили селяни. Японія була типовою аграрною країною, у якій панували феодальні дзайбацу (клани) та відповідна система господарства. Панівне становище посідали самураї (7 % населення).

1868 року імператор Мацухито започатковує процес модернізації суспільства, що отримав назву “революція Мейдзі” (Мейдзі – освічене правління). Революція здійснювалася одразу у кількох напрямах:

– адміністративна реформа передбачала централізацію імператорської влади через підпорядкування його уряду відповідних префектур;

– соціальна реформа передбачала ліквідацію феодальних привілеїв та створення трьох основних станів;

– освітня реформа передбачала реалізацію урядової програми розвитку системи загальної освіти;

– аграрна реформа передбачала викуп земель, формування державного фонду та надання частки землі селянам;

– упроваджувалося право приватної власності та свободи торгівлі, закріплені в буржуазно-монархічній Конституції 1889 року.

Реформи Мейдзі у ході буржуазної революції 1869 р. забезпечили розвиток індустріалізації. У Японії збіглися одразу три економічні процеси – промисловий переворот, індустріалізація та монополізація.

1.2.6. Економічна думка в період монополістичної конкуренції (друга половина XIX ст. – початок XX ст.)

Виникнення та сутність маржиналізму (Альфред Маршалл, Джон Бейтс Кларк, Вільфредо Парето, Леон-Марі Еспрі Вальрас)

Закономірним явищем в економічній теорії є поява в останній третині XIX ст. маржиналізму (marginal – граничний).

Характерними особливостями т. з. “маржинальної революції” є застосування граничних величин для аналізу та характеристики змін у економічних явищах; застосування математичних методів аналізу та моделювання; зміна відношення до грошей та монетарної політики.

У своєму розвитку маржиналізм пройшов два етапи. Перший охоплює 70 – 80-і рр. XIX ст. і пов’язується з діяльністю австрійської школи, коли основою досліджень був взаємозв’язок: потреби –

корисність – блага, які підсумовували сутність добробуту як економічної категорії. Другий етап охоплює 90-і рр. XIX ст. і пов'язується з неокласиками, характерною особливістю діяльності яких стало об'єднання у економічних дослідженнях сфер виробництва, споживання, обміну та розподілу, де визначалися граничні витрати у сукупності з граничною корисністю.

Англійці Вільям Стенлі Джевонс (1835–1882) та Альфред Маршалл (1842–1924) замість терміна "політична економія" вводять нейтральний термін "economics".

1890 року було опубліковано шестикнижжя Маршалла під назвою "Принципи економікс", яке й починається із визначення: "Політична економія, або економічна наука (economics), досліджує нормальну життєдіяльність людського суспільства; вивчає ту сферу індивідуальних і суспільних дій, яка тісно пов'язана зі створенням матеріальних основ добробуту". Суспільство розглядається як сукупність індивідів, економіка – як система взаємозалежних суб'єктів господарювання, а економічні закономірності – як наслідок взаємодій індивідуальних рішень, прийнятих на вільному виборі суб'єктів.

Маршалл також розробив принцип економічної рівноваги в економіці. Економічна рівновага – це відповідність між попитом і пропозицією, між ресурсами та потребами. Ціновий механізм рівноваги встановлюється шляхом або обмеження споживчого попиту, або збільшення обсягів виробництва (і пропозиції). Обґрунтовуючи принцип рівноваги, А. Маршалл запровадив в економічну науку категорію "рівноважної ціни", що являє собою точку перетину кривої попиту (граничної корисності) та кривої пропозиції (граничних витрат). Обидва ці фактори – складові ціни; корисність і витрати однаково значущі. Вченим враховується як об'єктивна (витрати виробництва), так і суб'єктивна (корисність благ) сторона. За твердженням А. Маршалла, принцип витрат виробництва і принцип "кінцевої корисності" безперечно є складовою одного загального закону попиту і пропозиції: кожний із них можна порівняти з одним із лез ножиць.

Маршалл виходить з того, що у науковій думці потрібна й індукція, і дедукція. Так само, як людині для ходіння потрібні обидві ноги: і права, і ліва.

Ще одна безсумнівна заслуга Маршалла – у введенні в економічну науку графіків, хоч його ставлення до математичних методів в економіці не однозначне.

Дж. Б. Кларк – теорію граничної продуктивності про те, що фактор виробництва – праця або капітал – може прирощуватися доти, доки вартість продукту, що виробляється цим фактором, не зрівнюється з його ж ціною; дія цього закону у практиці господарювання передбачає, що стимул збільшувати фактор виробництва вичерпує себе, коли ціна цього фактора починає перевищувати можливі доходи підприємця або кожний новий внесок праці у виробництво за незмінних розмірів капіталу супроводжується зменшенням продуктивності праці;

В. Парето– теорію економічного оптимуму про оптимальний розподіл економічних ресурсів і благ, що виробляються.

До основних праць Парето належать "Курс політичної економії" (1898), "Вчення політекономії" (1906), "Трактат із загальної соціології". У своєму "Вченні політекономії" Парето відмовився від традиційних підходів до кількісної характеристики корисності на основі міжособистісних порівнянь корисності, сформулювавши поняття суспільної максимальної корисності, тобто те поняття, яке в економічній літературі сьогодні прийнято називати "оптимум Парето". Це поняття вживають для оцінки таких змін, які або поліпшують добробут усіх, або не погіршують їхнього добробуту з покращанням добробуту принаймні однієї людини. Оптимум Парето визначається як стан, за якого неможливо покращити чийсь добробут шляхом трансформації товарів та послуг у процесі виробництва або обміну без шкоди для добробуту певного індивіда. Концепція "оптимуму Парето" дозволяє прийняти оптимальне рішення щодо максимізації прибутку (відповідно і корисності), якщо теоретична аргументація оптимальної комбінації споживання ґрунтується на таких передумовах:

– суто особистісна оцінка власного добробуту;

– визначення суспільного добробуту через добробут окремих осіб;

– неможливість зрівняння добробуту окремих людей.

Видатний математик *Леон-Марі Еспрі Вальрас* створив замкнену математичну модель загальної економічної рівноваги. Рівновагу в системі продуктивних послуг і предметів споживання Вальрас характеризував як стан, де ефективний попит і пропозиція продуктивних послуг будуть однаковими, існуватиме постійна стійка ціна на ринку продукції, продажна ціна продукції дорівнюватиме витратам, вираженим у продуктивних послугах. Дві перші умови належать до рівноваги обміну, а третя – до рівноваги виробництва. Рівновага в економіці не зводиться до рівноваги обміну, до ринкової рівноваги. Із теоретичної концепції Вальраса випливає принцип взаємозв'язку та взаємозалежності основних елементів ринкової економіки. Це вихідне положення для розуміння взаємозв'язку виробництва, споживання, доходів на макрорівні.

Запитання та завдання для контролю

1. Великі географічні відкриття, їх історико-економічне значення.

2. Мануфактурне виробництво як основний аспект генези індустріального суспільства.

3. Перша хвиля буржуазних революцій та їх економічне значення.

4. Мануфактурний період української промисловості.

5. Теологічне обґрунтування протестантизмом (Кальвін) економічних змін у першій половині XVI ст.

6. Економічні погляди меркантелістів та фізіократів, їх роль у виникненні класичної політичної економії (В. Стаффорд, В. Петті, П. Буагільбер, економічна таблиця Ф. Кене).

7. Перетворення Англії у "майстерню світу".

8. Хронологія та особливості промислового перевороту у Франції.

9. Хронологія та особливості промислового перевороту у Німеччині.

10. Хронологія та особливості промислового перевороту у США.

11. Економічні погляди А. Сміта.

12. Економічні погляди Д. Рікардо.

13. Економічні погляди Ж. Б. Сея.

14. Економічні погляди на принципи оподаткування Дж. С. Міля і А.Вагнера.

15. Економічні погляди Фрідріха Ліста. Б. Гільденбранд.

16. Марксистська-економічна теорія.

17. Індустріально-технологічна революція останньої третини XIX ст. та її вплив на світове господарство.

18. Монополістичний капіталізм – основні ознаки.

19. Типи монополістичних об'єднань.

Термінологічний словник

Меркантилізм – напрям економічної думки XVI–XVIII ст., представники якого ототожнювали багатство країни з грішми (золотом, сріблом), розглядаючи гроші як найважливіший засіб економічного зростання, а джерело багатства бачили в зовнішній торгівлі з досягненням активного торговельного сальдо.

Мануфактура – підприємство приватновласницького характеру (як правило), засноване на ремісничій техніці і технології, використанні вільнонайманої робочої сили та зорієнтоване на забезпечення потреб ринку.

Революція цін – самодевальвація грошових систем європейських країн та перерозподіл багатства у зв'язку із великими географічними відкриттями.

Фізіократія – течія у класичній політичній економії Франції другої половини XVIII ст., представники якої, гостро критикуючи меркантилізм, виходили з визначної ролі в економіці та створенні національного багатства – землі та сільськогосподарського виробництва.

“Америка для американців” – Маніфест, виголошений 2 грудня 1823 р. п’ятим президентом США Дж. Монро, згідно з яким забезпечувалися інтереси цієї країни на внутрішньому та зовнішньому ринках.

“Економічна людина” – підприємливий функціонер, який відмовляє собі в багатьох задоволеннях, людина справи, людина праці, він несе людству новий економічний порядок, який А. Сміт розкриває разом з роллю капіталу.

Капітал – за А. Смітом, рушійна сила економічного процесу, це запас продукції (не використаний для споживання), що дає прибуток.

Капітал – за Дж. С. Мілем, це раніше нагромаджений матеріальний продукт праці, що авансується на придбання засобів виробництва та робочої сили.

“Невидима рука” – за А. Смітом, ринковий механізм господарювання, що автоматично врівноважується.

Промисловий переворот – це загальносвітовий процес переходу від мануфактурного виробництва з ремісничою технікою і технологією до фабрично-заводського розширеного товарного виробництва, створеного на основі використання машинної техніки, технології та вільнонайманої робочої сили.

Середній клас – за А. Смітом, усі власники невеликих і середніх статків, які змушені самі продуктивно витрачати свої капітали.

Індустріалізація – це світовий економічний процес створення великого машинного виробництва в усіх галузях господарства, який забезпечив перевагу промисловості над сільським господарством, важкої індустрії над легкою.

Світове господарство – це сукупність національних господарств, зв’язки між якими здійснюються за допомогою зовнішньоекономічних відносин.

Контрольні тестові завдання

1. Батьківщиною мануфактурного виробництва є:

а) Англія;

б) Франція;

в) Голландія;

г) Іспанія;

д) Італія.

2. До основних наслідків географічних відкриттів слід віднести:

а) формування колоніальної системи;

б) “революція цін “;

в) розвиток місцевих народів;

г) первинне нагромадження;

д) швидкий розвиток с/г.

3. До основних завоювань першої хвилі буржуазних революцій у Європі доцільно віднести:

а) свободу торгівлі;

б) зростання феодальної ренти;

в) свободу підприємництва;

г) недоторканість приватної власності.

4. Автором терміна “політична економія” є:

а) Аристотель;

б) Тома Аквінський;

в) А. Монкретьєн;

г) А. Сміт;

д) К. Маркс.

5. Предметом вивчення меркантилізму є:

а) сфера обігу;

б) сфера виробництва;

в) сфера обігу і виробництва одночасно.

6.Назвіть головні засади класичної школи політичної економії:

а) державне регулювання економіки;

б) дослідження сфери обігу;

в) визнання дії об’єктивних економічних законів;

г) проголошення економічного лібералізму;

д) дослідження сфери виробництва;

е) визнання сфери обігу джерелом багатства;

є) розгляд проблеми цінності переважно з позицій трудової теорії.

7. Назвіть теоретичні засади економічних поглядів А. Сміта:

а) егоїзм людини;

б) споживна вартість як мета виробництва;

в) схильність людей до обміну;

г) обіг як джерело багатства;

д) низький рівень заробітної плати;

е) поділ праці;

є) економічний лібералізм;

ж) дія об'єктивних економічних законів;

з) визначення цінності речі її корисністю.

8. Додаткова вартість за К. Марксом створюється:

а) працею, капіталом, землею;

б) неоплаченою працею робітників;

в) постійним капіталом.

9. Вартість товару А. Маршаллом характеризується на основі:

а) трудової теорії;

б) теорії витрат;

в) теорії граничної корисності;

г) виявлення рівноважної ціни, що визначається граничною корисністю і граничними витратами.

10. Хто з названих нижче економістів присвятив свої дослідження проблемам:

1) ціни рівноваги;	а) Дж. Б. Кларк;
2) продуктивності капіталу;	б) К. Менгер;
3) економічного добробуту;	в) Л. Вальрас, В. Парето;
4) загальної економічної рівноваги;	г) А. Маршалл;
5) граничній корисності предметів споживання;	д) А. Пігу.

1.3. Господарство та економічна думка в період державно-монополістичного розвитку суспільства європейської цивілізації та під впливом науково-технічної революції (XX ст. – початок XXI ст.)

1.3.1. Світове господарство у міжвоєнний період.

1.3.2. Економічна думка в період державно-монополістичного розвитку суспільства європейської цивілізації (перша половина XX ст.).

1.3.3. Основні тенденції розвитку світового господарства у другій половині XX ст.

1.3.4. Економічна думка у другій половині XX ст.

1.3.5. Світове господарство на етапі інформаційно-технологічної революції (кінець XX ст. – початок XXI ст.).

1.3.6. Основні напрями економічної думки на етапі інформаційно-технологічної революції (кінець XX ст. – початок XXI ст.).

1.3.1. Світове господарство у міжвоєнний період

Світова економічна криза 1920–1933 рр. Американський та німецький шляхи виходу з кризи

До кінця 20-х років економічна система провідних капіталістичних країн досягла високого рівня складності. Механізми ринкової саморегуляції (т. з. “невидима рука”) перестали працювати. Для забезпечення стійкого економічного та соціального розвитку потрібне було втручання держави. Надшвидкі темпи розвитку та глибинні економічні диспропорції призвели до “перегріву економіки” США. 29 жовтня 1929 року у “чорний понеділок” стався крах Нью-Йоркської фондової біржі, що поклало початок найжорстокішій економічній світовій кризі надвиробництва.

Серед основних причин світової економічної кризи у провідних капіталістичних країнах світу потрібно визначити такі:

– активна мілітаризація економіки порушила процеси перерозподілу капіталу між галузями промисловості;

– у зв’язку з втратами трудових ресурсів серйозно постала проблема перекваліфікації робітників;

– монополізація виробництва зумовлювала нестабільну цінову ситуацію на внутрішніх ринках;

– анархія в управлінні економікою призвела до перевиробництва окремих товарів, особливо сільськогосподарської продукції в США та Англії.

Ці та інші причини призвели до різкого зменшення світового промислового виробництва на 30 %, сільськогосподарського – на 1/3, світової торгівлі на 1/3. Країни в економічному розвитку були відкинуті на рівень початку XX ст. Високі ціни при різкому спаді виробництва знижували платоспроможність населення. Криза охопила як розвинені, так і відсталі країни. Звичайним шляхом вийти з кризи для багатьох країн було неможливо, тому уряди вдавалися до різноманітних програм, зокрема: застосування ножиць цін на промислову та сільськогосподарську продукцію, жорсткої конкуренції, торговельних війн; відміни золотих стандартів, валютних війн.

Великобританія

Економічна криза в Англії свого найвищого розвитку досягла весною 1933 року. Обсяги виробництва зменшилися на 23 % від рівня 1929 року. Негативним явищем стало зменшення виробництва в базових галузях економіки. Різко в 11 разів скоротилося кораблебудування. Водотоннажність флоту зменшилася на 2,34 млн т. Експорт Великобританії в 1932 році становив половину рівня 1929 року. У 1931 р. країна змушена була відмовитися від золотого паритету фунта стерлінгів у зв’язку з відпливом золота (тільки за липень – вересень 1931 р. на 25,5 млн ф. ст.). Цілі економічні регіони стали “районами депресії”. Безробіття досягло 20 % від усіх працюючих, а серед робітництва – 33 %.

Такий стан економіки змусив уряд вжити ряд невідкладних заходів з метою подолання кризи. Єдиною важливою його функцією вважалося забезпечення сприятливих фінансових умов, ліквідація дисбалансу бюджету, торгівлі та кредиту.

По-перше, у березні 1931 року банкір Дж. Мей очолив спеціальну комісію з “національної економії”. Розроблена

комісією програма передбачала подолання дефіциту державного бюджету в 120 млн ф. ст. за рахунок 10 % зменшення допомоги у зв'язку з безробіттям та зменшення оплати праці службовців, збільшення фіскального тиску, скорочення програми суспільних робіт. Коаліційний уряд Макдональда змушений був приступити до реалізації непопулярних економічних заходів. У листопаді 1931 року було ухвалено Закон "Про перевірку злиденності", який забороняв виплату допомоги у зв'язку з безробіттям особам, які перебували на утриманні своєї сім'ї.

По-друге, наступним заходом уряду була відміна золотого стандарту фунта стерлінгів та проведення 30 % девальвації грошової одиниці. З метою зміцнення англійської валюти було створено стерлінговий блок, до якого увійшли Данія, Норвегія, Швеція, Фінляндія, Греція, Португалія, країни Азії – Таїланд, Іран та Єгипет, а також Латинської Америки – Аргентина, Бразилія та Колумбія, валютні резерви яких зберігалися в Лондоні. Таким чином, фунт обслуговував 40–50 % світового товарообороту.

По-третє, в 1931 р. було ухвалено Вестмінстерський статут, що надавав певні політичні права домініонам щодо прийняття власних та дії англійських законів.

По-четверте, важливим заходом було впровадження протекціонізму. На Оттавській конференції у серпні 1932 року між Англією та домініонами було укладено угоду про безмитне ввезення 80 % товарів із країн імперії, а 20 % товарів з інших країн обкладалися незначними податками. Таким чином, внутрішній ринок Англії став захищеним від конкуренції товарів інших країн, що не входили до стерлінгового блоку.

Незважаючи на активні заходи уряду та часткове промислове піднесення, з 1932 року країна ще довгий час перебувала у стані стогнації.

Франція

Економічна криза у Франції продовжувалася з осені 1930 до 1935 року включно. Падіння виробництва було не різким, а досить затяжним. Спади спостерігалися у 1932 та 1935 рр. Так, порівняно з 1913 р. у 1932 р. обсяги промислового виробництва скоротилися на 4 %, таке саме скорочення відбулося у 1935 р. порівняно з

1930 р. У найважчому стані перебували: текстильна, автомобілебудівна промисловість, кольорова металургія, виробництво цинку та алюмінію. Франція втратила свої позиції у зовнішній торгівлі, що зменшилася удвічі. Експорт та імпорт зменшилися на 65 % від рівня 1930 року. Вкладники банків втратили не менше 3 млрд франків. Відбувалося розорення дрібного селянства.

Урядова програма подолання кризи (дирижизм) ґрунтувалася на теорії Дж. Кейнса. Підприємствам, особливо ВПК, надавалися державні замовлення, кредити, податкові та митні пільги. Селянам надавалися премії за скорочення посівних площ. Була розроблена соціальна програма допомоги безробітним.

Економічний розвиток Франції у 20–30 рр. був надзвичайно нерівномірним, мав циклічний характер.

Німеччина

Найбільше від економічної кризи постраждала економіка Німеччини, яка повністю залежала від іноземного кредитування.

Обсяги промислового виробництва зменшилися на 58 %. Зупинилося виробництво в цілих економічних районах. Армія безробітних у 1933 році досягла 9 млн осіб. Заробітна плата зменшилася на 50 %. У 2,5 раза зменшилися обороти зовнішньої торгівлі. У скрутному становищі опинилися дрібні торговці та підприємці, чисельність яких становила 12–13 млн осіб. У зв'язку із розоренням у 1932 р. було продано 560 тис. га селянської землі. Щоб запобігти економічному краху, держава скуповує акції концернів і банків, відмовляється від політики економічного регулювання.

Союзники, занепокоєні катастрофічним становищем Німеччини в 1930 р., запропонували план Юнга. Він передбачав:

– припинення окупації Рейнської області;

– сума репарацій зменшувалася з 132 до 113,9 млрд марок, з терміном сплати 59 років;

– відміну контролю над економікою Німеччини;

– скорочувалися натуральні поставки.

Економічне та соціальне становище Німеччини погіршувалося. Тому у червні 1932 року на конференції в Лозанні було зменшено всі платежі до 3 млрд марок та визначено термін їхньої

виплати на 15 років, але Німеччина взагалі відмовилася сплачувати будь-які платежі.

З 30 січня до 24 березня 1933 року до влади приходить фашистський режим Гітлера. Ліквідовуються всі цивільні права і свободи, політичні противники фізично винищуються. Організовуються концентраційні табори.

Головним змістом економічної політики фашизму став мілітаризм. Регулювання господарської діяльності державою проводиться з позиції сили:

– у червні 1933 р. створено *Генеральну раду німецького господарства* (у складі 12 монополістів та представників уряду);

– 29 вересня 1933 року ухвалено *Закон про продовольчий стан*: встановлювався контроль за сільським господарством; селян поділено на власників арійського походження, спадкових земель (1,5–125 га) і селян;

– у 1934 р. створено Організацію промислового господарства та окружні економічні палати, ними керували імперська економічна палата та міністерство економіки, Німеччина була поділена на 18 областей, які очолювали господарські вожді;

– з 1933 р. на основі законів про примусове картелювання та про органічну побудову німецького господарства розпочинається процес примусового картелювання підприємств, а об’єднання груп підприємств здійснюється за галузевою та територіальною ознаками;

– у 1935 р. було ухвалено Закон про оборону імперії та впроваджено загальну військову повинність;

– здійснюється “аріїзація капіталу”, ведеться боротьба з “неарійськими” елементами;

– у вересні 1936 року було затверджено чотирирічний план мобілізації ресурсів з підготовки до війни; робочий день досягає 10–14 годин;

– у 1938 р. упроваджено загальну трудову повинність.

Основним методом керівництва економікою став прямий адміністративний диктат. Мілітаризація зумовила вихід із кризи та значне зростання виробництва. За 1929 – 1938 рр. обсяг випуску промислової продукції збільшився на 25 %. Разом з тим

скорочується виробництво товарів легкої промисловості та експортоорієнтованих галузей**.**

США

23 жовтня 1929 року у "чорний понеділок" стався крах Нью-Йоркської фондової біржі, що поклало початок найжорстокішій економічній світовій кризі надвиробництва, насамперед у сільському господарстві. Наслідки кризи стали надзвичайно руйнівними: відбулося падіння вартості цінних паперів в 4,5 раза; паралізована кредитна система, на 33 % впав курс долара (фінансово постраждали 15–25 млн осіб на загальну суму депозитів у 3,5 млрд дол); банки припинили всі операції, 40 % банків збанкрутіло (6 тис.); скоротився національний дохід; зросло безробіття майже до 17 млн осіб, на 35 % знизилася заробітна плата; на 46 % скоротилося промислове виробництво, 110,5 тис. підприємств розорилося; сільськогосподарське виробництво зменшилося на 58 %, 1 245 тис. фермерських господарств розпродано; реальною стала проблема житла, зростає кількість т. з. "гувервілів".

Заходи президента Г. Гувера (крах діяльності Федерального фермерського управління, Національної кредитної корпорації, Реконструктивної фінансової корпорації), які ґрунтувалися на принципах "твердого індивідуалізму", успіху не мали.

Під впливом розвитку масових соціальних рухів у 1932 р. до влади приходить демократична партія на чолі з Ф. Д. Рузвельтом.

"Новий курс Ф. Рузвельта" – економічна програма, що передбачала серію ліберальних реформ, спрямованих на вихід з економічної кризи. Теоретичною основою програми стали погляди англійського економіста Дж. М. Кейнса про державне регулювання економіки для безперебійної роботи ринкового механізму. Економічна програма почала реалізовуватися з 1933 р. і передбачала заходи в кількох напрямах:

а) створення відповідної інституційної основи для здійснення економічних реформ – було прийнято 70 законів Конгресом США про регулювання економіки, зокрема "Закон про національну адміністрацію відбудови промисловості" на чолі з генералом Х.

Джонсоном, символом адміністрації став синій орел; запроваджено надзвичайний економічний стан; прийнято закон про банківську діяльність Гласса-Стігла; реформовано Федеральну резервну систему; прийнято закон про допомогу фермерам; створено федеральну адміністрацію з надання надзвичайної допомоги на чолі з Г. Гопкінсом; сформовано систему суспільних робіт; прийнято закон про соціальне страхування, закон Вагнера та інші;

б) стабілізацію банківсько-кредитної системи – 6 березня 1933 р., в умовах введеного надзвичайного стану було прийнято банківський закон. Усі банки поділялися на три групи. 40 % банків, які належали до третьої групи, були ліквідовані, а решта контролювалися Федеральною резервною системою. У червні 1933 року було прийнято закон Гласса-Стігала про поділ банків на депозитні (вклади до 10 тис. дол. страхувалися на 100 %, вклади до 50 тис. дол. – на 75 %, вклади більше 50 тис. дол. – на 50 %) та інвестиційні, це повернуло довіру населення до банківсько-кредитної системи. З метою попередження вивозу золота за межі країни 5 квітня 1933 р. приймається закон про заборону експорту золота та вилучення золотих монет з державного обігу (на суму більше 100 млн дол.). Держава закуповує золото для золотого запасу на суму майже 200 млн дол. (майже 200 тонн). Розпочато чеканку срібної монети, що свідчило про введення в країні біметалізму. Дефляція була припинена із допомогою девальвації долара на 40 %. Усі ці заходи давали можливість створити механізм інфляційного розвитку американської економіки, що відкривало шлях для реформування в інших галузях економіки;

в) стабілізацію промислового виробництва – 16 червня 1933 року було прийнято “Закон про національну адміністрацію відбудови промисловості” на чолі з генералом Х. Джонсоном, символом адміністрації став синій орел (НІРА – національні інтереси розвитку Америки). Промисловість поділялася на 17 груп з “Кодексом чесної конкуренції” в кожній. Регулювалися обсяги виробництва продукції, ціни, умови кредиту, поділ ринків збуту; установлювалися фіксовані мінімальні (12–15 дол. на тиждень) і максимальні межі заробітної плати, тривалість робочого дня (8 год). Надавалося право на укладення колективних договорів,

створення профспілок тощо. Усього НІРА схвалила біля 750 подібних кодексів. Упродовж здійснення економічного експерименту у промисловості індекс виробництва зріс на 10 %. 4 червня 1935 року кодекси, які фіксували рівень виробництва та цін, були відмінені;

г) стабілізацію сільськогосподарського виробництва – 12 травня 1933 року набрав чинності "Біль про допомогу фермерам" та Закон "Про регулювання сільського господарства". Основними заходами регулювання були скорочення посівних площ (тільки площі під пшеницю були зменшені за рік на 7,5 млн акрів, збір бавовни зменшився на 25 %, кукурудзи – на 40 %; за 1933–1935 рр. преміальні фермерам становили 966 млн дол.) та знищення виробленої продукції (6,2 млн поросят). Було створено механізм рефінансування боргів фермерів (федеральні земельні банки надали кредитів на суму 2,2 млрд дол. та прийняли на себе 37 % усіх боргових зобов'язань фермерів). У березні 1936 року було прийнято закон про збереження родючих земель та квоти для внутрішнього ринку. 1938 року було прийнято концепцію "завжди нормальної житниці", коли стабілізація цін досягалася не знищенням продукції, а її зберіганням та демпінговою політикою за кордоном, що сприяло експорту зерна та продуктів сільського господарства;

д) організацію суспільних робіт – у квітні 1933 року було створено Федеральну адміністрацію з надання надзвичайної допомоги безробітним та організації суспільних робіт на чолі з Г. Гопкінсом (на допомогу витрачено більше 4 млрд дол.). Створювалися трудові табори для молоді у віці 18–25 років. За 30 дол. на місяць молодь залучалася до впорядкування парків та лісів, будівництва доріг, каналів, гребель, реалізації програми осушення боліт та інтенсифікації господарства штату Теннесі тощо. У червні 1933 року створюється Федеральна адміністрація суспільних робіт на чолі з Г. Ікесом (асигновано більше 3,3 млрд дол.), а в листопаді Адміністрація громадянських робіт (витрачено 933 млн дол.). Через трудові табори та об'єкти громадянських робіт пройшло більше 6 млн осіб.

е) соціальні реформи – початком "другого нового курсу" стали соціальні реформи. З серпня 1935 року законом про соціальне страхування передбачалося страхування двох типів – з безробіття (федерально-штатний 1–3 % податок), з виплатою 36 % – 11 дол. від заробітної плати впродовж 9,4 тижнів та по старості (федеральний 1 % податок), з отриманням субсидій громадянами з 65-річного віку. У липні 1935 року прийнято закон Вагнера (статут про трудові відносини), що передбачав право робітників на створення профспілок, укладення колективних договорів. З метою врегулювання спірних питань між робітниками та адміністрацією створено Національне управління трудових відносин. 1936 р. відбулося об'єднання усіх робітничих організацій у Робочий альянс Америки, а також створюється Ліга об'єднаних фермерів і Спілки пайовиків.

Раптова економічна криза 1937 року завадила повному відновленню економіки США. Разом з тим реформи "нового курсу" мали важливе значення для розвитку як американського, так і світового господарства. Вони продемонстрували роль державного регулювання в системі капіталістичного господарства і доказали, що гнучке та помірковане регулювання економіки, особливо в період кризи, є життєво необхідним. З часу "нового курсу" державне втручання в господарське життя, яке набувало різних форм, стає невід'ємною частиною ринкового механізму США.

1.3.2. Економічна думка в період державно-монополістичного розвитку суспільства європейської цивілізації (перша половина XX ст.)

Економічна теорія монополістичної конкуренції Едвара Хейстінгса Чемберліна

Економічна дійсність початку XX століття, зокрема активний процес монополізації світового виробництва, зумовила розвиток теорії монополістичної і недосконалої конкуренції.

Основоположником монополістичної конкуренції став професор Гарвардського університету Едвар Чемберлін, який 1933 року опублікував працю "Теорія монополістичної конкуренції".

Сутність нових теоретичних ідей висловлених в даній праці Е. Чемберліном, полягає в тому, що основною умовою оволодіння ринком або суттю монополії є контроль над пропозицією, а отже, над ціною, який досягається взаємозаміною конкуруючих товарів, тобто "диференціацією продукції". Про становище всіх продавців правомірно говорити як про конкуруючих монополістів в умовах "монополістичної конкуренції".

Основною ознакою диференційованого продукту є наявність у товарі (або послузі) одного з продавців істотної відмітної ознаки. Ця ознака для покупця може бути як реальною, так і уявною, основне, щоб вона приводила до віддання переваги саме його продукту.

Розвиваючи ідеї про процес "диференціації продукту", Е. Чемберлін обгрунтовує зростаючий вплив на нього нецінових факторів конкуренції (якість товару, реклама, вигідне місце-знаходження продавця, репутація фірми, ділова спритність, ділові зв'язки з клієнтами тощо).

Аналізучи категорії "чистої конкуренції" та "монополістичної конкуренції", Е. Чемберлін пише, що "при чистій конкуренції ринок кожного продавця зливається з ринками його суперників, за умов монополістичної конкуренції, – доводиться рахуватися з тим, що цей ринок відокремлений від інших так, що в сукупності вони являють собою не єдиний ринок багатьох продавців, а мережу взаємоповязаних ринків, розподілених між продавцями по одному на кожного". Отже, в умовах теоретичного існування чистої конкуренції будь-який продавець може продати стільки товарів, скільки захоче, але за ціною загальнодіючою, в умовах монополістичної конкуренції обсяг збуту товарів "лімітований" і визначається такими факторами:

– ціною;
– особливостями продукту;
– витратами на рекламу.

На думку Е. Чемберліна, замість нереальної категорії "чиста конкуренція", яка є штучною абстракцією, правомірно ввести категорію "монополістична конкуренція", за якої продавці завжди зберігають можливість конкурувати між собою, маніпулюючи ціною та контролюючи її рівень, і бути господарями "на своєму ринку".

Чемберлін та прихильники теорії монополістичної конкуренції висунули положення про збереження конкуренції і при "груповій монополії", яка передбачає розподіл сфер впливу на ринку між партнерами-конкурентами з метою реалізації неоднорідної (диференційованої) товарної продукції без зниження цін до рівня обмежених витрат.

Іншою характерною особливістю сучасної редакції теоретичних положень Е. Чемберліна є розгляд поряд із "диференціацією продукту", тобто його виключною ознакою, таких додаткових нецінових умов посилення монополістичної конкуренції, як *технічне вдосконалення,* досягнуте окремим виробником; особливе обслуговування покупців, які створюють фірмі респектабельну репутацію тощо.

Економічна теорія недосконалої конкуренції Джоана Вайолета Робінсона

Найвизначнішою продовжувачкою вчення "школи Маршалла" була професор Кембриджського університету Дж. Робінсон, яка в 1933 році опублікувала працю "Економічна теорія недосконалої конкуренції".

Її основна ідея ґрунтується на вивченні ринкових аспектів функціонування монополій, конкуренція між якими через порушення рівноваги в економіці є, на її думку, недосконалою (за термінологією Е. Чемберліна – монополістичною). Сутність монополії розглядається як фактор, що дестабілізує соціально-економічні відносини ринкового середовища. У праці "Економічна теорія недосконалої конкуренції" необхідно визначити такі основні положення:

– в умовах досконалої конкуренції підприємці менше зацікавлені в монополізації виробництва, ніж в умовах недосконалого ринку, у якому окремі фірми не можуть досягти оптимальних розмірів, функціонують неефективно, тому монополіст має змогу не тільки підвищити ціни на свою продукцію, обмежуючи її випуск, але й зменшити витрати виробництва через удосконалення організації виробництва в галузі;

– монополія вимагає відокремлення продукції від "товарів-субститутів", інакше кажучи – диференціації, а тому необхідна і

додаткова умова, відповідно до якої фірма-монополіст повинна характеризуватися розмірами, що перевищують оптимальні;

– на монополістичному ринку з його недосконалою конкуренцією можлива ситуація, що вимагає пояснення, "якою буде кількість купленої продукції, якщо розглядати ринок не як сукупність величезної кількості конкуруючих між собою покупців, а як об'єднання покупців". Така концентрація конкуренції попиту, коли на ринку діє маса дрібних продавців і один-єдиний покупець, називається – *монопсією,* тобто монополією покупців;

– переважання у світі умов недосконалої конкуренції сприяє виникненню тенденції до експлуатації факторів виробництва та посилює її завдяки виникненню великих об'єднань, які поглинають багато конкуруючих фірм. Збільшення розмірів одиниці управління обов'язково спонукає до ще більшої несправедливості в розподілі багатств.

Примітки та ілюстративний матеріал

Едвар Чемберлін і Джоан Робінсон зуміли показати основне – відзначаючись великою життєвою силою, і досконала, і недосконала конкуренція потребують водночас створення механізму, який би забезпечив і гарантував її збереження. Цю теоретично-практичну проблему в подальшому вирішував Дж. М. Кейнс. Тим більше, що жорстока економічна криза спростувала ілюзії неокласиків щодо здатності ринкового механізму автоматично забезпечувати рівновагу на ринках товарів, праці та капіталу.

У різному поєднанні кількості покупців та кількості продавців картину ринків можна відобразити так (табл. 1.1).

Економічні погляди Дж. М. Кейнса

1936 року англійський економіст Дж. М. Кейнс опублікував працю "Загальна теорія зайнятості, процента і грошей", де обґрунтував неможливість саморегулювання капіталістичної економіки на макрорівні та необхідність державного втручання в економічні процеси, ставши ідеологом нового напряму в

економічній науці. Новаторство економічного вчення полягало у перевазі макроекономічного аналізу над мікроекономічним.

Кейнс значно розширив межі дослідження, роблячи спробу розглянути національне капіталістичне господарство в цілому, оперувати переважно такими агрегатними категоріями, як праця, споживання, нагромадження, заощадження, інвестиції, зайнятість, тобто величинами, які визначають рівень та темпи зростання національного доходу. Головним у методі Кейнса було те, що, аналізуючи сукупні народногосподарські величини, він прагнув установити причинно-наслідкові зв'язки, залежності та пропорції між ними. Це і зробило його основоположником макроекономіки як самостійного розділу економічної теорії.

Таблиця 1.1

Класифікація ринків

Попит / **Пропозиція**		**Кількість покупців**		
		Багато	**Невелика кількість**	**Один**
Кількість продавців	*Багато*	Досконала конкуренція	Олігополія попиту	Монополія
	Невелика кількість	Олігополія пропозиції	Двостороння олігополія	Обмежена Монополія попиту
	Один	Монополія пропозиції	Обмежена монополія пропозиції	Двостороння монополія

В основу своєї теорії Кейнс поклав пріоритет праці. Він визнає чинники виробництва, але розглядає їх як своєрідну фондоозброєність праці. Пріоритет праці в концепції Кейнса красномовно свідчить про його ставлення до капіталу. Вчений висміює тезу про заощадження як нагромадження капіталу. Ця помилка з розряду тих, з якими найважче розлучитися. Вона породжується переконанням, ніби власнику багатства потрібне капітальне майно як таке, тоді як його насправді цікавить очікуваний дохід від цього майна. Очікуваний дохід цілком залежить від передбачуваного в майбутньому ефективного попиту щодо майбутніх умов пропонування. Тому, якщо акт заощадження

ніяк не підвищує очікуваний дохід, він не стимулюватиме й інвестиції. Створення нового багатства цілком залежить від того, чи досягне очікуваний дохід певного рівня, що встановлюється поточною нормою процента.

В економічний аналіз суспільного відтворювання разом з об'єктивними чинниками вводиться суб'єктивний – *психологія суспільства* в умовах нового індустріального порядку: психологічне відчуття споживання, психологічне відчуття переваги ліквідності і психологічна оцінка ефективності інвестицій як вияв основного психологічного закону нового часу: відома частина доходу не вступає в споживання, а вступаючи, збільшує цей дохід, прискорює індустріальний прогрес. Депресія змінила одну з рис ментальності громадянина ринкової економіки. Капітал утворюється в результаті несхильності до заощадження, а в результаті попиту, зумовленого поточним і перспективним споживанням. Провідний чинник прогресу нового індустріального порядку – ефективний попит, тобто потенційно можливий і стимульований державний попит. Цей методологічний підхід становить основу концепції геніального, за загальним визнанням, Дж. М. Кейнса.

Сукупний ефективний дохід є базовим поняттям кейнсіанської концепції. Оригінальність аналізу цієї категорії полягає в тому, що Кейнс за початковий пункт бере практичну діяльність підприємця. Дохід підприємця є перевищення вартості виготовленої продукції над витратами за такого рівня зайнятості. Для суспільства ж сукупний дохід дорівнюватиме факторіальним витратам, а це дохід власників факторів виробництва в сумі із підприємницьким прибутком. Основу цієї схеми становить рівень зайнятості праці з її технічною, технологічною, ресурсною озброєністю.

Отже, сукупний попит – це сукупна ціна пропонування продукції, а сукупне пропонування – виручка, очікувана підприємцем на базі відповідної зайнятості. Основа першого і другого – зайнятість праці, оскільки пріоритет праці виступає абсолютно виразно.

Як бачимо, у поняття сукупного попиту і сукупного пропонування Кейнс вкладає відмінний від класичної схеми зміст.

Вихідним є те, що “ефективний попит” тотожний національному доходу, який витрачається на споживання і нагромадження, тобто складається з особистого та виробничого попиту. Перший – це витрати суспільства на споживчі блага, другий – на інвестиції (капітальні блага), інакше кажучи – це споживчий та інвестиційний (виробничий) попит.

Кейнс розглядає “ефективний попит” у зв’язку з дією трьох факторів:

– схильності до споживання;

– схильності до інвестицій;

– переваги ліквідності.

Схильність до споживання визначає величину споживчого попиту. Витрати на споживання зростають у міру збільшення доходу, що є в розпорядженні суспільства. У зв’язку з відставанням споживання від темпів зростання доходів Кейнс установив т. з. “основний психологічний закон”. Економічна сутність цього закону полягає в тому, що зі зростанням доходу збільшується і споживання, але меншою мірою, ніж збільшується дохід, оскільки зростає схильність до заощаджень. Це, зрештою, стримує зростання попиту і споживання. Дія “основного психологічного закону” може бути компенсована схильністю до інвестицій, що визначає величину інвестиційного (виробничого) попиту. Основними факторами, що впливають на обсяг інвестицій, є норма процента й норма очікуваного прибутку. Інакше кажучи, інвестиції можуть здійснюватися лише тоді, коли очікуваний прибуток перевищуватиме позичковий процент. А розрив між рівнем доходу та споживання є можливим тільки тоді, коли інвестиції дорівнюють заощадженням. Ліквідність у Кейнса – це можливість продати за одиницю часу за максимальною ціною будь-яке майно.

Зміни в рівні доходу в бік його падіння, пов’язані зі зменшенням зайнятості, можуть, стверджує Кейнс, призвести до перевищення споживання над доходом не тільки в певних людей або організацій за рахунок резервів, нагромаджених раніше, але і в уряду. Так з’являється бюджетний дефіцит або зростає внутрішній і зовнішній борг за рахунок позик.

Отже, саме недостатнім попитом Кейнс пояснює циклічний характер виробничого процесу. Причини інфляції та безробіття пояснюються браком синхронності прийняття основних економічних рішень, зокрема рішень щодо заощаджень та інвестицій. Кейнс визнає, що в сучасній капіталістичній економіці рівновага між заощадженнями та інвестиціями є недосяжною, тому що, як правило, інвестиції відстають від зростання заощаджень, виявляються меншими за останні, у результаті чого утворюються надлишкові заощадження, має місце відносне перенагромадження, суспільство зазнає кризи або тривалої стагнації.

На відміну від неокласиків, Кейнс поставив безробіття у залежність не від заробітної плати, а від браку "ефективного попиту", а обсяг зайнятості – від рівня виробництва "національного доходу", тобто від сукупного ефективного попиту на споживчі та капітальні блага. Останній же має тенденцію до відставання, до неврівноваженості, що робить повну зайнятість за умов капіталізму явищем винятковим. Кейнс вважав, що найрозумніша політика полягає у підтримуванні стійкого загального рівня грошової заробітної плати.

Таким чином, основним стратегічним напрямом економічної політики, за Кейнсом, має бути підтримка інвестиційної діяльності, сприяння максимальному перетворенню заощаджень на капіталовкладення. Саме зменшення рівня інвестиційної діяльності він вважає основною причиною "великої депресії" 30-х рр. Держава повинна не тільки створити найсприятливіші умови для інвестиційної діяльності підприємців (зниження норми процента, дефіцитне фінансування інфляційного зростання цін тощо), але й узяти на себе функції безпосереднього капіталовкладника.

З-поміж найважливіших заходів, здатних компенсувати відставання попиту, "активізувати схильність до споживання", Кейнс називає фіскальну політику, яка регулює величини чистих податків та державних закупівель.

Норма процента – одна з найважливіших характеристик теорії грошей Кейнса. Гроші – один з капітальних активів, що мають високу премію за ліквідність за незначних витрат утримання (до речі, Кейнс

стверджує, що меркантилісти знали, що норма процента залежить від переваги ліквідності від кількості грошей).

Як уже зазначалось, кількість грошей перебуває в прямому зв'язку з винагородою факторів виробництва, які входять у первинні витрати виробництва. На цій основі вводиться поняття одиниці витрат. Одиниця витрат (або як перше наближення до неї – одиниця заробітної плати) може розглядатись як основна міра вартості. Рівень цін за такого стану техніки і технології залежатиме частково від одиниці витрат і частково від масштабів виробництва, і там, де обсяг випуску збільшується, він буде зростати більше, ніж пропорційне збільшення одиниці витрат, виходячи з принципу спадної дохідності для коротких періодів.

Коли подальше підвищення ефективного попиту вже не веде до збільшення обсягів виробництва і повністю витрачається на підвищення одиниці витрат, що відбувається в точно пропорційному збільшенні ефективності збуту, тоді досягається становище, яке цілком підставно можна назвати істинною інфляцією.

Кейнс був далеким від концепції рівноваги, він уводить поняття асиметрії в економічних процесах сучасної йому економіки. Під гіперінфляцією Кейнс розуміє ситуацію, коли ступінь забезпечення грошей починає випереджати темпи зростання паперового обігу. У результаті настає розпад фіскальної системи і грошового обігу. Інфляція, за Кейнсом, є несправедливою, а дефляція – такою, що утруднює господарське життя (характерно для Японії кінця XX ст. – початку XXI ст.). Але найгіршою є дефляція.

1.3.3. Основні тенденції розвитку світового господарства у другій половині XX ст.

Особливості та закономірності розвитку країн світу в 40–90 рр.

Розвиток світового господарства у 40 – 80 рр. характеризується такими основними загальними тенденціями.

1. Відбудова європейського та японського господарства в повоєнний період відбувалася на основі двох планів – Дж. Маршалла та "Зворотного курсу" Доджа-Макартура.

План післявоєнного економічного впорядкування Європи був виголошений у червні 1947 року в Гарвардському університеті державним секретарем США Дж. Маршаллом. Метою плану був розвиток економіки на “принципах індивідуальної свободи, вільних інститутів і справжньої незалежності”. Європа розглядалася як єдиний економічний простір, на що вказував міжнародно-правовий договір між країнами (Великобританія, Франція, Італія, Бельгія, Данія, Нідерланди, Норвегія, Ірландія, Іспанія, Швеція, Люксембург, Австрія, Швейцарія, Португалія, Греція, Туреччина та ФРН). У США для організації допомоги була створена Адміністрація економічного співробітництва, місія якої діяла в кожній країні. План діяв з 1948 по 1951 рр. і передбачав:

– надання фінансової допомоги західним країнам за умови укладення двосторонніх угод (майже 13 млрд дол. було використано європейськими країнами на закупівлю товарів та технології в США);

– збільшення інвестицій США в Європу та створення спеціальних фінансових фондів (за роки дії плану через спецфонди пройшло майже 17 млрд дол.);

– зменшення митних тарифів та ліквідацію митних бар’єрів;

– спільне здійснення єдиної торговельної політики;

– вільне пересування робочої сили у країнах-учасниках реалізації плану.

Американський експорт за цей період збільшився на 60 %, європейський – на 50 %. Виробництво найважливіших видів промислової продукції зросло в Європі на 60–200 %. У 1951 році європейський ВВП на 15 % перевищив довоєнний рівень.

План Дж. Доджа (американський банкір та підприємець) і Дугласа Макартура (генерал, керівник окупаційних військ в Японії) передбачав:

– повернення японського суспільства до буржуазних ліберальних цінностей;

– запуск ринкового механізму вільної конкуренції;

– розпуск “дзайбацу” – феодально-мілітаристичних корпорацій (Міцуї, Міцубісі, Суматимо, Якута та ін.);

– демонополізацію економіки;

– розвиток вільної торгівлі;

– завершення земельної реформи (1946–1948 рр.);

– проведення податкової реформи (податки збільшилися на 65 %);

– введення ліберального трудового законодавства;

– створення неформальних штурмових мозкових груп для вирішення технічних виробничих завдань;

– прийняття нової Конституції (3 травня 1947 року).

Довоєнний рівень розвитку господарства був досягнутий у 1954 році, а середній рівень західноєвропейських країн – у середині 70-х років. Упродовж 15 років економіка Японії зростала в середньому на 11 % у рік, що було найвищим темпом зростання у світовій історії.

2. Відбудова та стабілізація світового фінансового господарства здійснювалася за допомогою так званої Бреттон-Вудської системи, яка почала формуватися ще у 1944 р. (міжнародна фінансова конференція, у роботі якої брали участь 45 дійсних й асоційованих членів ООН, а також міністри фінансів 16 країн) з укладення перших валютних угод. Угоди передбачали міжнародну корекцію фіксованих курсів національних валют (1 дол. дорівнював 1 г золота). У 1971 р. було впроваджено систему керованих змінних курсів національних валют (до 2,5 %). Систему зміцнювали дві міжнародні інституції – МВФ та М(Вс.)БРР.

Міжнародний валютний фонд було створено в американському м. Бреттон-Вудс у 1944 році, з 1947 р. відкрито штабквартири у Вашингтоні та Парижі, до його складу входить п’ять департаментів, що здійснюють діяльність у Європі, Азії, Африці, Західній півкулі та на Середньому Сході. У МВФ співпрацюють 170 країн світу. Статутний капітал цієї фінансової установи становить 15 млрд дол.

Основними напрямами діяльності МВФ є:

– розвиток міжнародної торгівлі;

– надання фінансової допомоги;

– валютне співробітництво (встановлення та регулювання валютних курсів).

Міжнародний (Всесвітній) банк реконструкції та розвитку здійснює свою діяльність з 1945 року (штабквартира – у Вашингтоні). Це фінансова інвестиційна інституція, керівництво якою здійснюється радою керуючих, директоратом та президентом. Щороку відбуваються сесії ради. Об'єднує 155 країн-членів банку. Основними напрямами діяльності М(Вс.)БРР є:

– надання фінансової допомоги на компенсаційній основі;

– здійснення міжнародних інвестиційних проектів у галузях енергетики, транспорту та зв'язку.

3. Із закінченням Другої світової війни у Європі, як і в усьому світі, розпочинаються активні інтеграційні процеси.

У липні 1947 року в Парижі було створено Організацію європейського економічного співробітництва (ОЄЕС), завданням якої було вироблення спільної програми відбудови Європи. 1948 року було укладено Генеральну угоду з тарифів та торгівлі (ГААТ, з березня 1994 р. – СОТ).

У своєму розвитку інтеграційні процеси можуть проходити такі етапи, як:

– зона вільної торгівлі;

– митна спілка;

– спільний ринок;

– економічна спілка;

– повна інтеграція, що передбачає здійснення єдиної економічної політики.

У 1957 році утворилося Європейське Співтовариство (ЄС). Інтеграція спрямовувалася на інтернаціоналізацію зовнішньоекономічної діяльності та внутрішньоекономічних структур країн-членів ЄС.

1958 року створюється Європарламент, керівними органами якого стали Комісія та Рада міністрів.

Провідні країни світу поступово формують так звані клуби, зокрема – G – 7 "Велика сімка", до якої увійшли США, Японія, Німеччина, Великобританія, Франція, Італія, Канада.

У 1960 р. утворилася Організація країн-експортерів нафти (ОПЕК), до якої увійшли – Алжир, Еквадор, Габон, Венесуела, Індонезія, Ірак, Іран, Кувейт, Саудівська Аравія, Катар, ОАЕ.

ОПЕК намагається протистояти владі гігантських нафтових монополій та збільшити свої доходи.

Значної ефективності економічного співробітництва досягла створена у 1967 р. Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН) – Індонезія, Малайзія, Таїланд, Філіппіни, Сінгапур та ін. Взаємне забезпечення товарами, сировиною, будівництво спільних підприємств, безмитна торгівля у межах асоціації стали важливим фактором для піднесення рівня виробництва та перетворення цього регіону в один із центрів світової економіки.

У 1991 р. створений Спільний ринок країн Півдня Америки (МЕРКОСУР) – Аргентина, Бразилія, Уругвай, Парагвай, із загальним населенням 200 мільйонів осіб, територією 11 млн кв. км і ВВП у 460 млрд дол.

З 1 січня 1999 р. 11 країн ЄС перейшли до використання єдиної валюти – євро (крім Великобританії, Бельгії, Швеції та Греції).

4. У 50–60 роках відбувається поступове нівелювання (вирівнювання) світового господарства у зв'язку із прискоренням темпів економічного розвитку країн Західної Європи та необхідністю здійснення технічної модернізації США власної економіки. Завершується формування трьох основних економічних центрів (трилітаризм) – США, Західна Європа та Японія. Продукція країн щодо США становила:

– 1955 р.: ФРН – 38 %, Японія – 15 %, Франція – 42 %;

– 1980 р.: ФРН = США, Японія – 66 %, Франція – 98 %.

5. Зазнає краху світова колоніальна система, відбувається перерозподіл світових ринків збуту товарів. Японія утверджується у Південно-Східній Азії та Австралії, Великобританія – у країнах британської співдружності, США – у Латинській Америці, ЄС – у Африці та на Балканах.

6. Технологічна революція 70-х років зумовила кінець індустріалізму. Відбувається прогресуюче витіснення фізичної праці у промисловості та сільському господарстві. У провідних країнах світу у цих галузях залишилося працювати не більше 10 % зайнятих у національному господарстві.

Розвинені країни Заходу перейшли до якісно нового стану економічного розвитку. Був здійснений різкий поворот в

інвестиційній сфері на користь масового споживання і соціальної інфраструктури. Економіка стає соціально орієнтованою.

7. Поглиблюється інтернаціоналізація та глобалізація господарського життя. Зростає залежність країн від світової торгівлі та діяльності транснаціональних корпорацій (ТНК). У 2000 р. у світі нараховувалося 63 тис. ТНК із річним обсягом продаж більше 100 млн дол. Зближується структура зовнішньоекономічних зв'язків та зростає орієнтація на певний технічний рівень (конкурентоспроможність). Зменшується експорт США із 13,5 % у 1975 р. до 11,6 % у 1987 р. Збільшується експорт Західної Європи з 46,2 % у 1975 р. до 50,9 % у 1987 р. Зростає експорт Японії з 7 % у 1975 р. до 10,7 % у 1987 р.

8. Економічні кризи (1969–1970 рр., 1971–1973 рр., 1974–1975 рр., 1980–1982 рр. та ін.) наочно засвідчили про циклічний характер розвитку капіталістичної економіки. Однією із найважливіших особливостей цих криз стала синхронізація циклічних коливань в основних індустріальних країнах. Пошук шляхів стабілізації зумовив утвердження так званих змішаних економічних систем.

9. Перед світовою спільнотою постали певні екологічні та демографічні проблеми, вирішення яких залежить від розвитку світового та національних господарств (масове знищення флори і фауни, забруднення екологічного середовища, збільшення кількості озонових дир та глобальне потепління). У світі голодує кожен восьмий мешканець (близько 750 млн осіб), без цивілізованих умов проживає майже 2 млрд осіб.

Особливості та закономірності розвитку країн світу у другій половині XX ст.

США

У 40–50 рр. реалізовувалися дві економічні програми – "Справедливий курс Трумена" та програма Д. Ейзенхауера.

"Справедливий курс Трумена" передбачав ряд заходів щодо подолання економічного спаду, що розпочався з 1949 року, та розширення платоспроможного попиту. Відбулося підвищення заробітної плати (75 центів за годину робочого часу). Розпочато активне будівництво дешевого житла (передбачалося побудувати

800 тис. кв. м житла). Державні інвестиції спрямовуються на фінансування розвитку освіти в містах, підтримку фермерських господарств, впровадження системи медичного страхування.

Політика Д. Ейзенхауера характеризувалася лібералізацією економіки. Були серйозно зменшені кредитні ставки (з 3 до 1,75 %). Продовжувалося житлове будівництво (планувалося ввести 45 тис. квартир). Реалізовувалася програма будівництва нових шосейних доріг (близько 7,5 тис. км) тощо.

Перед США постала суттєва проблема модернізації економіки, для цього виділялося державою 73 млрд дол. Здійснювалася механізація та автоматизація виробництва на основі технологічно нових принципів. У 1960 р. уже застосовувалося 4 267 електронно-обчислювальних машин. Зростає концентрація та інтенсифікація виробництва (3 300 об'єднань підприємств та кількість фермерських господарств зменшилася з 5,3 до 3,7 млн). Збільшується використання робочої сили у сфері обслуговування.

Важливою складовою економічної політики 60-х рр. була реалізація програми "нових рубежів" президента Дж. Кенеді.

До основних її складових потрібно віднести:

– стабілізацію цін;

– стимулювання темпів економічного зростання та підтримку ринкової рівноваги;

– регулювання бюджетно-кредитної сфери;

– збільшення заробітної плати (з 1 до 1,75 дол. за годину);

– утримання безробіття на рівні 4 %;

– заплановане зростання ВНП не менше 5 % на рік.

У 1962–1964 рр. у США відбулася чергова циклічна криза.

Великі фінансові ресурси спрямовувалися на потреби військово-промислового комплексу у зв'язку з початком війни у В'єтнамі.

Структурні диспропорції призвели до нової циклічної кризи, що розпочалася 1969 року.

Після приходу до влади президента Р. Ніксона, влітку 1971 р., починається реалізація чотириступеневої "нової економічної програми":

1) серпень–листопад 1971 р. – припинено всі операції з золотом; на 90 днів заморожуються ціни та заробітна плата; вводиться 10 % податок на імпорт;

2) листопад 1971 р. – січень 1973 р. – проведено девальвацію долара та встановлено державний контроль над цінами та заробітною платою;

3) січень–червень 1973 р. – знято державний контроль над цінами та заробітною платою; зменшуються асигнування на соціальні програми; заплановано підтримку темпів інфляції в межах 2,5 % (реально вона становила 8,2 %);

4) червень 1973 р. – 30 квітня 1974 р. – здійснення заходів щодо подолання циклічної енергетичної кризи 1974 – 1975 рр.

Щорічне зростання інфляційних процесів привело до часткової заміни кейнсіанської концепції консервативним варіантом державного регулювання економіки. В історію нова концепція ввійшла під назвою “Рейганоміка” (президент Р. Рейган). Це була найбільш успішна повоєнна економічна програма, що призвела до семирічного підйому господарства (з 1981 до 1988 рр.).

В основі “Рейганоміки” лежала лібералізація економічних процесів:

– на 25 % зменшилися корпоративні та особисті податки з громадян;

– зменшувалися бюджетні витрати та згорталися соціальні програми;

– відбувалося дерегулювання підприємництва;

– держава здійснювала жорстку кредитно-грошову політику, спрямовану проти інфляції;

– було чітко розмежовано функції центральної та місцевої влади в ході реалізації концепції нового федералізму.

Заходи уряду сприяли структурній перебудові економіки та обновленню основного капіталу. Позначилося стійке зростання платоспроможного попиту. Відбулася стабілізація кредитно-грошової системи за рахунок низького рівня долара порівняно з іншими валютами.

З жовтня 1990 до березня 1991 рр. розпочався десятимісячний економічний спад, промислове виробництво скоротилося на

2 %. Дефіцит бюджету зріс до 290 млрд дол., державний борг – 4 млрд дол. У зв'язку з цим головним завданням демократичної адміністрації Б. Клінтона було оздоровлення економіки через стимулювання інвестиційного попиту.

План стабілізації економіки, розроблений президентською адміністрацією, складався з трьох основних програм:

1) короткострокова було виділено 30 млрд дол. для збільшення кількості робочих місць через розвиток системи освіти, професійної підготовки та перепідготовки, системи суспільних робіт;

2) довгострокова чотирирічна інвестиційна програма (1993–1997 рр.) передбачала пільги для приватних інвесторів, цільові капіталовкладення у найважливіші галузі економіки. На її реалізацію виділялося 140 млрд дол.;

3) програма скорочення бюджетного дефіциту передбачала зменшення дефіциту державного бюджету в 1997 році до 140 млрд дол.

Таким чином, розвиток економіки США в повоєнний період залежав від потенційних можливостей адаптуватися до існування нових світогосподарських умов та вибору засобів економічної політики.

Великобританія

У 1945 році урядом К. Етлі була розроблена лейбористська економічна програма "обличчям до майбутнього" лівого спрямування. Проголошувалося про необхідність створення соціалістичної співдружності Великобританії, розвитку змішаної економічної системи зі збільшенням державної власності. Було націоналізовано засоби зв'язку, транспорт, газову та вугільну промисловість, частину електроенергетики. Відновлено діяльність профспілок. Створювалася система соціального страхування.

У зв'язку з гострою фінансовою кризою, викликаною дефіцитом обігових коштів, у липні 1948 р. Англія приєдналася до плану Маршалла. Це дало їй можливість отримати 2,3 млрд дол. у вигляді поставок товарів і 337 млн дол. – кредитів. 1949 року лейбористи провели девальвацію фунта стерлінгів на 30,5 %

(1 фунт ст. = 2,8 дол.). У свою чергу, це викликало значні інфляційні процеси. Від кризи Англію врятувала війна у Кореї.

1951 року на парламентських виборах до влади прийшов консервативний уряд У. Черчиля, який:

– провів часткову денаціоналізацію промисловості;

– активно стимулював створення монополістичних об'єднань (відбулася грандіозна централізація виробництва в руках концернів "Віккерс" – 100 тис. працюючих, "ІКІ" – 120 тис. осіб, "Бритіш петролеум" та "Ройял Датч – Шелл" – 250 тис. осіб);

– здійснював структурну перебудову економіки на основі НТП (з'явилися нові промислові регіони: Зах. Мідленд та південний схід країни, розвиваються нові прогресивні галузі: автомобільна, авіаційна, електронна);

– Європі нав'язувалася економічна та політична гегемонія (не увійшовши у 1957 р. до "Спільного ринку", Англія зініціювала створення у 1960 р. "зони вільної торгівлі", до якої увійшли Англія, Данія, Швейцарія, Норвегія, Австрія, Швеція та Португалія, але економічного розвитку це об'єднання не мало);

– у межах НАТО відбувалася активна мілітаризація економіки.

Під знаком цих перетворень Великобританія розвивалася до кінця 70-х років, але перебувала у складному становищі.

1979 р. уряд консерваторів очолила М. Тетчер, яка запропонувала нову радикальну економічну програму, яка в історію ввійшла під назвами "неоконсерватизм" або "тетчеризм".

Ідеологічною основою програми були такі елементи:

– сприяння вільному підприємництву;

– розвиток особистої ініціативи;

– проповідування крайнього індивідуалізму;

– повернення суспільства до "вікторіанських цінностей" (повага до закону, порядку, релігії, сім'ї; бережливість, працелюбність тощо).

На шляху реалізації програми було здійснено такі кроки:

– застосування політики "монетаризму" (зменшення податків та видатків бюджету, обмеження діяльності профспілок, неперспективні підприємства перестали субсидуватися);

– денаціоналізація промисловості (газова, сталеплавильна, електротехнічна галузі; водозабезпечення; телекомунікації);

– створення умов “здорової конкуренції”, особливо в ціноутворенні;

– розвиток дрібного та середнього бізнесу;

– захист ТНК;

– здійснювалася приватизація житла;

– зменшено подоходні податки та кількість чиновницького апарату (налічувалося усього 16 міністерств негалузевого характеру).

У результаті здійснюваних економічних заходів продуктивність праці становила 2,5 % річних (поступалася лише Японії), а темпи економічного зростання – 3–4 % річних (найбільші серед європейських країн). Швидкими темпами зростала капіталовіддача. Інфляція утримувалася в межах 6 %. Споживчі витрати населення виросли на 6,5 %, приватні капіталовкладення – на 10,3 %. Доходи населення зросли на 5 %, а норма заощаджень зменшилася до 1,3 %, що свідчило про розширення особистого споживання та високий внутрішній попит. Зайнятість в економіці зросла на 1,2 % (в основному у сфері послуг), без роботи залишалися лише 1,9 млн осіб. Сформувався середній прошарок суспільства. Разом з тим негативним наслідком реформ стала різка поляризація суспільства. Середній дохід на душу населення в реальному обчисленні за десять років зріс на 23 %, але більше 20 % сімей мали річний дохід нижче 4 тис. ф. ст., що було достатньо низьким прожитковим рівнем англічан.

Отже, “неоконсерватизм” або “тетчеризм” підтердив, що капіталістична система є гнучкою, здатною пристосовуватися до змін соціально-економічних умов, модернізовуватися.

Японія

2 вересня 1945 р. капітуляцією Японії завершилася Друга світова війна (6 серпня 1945 р. відбулося атомне бомбування м. Хіросіми, а 9 серпня – м. Нагасакі). Згідно з рішеннями Потсдамської декларації (26 липня 1945 р.) у країні вводилося правління купаційного уряду. Реалізація в 1945–1951 рр. плану Доджа–Макартура сприяла ліквідації мілітаризму та розвитку демократизму.

План Дж. Доджа (американський банкір та підприємець) і Дугласа Макартура (генерал, керівник окупаційних військ в Японії) передбачав:

– повернення японського суспільства до буржуазних ліберальних цінностей;

– запуск ринкового механізму вільної конкуренції;

– розпуск "дзайбацу" – феодально-мілітаристичних корпорацій (Міцуї, Міцубісі, Суматимо, Якута та ін.);

– демонополізацію економіки;

– розвиток вільної торгівлі;

– завершення земельної реформи (1946–1948 рр.);

– проведення податкової реформи (податки зросли на 65 %);

– введення ліберального трудового законодавства;

– створення неформальних штурмових мозкових груп для вирішення технічних виробничих завдань;

– прийняття нової Конституції (3 травня 1947 року).

З червня 1951 року Японія стає тилом воюючої проти Кореї американської армії, що сприяло економічному піднесенню, особливо військової галузі. Вартість американських військових замовлень зросла до 2,5 млрд дол.

Довоєнний рівень розвитку господарства був досягнутий у 1954 році, а середнього рівня західноєвропейських країн – у середині 70-х років, коли завершився процес індустріалізації. У 1952 р. у країні було створено "Спеціальний рахунок для промислових інвестицій". Японія вступила в МВФ, а в 1955 р. стала членом ГААТ. Відбувався активний розвиток зовнішньоторговельних зв'язків:

– 1952 р. було дозволено створювати експортні картелі;

– 1953–1954 рр. укладаються договори про дружбу та мореплавство зі США.

Упродовж 15 років економіка Японії зростала в середньому на 11 % у рік, що було найвищим темпом зростання у світовій історії.

У 1961 – 1970 рр. середньорічні темпи валового національного доходу становили 11 %, за цим показником Японія поступалася лише США. У кінці 70-х рр. інвестиції в основний капітал склали 34,7 % ВНП, що також було найкращим показником у світі. Японія

посіла четверте місце у світовому експорті (7 %). До основних чинників так званого “японського чуда” потрібно віднести:

– раціональне поєднання ринкових важелів із держаним регулюванням економіки;

– визначення і реалізацію загальнонаціональних інтересів та здійснення політики протекціонізму;

– строге лімітування іноземних інвестицій та ефективне їх використання;

– використання іноземних ноу-хау та впровадження 10 тис. нових технологічних процесів;

– високі затрати на НД та ДОКР;

– упровадження матеріало- та енергозберігаючих технологій;

– праця висококваліфікованих кадрів та зростання реальної заробітної плати на 6,3 %.

У 80–90-х рр. в Японії здійснюється структурно-технологічна перебудова економіки в напрямі розвитку мікропроцесорної техніки, інтегральних схем, обліково-вимірювальної техніки, біотехнологій та реалізовується програма створення “Японської моделі суспільства громадянського добробуту”.

Програма мала ліберальний характер і передбачала:

– мінімізацію асигнувань на соціальні програми;

– активізацію трудової мотивації;

– реалізацію принципу рівних можливостей;

– перетворення Японії в технологічну державу;

– самозабезпечення на 71 % продуктами харчування;

– запровадження екологічних стандартів та чистих технологій.

До 1995 р. частка японських кредитів у світі становила 53 %, а до кінця століття нетто-активи досягнули 1 трл дол.

У технотронній державі 60 % території складають ліси та заповідники (27 національних парків, 54 квазі-національні парки, 298 префектурних парків, 500 заповідників та заказників).

Франція

30 серпня 1944 р. перехідний уряд Шарля де Голля розпочав відбудову французького господарства на основі розвитку державно-монополістичного капіталізму.

З цією метою розпочалася широкомасштабна націоналізація. Було проведено націоналізацію гірничодобувної, газової, авіаційної, автомобілебудівної галузей промисловості, електроенергетики, банків, страхових компаній, ощадних кас тощо. Розширювалися права профспілок в управлінні виробництвом (зокрема, розподіл житла та звільнення з роботи). На підприємствах, де кількість працюючих становила 50 осіб, створювалися так звані "комітети підприємств". Було встановлено 40-годинний робочий тиждень та двотритижневі відпустки. Зросла реальна заробітна плата – у промисловості на 80 %, сільському господарстві – на 25 %. Надавалися кредити для розвитку сільського господарства. На 80–130 % зросли пенсії та допомога сім'ям.

З планом Маршалла у 1948–1951 рр. Франція отримала 2 млрд 458 млн дол., а до 1958 р. США надали Франції кредитів на суму 12 млрд дол.

Ці економічні заходи дозволили Франції у 1947–1950 рр. досягти довоєнного рівня та розпочати докорінну зміну стратегії економічного розвитку. Відбувається освоєння нової техніки та технології в промисловому виробництві. 90 % інвестицій спрямовується на розвиток важкої, хімічної індустрії, машинобудування, радіоелектроніки, приладобудування. Сформувалися нові галузі промисловості, такі як нафтопереробна, атомна енергетика, електроніка. Французька промисловість почала переходити від одиничного та серійного до поточного і масового виробництва. У фінансовій сфері відбувається переорієнтація з вивезення капіталу на внутрішнє виробниче його використання. Великий вплив на мілітаризацію економіки мала участь Франції у війнах в Алжирі та В'єтнамі.

У 1946 р. створюється Генеральний секретаріат з планування, завданням якого було програмування (планування) розвитку економіки.

У 1947–1953 рр. реалізовувався так званий "план Монне" щодо модернізації націоналізованої економіки.

1954–1957 рр.– план зміцнення конкурентоспроможності приватного сектора економіки.

1958–1961 рр. – план переходу до відкритої економіки.

Франція бере активну участь у європейських інтеграційних процесах. За її ініціативою було створено Європейське об'єднання вугілля і сталі, до якого увійшли ФРН, Італія, Бельгія, Голландія, Люксембург. 25 березня 1957 р. Франція підписала договір про створення ЄС.

З 1958 до 1969 рр. знову *реалізовується економічна програма, тепер* прем'єра Ш. де Голля.

Вона передбачала:

– здійснення лінії "індустріального імперативу", тобто протекціонізму щодо пропорційного розвитку усіх галузей промисловості;

– перетворення НТП у виробничу силу;

– структурну перебудову промисловості на користь новітніх галузей – аерокосмічної, ракетобудівної, атомної енергетики та ін.;

– розвиток державно-монополістичного капіталізму, зокрема заохочення монополістичної конкуренції, формування фінансових груп;

– відміну державного економічного планування.

З метою збільшення конкурентоспроможності президент Ж. Помпіду в 1969 р. змінює валютно-фінансову політику країни. Було проведено девальвацію франка (12,5 % до долара, 11,1 % до золота) і взято курс на "вирівнювання" бюджету у виробництві та споживанні, а також торговельного балансу. Але у 1974 р. ОПЕК підняв ціни на нафту, яку Франція повністю ввозила із-за кордону, що призвело до економічної кризи та скорочення промислового виробництва на 8 %, а сільського господарства – на 3 %. Щорічно ціни зростали на 10 %.

У 1976–1980 рр. країна знову повертається до планування. Розробляється та реалізовується так званий план "промислової переорієнтації", спрямований на:

– підтримку конкурентоспроможних галузей промисловості;

– підтримку ТНК;

– розвиток зовнішньої торгівлі;

– реалізацію галузевих програм (зокрема, "Аеробус", "Конкорд" та ін.);

– інтенсифікацію сільського господарства (2-ге місце у світі з виробництва пшениці, 1-ше з вирощування – ячменю, льону, цукрових буряків).

У цілому розвиток економіки Франції в 70–80-х рр. характеризується такими особливостями:

– зростають інфляційні процеси у зв'язку із відпуском державою цін;

– відбувається знецінення капіталу та його відтік за кордон;

– зростають протиріччя у зовнішній торгівлі (Франція займала п'яте місце (6,7 %) у світовому експорті, але торговельне сальдо залишалося негативним насамперед через ввіз енергоресурсів, торговельний дефіцит становив – 14,1 млрд франків);

– проявляються структурні диспропорції в розвитку окремих галузей (транспорту, сфери послуг, торгівлі);

– загострюється ситуація у валютно-кредитній системі у зв'язку зі зростанням курсу долара (погіршується платіжний баланс країни, франк стає найхиткішою валютою Європи, зростає безробіття).

У 1981 р. до влади приходить лівоцентристський уряд на чолі з Франсуа Міттераном, який за роки свого правління створив найбільший державний сектор економіки серед капіталістичних країн (85 % авіаційної промисловості, 80 % чорної металургії, 2/3 кольорової металургії).

Саме в цьому напрямі і здійснювалися економічні реформи (тільки за 1981–1982 рр. їх здійснено 200):

– частково підвищено заробітну плату; пенсійний вік встановлено 60 років та на 50 % підвищено пенсії;

– відбулося скорочення робочого тижня до 39 годин;

– проведено девальвацію франка (на 13 % до марки та 5,75 % до інших валют);

– з метою обмеження темпів інфляції заморожено на 4 місяці ціни та заробітну плату;

– згідно з прийнятим законом у лютому 1982 року проведено чергову націоналізацію великих промислових груп ("Пешине-Южин-Кюльман" у кольоровій металургії, "Рон Пуленк" у хімічній промисловості, "Томпсон – Брандт" в електротехніці, "Сен-

Гобен-Понт-а-Муссон" у виробництві будівельних матеріалів та скла, сталеплавильні трести – "Сесілор" та "Юзінор", авіаційні та ракетобудівні компанії – "Дассо" і "Матра" та ін.);

– виділено промисловим підприємствам 6 % кредитів (44,5 % від усіх кредитів).

Під тиском США та ФРН, які намагалися французький уряд примусити відмовитися від політики обмеження влади монополій, у 1983–1984 рр. реалізовувався так званий "план Делора" (міністр фінансів і бюджету), таким чином було прийнято "курс жорсткої економії".

Основними завданнями є: скорочення зовнішнього дефіциту, згортання соціальних програм, збільшення податків. Збільшено плату за медичне обслуговування, комунальні послуги, транспорт (споживчий попит зменшився на 65 %). Здійснювався процес денаціоналізації. У країні зменшилися виробництво та розподіл електроенергії, газозабезпечення, телекомунікації. Економічні негаразди призвели до того, що лівий блок почав втрачати підтримку виборців і на виборах у березні 1986 року більшість отримали консерватори.

Прем'єр-міністр Жак Ширак заявив про необхідність закладення основ "народного капіталізму" через активне формування середнього прошарку. Різко (у 4 рази) скорочувалися обсяги фіскальних надходжень.

З 1987 року розпочався процес "дерегламентації" економіки (самостійне встановлення цін на промислову продукцію). Було передбачено ряд заходів щодо ліквідації впливу держави на функціонування кредитної системи, проведено поступову приватизацію кредитних установ. У цілому було підготовлено більш як 30 законопроектів, що позитивно вплинули на стан економіки Франції у другій половині 80-х рр.

Хоча у 1986–1989 рр. у країні спостерігалося економічне піднесення (річний приріст промислового виробництва складав 4 % , а ВВП у середньому – 3 %), початок і особливо середина 90-х рр. ознаменувалися спадом виробництва та інвестиційної активності.

Незважаючи на нерівномірний розвиток народного господарства, різні підходи до визначення економічних пріоритетів лівих сил та консерваторів, у повоєнний період Франція перетворилася з країни "рантьє" у країну сучасного промислового капіталізму з високим ступенем концентрації та значною роллю держави у визначенні економічних програм.

Німеччина

Повоєнна відбудова німецького господарства здійснювалася на основі участі в плані Маршалла та реалізації економічної програми Людвіга Ерхарда.

Так, за перші роки реалізації плану (1948–1951 рр.) Німеччина отримала від США 2,422 млрд дол., майже стільки, скільки Великобританія (1,324 млрд) і Франція (1,13 млрд) разом узяті та майже в 3,5 раза більше, ніж Італія (0,704 млрд). У цілому за роки дії плану Маршалла Німеччина отримала допомогу на суму 3,12 млрд дол.

Програма економіста і політика Людвіга Ерхарда на ґрунтувалася ідеї створення так званого *соціального ринкового господарства.* У соціальній ринковій економіці рушійною силою суспільного благополуччя є потяг людини до покращення умов власного життя в сукупності з її соціальною відповідальністю. Ерхард вважав, що ринкова економіка функціонує винятково в умовах свободи – споживання, вибору професії і робочого місця, підприємницької діяльності. Основними рушійними силами у відродженні країни Ерхард визначав вільну приватну ініціативу і конкуренцію у поєднанні з активною роллю держави в господарському житті. Одним із найважливіших елементів соціального ринкового господарства вважався дрібний та середній бізнес – "основа благополуччя для всіх". Уже в 1953 р. на підприємствах, що мали до 500 осіб, працювало 50,8 % всіх зайнятих і вироблялася половина промислової продукції.

Господарська реформа 1948 р. одночасно поєднувала грошову реформу та реформу цін. Створення твердої власної валюти розпочалося із відміни дії рейхсмарок та впровадження дойчмарок (кожен громадянин отримав по 60 нових грошових одиниць). Заробітна плата, пенсії, квартплата підлягали виплаті в

нових марках у співвідношенні 1:1. Особисті заощадження наполовину обмінювалися за курсом 1:10, друга половина тимчасово заморожувалася, а потім обмінювалася 1:20. Підприємствам були надані субсидії тільки на першу зарплату працюючим, у майбутньому вони могли сподіватися лише на наслідки їхньої комерційної діяльності. Старі зобов'язання банків анульовувалися. 24 червня 1948 р. було прийнято закон про принципи господарської структури та політику цін. Держава відпускала ціни, відмінено адміністративний розподіл ресурсів та багаточисельні нормативні документи, що регулювали економічні відносини. Пізніше було прийнято закони про кредитну та податкову політику, про заходи проти самовільного підняття цін, антимонопольний та антитрестівський укази.

У результаті фінансового оздоровлення швидкими темпами починає відроджуватися промисловість. До 1956 р. рівень виробництва Німеччини перевершив показники 1936 р. З 1960 до 1970 рр. у 5,2 раза збільшилися асигнування на НДДКР. Науково-технічний прогрес стає вирішальним фактором розвитку економіки**.** Розвиваються експортоорієнтовані галузі економіки (машинобудування, авіаційна та ракетно-космічна галузі, хімія, електротехніка та машинобудування).

Характерною рисою господарства Німеччини є збереження майже 1,9 млн дрібних та середніх підприємств. Із них 1,7 млн припадало на дрібні фірми (до 9 осіб). Особливо це стосується території колишньої НДР.

З середини 70-х років у Німеччині відбувся так званий структурний стрибок. Його зміст полягав у перенесенні за кордон частини промислового виробництва, особливо нерентабельного та екологічно шкідливого (хімія). Німеччина у 80-х роках стала класичною державою-експортером і посідає друге місце після США. Це стосується вивозу автомобілів, верстатів, хімічної та електротехнічної продукції.

Висновок

Таким чином, у повоєнний період у результаті соціально-економічних перетворень у провідних країнах світового господарства сформувався принципово новий тип економічних

взаємовідносин основних соціальних прошарків суспільства. Суспільство соціального партнерства має такі основні риси:

– масове виробництво споживчих товарів, значна частина яких доступна всім прошаркам населення, зокрема і через систему довгострокового кредиту;

– подолання антагонізму між працею та капіталом через володіння акціями корпорацій;

– забезпечення та розвиток приватної власності як основного економічного інституту;

– наявність конкуренції та механізмів ринкового ціноутворення разом з існуванням антимонопольного законодавства;

– збереження переважно державного регулювання економіки та соціальної сфери;

– інституційне забезпечення рівності економічних прав та стартових можливостей;

– реалізація соціальних програм з метою досягнення соціальної згоди та захисту “слабких груп”.

1.3.4. Економічна думка у другій половині XX ст.

Повоєнне неокейнсіанство – Рой Харрод, Алвін Хансен, Пол Семюелсон, Джоан Робінсон

У повоєнні роки на перший план соціально-економічного розвитку провідних країн світу виходить не проблема повної зайнятості, а проблема економічного зростання. Основними представниками цієї течії економічної теорії були Рой Харрод (1900–1978), Алвін Хансен (1887–1976), Пол Семюелсон (нар. у 1915 р.). Сучасне неокейнсіанство також представлене кількома групами вчених:

– групою ортодоксальних (старих) кейнсіанців – Дж. Хікс, С. Харріс та ін.;

– групою монетаристських посткейнсіанців – А. Лейонхуфвуд, С. Вайнтрауб, Д. Девідсон, Р. Клауер, Х. Мінскі;

– групою прихильників лівого неокейнсіанства – Дж. Робінсон, Л. Пазінетті, Н. Калдор та ін.

Рой Харрод

Два повоєнних десятиліття не вщухали дискусії серед науковців навколо книги англійця Роя Харрода "До теорії економічної динаміки" (1948) та "Моделі Харрода – Домара" (американський учений О. Домар). Учений виділив і проаналізував дві проблеми: по-перше, неспівпадання гарантованого та природного темпів зростання і, по-друге, нестабільність характеру фактичного темпу в ринковій економіці. Для цього ним було виведено кілька важливих рівнянь:

1) рівняння фактичного темпу зростання – G × C = S, де G – це реальний приріст загального випуску продукції за певний період або G = DY: Y, тобто фактичний темп зростання – відношення приросту доходу до величини доходу базового періоду; C – це коефіцієнт капіталу, або коефіцієнт капіталомісткості, що показує "інвестиційну ціну" однієї одиниці приросту доходу або продукції; S – це частка заощаджень у національному доході або схильність до заощаджень. Оскільки обидві частини рівняння фактичного темпу зростання належать до минулого періоду, ця рівність не потребує спеціальних умов для своєї реалізації;

2) рівняння гарантованого темпу зростання – Gw × Cr = S, де Gw – прогнозований гарантований темп зростання, Cr – прогнозований коефіцієнт капіталу. G та Cr – це такі прогнозовані величини, що впливають на економічну поведінку підприємців, забезпечуючи передбачувані розміри нагромаджень фактичними заощадженнями. Якби фактичний темп зростання (G) збігався із прогнозованим, гарантованим (Gw) у межах капіталістичної ринкової економіки, мав би місце стійкий безперервний розвиток, але, на думку Харрода, капіталістична економіка "балансує на лезі ножа", їй внутрішньо властива динамічна нестабільність ("втеча фактичного темпу приросту від гарантованого"), у середині неї "працюють відцентрові сили, примушуючи систему все далі і наполегливіше відхилятися від лінії розвитку, яка потрібна";

3) рівняння природного темпу зростання – Gn × Cr = або ≠ S, де Gn – максимально можливий темп руху економіки при такому зростанні населення та технічних можливостях.

Таким чином, відношення Gn і Gw має вирішальне значення для визначення того, чи буде протягом кількох років переважати пожвавлення або депресія в господарському житті. Якщо Gw > G – це веде до довгострокової депресії, але якщо Gw < G, а Cr > C – це є умовою тривалого буму. Практична програма Харрода з метою наближення гарантованого темпу зростання до природного, запобігання масовому безробіттю пропонує дві групи заходів:

– антициклічну політику короткострокового плану (спрямована проти "втечі фактичного темпу зростання від гарантованого");

– політику тривалого стимулювання темпів економічного розвитку.

Алвін Хансен

А. Хансен у науковому світі знаний як активний популяризатор кейнсіанства, визначний розробник практичних заходів щодо активної макроекономічної політики та як теоретик-економіст. У повоєнний період Хансен стає автором кейнсіанської концепції циклу, яка входила як складова до теорії економічної динаміки. 1951 року опублікована його фундаментальна монографія "Економічні цикли і національний дохід". На його думку, дані про розвиток народного господарства США дозволяють виділити принаймні чотири моделі циклічних коливань:

– "малі цикли" – від 2 до 3 років, зумовлюються нерівномірністю відтворення обігового капіталу (на основі коливань капіталовкладень у товарно-матеріальні запаси);

– "великі цикли" – 6–13 років, причиною яких є нерівномірність вкладень в основний капітал;

– "будівельні цикли" – тривають у середньому від 17 до 18 років з амплітудою коливань від 16 до 20 років. (Ця модель циклу стосується лише будівництва житлових будинків.);

– "вікові циклічні хвилі" – тривалістю до півстоліття і більше – викликані фундаментальними переворотами у техніці, значними зрушеннями у виробництві (за зразком хвиль М. Кондратьєва).

Один із висновків Хансена щодо циклічності: "Сучасний аналіз виявляє, що доки економіка залишається динамічною, доти вимоги зростання і прогресу викликають більші витрати на

інвестиції, доти будуть діяти могутні сили, які порушують циклічне коливання. Тому не можна розглядати цикл як патологічний стан. Він властивий природі сучасної динамічної економіки".

Це твердження є вирішальним для неокейнсіанської теорії циклу. Разом з тим воно безпосередньо стосується формування такої позиції: оскільки цикл внутрішньовластивий капіталістичній економіці, яка розвивається, однієї лише "невидимої руки" ринку для її регулювання недостатньо, "необхідна позитивна антициклічна програма", тобто державне регулювання. У його монографії заходи антициклічного характеру згруповані в основному за трьома напрямами:

– вбудовані механізми гнучкості (вбудовані стабілізатори), що включають прогресивний прибутковий податок, систему страхування від безробіття, систему підтримки цін на фермерську продукцію. Вбудовані механізми гнучкості спроможні глушити коливання, але безсилі сприяти переходу від депресії до відбудови. Система автоматично реагує на зміни економічного стану, не потребуючи свідомого керування;

– автоматично діючі компенсуючі контрзаходи, які потребують для їх застосування додаткового погодження з конгресом, містять зниження норми процента, загальне зниження податкових ставок, скуповування державою державних облігацій на відкритому ринку, зменшення обов'язкового розміру резервів приватних банків, загальне збільшення розміру позик федерального уряду, гарантії за позиками. Ці заходи повинні здійснюватися на стадії економічної депресії;

– керовані програми компенсування циклу. На стадії інфляційного буму, коли інфляція перевищує визначений, раніше зумовлений рівень, фактично йдеться про бюджетне регулювання, при якому (у роки зростання приватних інвестицій та споживання) обмежувалися б державні витрати і нагромаджувалися бюджетні надлишки, і навпаки, у період спаду скорочення ділової активності компенсувалися б зростанням витрат держави, аж до створення державного дефіциту.

Отже, американські послідовники Кейнса змінили метод перманентного регулювання і спрямування приватних та державних інвестицій на метод маневрування державними витратами (видатками) залежно від економічної кон'юнктури (незважаючи на можливий дефіцит бюджету). Він є основною складовою концепції вбудованих стабілізаторів і неокейнсіанських антициклічних програм.

Пол Семюелсон

Одним із послідовників Дж. Кейнса є Пол Семюелсон. Відомий підручник "Економікс" (перше видання 1948 р.) приніс Полу Антоні Семюелсону Нобелівську премію. Цінність та унікальність цієї книги полягає передусім у тому, що вона втілила у собі кращі досягнення різних напрямів світової економічної думки сучасності. Семюелсон зазначає, що після Першої світової війни політична економія, з одного боку, далеко просунулась у роз'ясненні економічної ситуації і в описанні ділової активності, але з іншого – неокласична економічна теорія того часу не виробила розвиненої макроекономічної моделі, яка б відповідала надто розвиненій мікроекономіці. Учений зазначає, що тотожністю посткейнсіанства стало найкраще функціонування змішаної економіки. Після Другої світової війни було досягнуто безпрецедентного в історії зростання виробництва та рівня життя. Але основне, на його думку, полягає в тому, що змішана економіка не наблизила "золотий вік", що ще не знайдена єдина досконала модель економічної політики, яка б позбавляла нас від потреби у виборі між новою діяльністю та стабільністю цін.

Джоан Робінсон

Очолила ліве кейнсіанство Джоан Робінсон (1903–1983). Серед наукових праць виділяють "Економічну теорію недосконалої конкуренції" (1933), "Нариси з теорії зайнятості" (1937), "Нариси з економічної теорії Маркса" (1942), "Економічні єресі" (1971). Ліві кейнсіанці з антимонопольних позицій критикували кейнсіанську концепцію за те, що в ній не знайшли відображення та не були розв'язані соціальні проблеми, без яких неможливе позитивне вирішення питань функціонування економіки, її регулювання.

Робінсон розгортає теорію, у якій зростання нагромадження капіталу та розподіл є взаємопов'язаними дією реально існуючих інститутів, які визначають намагання підприємців до нагромадження, з одного боку, та боротьбу робітників за частку продукту в національному доході – з іншого. Отже, вона намагається обійтися не лише без трудової теорії вартості, але й без категорії граничного продукту.

Важливою складовою теорії Робінсон є вчення про технічний прогрес. Розглядаються три типи технічного прогресу: нейтральний, капіталозберігальний та капіталомісткий. Перший означає більш швидкий темп зростання нововведень та продуктивності праці в секторі інвестиційних товарів (суспільне виробництво вона поділяє на сектори інвестиційних товарів та предметів споживання); другий передбачає, що продуктивність праці зростає швидше в секторі предметів споживання. Капіталозберігальний та капіталомісткий типи технічного прогресу будуть змінювати співвідношення двох секторів суспільного виробництва, зокрема і розподіл доходу, і величину попиту на робочу силу.

Робінсон також вивела умови "золотого віку", тобто ідеальні умови економічного розвитку, які були викладені у праці "Нагромадження капіталу" (1956). До них належать:

– нейтральний технічний прогрес – коли продуктивність праці, заробітна плата на одну особу та капіталоозброєність підвищується в однаковій пропорції, а норма прибутку залишається постійною;

– гнучкість та рухомість реальної заробітної плати робітників – коли заробітна плата підвищується разом зі зростанням виробництва на душу населення;

– вільна конкуренція – вона є обов'язковою передумовою зростання заробітної плати;

– нагромадження капіталу – залежить лише від темпів технічного прогресу та приросту зайнятого населення.

На думку вченої, зазначені умови можуть бути порушені через:

– несподівані зміни темпу технічного прогресу;

– виникнення обставин, не передбачуваних у механізмі конкуренції;

– зміни темпу нагромадження щодо зростання продуктивності праці;

– технічний прогрес, що не охоплює рівномірно всю економічну систему.

В умовах технічного прогресу техніка, що забезпечує більш високу продуктивність праці, потребує великих витрат капіталу на одиницю праці. Рівень і динаміка заробітної плати визначають межі прибутковості техніки. Чим вища заробітна плата, тим вигідніше застосовувати менш трудомістку, а тому капіталомістку техніку.

Джоан Робінсон передбачає, що може бути створене суспільство, де будуть співпрацювати прогресивні монополісти та профспілки, бо вони однаково зацікавлені у підвищенні заробітної плати, тобто у створенні попиту, стимулюванні технічного прогресу та покращенні умов життя. Отже, деякі об'єктивні процеси, які зняли гостроту суперечностей між виробництвом та споживанням саме завдяки зростанню заробітної плати, вона відображає правильно.

Повоєнний неолібералізм – Фрідріх Хайєк, Вальтер Ойкен

Фрідріх Хайєк

"Сильна автономна конкурентна економіка" – такий основний девіз найяскравішого представника неолібералізму Фрідріха Августа фон Хайєка (1899–1992). Особливості методології досліджень, економічні погляди та основи концепції спонтанного ринку викладені ним у ряді наукових праць – "Шлях до рабства" (1944), "Індивідуалізм та економічний порядок" (1948), "Конституція свободи" (1960), "Право, законодавство і свобода" (1973, 1976, 1979), "Фатальна концепція: помилки соціалізму" (1989).

Методологічний індивідуалізм та суб'єктивізм Хайєка фактично означають визнання непізнаних економічних явищ, тому що теоретична модель економіки будується дослідником на суб'єктивному, а отже, довільному виборі окремих елементів дійсності. Таким чином, ця модель не може дати істинно наукових знань про економіку, які б не залежали від суб'єктивного досвіду

дослідника. Справа ще й у тому, що як економічна дійсність, так і людський розум не залишаються незмінними, а постійно еволюціонують.

Важливим у теорії економічного лібералізму Хайєка є його вчення про спонтанний характер ринкового порядку. Ринкова економіка виникає та еволюціонує у результаті взаємодії людей, але це не означає для них можливий цілеспрямований вплив на економіку. Ринкова економіка розвивається відповідно до своєї власної внутрішньої логіки, зумовленої тією обставиною, що в її формуванні люди керуються своїми практичними знаннями, втіленими у звичаях. Це ніби невидиме знання, що не усвідомлюється його носієм, тому не може бути від нього окремо формалізованим, узагальненим у теоріях і покладеним в основу економічної політики. У свою чергу, характер знання, покладеного в основу еволюції ринкового порядку, повністю виключає можливість будь-якого втручання у цей процес без загрози часткового або повного його руйнування. Провідна роль у формуванні та поширенні практичних поточних знань про господарство належить механізму ринку, який через систему цін, зміну співвідношення попиту і пропозиції, рекламу систематично передає інформацію про те, що, де, як, коли виробляти, купувати і продавати, тим самим забезпечує координацію дії учасників ринку. Ринок, таким чином, розглядається як своєрідний інформаційний механізм, який забезпечує отримання не фрагментарних, а системних знань про економіку, без яких неможлива ефективна господарська діяльність.

Щодо розподілу ресурсів та конкуренції, то Хайєк вважав, що ринок сам здатний ефективно розподіляти ті ресурси, що раніше не були та і не могли бути враховані на господарські цілі, які раніше не були і не могли бути виявленими. Конкуренція – це ефективний спосіб спрямування невідомих ресурсів на невідомі цілі. Ці завдання ринок може виконувати завдяки тому, що він спроможний виявити, розповсюдити та ефективно використати раніше невідомі дані про потреби, ресурси і технології, тобто виступати у ролі специфічної інформаційної системи.

Вальтер Ойкен

Основний внесок у концепцію “соціальне ринкове господарство” робить Вольтер Ойкен.

В. Ойкен використовує термін “національна економія” на противагу політекономії, виходячи з того, що єдиної політичної економічної теорії не може бути, економічні процеси, здебільшого, мають національну характеристику в різних країнах.

В. Ойкен у праці “Основи національної економії” (1947) доводить природне існування у однакових суспільствах двох ідеальних типів економіки (це, власне, те саме, що й абстрактні економічні категорії класичної школи, тобто економічні, господарські форми, взяті у чистому вигляді, які відрізняються способом управління – від ценралізованого керування до стихійного саморегулювання. У господарському порядку вони займають полярні позиції: проміжні завжди містять певні домішки, що спотворюють цей ідеал) – мінової (ринкової) та централізовано керованої.

Система централізовано керованої економіки характеризується тим, що все щоденне економічне життя суспільства регулюється планами, які виходять з одного центру. Якщо економіка складається з двох і більше окремих господарств, кожне з яких розробляє та втілює у життя свої плани, то це система мінової економіки.

Немінова економіка реалізується у трьох формах:

– тоталітарна централізовано керована економіка, коли виробництво, розподіл та споживання продукції здійснюється за вказівками та наказами центрального керівництва; обміну не існує взагалі;

– централізовано керована економіка з вільним обміном товарами споживання, коли споживачі можуть вносити корективи у розподіл товарів споживання шляхом обміну;

– централізовано керована економіка з вільним споживчим вибором, коли вільний вибір існує, але тих товарів, виробництво яких визначено з центру.

В. Ойкен також вирізнив два типи економічного устрою:

– природно зростаючий – який утворюється у процесі історичного розвитку без усвідомлення рішення (безладдя);

– законодавчо встановлений – який утворюється у результаті включення їхніх основоположних принципів до господарського законодавства на підставі спільного економіко-політичного рішення (згідно з планом).

В ордолібералізмі виділяють два типи економічної політики:

– політику устрою – це комплекс довгострокових заходів, спрямованих на створення ринкових умов функціонування економіки, законодавче й правове оформлення цих умов і, насамперед, – прав власності, контроль за їх дотриманням, своєчасне внесення необхідних коректив з боку держави;

– політику процесу – це комплекс заходів щодо безпосереднього впливу на господарську діяльність через фінансову стабілізацію, структурні і соціальні зрушення, включаючи певні корективи у розподілі доходів, вирішення проблем добробуту.

В. Ойкен зазначає, що праці К. Менгера, Л. Вальраса, У. С. Джевонса, Е. Бем-Баверка, А. Маршалла сприяли дальшому вдосконаленню системного аналізу процесу регулювання в умовах існування форми ринку повної конкуренції. Так народилася думка про конкурентний порядок. Вона підтверджується повсякденним досвідом і досвідом, нагромадженим наукою. Кожна форма регулювання через анархогрупи переходить неминуче в централізовано керовану, отже, варто розглядати тільки дві (першу і третю).

Конкурентний порядок можна виразити у формулі: граничні витрати дорівнюють цінності. Конкурентний порядок потребує правової держави, яка повинна створити ті рамки, в яких вільна діяльність одного індивіда обмежується сферою волі іншого, чим створюється рівновага сфери волі людей.

Ойкен наголошує, що в епоху індустріалізму різко змінилася роль держави. У працях “Основи національної економії” й особливо “Основні принципи економічної політики” проводить ідею неабиякої ролі влади. Влада не повинна виступати як інструмент першої дії, а покликана трансформуватися у ринкове господарство і своїми інструментами створити умови його функціонування для найбільш ефективної дії конкурентного ринку. Конкурентний ринок – це рамки, в яких відбуваються

складні вияви численних факторів – як економічних, так і технологічних, ідеологічних, правових, соціальних, політичних, психологічних, етичних, культурних, ментальних. Механізм використання цих інститутів відбувається в умовах, які безупинно змінюються. Завдання полягає в тому, щоб відбувалося постійне вдосконалення цих нових ступенів суспільного і господарського порядку.

Функціонуюча держава виступає як сила, що встановлює порядок.

У діяльності держави виділяють два принципи.

По-перше, політика держави повинна бути націлена на те, щоб розпустити чи обмежити функції економічних владних угруповань.

По-друге, політико-економічна діяльність має бути спрямована на створення певних форм економічного порядку, а не на регулювання економічного процесу. Гасло "більше чи менше держави" повинно бути зняте. Питання полягає не у кількості, а у якості діяльності, зокрема законодавчої. Потрібні необхідні закони щодо обігу капіталів, щодо функціонування бірж та біржових угод, щодо іпотеки. Вони повинні вбудовуватися в ринкове господарство, що сприятиме встановленню конкурентного порядку.

В. Ойкен виділяє в різноманітті рис людини її орієнтацію на майбутнє. Перші християни, віруючи у швидке пришестя царства небесного, не піклувалися про майбутнє. А людина кінця XIX – початку XX ст. складала господарські плани на десятиріччя. Вона робить заощадження, щоб не терпіти злидні в майбутньому (старість, хвороби, навчання дітей, їхня стабільна влаштованість). Нарешті, традиційна прихильність або до рідних цвинтарів, або до мобільності. Американський шахтар під час депресії 1929–1934 рр. мігрував. Український шахтар наприкінці XX – початку XXI ст. бідує "в рідній хаті". Висновок: усі люди, будучи в здоровому розумі, завжди і всюди діють на основі економічного принципу, у чому й полягає незмінність. З іншого боку, необхідно встановити ті ознаки, що констатують розбіжності людей в їхній господарській поведінці.

Заслуга Фрайбурзької школи, Вольтера Ойкена і його однодумців полягає в тому, що вони повернули політичну

економію до суворого мислення порядку, щоб протиставити плоскому бездуховному прагматизму духовний порядок (Л. Ерхард “Півстоліття міркувань”).

Вальтер Репке у книзі “Вірна чи ні німецька економічна політика” (1950) визначив, що соціальне ринкове господарство – це шлях до економічного гуманізму.

Отже, держава для підтримки умов існування “соціального ринкового господарства” як “ідеального типу” вільного ринкового господарства має стежити за виконанням “правил” вільної конкуренції (“чесної гри”), контролювати умови ціноутворення і “попереджувати” спроби встановлення монопольних цін, гарантувати охорону і пріоритетне значення приватної власності в товарно-грошовому господарстві без монополій. У 1965 р. Л. Ерхард на черговому з’їзді ХДС повідомив про завершення у ФРН програми створення “соціального ринкового господарства”, перетворення цієї країни у “сформоване суспільство”.

У 60–70-х роках концепція неоліберaлів щодо створення соціального ринкового господарства була співзвучною з моделлю інституціоналістів, які на той час уже висунули ідею про формування “суспільства загального добробуту”, оскільки обидві моделі відкидали думку про експлуатацію людини людиною та класовий антагонізм. Обидві моделі засновані також на ідеї активної соціальної функції держави щодо забезпечення всім громадянам рівних прав та рівних можливостей в отриманні соціальних послуг та підвищенні добробуту. При цьому під зовнішнім проявом “загального добробуту” розумілося не тільки зростання кількості акціонерів у різних верствах суспільства, але й стабільність усіх суспільних інститутів, впевненість трудящих у завтрашньому дні.

Неокласичне відродження

Неокласичне відродження – течія в економічній теорії, яка сформувалася у 70-х роках XX ст. на основі поглядів про потребу у мінімізації державного втручання в економіку. У новій класичній теорії склалися дві течії – “раціональних очікувань” та “економіки пропозиції”.

Автором теорії “раціональних очікувань” став Дж. Мут, який 1956 року сформулював цей постулат та відобразив у побудованій ним моделі. Представники цієї течії нової класичної теорії (Р. Лукас, Т. Сарджент, Н. Уоллес) намагаються сформулювати модель, що формалізує об’єктивну поведінку виробників та споживачів, прогнозуючи їхню реакцію на зміни політики та ринкової економічної ситуації. Заперечуючи потребу у державному втручанні в економіку, вони спираються на тезу про типовість економічної поведінки, яка врівноважує ситуацію і невілює будь-які політичні рішення. Прихильники теорії виділяють два підходи до оцінки очікувань – адаптивні очікування та раціональні очікування.

Адаптивні очікування спираються на колишній досвід: знання наслідків певних економічних дій, урахування колишніх помилок. На підставі адаптивних очікувань корпорації пристосовуються до економічної ситуації, виробляють стратегію поведінки. Раціональні очікування опираються на наукові прогнози, що враховують функціонування реальної економічної моделі: динаміку цін, витрат, рівень ставки процента, наслідки конкретної економічної політики, вплив урядових рішень на макроекономічні показники тощо.

Виходячи з цієї теорії, у 1975 р. Т. Сарджент та Н. Уоллес у своєму дослідженні довели неефективність активної фіскальної та грошової кейнсіанської політики, що підтверджувало висновки школи про нейтральність грошей та недоцільність кон’юнктурної політики. Заперечуючи політику державного регулювання, нові класики пропонують формувати економічну політику держави так, щоб нові правила набирали чинності через певний лаг часу, щоб агенти могли адаптувати та прогнозувати свої дії.

Авторами теорії економіки пропозиції стали А. Лафер, Р. Мандель, М. Фелдстайн, М. Боскін. Основою цієї теорії є твердження, що провідною категорією економічних відносин є пропозиція, тому суспільство повинне виходити з можливостей пропонування, що визначаються ресурсними можливостями. Отже, немає потреби у державному втручанні, оскільки воно буде нівельоване очікуваннями та відповідною поведінкою суб’єктів,

яка в кінцевому підсумку завжди визначатиметься їхніми можливостями. Прихильники теорії висунули тезу про залежність сукупного попиту від сукупної пропозиції. Було також поставлено під сумнів висновок Кейнса, що заощадження є причиною скорочення обсягів виробництва, економічної діяльності, а отже, зайнятості, а тому його рекомендації щодо стимулювання попиту також визнавали за недоцільні.

Основний шлях до зростання виробництва автори теорії економіки пропозиції вбачали у стимулюванні праці, заощаджень та інвестицій. Основним джерелом інвестицій (як і покриття дефіциту державного бюджету) є заощадження. Вони виступали проти високих податків за раціональну податкову політику, бо високі податки є причиною перерозподілу ресурсів з приватного сектора у державний, що призводить до зниження продуктивності праці, зростання витрат виробництва та цін. Захищаючи принципи вільного підприємництва, проблема оподаткування підносилася до рівня конкретної економічної політики, з обґрунтуванням відповідних висновків економетричними моделями та програмами подальшого розвитку економіки.

Але потрібно зазначити, що положення теорій неокласичного відродження є коригувальними щодо доктрини монетаризму, яка не могла в чистому вигляді бути застосованою на практиці через свій радикалізм. Нові неокласики, хоч і заперечували потребу у державному втручанні, але залишали для такого втручання певний простір, визнаючи неможливість його абсолютної ліквідації.

Основні напрями інституціоналізму

Інституціоналізм – концепція економічної теорії, яка в економічній системі синтезує роль соціальних, правових, організаційних, політичних, етичних, ментальних, економічних інститутів у процесі їхнього функціонування. Інституціоналізм як економічна теорія почав формуватися наприкінці XIX ст. Ідейно-теоретичні основи цього напряму в економічній науці було закладено американським економістом та соціологом Торстеном Вебленом (1857–1929).

Методологія досліджень інституціоналістів передбачала:

– широке використання описово-статистичного матеріалу;

– історико-генетичний метод;

– як вихідну і основоположну категорію інституту (сукупність правових норм, звичаїв, традицій).

Інституціоналізм, таким чином, є якісно новим напрямом економічної думки.

Склалося кілька напрямів інституціоналізму:

– соціально-психологічний (технократичний) – Т. Веблен;

– соціально-правовий (юридичний) – Дж. Коммонс;

– кон'юнктурно-статистичний (емпіріостатистичний) – В. Мітчел;

– інституціонально-соціальний (індустріально-технологічний) – Дж. Гелбрейт;

– неоінституціоналізм – Р. Коуз, Д. Норт, Р. Фогель, Дж. Б'юкенен.

Т. Веблен

Соціально-психологічний (технократичний) напрям інституціоналізму представляє Торстен Веблен у працях "Теорія бездіяльного класу" (1899), "Інстинкт майстерності" (1914), "Інтереси і система цін" (1921), "Власність відсутнього" (1923).

Він вважає, що життя людини в суспільстві таке, як життя інших видів – це боротьба за виживання, а отже, це процес відбору та пристосування. Еволюція суспільного упорядкування є процесом природного відбору соціальних інститутів. При цьому він використовує історичну оцінку розвитку інститутів суспільства, у якій заперечуються марксистські положення про "класову експлуатацію" та "історичну місію" робітничого класу. На його думку, економічними мотивами людей є насамперед батьківські почуття, інстинктивне прагнення до знань та висока якість виконаної роботи.

Сценарій реформ Т. Веблена складається з неухильного прискорення НТП та зростання ролі інженерно-технічної інтелігенції. На його переконання, інтелігенція, робітники, техніка та інші учасники виробництва представляють сферу індустрії і мають на меті оптимізацію і зростання ефективності процесу виробництва. Вони підкреслюють зростаючу залежність "бізнесу" від

індустріальної системи, неминучість "паралічу старого порядку" та переходу до представників інженерно-технічної інтелігенції.

У результаті реформ Т. Веблен передбачає встановлення "нового порядку", при якому керівництво промисловим виробництвом країни буде передано спеціальній "раді техніків", а "індустріальна система" перестане служити інтересам "монополістів власників, оскільки мотивом технократії та індустріалів є не "грошова вигода", а служіння інтересам усього суспільства.

Дж. Коммонс

Соціально-правовий (юридичний) напрям інституціоналізму представляє Джон Коммонс (1862–1945) у працях "Правові основи капіталізму" (1924), "Інституціональна економіка її місце в політекономії" (1934), він формулює юридично-мінову концепцію суспільного розвитку. Її сутність полягає в тому, що в основу розвитку покладені мінові відносини, які відображені як юридичні. Вихідною економічною категорією оголошується юридичне поняття угоди. Учасниками угоди можуть бути всі інститути суспільства. Угода як основний елемент кожного економічного інституту включає три моменти – конфлікт, взаємодію та розв'язання. Отже, будь-які суспільні конфлікти, усі суперечності можна успішно розв'язати. Запорукою цього буде юридичне регулювання правил "угоди".

Важливе місце в юридично-міновій концепції Джона Коммонса посідає категорія розумної цінності, яка утворюється в результаті формування оцінок, єдності думок у процесі всіх угод. Він стверджує, що політична економія – це наука про процеси, що ведуть до встановлення "розумної цінності".

Коммонс також критикує класиків та неокласиків за їхнє визначення вартості. Вартість у нього – це очікуване право на майбутні блага та послуги.

У. Мітчел

Кон'юнктурно-статистичний (емпіріостатистичний) напрям інституціоналізму представляє Уеслі Мітчел (1874–1948), учень та послідовник Веблена. Наслідуючи його, у праці "Лекції про типи економічної теорії" Мітчел наполягав на взаємозв'язку економічних проблем з неекономічними, особливо з проблемами

соціології, культури та іншими, які зумовлюють психологію, поведінку та мотиви діяльності людей. Його інституціоналізм полягає у збиранні (накопиченні) статистичних даних, які в подальшому стали б підґрунтям для пояснення гіпотез. Покладені в основу нової галузі економічної науки "економетрика", математика і статистика дозволяли Мітчелу та його колегам розраховувати тривалість малих і великих циклів, націлювати на спроби сконструювати моделі безкризового (нециклічного) розвитку економіки, передбачити відхилення в динаміці показників, запобігти їхньому падінню. Засобом пом'якшення циклічних коливань та досягнення сприятливої економічної кон'юнктури мало стати створення спеціального державного планувального органу. Планування при цьому передбачалося не директивне, рекомендаційне, а засноване на науковому прогнозуванні реальних та досяжних кінцевих цілей.

Важливість внеску Мітчела в інституціональну теорію полягає у:

– виявленні впливу на економічні фактори (у категоріях грошового обігу, кредиту, фінансів тощо) так званих неекономічних факторів (у тому числі психологічних, поведінкових та ін.) за допомогою конкретного вивчення цифрових показників та виявлення закономірностей у коливаннях (кон'юнктури) цих показників на базі широкого масиву статистичних даних з фактичного матеріалу та їхньої математичної обробки;

– спробі обґрунтувати концепції безкризового циклу за допомогою різних варіантів державного втручання в економіку.

Отже, циклічний характер капіталістичного відтворення, за Мітчелом, зумовлений дією багатьох факторів "системи грошового господарства". Він вважає за можливе впливати на цикли і навіть запобігати їм. Він – прихильник державного втручання в економіку.

Дж. Гелбрейт

Інституціонально-соціальний (індустріально-технологічний) напрям представляє Джон Кеннет Гелбрейт (н. 1909). Серед найбільш відомих монографій та праць виділяють: "Американський капіталізм" (1952), "Великий крах" (1955), "Суспільство достатку"

(1958), “Нове індустріальне суспільство” (1967), “Епоху невизначеності” (1976), “Історію економічної науки: минуле як теперішнє” (1987), “Культуру задоволеності” (1992), “Справедливе суспільство” (1996) та інші.

Дж. Гелбрейт характеризує капіталізм як лад, що постійно зазнає перетворень. Основу цього, на його думку, становить еволюційне оновлення суспільства, його спонтанна трансформація. Еволюційний характер концепції інституціоналістів проявляється під час розгляду ними характерних для капіталізму соціально-економічних процесів, господарського механізму, реальних форм організації економічного життя у їхній конкретно-історичній національній визначеності. Серед найважливіших проблем, які розробляють інституціоналісти, це проблема корпорації, як великого монополістичного об’єднання, що втілює в собі велику економічну могутність. Корпорація розглядається як основа організаційної структури індустріальної системи сучасного суспільства. Інституціоналісти активно досліджують взаємодію монополії і конкуренції, олігополії, управління динамікою доходів, цін, різні аспекти господарського механізму. У їхньому полі зору такі інститути, як держава та її роль у розвитку економіки, профспілки, різні суспільні явища правового, морально-етичного, психологічного характеру. Усе це створює багатоаспектний об’єкт дослідження прихильників соціально-інституціонального напряму, який відображає складне і суперечливе явище у сучасній економічній теорії. Джерело змін вони вбачають у розвитку науки, техніки, у створенні нових технологій. Техніка і технологія, по суті, ототожнюється із соціально-економічними структурами. Принцип технологічного детермінізму лежить в основі теорії індустріального, постіндустріального, суперіндустріального, технотронного, інформаційного суспільства.

У своїх дослідженнях Джон Гелбрейт висунув поняття зрілої корпорації порівняно зі звичайною виробничою корпорацією (монополією), а також показав її як носія НТП. Об’єднання таких корпорацій становить основу індустріальної системи, яку він називає планувальною. Дж. Гелбрейт виходив із того, що у зрілих корпораціях і в планувальній системі в цілому влада та правління перемістилися від власника до техноструктури, що складається із

інженерно-технічного персоналу, який не входить до власників. До складу техноструктури він відносить тих, хто має спеціальні знання, здібності та досвід групового прийняття рішень. Основна роль у техноструктурі належить провідним менеджерам, які ухвалюють основні управлінські рішення. Заслуга Гелбрейта полягає в тому, що він перший серед економістів обґрунтував тезу про заміну влади ринку рішенням менеджерів. Він дійшов висновку, що з появою зрілої корпорації та планувальної системи змінилися цілі та характер їхньої діяльності, тому що планувальна система народжувала нову "розумну ціль суспільства", отже, максимізація прибутку вже не є необхідною.

Разом з тим у 70-х роках Джон Гелбрейт змушений був визнати, що планувальна система, за відсутності державного регулювання, як правило, нестабільна. Вона піддається спадам та депресіям, які не самообмежуються, але можуть набути кумулятивного характеру. На неї впливає інфляція, що має хронічний характер і не піддається саморегулюванню. Він вважає за необхідне обмежити владу корпорацій та техноструктури, послабити тиск військових концернів та апарату військового відомства. Реальною силою, здатною затримати негативні процеси, на думку Дж. Гелбрейта, є держава. Тільки за допомогою незалежної від корпорацій держави можна послабити вплив негативних процесів та забезпечити подальший розвиток системи.

Здійснення реформ Дж. Гелбрейт пов'язує з посиленням регулювальної ролі держави. Категорично заперечуючи програми монетаристів та прихильників економіки пропозиції, він закликає звільнитися від сліпого поклоніння кредитно-грошовій політиці, від віри, що її магія може скеровувати і регулювати розвиток капіталізму. На його думку, необхідно значно більше покладатися на фінансово-бюджетну, ніж на кредитно-грошову політику, поєднуючи її з підвищенням податків, скороченням державного дефіциту та значним зниженням процентних ставок.

Разом з тим не всі інституціоналісти погоджуються з протиставленням планувальної і ринкової системи. Це положення викликає найбільше заперечень у економістів. Наприклад, Д. Сіссел віднайшов у взаємозв'язку трьох елементів планувальної

системи (корпорація з її техноструктурою, система управління сукупним попитом та управління споживанням) глибокі суперечності, оскільки планувальна структура стабільна доти, доки функціонує складна система взаємозалежних інститутів. Він називає це – "парадоксом Гелбрейта". Сіссел вважає, що слабкість цієї будови полягає в ігноруванні ринкових сил, які діють в економіці, не виключаючи і її корпоративного сектора. Підтвердження цьому він вбачає у гострій ринковій конкуренції, що охоплює і корпорації всередині самої планувальної системи.

Рональд Коуз

Нобелівським лауреатом Рональд Коуз став завдяки розробці теорії фірми та трансакційних витрат, яку він виклав у працях "Природа фірми" (1937), "Суперечка про граничні витрати" (1946), "Проблеми соціальних витрат" (1960).

До трансакційних витрат або "витрат використання ринкового механізму" Коуз відносив витрати на пошук інформації про ціни, попит, необхідних партнерів, укладання контрактів тощо. Цим він розширив існуюче поняття витрат, яке обмежувалося двома витратами – фізичними, що зумовлені рідкістю ресурсів, та технологічними, що відображають рівень знань і практичної майстерності економічних агентів. Розвиваючи аналіз Коуза, сучасні економісти запропонували декілька класифікацій трансакційних витрат. Зокрема, до таких витрат належать:

– витрати пошуку інформації (витрати часу та ресурсів на отримання і обробку інформації, а також витрати від недосконалості інформації);

– витрати на ведення переговорів;

– витрати вимірювання, тобто витрати на вимірювальну техніку, втрати від помилок та неточностей тощо;

– витрати на специфікацію (точне визначення) і захист прав власності, тобто витрати на утримання судів, арбітражу, органів державного управління, витрати часу та ресурсів, необхідних для поновлення порушених прав, а також витрати на виховання "консенсусної ідеології" – у дусі дотримання неписаних правил та норм;

– витрати т. з. опортуністичної поведінки, що становлять елемент трансакційних витрат, який найважче визначається (існує дві форми трансакційних витрат: “ухилення” – виникає тоді, коли працюють командою, але отримання інформації про ефективність дії кожного або надто дороге, або неможливе, та “здирство” – спостерігається у тих випадках, коли будь-який агент володіє ресурсом, спеціально пристосованим для використання у цій команді і немає вартості поза нею). У першому випадку при асиметрії інформації (підлеглий точно знає, скільки ним витрачено зусиль, а керівник має про це лише приблизне уявлення) виникає можливість працювати з неповною віддачею. У другому випадку у решти учасників тоді з’являється можливість претендувати на частину доходу (квазіренту) від цього ресурсу, загрожуючи його власнику розривом відносин, якщо той відмовиться з ними поділитися.

Розширення трансакційного сектору економіки неоінституціоналісти назвали структурним зрушенням надзвичайної важливості. Саме на цьому, на їхню думку, ґрунтується пояснення щодо контрасту між розвиненими країнами та країнами, що розвиваються.

Скорочення трансакційних витрат, а отже, підвищення ефективності функціонування економіки забезпечується існуванням правових норм та їхнім дотриманням. Зв’язок між юридичними нормами (правами власності) і трансакційними витратами було сформульовано Коузом у його відомій теоремі. Теорема присвячена проблемі зовнішніх ефектів (екстерналій). Так називають побічні наслідки будь-якої діяльності, що стосуються не безпосередніх учасників, а третіх осіб. Існування екстерналій призводить до розходження між приватними і соціальними витратами (за формулою – соціальні витрати дорівнюють сумі приватних витрат і екстерналій, тобто покладених на третіх осіб). У випадку негативних ефектів приватні витрати виявляються нижчими від соціальних, при позитивних зовнішніх ефектах – соціальні витрати нижчі від приватних, за словами відомого економіста Пігу, це є не що інше, як “провали ринку”. На думку Коуза, якщо б усі права були ясно визначені і запропоновані, якби трансакційні витрати дорівнювали

нулю, якщо б люди погоджувалися суворо дотримуватися результатів добровільного обміну, то ніяких екстерналій не було б. “Провалів ринку” у цих умовах не відбувалося б і у держави не було б ніяких підстав для втручання з метою коригування ринкового механізму.

Коуз зазначав, що визначення прав власності є важливою попередньою умовою ринкових угод, таким чином, поняття “власність” було замінено поняттям “право власності”. Власність як така не є ресурсом, а тільки комплексом прав (принаймні часткою такого права) на використання ресурсу (право володіння, користування, управління тощо). Крім того, категорія власності виводиться з проблем обмеженості ресурсів. Ті ресурси, кількість яких не обмежена, не стають об’єктом власності. З приводу їхнього використання між людьми не виникає ринкових відносин.

Права власності повинні бути чітко визначені, тому що саме вони стають об’єктом купівлі і продажу. Їх, у кінцевому підсумку, придбавають ті, хто більше цінує забезпечені ними можливості виробництва і здатний одержувати від них більшу користь. Коуз також вважає, що для успішного функціонування ринку важливе значення мають як трансакційні витрати, так і права власності. Якщо трансакційні витрати невеликі, а права власності чітко визначені та їх додержують суб’єкти господарювання – ринок здатний до саморегулювання.

Д. Норт

Неоінституціональні ідеї Р. Коуза отримали подальший розвиток у працях Д. Норта “Економічне зростання США: 1790–1860 роки” (1961), “Зростання і благополуччя в Америці минулого: нова економічна історія” (1966), “Економічне піднесення в країнах Заходу: нова економічна історія” (1973) та Р. Фогеля – “Залізниці та темпи економічного зростання в Америці” (1964), “Час на хресті: економіка в Америці” (1989). Вони стали творцями нової економічної історії на основі досліджень як у галузі економічної історії, так і економетрики, що, у свою чергу, привело до появи нової концепції щодо дослідження економічних явищ – “кліометрії” (від грецьк. кліо – муза історії та метріо – вимірювати).

Розмірковуючи про процеси, що відбуваються у світі, Норт зазначає, що найважливішим завданням для Східної Європи сьогодні є формальна передача державної власності у приватну. Але при цьому відсутнє все те, що дає змогу цій приватній власності функціонувати відповідно до невидимої руки ринку – немає відповідної правової системи, системи освіти. Просто немає основ для цього. Неформальні правила гри, які опосередковані через культуру кожної країни, змінити дуже важко. Якщо модифікувати лише формальні правила, то це може призвести до напруженості і тривалої політичної нестабільності. Щодо Росії, України та інших республік колишнього СРСР, то шлях змін тут буде тривалим та важким і в найближчі десятиріччя навряд чи можна очікувати високих темпів розвитку.

Р. Фогель

Своїми досліженнями Фогель намагається довести існування прямої залежності між життєвим рівнем суспільства та добробутом людини. На основі новітніх медичних знань учений систематизує дані про рекрутів та звертає увагу на факти, що за час індустріальної революції добробут людини знизився, а в середині XX ст. знову зріс. Звідси було зроблено висновок, що загальний життєвий рівень у США у період індустріальної революції помітно погіршився. Крім того, у результаті дослідження впливу і значення розвитку залізничного транспорту на економічне піднесення США Фогель зробив оригінальний висновок про те, що сума багатьох дрібніших технічних змін для економічного розвитку країни має значно більше значення, аніж окремі великі нововведення. Зокрема, вплив залізниці на економічне зростання оцінюється Фогелем лише в 3 %.

Дж. Б'юкенен

Одним із засновників "нової політичної економії", а саме так називають теорію суспільного вибору (теорія, що вивчає різні способи і методи, за допомогою яких люди використовують урядові установи у своїх власних інтересах), є Дж. Б'юкенен. У своїх працях – "Формула згоди" (1962), "Теорія суспільного вибору" (1972), "Межі свободи: між анархією і Левіафаном" (1975), "Політична спадщина лорда Кейнса" (1977), "Влада

податків – теоретичне обґрунтування фінансової конституції" (1980), "Свобода, ринок і держава" (1986), "Дослідження конституційної демократії" (1989), Б'юкенен сформулював три основні передумови, на які спирається теорія суспільного вибору:

1) методологічний індивідуалізм – люди діють у політичній сфері, дбаючи про свої особисті інтереси, тому немає непереборної грані між бізнесом та політикою (розвінчується міф, що у держави немає інших інтересів як турбота про суспільні інтереси);

2) концепція "економічної людини" (homo economicus) – людина намагається приймати такі рішення, які максимізують значення функції корисності;

3) аналіз політики як процесу обміну – індивідуми намагаються колективно досягнути своїх власних цілей, оскільки не можуть реалізувати їх шляхом звичайного ринкового обміну. У політиці люди погоджуються платити податки в обмін на блага, необхідні всім і кожному зокрема.

У теорії суспільного вибору політичний ринок розглядається за аналогією з товарним. Держава – це арена конкуренції людей за вплив на прийняття рішень, за доступ до розподілу ресурсів, за місце на ієрархічній драбині. Разом з тим держава – це ринок особливий, його учасники мають надзвичайні права власності: виборці можуть обирати представників у вищі органи держави, депутати ухвалюють закони, чиновники стежать за їхнім виконанням. Виборці та політики розглядаються як індивіди, що обмінюються голосами і передвиборними обіцянками. Основними сферами аналізу теорії, що розглядається, є сам виборчий процес, діяльність депутатів, теорія бюрократії, політика державного регулювання.

Неоінституціоналісти доводять, що не можна цілком покладатися на результати голосування, оскільки вони значною мірою залежать від конкретного регламенту прийняття рішень. Сама ж демократична процедура голосування у законодавчих органах також не перешкоджає ухваленню неефективних економічних рішень. Парадокс голосування не лише дозволяє пояснити, чому нерідко приймаються рішення, які не відповідають інтересам більшості, але і наочно показати, чому результати

голосування піддаються маніпуляції. Тому при затвердженні регламенту потрібно уникати впливу кон'юнктурних факторів, які заважають ухвалювати справедливі та ефективні законопроекти. Демократія не зводиться лише до процедури голосування, гарантом демократичних рішень мають бути тверді та стабільні конституційні принципи і закони.

Неоінституціоналісти звертають особливу увагу на таке політичне явище, як лобізм. Лобізм – це різні способи впливу окремою групою, аж до підкупу, представників влади з метою прийняття вигідних для цієї групи виборців політичних рішень. Вигода від ухвалення таких рішень реалізовується всередині групи, а витрати розподілено на все суспільство в цілому. Сконцентрований інтерес небагатьох перемагає розпорошені інтереси більшості. Тому відносний вплив груп з особливими інтересами значно більший від їхньої частки голосів. Такий вплив концентрованих інтересів пояснює парадокси економічної політики держави. Держава значно частіше регулює ринок споживчих товарів, ніж ринки факторів виробництва, частіше надає пільги галузям, сконцентрованим у визначених районах, ніж розпорошеним по всій країні.

Неоінституціоналісти визначили також систему логролінгу (logrolling – перекочування колоди, торгівля голосами). Підтримку своїх питань депутат "купує", віддаючи взамін свій голос при захисті проєктів своїх колег. Така підтримка інколи дозволяє домогтися ефективнішого розподілу ресурсів, тобто такого, який би підвищував загальне співвідношення корисності і витрат відповідно до принципу оптимального Парето. Але, можливо, ідучи на зустріч місцевим інтересам, за допомогою логролінгу уряд домагається схвалення великого дефіциту державного бюджету, зростання асигнувань на оборону тощо. Тим самим загальнонаціональні інтереси нерідко приносяться у жертву регіональним вигодам. Класичною формою логролінгу є "бочечка із салом"– закон, який включає набір невеликих локальних проектів. Щоб отримати схвалення, до загальнонаціонального закону додають цілий пакет різноманітних, нерідко слабопов'язаних з основним законом, пропозицій, у прийнятті яких зацікавлені

різні групи депутатів. Щоб забезпечити його прийняття, до нього додають все нові і нові пропозиції (“сало”), доки не буде досягнута впевненість у тому, що закон схвалить більшість депутатів. Такі маніпуляції є загрозою для демократії.

Теорія суспільного вибору має ще один актуальний та важливий напрям – економіку бюрократії. Це система організацій, що задовольняє, як мінімум, два критерії:

– не виробляє економічних благ, які мають ціннісну оцінку;

– включає частину своїх доходів із джерел, не пов’язаних із продажем результатів своєї діяльності.

Маючи відповідне становище, бюрократія не пов’язана безпосередньо з виборцями, вона обслуговує насамперед інтереси різних груп законодавців та виконавчих гілок влади. Чиновники не лише реалізують уже прийняті закони, але й активно беруть участь у їхній підготовці. Через бюрократів групи з особливими інтересами “обробляють” політиків, подають інформацію у вигідному для них світлі. Бюрократи прагнуть до прийняття таких рішень, які б відкрили для них доступ до самостійного використання різних ресурсів. Ухвалення програм, які дорого коштують, дає їм широкі можливості для особистого збагачення, посилення впливу, зміцнення зв’язків з групами, що їх підтримують, і в кінцевому підсумку дає змогу підготувати “відхід”. Не випадково багато працівників корпорацій, попрацювавши в державному апараті, повертаються у свої корпорації з помітним підвищенням. Така практика отримала назву “система обертальних дверей”. Державні чиновники намагаються отримати матеріальні вигоди за рахунок як суспільства в цілому, так і окремих осіб, які домагаються ухвалення окремих рішень. Бюрократи, беручи участь у політичних процесах, роблять спроби ухвалити такі рішення, які б гарантували їм отримання економічної ренти за рахунок суспільства. Політики зацікавлені у рішеннях, які забезпечують явні та швидкі вигоди при прихованих витратах, що важко визначаються. Подібні рішення сприяють зростанню популярності політиків, але, як правило, вони економічно неефективні.

Умовою ефективної боротьби з бюрократією є приватизація, а її змістом – розвиток "м'якої інфраструктури"(збільшення економічних прав людини – зміцнення прав власності, чесність і відповідальність за виконання контрактів, терпимість до інакомислячих, гарантії прав меншин тощо), а кінцевою метою – створення конституційної економіки.

Представники теорії суспільного вибору розробили питання про "провали" держави (уряду). Такі провали – це випадки, коли держава (уряд) не спроможна забезпечити ефективний розподіл та використання суспільних ресурсів. До характерних рис провалів держави потрібно віднести:

– обмеженість необхідної для прийняття рішення інформації (наявність могутніх груп з особливими інтересами, активного лобі, потужного бюрократичного апарату призводить до значних викривлень наявної інформації);

– недосконаліть політичного процесу (маніпулювання голосами через недосконаліть регламенту, лобізм, логролінг, бюрократизм, пошук політичної ренти);

– обмеженість контролю над бюрократією (стрімке зростання державного апарату);

– нездатність держави передбачати та ефективно контролювати найближчі і віддалені насліди прийнятих рішень.

До фіаско ринку іноді додається і фіаско уряду. Тому, застосовуючи ті чи інші регулятори, уряд повинен суворо стежити за негативними ефектами і завчасно вживати заходів щодо ліквідації негативних явищ.

Висновки

У кінці XX ст. критика НТР "перемістилася" у галузі екології, моралі і прав людини (особливо у зв'язку з проблемами вторгнення у її особисте життя). На зміну теоріям обмеження НТР прийшли: концепція соціокультурного сприяння її розвитку; інноваційні теорії сприяння високотехнологічним галузям. У процесі розвитку теорій трансформації виробництва і суспільства простежується зіткнення двох економічних напрямів: індивідуалізму та гуманістично-демократичного підходу. У цілому можна підкреслити, що обидві течії використали метод

системного аналізу найважливіших тенденцій економічного та соціально-політичного розвитку суспільства і людства у XX ст., націлений на активізацію людей і раціоналізацію їхніх дій в умовах демократії. Наукові та ідеологічні елементи, безперервно зіштовхуючись, досить ефективно орієнтували економічні дослідження і практичні дії людей.

1.3.5. Світове господарство на етапі інформаційно-технологічної революції (кінець XX ст. – початок XXI ст.)

Особливості міжнародних економічних зв'язків

Сучасне світове господарство, як зазначалося в попередніх розділах, склалося наприкінці XIX на початку XX ст. Саме в цей час виникають міжнародні монополії, завершується економічний поділ світу, остаточно формується світовий ринок. З того часу світове господарство беззупинно розвивається під впливом багатьох факторів, і цей процес ще не завершено.

Істотним фактором розвитку світового господарства виступає міжнародний поділ праці, що передбачає випереджаючий розвиток у певних країнах окремих галузей економіки, у яких (чи в якій) дана країна має відносні переваги, тобто вищу продуктивність праці і нижчі витрати виробництва порівняно з іншими країнами.

Міжнародний поділ праці втілюється в міжнародній спеціалізації, кооперації та комбінуванні виробництва.

Історично склалися дві форми спеціалізації – міжгалузева і внутрішньогалузева.

На сучасному етапі внутрішньогалузева спеціалізація поділяється на такі види, як:

– предметна – це випуск окремих видів продукції певної галузі в тій чи іншій країні. Наприклад, Японія і Республіка Корея спеціалізуються на виробництві побутової електроніки;

– типорозмірна – це створення виробів певного типу і розміру. США, наприклад, спеціалізується на випуску потужних гусеничних тракторів, Німеччина – колісних тракторів малої потужності;

– подетальна – це випуск не готової продукції, а її частинних вузлів, комплектуючих деталей, двигунів тощо, в основному для автомобілебудування, авіаційної промисловості, виробництва електрообладнання;

– технологічна – це розміщення на території якоїсь країни ланок виробництва певного товару. Вона здійснюється за певними видами виробництва (лиття, штампування, складання). Наприклад, значна частина операцій з виготовлення телевізорів та іншої апаратури виконується на заводах, розміщених у країнах Південно-Східної Азії;

– наукова – забезпечує окремій країні можливість зосередитися на певних видах наукової діяльності, об'єднуючи фірми різних країн для наукових досліджень, оскільки сучасні наукові пошуки вимагають концентрації значних матеріальних, фінансових, трудових ресурсів. Реалізується наукова спеціалізація через міжнародну торгівлю патентами і ліцензіями.

Міжнародний поділ праці надає державам певних переваг. Завдяки участі в ньому країна може підвищити ефективність своєї національної економіки. Це зумовлено такими можливостями міжнародного поділу праці:

1) країна обирає таку спеціалізацію, яка дає змогу найраціональніше використовувати свої ресурси, отже, збільшувати загальний обсяг виробництва;

2) країна зосереджується на створенні товарів і послуг, виробництво яких їй обходиться дешевше, і відмовляється від виробництва продукції, яку дешевше виробляти в інших країнах;

3) участь у міжнародному поділі праці країни стимулює розвиток науки і техніки, упровадження нових технологій, підвищення якості продукції.

Однією з важливих передумов інтернаціоналізації господарського життя є зростання кількості й могутності ТНК, підвищення їхньої ролі у світовому господарстві.

В умовах високого рівня інтернаціоналізації господарського життя і поглиблення економічної інтеграції почали створюватися транснаціональні банки та їхні об'єднання. Їх центрами стали: Лондон, Нью-Йорк, Франкфурт-на-Майні, Токіо, Сінгапур та ін.

Важливу роль у посиленні інтернаціоналізації господарського життя та взаємозалежності між країнами відіграє експорт капіталу. Він зумовлює безпосереднє переплетіння господарських структур різних країн, обмін між ними прогресивними технологіями, ноу-хау передового досвіду в організації та управлінні виробництвом.

Першою в історії формою економічних відносин між країнами була міжнародна торгівля. Нині вона є найрозвиненішою формою міжнародного поділу праці.

Для зовнішньої торгівлі важливе значення має конкурентоспроможність товарів, які продаються на світовому ринку.

Конкурентоспроможність товару визначається порівнянням сукупних його характеристик із характеристиками товарів-конкурентів за ступенем задоволення конкретних потреб і за ціною.

Світові ціни відображають інтернаціональну вартість товару, що визначається головними продавцями і покупцями певних видів продукції та формується в ході здійснення великих і регулярних операцій з товаром у вільно конвертованій валюті на світовому ринку.

На рівень світових цін впливають:

– валюта для розрахунків;

– характер поставок;

– умови розрахунку;

– багато інших економічних і неекономічних факторів.

Країна, яка бере участь у міжнародній торгівлі, одержує надходження (кошти) за товари, які вивозить (експорт), і розраховується з іншими країнами за товари, які ввозить (імпорт).

Зовнішньоторговельні розрахунки країни утворюють її торговельний баланс.

Якщо країна експортує товарів більше, ніж імпортує, то вона має активне (або позитивне) сальдо торговельного балансу.

Якщо країна ввозить іноземних товарів більше, ніж вивозить своїх, то її торговельний баланс буде дефіцитним і вона матиме від’ємне (негативне) сальдо.

Дефіцит або актив торговельного балансу відображає конкурентоспроможність країни на міжнародних ринках, слабкість або силу її економіки.

Торговельний баланс країни складається під впливом поглиблення міжнародного поділу праці та міжнародної кооперації і взаємодії двох протилежних тенденцій – до інтернаціоналізації виробництва і до збереження та зміцнення національної відокремленості.

Погано чи добре, коли виникає зовнішньоторговельний дефіцит? З одного боку, це небажане явище, оскільки воно виявляє недостатню конкурентоспроможність товарів країни на світовому ринку. З іншого – для споживачів торговельний дефіцит не є несприятливим явищем, а в країні з'являється більше імпортних товарів, часто кращої якості і дешевших.

Коли дефіцит торговельного балансу стає небажаним, держава вдається до таких заходів, як підвищення тарифів на імпорт, квот, ліцензування (надання обмеженого дозволу).

Якщо окрема країна у своїй зовнішньоторговельній політиці застосовує торговельні бар'єри, то такі заходи називають протекціоністськими.

Протекціонізм – економічна політика держави, спрямована на захист вітчизняних виробників від конкуренції з боку іноземних фірм.

Крайнім проявом протекціонізму є торговельні війни.

Торговельна війна – це прийняття урядами країн-партнерів заходів для обмеження доступу на їх внутрішні ринки експортних товарів.

Досвід торговельних воєн переконав, що програють обидві сторони, тому доводити до такого стану зовнішньоторговельну політику дуже небезпечно.

Протилежним підходом до регулювання торгівлі є система лібералізму, або вільної торгівлі.

Лібералізм – це зовнішньоекономічна політика, за якою митні органи виконують тільки реєстраційні функції, не збирають імпортного та експортного мита, не визначають ніяких кількісних або інших обмежень.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Світове господарство – це сукупність національних господарств, які беруть участь у міжнародному поділі праці і пов'язані між собою системою міжнародних економічних відносин. Воно являє собою глобальний економічний організм, в якому склалися і зростають взаємозв’язок і взаємозалежність усіх країн і народів світу (В. С. Савчук, О. В. Ткаченко).

2. Світове господарство – це сукупність національних господарств та економічних взаємозв'язків між ними, або сукупність економічних відносин, які функціонують на національному та міжнародному рівнях (С. В. Мочерний).

3. У світі нараховується 195 незалежних держав; 9 держав з невизначеним статусом; 38 залежних територій; 3 території з особливим статусом, обумовленим у міжнародних угодах; 16 територій, що не мають постійного населення; 22території держав, що вважаються їх невід’ємною частиною, але відносяться до іншої частини світу; 2 території, що оспорюються кількома державами.

4. Торговельний баланс – співвідношення коштів, одержаних протягом року за експорт, і коштів, сплачених за імпорт товарів і послуг. Структурно торговельний баланс складається з двох частин – з надходжень і платежів. Їхнє зіставлення утворює експортно-імпортне сальдо. Сальдо можна визначити за окремими видами діяльності (статтями торговельного балансу) і за балансом у цілому.

1.3.6. Основні напрями економічної думки на етапі інформаційно-технологічної революції (кінець XX ст. – початок XXI ст.)

Мілтон Фрідмен – основоположник монетаризму

Ще у 20-ті роки в Чикагському університеті зародилися монетарні ідеї. На початку 60-х років ці ідеї стають домінуючими у зв’язку з публікаціями Мілтона Фрідмена, Нобелівського лауреата 1976 року “за дослідження в галузі споживання, історії і теорії грошей”, серед яких: “Капіталізм і свобода” (1962), “Монетарна історія Сполучених штатів, 1867–1960 роки” (1963),

“Монетарна статистика США” (1970), “Теоретичні основи грошового аналізу” (1970), “Тренди грошової маси у США і Сполученому Королівстві. Їх відношення до доходу, ціни і ставок процента, 1867–1975” (1982).

Термін “монетаризм” був уведений у сучасну літературу Карлом Бруннером у 1968 році.

На відміну від кейнсіанців та неокейнсіанців, для яких основними важелями регулювання економіки були сукупний попит, нагромадження і споживання, інвестиції тощо, для Фрідмена та монетаристів основним засобом регулювання економіки є монетарна система, а тому не через бюджетне, а через грошове регулювання потрібно розв’язувати економічні проблеми країни. Досліджуючи цю проблему, учений робить такі висновки:

– ринкова економіка повинна сама відтворювати рівновагу між попитом на гроші і грошовою пропозицією;

– стабільність економічного розвитку порушується тоді, коли темпи зростання грошової маси перевищують темпи зростання товарної маси або, навпаки, грошова маса відстає від темпів зростання товарообігу;

– зростання грошової маси має відбуватися темпами, який забезпечують стійкість цін, відповідати динаміці валового національного продукту.

Монетаристи вважають, що основною причиною інфляції є надлишок грошової маси – “багато грошей – мало товарів”. Цей надлишок, як правило, утворюється під час проведення політико-грошового стимулювання сукупного попиту. У результаті гроші перестають відігравати роль інструменту ринкового регулювання. Для того, щоб перекрити канали, що зумовлюють інфляцію, монетаристи пропонують:

– строго контролювати зростання грошового обігу;

– проводити жорстку грошово-кредитну політику, застосовуючи правило рівномірного приросту грошової маси;

– проводити стабільну фіскальну політику;

– ліквідувати дефіцит державного бюджету для забезпечення бюджетної рівноваги;

– застосовувати методи “шокової терапії”.

Головним принципом монетаристської політики є досягнення стабільних темпів приросту грошової маси, що на основі ринкового саморегулювання покликано забезпечити зростання виробництва та високу зайнятість.

Основна вимога монетаристів у галузі економічної політики – максимально скоротити видатки держави, тому що їхнє збільшення веде до утворення надлишку грошей, а отже, до інфляції.

Одне з ключових положень монетаризму полягає в тому, що гроші відіграють виняткову роль у зміні реальних доходів, зайнятості та загального рівня цін.

Монетаристи стверджують, що існує взаємозв'язок між темпом зростання грошей і темпом номінального доходу, що при швидкому зростанні грошової маси швидко зростає номінальний дохід і навпаки. Зміна грошової маси впливає як на рівень цін, так і на обсяг виробництва в межах визначеного періоду. Таким чином, монетаристський варіант кількісної теорії виконує функції управління грошовим попитом, а через нього – і господарськими процесами.

Опираючись на положення про екстраординарну роль грошей і стверджуючи, що капіталістичне господарство являє собою стабільну систему, здатну за рахунок саморегуляції досягти стану рівноваги, монетаристи вибудовують свою модель економічного циклу, у якій визначальну роль відіграє зміна грошової маси.

Основними елементами монетаристської теорії економічного циклу є модернізований варіант кількісної теорії грошей, концепція номінального доходу, передавальний механізм, розроблений з метою ілюстрації впливу грошей на господарські процеси.

Монетарна неоліберальна концепція була на практиці апробована у США республіканським урядом президента Р. Ніксона (1969–1970) і реально дозволила послабити інфляційні процеси та зміцнити долар під час реформ адміністрації Р. Рейгана ("рейганоміка"). Елементи неоліберальної концепції реально застосовувалися в ході реформування англійської економіки ("тетчиризм").

Трансформаційні та глобалізаційні теорії

Глобалізація – це вільне переміщення капіталу, його повне панування, вона набуває планетарного явища.

Панування капіталу в глобальному масштабі утверджує практично єдину мету – одержання прибутку, особистого грошового інтересу. Гроші стають мірилом людських досягнень. Кожен прагне до реалізації своїх власних інтересів, ставка робиться винятково на приватний інтерес.У 1960-ті роки виникає конгломератний бум – прояв ролі фінансового капіталу, що постійно змінюється. Особливістю конгломератного буму є злиття прибуткових компаній (з розрахунку прибутковості акцій) у формі купівлі. Таке злиття не було обумовлено технологічно-технічними причинами. Організуючим мотивом став дохід на акцію. Фінансовий капітал починає виступати у формі прямих, портфельних інвестицій, інвестицій корпорацій, а також хеджевих фондів і інвесторів з фінансовими засобами інших людей. Ці останні працюють на ринках, де, якщо ціни активів зростають, вони інвестують, і навпаки, якщо ціни падають, вилучають інвестиції. Це породжує нестабільність – "стадну поведінку": у разі настання обвалу може статися катастрофа. На глобальних ринках величезна перевага МНК і фінансових інститутів центру, периферія ж – на задньому плані. Це призводить до того, що вирватися з "кола бідності" для більшості країн практично неможливо. Міжнародний фінансовий капітал став відігравати вирішальну роль у долі окремих держав. Прірва між багатими і бідними країнами розширюється. Поряд з національними, соціальними суперечностями, панування фінансового капіталу породило міжнародну соціальну суперечність – антиглобалістський політичний рух – серйозну загрозу міжнародній безпеці. Це відповідним чином відобразилося й у соціально-економічних концепціях.

Г. Мюрдаль

Одним з перших науковців, який розпочав дослідження міжнародної економічної інтеграції, став Нобелівський лауреат Гуннар Мюрдаль (1898–1987). У своїй праці "Світова економіка. Проблеми і перспективи" (1956) він дає теоретичне обґрунтування та практичні рекомендації щодо зміцнення економічних зв'язків

між розвиненими країнами та державами, що розвиваються, з метою згладження конфлікту між ними. На його думку, процес національної інтеграції дедалі більше викликає потребу у міжнародній інтеграції, але водночас значною мірою посилює труднощі її здійснення.

Міжнародна економічна інтеграція можлива, якщо буде створений "базис економічної солідарності". Міжнародні економічні зв'язки мають і можуть регулюватися засобами політики. Відсутність свідомого регулювання неминуче потягне за собою подальше поглиблення дезінтеграції і навіть може спричинити світовий конфлікт. Концепція міжнародної економічної інтеграції ґрунтується на аналізі кумулятивного причинного зв'язку. У його основі лежить існування такої взаємозалежності всіх факторів у соціальній системі, при якій будь-які зміни певного фактора викликають зміни інших факторів. Завдяки процесу взаємодії вся система отримує імпульс до руху в напрямі початкової зміни, але разом з тим заходить значно далі. Принцип кумулятивного розвитку висуває на перший план такі процеси, які, розпочавшись, створюють умови для подальшого розвитку. Ідеал Гуннара Мюрдаля – повне об'єднання всіх народів земної кулі. При цьому не обов'язково змінювати основи суспільного устрою та форми власності.

П. Друкер

У другій половині XX ст. у ході наукових досліджень сформувалися теорії трансформації економіки та суспільства. Особливий вплив на їхній внутрішній зміст мала наукова діяльність Пітера Друкера. Саме після опублікування його праці "Нове суспільство: анатомія індустріального ладу" (1949) з'явилися терміни – "глобальна промислова революція", "друга промислова революція", "індустріальне суспільство".

Він створив нову науку – менеджмент, теорію організації і розвитку гнучкого, швидкого, перебудовного, ефективного та динамічного виробничого колективу великої корпорації, в основі якої лежить не фактор виробництва, а фактор продуктивності. Корпорації, які застосували науковий менеджмент, завоювали довіру бірж та банків, отримали доступ до фінансових ресурсів усього світу та створили філіали свого масового виробництва у

десятках країн і сотнях галузей. Тобто Друкер показав, що сформувався новий тип корпорацій – антимонопольний, які швидко перекидають свої капітали із галузі в галузь, із країни у країну і ламають монополістичні бар'єри між галузями.

У дослідженнях – "Майбутнє індустріальної людини" (1942), "Теорія корпорації" (1946), "Епоха розриву поступовості" (1969), "Невидима революція" (1976), "Управління у бурхливий час" (1980), "Менеджмент в епоху змін" (1980), "Інновація і підприємництво" (1985), "Нові реалії" (1989), "Посткапіталістичне суспільство" (1993), Пітер Друкер розробив:

1) концепцію промислового перевороту, в основі якої лежить презумпція стихійного розвитку масових ринків в економічно лідируючих країнах за рахунок розширення зайнятості у трудомістких потоково-конвеєрних процесах галузей масового виробництва з високими заробітками працюючих та розширення споживацького кредиту сім'ям зі зростаючими потребами (автомашини, котеджі, побутова техніка, товари тривалого користування тощо);

2) теорію суспільства знань, у якій нова економіка визначається як "економіка знань", а сама галузь, яка виробляє і розповсюджує інформацію, як "індустрія знань", а все суспільство – як "суспільство знань". Саме знаннями, а не фігуруючими у традиційних моделях факторами виробництва створюється продуктивність. Нового працівника вчений називає knowledge worker, тобто "розробник знань" (причому кожний такий професіонал у межах своєї компетенції має бути "керівником", що ухвалює рішення). Статус, функції та становище цього робітника є центральною проблемою всього суспільства;

3) теорію великого і хворого суспільства, де різко критикується бюрократія. Основним завданням, яке необхідно вирішувати, є розрив зростаючого зрощення держави з великими корпораціями. "Роздута" держава, що перевантажена "чужими функціями", – це слабка і хвора держава, яка розбазарює ресурси та загрожує свободі підприємця. Основним завданням такої держави є приватизація своєї власності і допомога стати на ноги незалежним суспільним і приватним організаціям і фірмам, що керують нею. Бізнес, у розумінні Друкера, це єдиний соціальний

інститут, який безперервно “виробляє” інновації і потребує для цього знань;

4) теорію суспільства найманих робітників, що систематизувала причини “турбулентних часів”, які настали у 80-х роках XX ст., після чвертьвікового спокійного післявоєнного розвитку. До основних причин нерівномірності економічного розвитку, зокрема і в США, учений відносив те, що: у зв’язку із розвитком пенсійних фондів робітники колективно, по суті, стали власниками акціонерного капіталу; від 80 до 95 % національного продукту економічно розвинених країн виплачується у формі зарплати, утримань та пенсій, зароблених працею за наймом; фактично виникло право власності робітника на його робоче місце (особливо це проявилося у довічному збереженні робочого місця в Японії); у випадку безробіття дохід робітника гарантується впродовж майже двох років; “центром ваги” нового середнього класу стала зростаюча маса технічно і професійно освічених людей, які зайняли місця спеціалістів і управлінців; ті, що працюють за наймом, не усвідомили свого становища власників, їхня власність не дає їм влади; знання спеціаліста не дають йому дійсної відповідальності через централізацію прийняття рішень; державні рішення стають все більше демагогічними, безвідповідальними та інфляційними;

5) теорію інновацій економіки та підприємницького суспільства. Основною рисою інноваційної економіки нового технологічного способу виробництва 90-х років XX ст. стала розробка ідей, які руйнують попередні рішення, товари, послуги і виробництво: зростання економіки стало результатом безперервних інноваційних змін та потрясінь; поступове створення у провідних країнах світу верстви середнього підприємництва, в основному за межами промисловості; нові способи менеджменту забезпечують корпораціям максимізацію доходу; інноваційна економіка забезпечила створення галузі “високих технологій”; формувалася галузь безприбуткових суспільних підприємств з високою часткою тимчасової праці (по 2–5 годин на тиждень); відбувається реорганізація галузей економіки навколо виробництва знань і реструктуризація всієї економіки країни навколо

сфери виробництва інформації; основним напрямом розвитку праці є її інтелектуалізація, а основною формою інвестицій – витрати на виробництво і поширення знань. Застосування знань у виробництві самих знань – це і є "новою технологією"; основною формою власності є інтелектуальна власність, яка структурує суспільство та визначає його розвиток; передбачуваність та сприяння довгостроковим інвестиціям основне завдання системи оподаткування; загрозою для економіки знань є мілітаризм та військові витрати; розвиток поряд із мікро- та макроекономікою мета економіки, що враховувала б вплив таких потужних неекономічних факторів, як демографія, освіта, нові технології, тип психології людей, рівень культури тощо.

За Друкером, підприємницьке суспільство (або "суспільство знань", "інформаційне суспільство", "плюралістичне суспільство організацій", "суспільство найманих власників") формується разом та у взаємодії з підприємницькою економікою і має такі особливості: соціальні інновації безперервно перебудовують відносини між людьми та організаціями, а також між людьми та державою; масова громадянська та нова демократія формуються в умовах розвитку т. з. четвертого сектора, де добровільна праця ґрунтується на почутті обов'язку; робочі місця перестали бути рідкістю, що зміцнило віру людей у себе, їхню незалежність та терпимість; основним соціальним конфліктом такого суспільства є протиріччя між високооплачуваною працею, підготовленою знаннями, і низькооплачуваною працею, недостатньо підготовленою; потреба у забезпеченні прав меншин; розвиток "соціальної екології" – застосування менеджменту та інновацій для всіх сфер життя людини.

А. Тоффлер

Важливий внесок у розвиток теорії трансформації економіки та суспільства зробив професор шести американських університетів Алвін Тоффлер (п. 1928). У працях "Шок майбутнього" (1970), "Зіткнення з майбутнім" (1979), "Споживчі культури" (1973), "Доповідь про екоспазм" (1975), "Третя хвиля" (1980), "Адаптивна корпорація" (1985), "Перерозподіл влади" (1990),

“Створюючи нову цивілізацію: політика в суспільстві “третьої хвилі” (1995) Алвін Тоффлер розробив:

1) теорію “розриву з минулим”, учений доводить, що економічні потрясіння 70-х років ХХ ст. – це не просто “друга промислова революція” або перехід до “економіки послуг”, а значно більше – народження принципово нової, невидимої людям цивілізації, що змінює основи їхнього буття. Критикуючи технократію корпорацій за некритичне впровадження нових технологій, Тоффлер захищає потребу контролю суспільства за розвитком техніки. У самій корпорації на зміну технократії і бюрократії приходить *“адхократія”*, тимчасові структури спеціалістів, які керують окремими проектами. Таке відродження підприємництва всередині корпорацій підвищує їхню пристосованість до нового, але ще більше загострює проблему адаптації для населення.

2) теорія “третьої хвилі” та “зрушення влади”. “Третя хвиля” (розвиток інтелектуальних технологій та можливостей територіальної децентралізації масової інтелектуальної праці, розвиток домашньої праці спеціалістів, об’єднаних у колективи системами електронного зв’язку) докорінно змінила основні цивілізаційні принципи та призвела до виникнення принципово нового типу технології, яка відповідає соціальним та екологічним критеріям. Економіка майбутнього – це “постсервісна економіка”, експериментальне виробництво, а її основні галузі – виробництво електронної техніки, космічні програми, використання глибин океанів, біоіндустрія. Майбутнє – це суперіндустріалізація, тобто продукт величезних капіталів та “адаптованих” ТНК.

У 90-х роках ХХ ст. Тоффлер дещо коригує свої уявлення: у міру розвитку сервісної та інформаційної економіки багатство втрачає натуральну форму, ним стає знання, як “символічний капітал”, невичерпний та загальнодоступний; влада знання прийшла на зміну владі капіталу, тому основним методом створення багатства стає “суперсимволічна система”, яка ґрунтується на застосуванні інтелекту та інформаційних технологій; починає переважати гнучке здешевлене дрібносерійне виробництво, що йде на зміну масового виробництва, але вимагає

вдосконалень та кваліфікованої робочої сили; успіх великих корпорацій все більше залежить від розвитку “підприємницької економіки” (ініціативи дрібних децентралізованих колективів) всередині самих корпорацій; засобом обміну стають електронні гроші, тобто інформація закладена в електронних картках; новий тип робітника – це ініціативна людина творчої праці, знання якої, тобто його засоби виробництва, дозволяють приймати рішення; пролетаріат (люди фізичної праці), оволодіваючи знаннями та безперервно вдосконалюючись, поступово перетворюється в “когнітаріат” (“золоті комірці”); складається глобальний виробничий процес створення суспільного багатства, який зустрічає нерозуміння та жорсткий опір націоналістів, які захищають старі форми виробництва.

Д. Белл

Важливий вклад у наукові дослідження та формування теорії трансформації економіки і суспільства внесли Д. Белл (“Прихід постіндустріального суспільтсва” – 1973), Дж. Несбіт та П. Абурден.

Д. Белл розробив теорію індустріально-технократичного суспільства. До основних ознак постіндустріального суспільства вчений відносить: прихід індустрії на місце промисловості; професійну та технічну працю “ієрархічно побудованого класу”; джерелом нововведень та заходів соціальної політики стали фундаментальні знання; контроль над новою технологією та доступ до неї; застосування інтелектуальної технології прийняття рішень. Стратегічну роль відіграють наука та еліта вчених. Разом з тим процес трансформації суспільства – це наростання конфлікту між соціальною структурою та новою культурою суспільства, яка формується. Носіями нових ідеалів стає “меритократія” (влада осіб, які мають найбільші заслуги перед суспільством), яка приходить на зміну технократам. Основою для статусу є вже не власність і не місце в корпоративній ієрархії, а сам інтелект, талант переробляти інформацію і вирішувати складні інтелектуальні завдання. Ця здібність лише актуалізується освітою, але на 40–80 % вона передається генетично і проявляється у високій самооцінці. Немає значення, яке місце ці люди займають сьогодні у суспільстві. Вони поступово висунуться на верх своїх професійних

груп або організацій. Але немає механізму, який би забезпечив автоматизм такої зміни, і передбачається період їхньої гострої конфронтації з технократією.

Запитання та завдання для контролю

1. Світова економічна криза 1929–1933 рр. та її вплив на світове господарство.
2. Господарство розвинених країн у 30-ті роки.
3. Економічна теорія монополістичної конкуренції Е. Чемберліна.
4. Економічна теорія недосконалої конкуренції Д. Робінсона.
5. Економічні погляди Дж. М. Кейнса.
6. Особливості та закономірності розвитку світового господарства у другій половині XX ст.
7. Повоєнне неокейнсіанство Р. Харрода, А. Хансена, П. Семюелсона, Дж. Робінсона.
8. Повоєнний неолібералізм Ф. Хайєка.
9. В. Ойкен – засновник Фрайбурзької школи в Німеччині.
10. Основні напрями інституціоналізму – Т. Веблен, Дж. Коммонс, У. Мітчел, Дж. Гелбрейт.
11. Міжнародні монополістичні об’єднання кінця XX ст. – початку XXI ст. та їх вплив на світове господарство.

Термінологічний словник

Вестмінстерський статут було прийнято 1931 року, він надавав певні політичні права домініонам щодо прийняття власних та дії англійських законів.

Дирижизм – французька неоліберальна модель управління економікою, в основі якої лежить державне коригування оптимального співвідношення попиту та пропозиції, а також використання різних моделей планування, зокрема директивна щодо державного сектора, індикативна та договірна щодо приватного сектора.

Ефективний попит – термін із концепції Дж. М. Кейнса щодо потенційно можливого і стимульованого державою попиту,

забезпеченого грошима (платоспроможного); ефективний попит є тотожним національному доходу, який витрачається на споживання та нагромадження, тобто складається з особистого та виробничого попиту.

Кейнсіанство – один із напрямів економічної думки, в основі якого лежить теза про необхідність та значущість державного регулювання економіки за допомогою широкого застосування державою фіскальної, грошово-кредитної політики та інших активних заходів впливу на ринковий механізм, який не здатний у короткостроковому періоді швидко відновлювати повну зайнятість, а тому необхідне стимулювання сукупного попиту держави.

Основний психологічний закон, встановлений Дж. М. Кейнсом, – закон відставання сукупного споживання від зростання сукупного реального доходу, це пов'язано з тим, що частина національного доходу зберігається, заощаджується, не повертаючись у господарський оборот.

"Чорний понеділок" – 23 жовтня 1929 року стався крах Нью-Йоркської фондової біржі, що поклало початок найжорстокішій економічній світовій кризі надвиробництва.

Змішана економіка – форма економічної демократії, за якої наявність противаг великому капіталу забезпечується завдяки багатоваріантності шляхів розвитку ринкової економіки на основі конкуренції різних форм власності на засоби виробництва – приватної, державної, громадських організацій, кооперативів та ін.

Інституціоналізм – концепція економічної теорії, яка в економічній системі синтезує роль соціальних, правових, організаційних, політичних, етичних, ментальних, економічних інститутів у процесі їхнього функціонування.

Лібералізм – це зовнішньоекономічна політика, за якою митні органи виконують тільки реєстраційні функції, не збирають імпортного та експортного мита, не визначають ніяких кількісних або інших обмежень.

Лобізм – це різні способи впливу окремою групою, аж до підкупу, представників влади з метою прийняття вигідних для цієї групи виборців політичних рішень.

Монетаризм – економічна теорія, що ґрунтується на тезі про визначальну роль грошової маси, яка перебуває в обігу, у реалізації державної політики стабілізації економіки, функціонуванні та розвитку останньої.

Неоконсерватизм, або тетчеризм, – радикальна економічна програма уряду консерваторів М. Тетчер, ідеологічною основою якої були такі елементи: сприяння вільному підприємництву; розвиток особистої ініціативи; проповідування крайнього індивідуалізму; повернення суспільства до "вікторіанських цінностей" (повага до закону, порядку, релігії, сім'ї; бережливість, трудолюбство тощо).

Раціональні очікування – опираються на наукові прогнози, що враховують функціонування реальної економічної моделі: динаміку цін, витрат, рівень ставки процента, наслідки конкретної економічної політики, вплив урядових рішень на макроекономічні показники тощо.

Торговельний баланс – співвідношення коштів, одержаних протягом року за експорт, і коштів, сплачених за імпорт товарів і послуг. Структурно торговельний баланс складається з двох частин – з надходжень і платежів. Їхнє зіставлення утворює експортно-імпортне сальдо.

Соціально-ринкове господарство – політика Людвіга Ерхарда у повоєнній Німеччині, спрямована на формування приватної ініціативи і конкуренції в поєднанні з активною роллю держави в господарському житті.

Антимонопольні корпорації – корпорації, які швидко перекидають свої капітали із галузі в галузь, із країни у країну та ламають монополістичні бар'єри між галузями.

Глобалізація – це вільне переміщення капіталу, його повне панування. Панування капіталу в глобальному масштабі утвердило практично єдину мету – одержання прибутку, особистий грошовий інтерес. Гроші стають мірилом людських досягнень. Кожен прагне до реалізації своїх власних інтересів, ставка винятково на приватний інтерес.

Контрольні тестові завдання

1. Причинами світової економічної кризи 1929–1933 рр. стали:

а) недовиробництво товарів;

б) мілітаризація економіки;

в) надвиробництво товарів;

г) проблема перекваліфікації робітників;

д) монополізація виробництва;

е) відсталість с/г;

є) політична боротьба;

ж) державне регулювання економіки;

з) Перша світова війна.

2. Що можна назвати центральною проблемою загальної теорії Кейнса:

а) інвестиційний мультиплікатор;

б) середню і граничну схильність до споживання;

в) принцип ефективного попиту.

3. Згідно з "основним психологічним законом" Дж. М. Кейнса зі зростанням доходів темпи приросту споживання:

а) залишаються на попередньому рівні;

б) випереджають темпи приросту доходів;

в) зростають, але не тією ж мірою, що й доходи;

г) зменшуються порівняно з попереднім рівнем.

4. Які заходи, на погляд Кейнса, спроможні вивести економіку з кризи:

а) помірна інфляція;

б) підвищення граничної ефективності капітальних вкладень;

в) зниження облікової ставки (норми) процента;

г) активне втручання держави в економіку;

д) створення додаткових робочих місць;

е) стимулювання заощаджень;

є) розвиток споживчого кредиту.

5. Бреттон-Вудська система включає:

а) НАТО;

б) МВФ;

в) Систему коригування фінансових курсів валют;

г) ВТО.

6.Назвіть основні теоретичні засади неолібералізму:

а) вільне ціноутворення і стабільність грошового обігу;

б) зростання обсягів державних замовлень, закупівлі і позик;

в) пріоритет приватної власності;

г) державне регулювання економіки;

д) соціальне вирівнювання за допомогою справедливого розподілу;

е) обмежена економічна роль держави.

7. Соціальне ринкове господарство передбачає:

а) вільну конкуренцію;

б) рівні можливості;

в) монополізм;

г) відсутність конкуренції;

д) акціонування капіталу;

8. Виберіть із наведеного списку терміни, поняття і визначення, які характеризують "змішану економіку":

а) революційний перехід до соціалізму;

б) поступове реформування відносин власності;

в) директивне планування, державний контроль за цінами, рівнем доходів, суспільні фонди споживання;

г) комунітаризм та конкуренція;

д) індивідуалізм та конкуренція;

9. До основних форм процесу інтернаціоналізації господарського життя належать:

а) міжнародна торгівля:

б) бартерні операції;

в) обмін науково-технічною інформацією;

г) фінансово - інвестиційне співробітництво;

д) вільне пересування робочої сили;

10. М. Фрідмен розробив:

а) доктрину неокласичного відродження;

б) теорію "раціональних очікувань";

в) "монетаризм".

РОЗДІЛ ІІ
ПОЛІТЕКОНОМІЯ

2.1. Економічні потреби та інтереси. Процес суспільного виробництва та його основні фактори

2.1.1. Економічні потреби: сутність, структура. Ієрархія потреб.

2.1.2. Закон зростання потреб і механізм його дії.

2.1.3. Взаємозв'язок потреб, виробництва і споживання.

2.1.4. Економічні інтереси суспільства.

2.1.5. Продуктивні сили і виробничі відносини. Фази та сфери суспільного виробництва. Суспільне виробництво та його елементи.

2.1.6. Суспільний поділ праці та його форми.

2.1.7. Основні економічні фактори (ресурси) виробництва, їх взаємодія.

2.1.1. Економічні потреби: сутність, структура. Ієрархія потреб

Кінцевою метою виробництва є задоволення різноманітних потреб людини як особистості, споживача і виробника. Виробництво, яке працює не з метою задоволення потреб людини чи суспільства, тобто заради, власне, виробництва, є безглуздою витратою обмежених ресурсів землі, корисних копалин, довкілля, економічних благ і робочої сили.

Потреба – це бажання людини в будь-чому, що забезпечує її життєдіяльність та поліпшує її. Отже, потреба – категорія, що відображає ставлення людей, а звідси, і поведінку, до умов їхньої життєдіяльності. Структура потреб велика. Крім економічних потреб, існує ряд інших: культурні, політичні, ідеологічні, національні та ін.

Представники економічної теорії минулого і сучасного, визначні мислителі і філософи, розглядаючи суть людини і її діяльність, прийшли до висновку, що вираження природи людини

здійснюється в потребах. Лише потреби та їхнє задоволення змушують людину здійснювати розвиток науки і техніки, зростати духовно.

Тому кінцевою метою функціонування будь-якої економічної системи є задоволення потреб суспільства та його індивідів.

Потреби – це категорія, яка відображає ставлення людей до умов їхньої життєдіяльності, це щось необхідне для розвитку людини як особистості.

Сукупність суспільних потреб можна розглядати під різним кутом зору. Наприклад, професор А. С. Гальчинський виділяє економічні та неекономічні, виробничі та невиробничі потреби. На його думку, структура економічних (особистих) потреб складається із:

1) фізичних потреб: продукти харчування, одяг, взуття, житло, товари господарсько-побутового призначення;

2) інтелектуальних потреб: одержання освіти, підвищення кваліфікації, культурного відпочинку, предметів і послуг культурного призначення;

3) соціальних потреб: охорона здоров'я, сімейно-побутові умови, умови праці, транспорт, зв'язок тощо.

Структура потреб суспільства відображає ставлення людини до природи – потреби людини в природі: в насолоді природою, охороні природи; потреби виробничі – в засобах виробництва або предметах споживання; потреби до себе, до інших, до праці та дозвілля тощо.

Потреби людей надзвичайно різноманітні: фізіологічні, інтелектуальні, політичні тощо. Їх можна класифікувати за різними ознаками. За носіями, або суб'єктами, потреби поділяються на індивідуальні, колективні та суспільні. Відповідно до об'єктів, на які спрямовані потреби, розрізняють матеріальні, духовні та естетичні потреби. Залежно від сфери діяльності виділяють потреби праці, відпочинку, спілкування, економічні.

Економічні потреби – це ставлення людей до економічних умов їхньої життєдіяльності, які дають їм задоволення, насолоду або втіху і спонукають до діяльності й того, щоб мати і володіти такими умовами.

Отже, потреби мають об’єктивно-суб’єктивний характер.

За походженням, потреби поділяють на первинні та вторинні. Первинні – породжені тим, що людина є істотою біологічною і їй постійно необхідні повітря, вода, їжа, сон тощо. Вторинні потреби випливають з того, що людина є частиною соціуму, тобто живе в рамках певної соціальної організації. І такий статус людини вимагає і породжує соціальні потреби.

Класифікація потреб

За суб’єктами (носіями потреб):

– індивідуальні;

– колективні;

– суспільні, або домогосподарств, підприємств, держави.

За об’єктами (предметом, на який вони направлені):

– матеріальні (потреби в матеріальних благах та послугах);

– духовні (потреби у творчості, самовираженні, розвитку своїх можливостей, самовдосконаленні, вірі, освіті, культурі, заняттях наукою, мистецтвом, підвищенні кваліфікації);

– соціальні (коханні, дружбі, спілкуванні, участь у суспільно-корисній діяльності).

За сферами діяльності:

– праці;

– спілкування;

– рекреації (відпочинку, відновлення працездатності);

– економічні – частина людських потреб, для задоволення яких необхідні виробництво, розподіл, обмін і споживання благ.

За черговістю задоволення:

– першочергові (задовольняються предметами першої необхідності);

– не першочергові (задовольняються предметами розкоші).

За ступенем реалізації:

– абсолютні (породжені сучасним рівнем розвитку економіки);

– дійсні (відповідають рівню розвитку економіки певної країни);

– платоспроможні (потреби, які людина може задовольнити відповідно до власних доходів та рівня цін).

За участю у відтворювальному процесі:

– виробничі (потреби в засобах виробництва);

– невиробничі (потреби у споживчих товарах).

За можливостями задоволення:

– насичені, вгамовані (мають чітку межу і можливість повного задоволення);

– ненасичені, невгамовні (не можуть бути задоволені повністю, не мають меж насичення).

За значимістю потреби можна представити у вигляді піраміди, запропонованої А. Маслоу:

Рис. 2.1. Піраміда (ієрархія) потреб Маслоу

У кожний конкретний момент часу людина намагатиметься задовольнити ті потреби, які для неї є найбільш важливими. Перш ніж потреба наступного рівня стане найбільш потужним визначаючим фактором у поведінці людини, повинна бути задоволена потреба більш низького рівня.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Гальчинський А. С., Єщенко П. С., Палкін Ю. І. Основи економічної теорії: підручник. К.: Вища школа, 1995. 462 с.

2. Економічна теорія. Політекономія: підручник / В. Базилевич, В. Попов, К. Базилевич, Н. Гражевська; за ред. В. Д. Базилевича. 6-те вид., доп. і перероб. К.: Знання-Прес, 2007. 719 с.

3. Фізіологічні потреби, задоволення яких необхідне для виживання.

Потреби в безпеці і захищеності: включають потреби в захисті від фізичних і психологічних небезпек з боку навколишнього середовища і впевненість у тому, що фізіологічні потреби будуть задоволені і в майбутньому.

Соціальні потреби – це поняття, що включає почуття належності до будь-чого або будь-кого, відчуття, що тебе сприймають інші.

Потреба в повазі включає потребу в самоповазі, компетентності, визнанні.

Потреба в самовираженні – це потреба в реалізації своїх потенційних можливостей та зростанні як особистості.

2.1.2. Закон зростання потреб і механізм його дії

Одне з фундаментальних положень економічної теорії (політичної економії) – економічні потреби людини є безмежними, а виробничі ресурси, які необхідні для задоволення цих потреб, – обмеженими.

Безмежність потреб і обмеженість ресурсів породжують дію двох законів суспільного розвитку – закону зростання потреб і закону розвитку факторів виробництва.

Суть закону зростання потреб в тому, що в міру розвитку суспільного виробництва, а разом з тим і людини як особистості та продуктивної сили відбувається поступове зростання її потреб. Цей закон характеризує взаємодію потреб і виробництва у процесі розвитку, коли ... *П' > В' >П" >В"*, тобто збільшені потреби П' стимулюють зростання виробництва В', збільшення якого веде до зростання потреб П", а це є причиною подальшого зростання виробництва В". Такий процес є безперервним, оскільки потреби людини є безмежними.

Закон зростання потреб знаходить свій прояв у двох основних формах:

1) у зростанні особистих потреб;

2) у зростанні виробничих потреб.

Особисті потреби задовольняються за рахунок предметів і послуг особистого споживання. Залежно від форм задоволення ці потреби поділяються на індивідуальні та спільні. Перші задовольняються шляхом індивідуального споживання предметів і послуг кожним членом суспільства окремо (їжа, одяг та ін.) або в рамках сім'ї (загальні для сім'ї житло, предмети культурно-побутового призначення тощо), а інші – шляхом спільного споживання (послуги освіти, охорони здоров'я та ін.).

Другою формою прояву цього закону є зростання виробничих потреб, тобто загальних потреб членів суспільства в засобах виробництва, які є матеріальною основою розширення масштабів виробництва матеріальних благ і послуг для задоволення особистих потреб, що зростають.

Удосконалення структури потреб відображає процес розвитку людської особистості та сприяє переходу:

– від домінування матеріальних до пріоритетного розвитку духовних потреб, пов'язаних з творчістю, пізнанням, самовдосконаленням;

– від масового виробництва та споживання до індивідуалізації потреб і засобів їхнього задоволення;

– від прагнення безперервного нарощування обсягів споживання до розумного самообмеження;

– від речової структури споживання до переважання у ній послуг.

Основою зростаючого впливу потреб на розвиток виробництва є підвищення ролі творчої праці та гуманізація виробництва як ознак постіндустріального суспільства.

Економічні потреби реалізуються у споживанні, яке є завершальним моментом і кінцевою метою суспільного виробництва. Люди виробляють економічні блага для того, щоб задовольнити свої потреби, оскільки саме виробництво створює блага для споживання. Звідси випливає: призначення виробництва – служити споживанню, задовольняючи при цьому економічні потреби та інтереси людей. Виробництво, створюючи економічні блага для споживання, породжує потреби в продуктах і послугах,

що виробляються, і в кінцевому підсумку визначає рівень фактичного споживання та задоволення потреб суспільства.

Таким чином, економічні потреби суспільства спонукають виробництво до розвитку, щоб повніше і краще задовольняти різноманітні особисті та виробничі потреби, підвищувати рівень споживання та якість життя.

2.1.3. Взаємозв'язок потреб, виробництва і споживання

Суперечність між необмеженим зростанням соціальних і економічних потреб та обмеженими ресурсами рушійною силою соціально-економічного розвитку.

Взаємозв'язок потреб і виробництва характеризується насамперед впливом виробництва на потреби, створенням нових потреб і, відповідно, створенням благ, що забезпечують їхнє задоволення.

Економічні потреби тісно пов'язані з виробництвом, розподілом, обміном, споживанням. Необхідність задоволення цих потреб спонукає до виробництва важливих життєвих благ. У свою чергу, виробництво, створюючи нові товари та послуги, стимулює розвиток потреб людини. Задоволення економічних потреб здійснюється у процесі споживання. Спожитий продукт або послуга створює нові потреби. Таким чином відбувається відтворення економічних потреб.

Завдяки економічним потребам здійснюється взаємозв'язок інтересів, цілей людей, з одного боку, та засобів і умов життя людей – з іншого. Потребами і прагненнями для їх задоволення зумовлені економічні відносини між людьми, країнами.

Будучи продуктом фізіологічного і психологічного стану людини, потреби виражаються в її поведінці, спонукають до визначених дій. Спонукання виявляється у визначеній поведінці, що ставить своєю метою задоволення потреби. Коли ця мета досягнута, потреба може бути задоволена цілком, частково чи зовсім не задоволена.

Усі люди абсолютно різні за матеріальним становищем, вихованням, розумом, культурою, інтересами тощо, тому існує безліч різноманітних потреб і цілей. По-різному люди і

поводяться, досягнувши мети. Тому не можна запропонувати один «кращий» спосіб мотивації. Задоволенню мотивації заважає також динамізм організації. Постійні зміни в організаційній структурі, технології виробництва, кадрові переміщення – все це ускладнює процес мотивації.

Разом з тим саме потреби лежать в основі мотивації праці.

Для спонукання працівників до активної діяльності застосовується винагорода. Винагорода – усе те, що людина вважає цінним для себе. Але цінності в кожної людини свої. Портфель з доларами цивілізованою людиною буде сприйнятий як дорога винагорода. Проте для дикуна більш коштовним виявиться портфель.

Якщо виробництво нерозвинене, деформована його структура, немає нормального торговельного, побутового, культурного обслуговування, сучасних засобів зв'язку, комунікацій тощо, людина біжить за дефіцитом, намагається придбавати престижні товари. Регулювати потреби в таких умовах неможливо. Більше того, це призводить до розширення тіньової економіки та спекуляції, диференціації доходів, утвердження споживацької психології. Отже, залежно від того, як розвивається виробництво, в суспільстві формуються і регулюються потреби.

2.1.4. Економічні інтереси суспільства

Люди, домогосподарства, підприємства та інші структури суспільства, вступаючи між собою у зв'язки, переслідують певні економічні інтереси. Варто мати на увазі, що інтерес, по-перше, є похідним від категорії «потреба» і, по-друге, виступає як форма прояву економічних відносин людей.

Економічний інтерес – це реальний, зумовлений економічними відносинами та принципом економічної вигоди мотив і стимул соціальних дій людей щодо задоволення потреб. Економічний інтерес є перш за все породженням і соціальним проявом потреби, її усвідомленням. Але реалізуються інтереси через трудову, господарську діяльність людей, їхні економічні відносини.

У навчальній літературі можна зустріти дещо інші трактування економічного інтересу. Виходячи із сутності економічних

інтересів стає зрозумілим, чому вони є могутнім двигуном економічного прогресу, створюють таку силу, яка приводить у дію всю економічну систему суспільства. Інтереси формуються і реалізуються через практичну діяльність людей. Зміст інтересів визначається матеріальними умовами життя, місцем, яке вони посідають в історико-конкретних виробничих відносинах, а також політичними, моральними та соціальними факторами.

Економічні інтереси і потреби – рушійні сили соціально-економічного розвитку.

Економічні інтереси не тотожні потребам, їхньому задоволенню. По-перше, економічні інтереси знаходять своє вираження у поставлених цілях та діях, спрямованих на задоволення потреб. По-друге, економічний інтерес завжди виражає відповідний рівень і динаміку задоволення потреб. Наприклад, не може, крім специфічних випадків (схимники тощо), бути інтересом суб'єкта зниження рівня задоволення потреб. Не всі люди мають інтерес щодо задоволення власних потреб. Об'єктивна потреба живого організму людини в повноцінному харчуванні може не збігатися із суб'єктивним інтересом людини щодо споживання алкоголю, наркотиків тощо. Отже, інтереси – це усвідомлені потреби (умови) існування суб'єктів господарювання.

У сфері економічних відносин потреби виявляються як інтереси. Останні виступають як мотив до діяльності, спрямованої на задоволення потреб.

Економічні інтереси можна класифікувати за суб'єктами їхньої реалізації як:

– державні;

– групові;

– особисті.

У структурі інтересів виділяють виробничі (пов'язані з організацією виробництва) і невиробничі (пов'язані із задоволенням особистих потреб виробника та його потреб як члена суспільства).

Розрізняють також інтереси власника, підприємця та найманого працівника.

У системі економічних інтересів можна виділити основний інтерес суспільства, який повинен відповідати таким критеріям:

а) віддзеркалювати сутність економічної системи, її найхарактерніші риси;

б) бути рушійною силою економічного розвитку всієї системи.

Відповідно до цих критеріїв основним інтересом сучасної ринкової економіки є особистий інтерес, а саме – особистий інтерес споживача. Основним інтересом планової економіки є суспільний інтерес, або інтерес суспільства як асоціації власників засобів виробництва й асоціації робітників. Розглядаючи значення об'єктивних факторів, які впливають на сутність економічних інтересів, варто наголосити і на тому, що вони залежать також від самого соціального суб'єкта, його свідомості, соціальної активності, місця в суспільстві тощо. Ці обставини ускладнюють структуру економічних інтересів, оскільки людина є не тільки представником певного класу, а індивідом, який має певний рівень свідомості, особисту позицію до явищ економічного життя та участі у трудовому процесі.

Тому в системі економічних інтересів потрібно виділяти індивідуальні інтереси. Зростання добробуту кожного, його місце в суспільному виробництві значною мірою залежать від участі у трудовій діяльності, підприємництві, винахідництві, порядності, кваліфікації й дисциплінованості. В особистому інтересі проявляються відносини між працівником і суспільством у цілому, а також між працівником і підприємством за формами участі у виробництві, розподілом доходів, вирішенням трудових суперечок, умовами праці та побуту тощо.

Крім особистих, існують також інтереси трудових колективів та економічні інтереси держави. Інтереси трудових колективів фіксуються при укладанні трудових договорів і реалізуються у процесі спільної праці, участі у розподілі прибутку, підтриманні соціального партнерства тощо. Держава реалізує свої економічні інтереси, які за суттю можна вважати загальнонародними: засоби економічної політики, розподіл національного доходу, регулювання суспільного виробництва, проведення політики соціального

захисту. Роль економічних інтересів держави як своєрідної форми загальнонародних інтересів поступово зростає. Держава, крім того, виконує функцію згладжування суперечностей між інтересами класів і соціальних груп.

Варто усвідомлювати, що існують різні способи впливу на інтереси людей, за допомогою яких забезпечується їхня участь у виробництві. Ці способи різноманітні. Проте основними з них є такі:

1) позаекономічний примус;

2) економічний вплив на інтереси людини;

3) моральне і матеріальне заохочення трудової активності.

Велике значення мають особиста свідомість, трудова активність і бажання будь-що піднести свій престиж на підприємстві і в суспільстві. На практиці всі ці способи впливу на інтереси людей співіснують і так чи інакше поєднуються. Проте найбільш активно використовується система економічного примусу на інтереси людей: продаж робочої сили робітниками під загрозою голоду, інтенсивна праця завдяки наявності безробіття, беззбиткова робота підприємства, щоб уникнути банкрутства і розорення тощо.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Гуманізація (лат. humanus – людяний, людський) виробництва – створення виробництвом матеріально-технічних, організаційно-економічних та соціальних умов виробничої діяльності як творчої самореалізації людини. Її основа полягає у зміні змісту та умов праці, насамперед її інтелектуалізації, поліпшенні екології довкілля, що безпосередньо пов’язане з удосконаленням техніки і технології виробництва (Політична економія: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / за ред. В. О. Рибалкіна, В. Г. Бодрова. К.: Академвидав, 2004. С. 26).

2. Економічний інтерес – це вигода, якої досягають у процесі реалізації економічних відносин / Гальчинський А. С., Єщенко П. С., Палкін Ю. І. Основи економічних знань. К., 1999. С. 63.

3. Економічні інтереси – це спонукальні мотиви господарської діяльності людей, зумовлені їхнім місцем у системі відносин власності і суспільного поділу праці, притаманними їм потребами. Политическая экономия / В. А. Медведев, Л. И. Абалкин, О. И. Ожерельев и др. М., 1990. С. 87.

2.1.5. Продуктивні сили і виробничі відносини. Фази та сфери суспільного виробництва. Суспільне виробництво та його елементи

До загальної для всіх суспільно-економічних формацій структури продуктивних сил належать засоби виробництва (засоби праці і предмети праці) і люди, які мають виробничий досвід і приводять у рух ці засоби. Основною продуктивною силою є людина.

Продуктивні сили – це фактори (передусім людина), які забезпечують перетворення речовин природи відповідно до потреб людей, створюють матеріальні й духовні блага і визначають зростання продуктивності суспільної праці. При цьому виникають такі форми організації праці, як кооперація, поділ праці тощо.

Кооперація праці – форма організації праці, виконання робіт, за якої значна кількість людей планомірно і спільно бере участь в одному або різних пов’язаних між собою трудових процесах. Завдяки такій кооперації праці виникла нова продуктивна сила. Було побудовано гігантські піраміди, інші споруди ще в рабовласницькому суспільстві.

Поділ праці – процес відокремлення різних видів людської діяльності, що виявляється у спеціалізації працівника на виготовленні одного продукту, окремих його деталей або виконанні певної трудової операції.

Виробничі відносини – суспільна форма розвитку продуктивних сил, змістом якої є відносини (зв’язки) між людьми у процесі виробництва, обміну, розподілу та споживання матеріальних і духовних благ [2]. Виробничі відносини є соціально-економічними відносинами – будуються у площині “людина – людина”

(виробництво, перерозподіл, обмін, споживання). Крім того, виробничі відносини ще мають назву “відносини власності на засоби виробництва”, оскільки вони характеризують:

1) суспільний спосіб поєднання робітників із засобами виробництва;

2) відносини між людьми з приводу привласнення засобів та результатів виробництва;

3) умови розпорядження і використання факторів і результатів виробництва.

Отже, виробничі відносини визначають, у чиїх інтересах ведеться виробництво, тип суспільства і соціальну структуру. Це є основою будь-якої економічної системи. Звідси випливає, що продуктивні сили та виробничі відносини в їхній діалектичній єдності та взаємодії становлять суспільний спосіб виробництва, а особливості цієї взаємодії визначаються законом відповідності виробничих відносин рівню, характеру і структурі продуктивних сил.

Основою життя людського суспільства є виробництво матеріальних і духовних благ: щоб жити, трудитися, створювати блага, люди повинні їсти, пити, мати одяг, житло, тобто постійно споживати матеріальні і духовні блага. А споживати можна лише те, що створене людською працею. Тому суспільство завжди має виробляти засоби до життя.

Процес виробництва матеріальних і духовних благ являє собою трудову діяльність людей.

Суспільне виробництво за своєю структурою складається з таких стадій:

1) виробництво;

2) розподіл;

3) обмін;

4) споживання.

Насамперед тісно пов’язані виробництво і споживання, тобто ці фази збігаються у просторі й часі. Споживання являє собою використання створених благ. Воно буває двох видів: виробниче й особисте.

Виробниче споживання – це споживання засобів виробництва робочою силою працівника при виготовленні суспільно необхідного продукту. Отже, цей вид споживання фактично означає виробництво. З цим пов'язане й особисте споживання, у процесі якого відбувається відтворення робочої сили.

Основною метою суспільного виробництва є задоволення особистих потреб усіх членів суспільства. Якщо ж зв'язок між виробництвом і споживанням десь втрачається, то трудова діяльність стає безглуздою або перетворюється у виробництво заради виробництва, а не для споживання.

Перед тим, як увійти у фазу споживання, продукт має пройти стадії розподілу й обміну.

Розподіл має три види:

1) розподіл засобів виробництва;

2) розподіл трудових ресурсів;

3) розподіл предметів споживання.

Для того, щоб одержати саме те, що необхідно для задоволення потреб суспільства, виробничого підрозділу (колективу) або людини, продукт має пройти стадію обміну.

Обмін існує в трьох видах:

1) обмін діяльністю і здібностями;

2) обмін засобами виробництва;

3) обмін предметами споживання.

За сферами економічної діяльності людей у суспільному виробництві можна виділити три блоки галузей:

1) основне виробництво;

2) виробнича інфраструктура;

3) соціальна інфраструктура.

Основне виробництво – це галузі матеріального виробництва, де безпосередньо виготовляються предмети споживання і засоби виробництва.

Примноження суспільного багатства залежить саме від цих галузей та їхнього технічного рівня. Це – сировинний комплекс, паливно-енергетичний комплекс, металургійний комплекс, АПК, хімічно-лісовий комплекс, виробництво товарів народного споживання, інвестиційний комплекс.

Інфраструктура – це комплекс галузей суспільного виробництва, сфери матеріального і нематеріального виробництва, які обслуговують промисловість і сільське господарство.

Інфраструктуру поділяють на два види:

1) виробнича інфраструктура;

2) соціальна інфраструктура.

Виробнича інфраструктура являє собою комплекс галузей, які обслуговують основне виробництво, і забезпечує ефективну економічну діяльність на кожному підприємстві і народному господарстві в цілому.

До цих галузей належать:

1) транспорт, зв'язок, торгівля, кредитно-фінансові заклади;

2) спеціалізовані галузі ділових послуг (інформаційних, рекламних, лізингових, консультаційних, інженерно-будівельних та інших).

Соціальна інфраструктура – це нематеріальне виробництво, де створюються нематеріальні форми багатства, які відіграють вирішальну роль у розвитку трудящих, примноженні їхніх розумових і фізичних здібностей, професійних знань, підвищення освітнього і культурного рівня.

Соціальна інфраструктура включає такі галузі:

1) охорона здоров'я і фізична культура;

2) загальна середня, спеціальна середня, професійно-технічна і вища освіти, система підвищення кваліфікації;

3) житлово-комунальне господарство;

4) пасажирський транспорт і зв'язок;

5) побутове обслуговування;

6) культура і мистецтво;

7) наука.

Досвід показує, що соціальна інфраструктура в розвинених країнах перетворюється на основну сферу людської діяльності. У США у сфері соціальних послуг створюється понад 50 % ВВП, тоді як в Україні цей показник становить 33,6 % ВВП.

Суспільне відтворення – це процес суспільного виробництва, який взято не як окремий одноразовий акт, а як постійно

повторюваний процес, тобто суспільне відтворення – це безупинний процес суспільного виробництва.

В економічній літературі розглядаються такі види суспільного відтворення:

– просте;

– розширене;

– звужене.

Відтворення можна розглядати на рівні окремої господарюючої одиниці та на рівні суспільства загалом. На окремому підприємстві відтворення відбувається як кругообіг капіталу або виробничих фондів. У масштабах суспільства відтворення матеріальних благ постає як суспільне відтворення.

Просте відтворення – це відновлення виробництва з року в рік практично в незмінних масштабах і на практично незмінній техніко-технологічній основі.

При розширеному відтворенні обсяг виробництва зростає, структура суспільного продукту вдосконалюється. Це відбувається завдяки використанню частини фонду відтворення матеріальних витрат та додаткового продукту на нагромадження, тобто для розширення та модернізації виробництва.

В окремі періоди розвитку економічної системи може відбуватися зменшення масштабів розширеного відтворення, тобто звужене відтворення. Звужене відтворення може бути зумовлене економічними кризами або трансформаційними кризами. Але в ряді галузей звужене відтворення може бути результатом прогресивних структурних змін в економіці.

Матеріальною основою для розширеного відтворення є частка додаткового продукту, що йде на виготовлення додаткових засобів виробництва і життєвих благ.

Існує два типи розширеного відтворення: екстенсивний та інтенсивний.

Екстенсивний тип розширеного відтворення передбачає збільшення обсягів виробленої продукції та надання послуг за рахунок зростання використовуваних речових і особистих факторів виробництва, інших ресурсів без зміни їхньої техніко-технологічної основи.

Інтенсивний тип розширеного відтворення означає збільшення обсягів виробленої продукції та надання послуг за рахунок зростання продуктивності праці, раціонального використання матеріальних, трудових і фінансових ресурсів на основі науково-технічного прогресу. Практично в господарській практиці розширене відтворення містить у собі елементи як екстенсивного, так і інтенсивного типу.

Будь-яке відтворення є водночас відтворенням продуктивних сил та виробничих відносин. Воно включає постійне відтворення всіх факторів виробництва, тобто засобів і предметів праці у певних пропорціях, робочої сили, природних ресурсів, а також середовища існування людини. Разом з тим відтворюється й соціально-економічна форма виробництва – відповідні виробничі відносини.

Відтворення продуктивних сил означає, що у процесі виробництва відновлюється та розвивається робоча сила (будь-які збої в її відновленні призводять до суттєвих ускладнень для відтворення загалом), а також відшкодовуються використані засоби виробництва. Якщо засоби виробництва, використані у виробничому процесі, не відновлюються, то здійснити процес виробництва навіть у тих самих масштабах неможливо (не говорячи вже про збільшення масштабів відтворення). При цьому потрібно відновити не тільки зношені станки, машини, обладнання, але й за можливості відтворити природні ресурси – обов’язково відтворити ті з них, які є відтворюваними, і досить обережно ставитися до тих, які є невідтворюваними.

Відтворення робочої сили включає всі елементи та умови її всебічного розвитку. Особлива увага в цьому процесі на сучасному етапі повинна приділятися природному руху населення, приросту людського потенціалу за рахунок підвищення народжуваності й скорочення смертності населення. Варто розуміти, що демографічні процеси не є об’єктами прямого впливу, однак є і непрямі методи їхнього регулювання: вирішення сукупності соціально-економічних, правових, морально-психологічних і медико-демографічних заходів, що впливають на результати народжуваності.

Процес відтворення виробничих відносин передбачає:

– розвиток різних форм власності і на їхній основі поглиблення товарно-грошових відносин;

– перехід підприємств на самоуправління, повне самофінансування й кредитування, розвиток орендних відносин, акціонерних та інших товариств;

– пріоритетне використання економічних методів господарювання;

– розвиток кооперації в усіх сферах народного господарства тощо.

Відтворення як продуктивних сил, так і виробничих відносин здійснюється шляхом відтворення суспільного продукту, оскільки без цього неможливо ні відновлення робочої сили, ні відшкодування засобів виробництва, ні нормальне функціонування базису суспільства.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Одним із показників прогресу продуктивних сил є випереджаючий розвиток духовно-соціальних продуктивних сил. Синтетичним показником розвитку продуктивних сил прийнято вважати рівень продуктивності праці. Продуктивність праці – це ефективність, плідність праці людського фактора, тобто основної продуктивної сили суспільства, галузі, підприємства. Більш конкретно, продуктивність праці – це кількість продукції, виробленої одним зайнятим за певний період часу (годину, зміну, рік). Тобто це реальний виробіток на одного зайнятого. Тому суспільний продукт, створений за рік, можна обчислити за формулою:

Суспільний продукт = кількість відпрацьованих людино-годин × продуктивність праці.

Вважається, що середньорічний приріст продуктивності праці на рівні 2–3 % є суспільно нормальним.

2. Економічні відносини формуються також унаслідок взаємодії трьох відносно самостійних підсистем, якими є техніко-економічні, організаційно-економічні і соціально-економічні відносини.

Техніко-економічні відносини знаходять своє вираження у спеціалізації, кооперуванні, комбінуванні виробництва, його концентрації, обміні діяльністю між людьми, в економічних нормативах тощо. З ними тісно пов'язані організаційно-економічні відносини, які виникають у процесі організації виробництва, розподілу, обміну і споживання, в управлінні цими процесами. Безпосередньо вони виникають між керівниками різних ланок суспільного виробництва і найманими працівниками в процесі маркетингової діяльності, планування, програмування тощо.

Соціально-економічні відносини – це така суспільна форма виробництва, суть і основу якої становлять відносини власності на засоби виробництва, природні ресурси, людський фактор, життєві блага. До соціально-економічних відносин належить також соціально-економічний аспект трудових відносин (характер праці) та відносини розподілу. Наприклад, відносини розподілу життєвих благ у Швеції за своїм характером швидше є соціалістичними, ніж капіталістичними.

3. Виробнича функція – це взаємозв'язок між максимальним обсягом продукції, яку можна виробити, і витратами факторів виробництва, потрібних для цього обсягу. Вона залежить також від рівня технічних знань.

Виробнича функція залежить не тільки від кількості та якості виробничих факторів, але й від варіанта їхньої комбінації.

У сучасній теорії виробнича функція використовується для того, щоб вимірювати сукупні показники діяльності економіки. Можемо досліджувати динаміку загального обсягу виробництва, різних факторів виробництва (таких як праця, капітал і земля) і сукупної продуктивності. Емпіричні дослідження сукупної виробничої функції розпочали в США у 20-х рр. минулого століття, коли П. Дуглас, професор Чиказького університету, проаналізував дані з обробної промисловості. У 50–60-х рр. інші дослідники, зокрема Р. Солоу, Дж. Кендрик та Е. Денісон, розвинули цей підхід. Найпростіша модель виробничої функції така:

$$V = F(L, K)^T,$$

де V – обсяг суспільного продукту;

L – сукупна праця;

K – сукупний капітал;

T – технічний прогрес, який акумулюється в знаннях людського ресурсу та техніці.

2.1.6. Суспільний поділ праці та його форми

Основою перетворення натурального виробництва на товарне є виникнення суспільного поділу праці та приватної власності на засоби виробництва і продукти праці. Суспільний поділ праці – спеціалізація, стійке закріплення виробників за виготовленням певних продуктів або певними видами діяльності чи виробничими операціями.

Суспільний поділ праці класифікують за видами і формами.

У своєму розвитку людство пройшло декілька великих суспільних поділів праці.

Перший суспільний поділ праці відбувся у межах первіснообщинного ладу. Упродовж майже 3 млн років існування первіснообщинного ладу суспільний поділ праці був відсутній. Це означало, що кожна доросла первісна людина виконувала всі види робіт: виготовляла прості знаряддя праці (саме від цього часу починається розвиток людини), шила одяг, будувала житло, полювала.

Звичайно, певний розподіл робіт був між чоловіком і жінкою. Лише у III–II тис. до н. е. відбувається відокремлення пастуших племен від землеробських, що поклало початок першому великому суспільному поділу праці та зробило регулярний обмін між общинами.

Унаслідок появи надлишків продукту в спеціалізованих племенах виникає обмін продуктами між племенами й общинами. Займаючись в основному виробництвом продуктів тваринництва (м’яса, молока, шерсті), племена пастухів потребували продуктів землеробства (зерна, плодів, борошна), а землероби, навпаки, – продуктів тваринництва (м’яса, шкіри, шерсті).

Другий суспільний поділ праці відбувся у період виникнення рабовласництва та виявився у відокремленні ремісництва від землеробства. Це привело до значного збільшення та урізноманітнення продуктів, які виготовляли безпосередньо для обміну або продажу, стало підґрунтям виникнення товарного виробництва.

Третій суспільний поділ праці. Розвиток обміну зумовив виникнення металевих грошей, виділення класу купців, появу торгового капіталу.

Таблиця 2.1

Види і форми суспільного поділу праці

Види суспільного поділу праці	
Поділ праці в середині суспільства	Реалізується у таких формах, як загальний та частковий поділ праці. Його різновидом є міжнародний поділ праці
Загальний поділ праці	Поділ суспільного виробництва на його великі галузі: сільське господарство, промисловість, транспорт тощо
Частковий поділ праці	Є поглибленням загального поділу праці: поділом сільського господарства, промисловості, транспорту тощо на їхні галузі та підгалузі
Міжнародний поділ праці	Характеризується спеціалізацією окремих країн на виробництві продуктів, для яких вони мають найсприятливіші природні та економічні умови
Поділ праці всередині підприємства	Виступає у формі одиничного поділу праці – спеціалізації виробників на виготовленні окремих складових або виконанні певних операцій з виробництва кінцевого продукту

Четвертий суспільний поділ праці. Після третього поділу праці (приблизно через 65 століть) у XX ст. у розвинених країнах світу відбувся четвертий великий поділ праці – відокремлення нематеріального виробництва (науки, освіти, охорони здоров’я тощо) від матеріального, внаслідок чого посилилась тенденція до розширення товарного виробництва. Цей поділ праці почався усередині 70-х років XX ст. у розвинених країнах. У цей час відбувається виокремлення інформаційної сфери зі сфер матеріального і нематеріального виробництва.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Політична економія: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / за ред. В. О. Рибалкіна, В. Г. Бодрова. К.: Академвидав, 2004. С. 122.

2. К. Маркс писав: “Коли існуючі великі роди, як-от землеробство, промисловість та ін., можна назвати загальним поділом праці, розпад цих видів виробництва на види і підвиди – частковим поділом праці, а поділ праці всередині майстерні – одиничним поділом праці”.

3. У межах капіталістичного виробництва, технологічну основу якого становить машинна індустрія, подальшого розвитку набули всі форми суспільного поділу праці. Поглиблення одиничного поділу праці відобразилося в бурхливому зростанні кількості професій, спеціальностей та робіт.

2.1.7. Основні економічні фактори (ресурси) виробництва, їх взаємодія

Фундаментальною проблемою економіки є постійне зростання потреб і обмеженість економічних ресурсів для їх задоволення.

До економічних ресурсів зараховують усі природні, людські та створені працею людини ресурси, які використовують у виробництві товарів і послуг. На цій підставі їх ще називають виробничими ресурсами, оскільки природні, трудові ресурси та ресурси, створені у межах економіки, необхідні для процесу виробництва. З розвитком суспільства змінюються роль та значення конкретних видів виробничих ресурсів. У доіндустріальному (аграрному) суспільстві ключовими є такі ресурси, як ручна праця, худоба та земля; в індустріальному – промислові вироби, сировина; у постіндустріальному – інформація, знання.

Потенційно ресурси (природні, трудові) можуть стати факторами виробництва, коли використовуються у процесі виробництва. Серед учених-економістів немає єдності з приводу того, що вважати факторами виробництва. Сучасна вітчизняна і світова економічна наука до складу факторів виробництва відносить землю, капітал, працю, підприємницькі здібності, науку, інформацію, знання.

Таблиця 2.2

Класифікація виробничих ресурсів за різними ознаками

Ознаки	Зміст
За джерелами походження	Виробничі ресурси, що можуть бути відтворені (робоча сила, обладнання): – природно відтворювані – частина природних ресурсів (ґрунт, водні басейни, флора, фауна); – трудові ресурси (люди з їхньою робочою силою), що формуються у сфері життєдіяльності; – економічно відтворювані – предмети праці, які підлягали попередній обробці (сировина); засоби праці; – невідтворювані – корисні копалини, які належать до предметів праці
За формою прояву	Матеріальні (речові). Особисті (людські)
Залежно від часу і характеру функціонування	Забезпечуючі: засоби праці, трудові ресурси. Втілені (предмети праці)

Процес використання природних ресурсів – фактора «земля» для задоволення людських потреб є сутністю господарської діяльності у будь-якому суспільстві.

Однак більшість видів таких ресурсів не відтворювані, а тому абсолютно обмежені.

Їхнє виробниче використання має природні межі, розширення яких можливе завдяки ефективному й раціональному природокористуванню, екологічній безпеці.

Капітал

Економічна категорія «капітал» та її різноманітні форми прояву є надзвичайно часто вживаними як в економічній науково-навчальній літературі, так і в повсякденному житті людей.

Сучасна економічна наука трактує капітал як складну, багатоаспектну категорію, еволюція якої відобразила історичний процес розвитку природи, форм руху, динаміки та структури товарного виробництва.

Накопичені трактування капіталу науковою думкою за всю історію розвитку економічної теорії є важливими. Однак варто наголосити на необхідності аналізу сутності капіталу в контексті соціально-економічних та історичних умов його саморозвитку.

Капітал (від лат. *capitalis* – головний) – самозростаюча авансована вартість; вкладення, які надають змогу отримати дохід.

Таблиця 2.3

Характерні ознаки факторів виробництва

Назва фактора виробництва	**Характерні ознаки фактора виробництва**
Земля	Земля з її первісною якістю – родючістю; даровані природою блага, які застосовують у процесі виробництва; сировинні і водні ресурси, корисні копалини, ліси, орна земля, земельні ділянки несільськогосподарського призначення
Капітал	Знаряддя праці та інші засоби виробництва, в тому числі всі види інструментів, машин, устаткування, виробничих споруд і будівель, транспорт, збутова мережа, які використовують у виробництві товарів і послуг, їх постачанні споживачеві
Праця	Діяльна форма вияву робочої сили, особистісний фактор виробництва. Найважливіші характеристики: кількість (абсолютна чисельність населення, в тому числі самодіяльного), якість праці (освітній і професійний рівень), суспільний і технологічний поділ праці, ступінь свободи, законодавчого забезпечення, психологічно-фізіологічні умови. Усі чинники, які впливають на кількість і якість праці, втілюються в її продуктивності
Підприєм-ницькі здібності	Ініціативність, уміння приймати економічні рішення, здатність до новаторства, готовність ризикувати і брати на себе відповідальність, здатність найефективніше поєднувати і застосовувати інші фактори виробництва
Інформація	Інформаційний ресурс охоплює всі галузі знань, отримання, оброблення та передавання яких вимагає витрат інших ресурсів, а застосування сприяє приросту корисності і доходу

В економічній науці впродовж останнього часу сформувалася концепція «людського капіталу», згідно з якою праця освіченого та кваліфікованого працівника розглядається як основний фактор економічного і соціального прогресу суспільства.

Концептуальні підходи до розуміння людського капіталу дістали відображення в наукових працях багатьох учених.

Першовідкривачем терміна “людський капітал” вважається Т. Шульц – відомий американський економіст, лауреат Нобелівської премії (1979 р.).

Таблиця 2.4

Підходи в економічній теорії до визначення сутності капіталу

Підходи	Зміст
Предметно-функціональний	Капітал ототожнюється з нагромадженою працею, призначеною для подальшого виробництва або продажу й одержання доходу. У рамках цього підходу значного поширення набув аналіз капіталу як фактора виробництва, що впливає на результати підприємницької діяльності і приносить дохід власникові
Соціально-економічний	Капітал трактується як економічна категорія – специфічні суспільні відносини, що виникають за певних історичних умов. Капітал розглядається як самозростаюча вартість, що в процесі свого руху приносить додаткову вартість
Грошовий	Капітал досліджується як фінансовий ресурс, що приносить дохід власникові у вигляді процента
Ототожнення капіталу з часом	Капітал розглядається як особливий економічним ресурс, що визначає дохід підприємців як винагороду за відмову від задоволення поточних потреб заради отримання майбутніх благ
Капітал як певне вкладення	Капітал як певне вкладення, завдяки чому забезпечується одержання доходу

Прихильники теорії людського капіталу розглядають його в різних ракурсах. У широкому розумінні людський капітал – специфічна форма капіталу, втіленого в самій людині. Це наявний у людини запас здоров’я, знань, навичок, здібностей, мотивацій, що сприяють зростанню її продуктивності праці і приносять їй дохід у формі заробітної плати чи ренти. У структурі людського капіталу виділяють:

– природні здібності;

– навички і досвід;

– уміння їх застосовувати в потрібний момент і в потрібному місці.

Наука – специфічна форма людської діяльності, спрямована на отримання та систематизацію нових знань про природу, суспільство і мислення. Втілюючись у виробничій діяльності людей у вигляді створюваних нових засобів праці, впровадження прогресивних технологій, використання нових видів енергії, матеріалів, передових методів організації виробництва та праці тощо, наука перетворилась на основну продуктивну силу суспільства.

Виокремлення інформації та знань у самостійний виробничий ресурс зумовлене сучасною науково-технічною революцією. Відбувається поступове скорочення матеріальних та зростання інформаційних джерел економічної життєдіяльності людини. Інформація і знання стають найважливішими умовами підвищення ефективності виробництва.

Цінність кожного із зазначених основних видів ресурсів (факторів виробництва) полягає у їхній корисності, що визначається насамперед продуктивністю, здатністю приносити своєму власникові певний вид доходу.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Бєляєв О. О., Бебело А. С. Політична економія: навч. посібник. К.: КНЕУ, 2001. 328 с.

Автори увагу акцентують на тому, що про капітал говорять як про виробничий, грошовий, торговельний, позичковий, лихварський, фінансовий, інвестиційний; про індивідуальний, кооперативний, акціонерний; про людський, інтелектуальний, інноваційний; про постійний, змінний; про оплачений, резервний, номінальний і реальний тощо.

2. Економічна теорія. Політекономія: підручник / за ред. В. Д. Базилевича. К.: Знання-прес, 2001. 581 с.

Автори зазначають, що розвиток соціально орієнтованої ринкової економіки завдяки поширенню колективних форм приватної власності, акціонуванню, демократизації управління капіталом тощо змінює соціально-економічну природу капіталу. Зростає

взаємозумовленість мотиваційних пріоритетів найманих робітників та підприємців на основі “соціалізації” капіталу та “капіталізації” праці. Зближенню інтересів суб’єктів сучасної ринкової економіки сприяє також подальший розвиток співробітництва праці та капіталу, що ґрунтується на якісному вдосконаленні трудового законодавства та системи колективних договорів.

3. Різні аспекти людського капіталу висвітлюються у працях С. І. Бандура, В. В. Близнюка, Д. П. Богині, О. А. Грішнової, В. І. Куценко, Е. М. Лібанової, С. І. Пирожкова, А. А. Чухна та ін.

4. Нуреєв Р. М. Человеческий капитал и его развитие в современной России. Общественные науки и современность. – 2009. № 4. С. 5–20.

5. Соболева И. Парадоксы измерения человеческого капитала. Вопросы экономики. 2009. № 9. С. 51–70.

6. Близнюк В. В. Людський капітал як фактор економічного розвитку (еволюція методологічних підходів та сучасність) / В. В. Близнюк // Економіка і прогнозування. 2005. № 2. С. 64–78; Близнюк В. В. Людський капітал і ринок праці / В. В. Близнюк // Економічна теорія. 2008. № 2. С. 75–89.

Відповідно до життєвого циклу працівника у роки дорослішання особистості й отримання загальної та професійної освіти, накопичення виробничого досвіду економічна цінність запасу її знань і здібностей не зменшується, як це відбувається з фізичним капіталом, а навпаки, зростає. Спостерігається зростання цінності людського капіталу. Поступово темпи фізичного і морального зносу запасу знань і кваліфікації перевищують темпи зростання виробничого досвіду десь до кінця другого десятиліття виробничого стажу. Так відбувається процес знецінення людського капіталу, проте значно нижчими темпами, на відміну від темпів амортизації основного капіталу.

Потрібно зазначити, що зміст амортизації основних засобів виробництва полягає в тому, щоб до кінця терміну існування їхня вартість була цілком списаною. Що ж до людського капіталу, то завершення трудової діяльності працівника зовсім не означає, що накопичений ним запас знань і навичок повністю знецінений та

зношений. При цьому враховують швидке старіння знань упродовж життя одного покоління і необхідність їх постійного відновлення через безперервну освіту (с. 83).

7. Коровський А. В. Еволюція людського фактора економіки та проблеми його формування: монографія. К.: КНЕУ, 2004. 184 с.

Аналізуючи поняття «людський капітал», автор виділяє такі його особливості:

1. За сучасних умов людський капітал відіграє роль провідного фактора економічного зростання.

2. Формування людського капіталу супроводжується значними затратами як з боку людини, так і з боку суспільства в цілому.

3. Людський капітал є сумою здібностей і навичок, які існують як запас і можуть нагромаджуватися.

4. Людський капітал може фізично зношуватись, амортизуватись і змінювати свою вартість.

5. Інвестиції в людський капітал приносять його власнику дохід.

6. Період інвестування в людський капітал значно довший (12–20 років), ніж у фізичний (1–5 років).

7. Людський капітал відрізняється від фізичного капіталу за характером ліквідності. Людський капітал не відокремлюється від свого носія – живої людини.

8. Незалежно від джерел формування людського капіталу (особисті, сімейні, колективні, державні) його використання та одержання прямих доходів керуються людиною.

9. Дохід від використання землі як виробничого ресурсу виступає у вигляді ренти, від застосування робочої сили – праці – у вигляді заробітної плати. Вкладений у виробництво капітал приносить прибуток, відсоток. Підприємець у результаті своєї діяльності отримує прибуток. Інформація сприяє максимізації доходу шляхом скорочення трансакційних витрат, пов’язаних із реалізацією ринкових угод, господарських операцій і договорів обміну, проведенням переговорів і прийняттям економічних рішень, контролем та юридичним захистом виконання контракту (Політична економія: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / за ред. В. О. Рибалкіна, В. Г. Бодрова. К.: Академвидав, 2004. С. 57–58).

Запитання та завдання для контролю

1. Розкрийте економічний зміст потреб людини.
2. Здійсніть класифікацію потреб за ступенем задоволення.
3. Розкрийте сутність закону зростання потреб.
4. Що таке економічний інтерес, як він пов'язаний з потребами?
5. Як поділяються економічні інтереси за суб'єктами їхньої реалізації?
6. Що являє собою виробничий потенціал суспільства?
7. Розкрийте сутність закону обмежених ресурсів.
8. Розкрийте сутність суспільного поділу праці.
9. Охарактеризуйте товарне виробництво, назвіть основні його риси.
10. Назвіть спільні та відмінні риси простого та розвиненого (підприємницького) товарного виробництва.
11. Чим відрізняється товар від продуктів?
12. Які функції виконує закон вартості?

Термінологічний словник

Потреби – це внутрішні збуджуючі стимули діяльності людини. Це стан незадоволення, який людина хоче змінити, або задоволення, яке вона хоче продовжити.

Кінцеві потреби – це потреби самої людини як біосоціальної істоти, їх ще називають особистими потребами.

Проміжні потреби – це потреби, які лише опосередковано пов'язані із самою людиною. Це потреби господарських структур. Вони потрібні для створення нових благ, тому ці потреби називають виробничими, а блага, що їх задовольняють, – засобами виробництва.

Індивідуальні потреби людина має змогу задовольнити сама, без об'єднання з іншими суб'єктами (сон, їжа тощо).

Колективні потреби – вимагають об'єднання колективних зусиль (водопровід, газопостачання).

Первинні потреби – за своєю природою фізіологічними і, як правило, вродженими (вода, їжа, повітря, сон тощо).

Вторинні потреби – за своєю природою психологічні (успіх, влада, повага).

Блага – це товари, послуги та соціальні й екологічні умови, які задовольняють потреби людини або які людина вимушена споживати чи використовувати.

Економічні блага – це блага, в яких відчувається певна нестача, тобто їх не вистачає на всіх.

Економічний інтерес – це реальний, зумовлений економічними відносинами та принципом економічної вигоди мотив і стимул соціальних дій людей щодо задоволення потреб.

Продуктивні сили – це фактори (передусім людина), які забезпечують перетворення речовин природи відповідно до потреб людей, створюють матеріальні й духовні блага і визначають зростання продуктивності суспільної праці**.**

Кооперація праці – форма організації праці, виконання робіт, за якої значна кількість людей планомірно і спільно беруть участь в одному або різних пов’язаних між собою трудових процесах.

Поділ праці – процес відокремлення різних видів людської діяльності, що виявляється у спеціалізації працівника на виготовленні одного продукту, окремих його деталей або на виконанні певної трудової операції.

Виробничі відносини – суспільна форма розвитку продуктивних сил, змістом якої є відносини (зв’язки) між людьми у процесі виробництва, обміну, розподілу та споживання матеріальних і духовних благ.

Виробниче споживання – це споживання засобів виробництва робочою силою працівника при виготовленні суспільно необхідного продукту.

Суспільне відтворення – це процес суспільного виробництва, який взято не як окремий одноразовий акт, а як постійно повторюваний процес, тобто суспільне відтворення – це безупинний процес суспільного виробництва.

Просте відтворення – це відновлення виробництва з року в рік практично в незмінних масштабах і на практично незмінній техніко-технологічній основі.

Розширене відтворення – при якому обсяг виробництва зростає, структура суспільного продукту вдосконалюється.

Екстенсивний тип розширеного відтворення передбачає збільшення обсягів виробленої продукції та надання послуг за рахунок зростання використовуваних речових і особистих факторів виробництва, інших ресурсів без зміни їхньої техніко-технологічної основи.

Інтенсивний тип розширеного відтворення означає збільшення обсягів виробленої продукції та надання послуг за рахунок зростання продуктивності праці, раціонального використання матеріальних, трудових і фінансових ресурсів на основі науково-технічного прогресу.

Відтворення продуктивних сил означає, що в процесі виробництва відновлюється та розвивається робоча сила (будь-які збої в її відновленні тягнуть за собою суттєві ускладнення для відтворення загалом), а також відшкодовуються використані засоби виробництва.

Суспільний поділ праці – стійке закріплення виробників за виготовленням певних продуктів або за певними видами діяльності чи виробничими операціями.

Капітал (від лат. *capitalis* – головний) – самозростаюча авансована вартість; вкладення, які надають змогу отримати дохід.

Контрольні тестові завдання

1. Потреба – це:

а) прагнення людини до визнання та поваги;

б) нестача певних предметів (їжі, одягу, житла тощо);

в) об’єктивна потреба у чомусь, що спонукає її до діяльності;

г) прагнення людини самореалізуватися;

д) правильна відповідь відсутня.

2. Які з перелічених нижче потреб належать до базових:

а) потреби в освіті;

б) потреби у воді;

в) потреба в житлі;

г) потреба у власному автомобілі;

д) правильна відповідь б) і в).

3. Вкажіть, яку потребу ви задовольнили, придбавши парасольку в дощову погоду:

а) матеріальну, особисту, першочергову;

б) духовну, особисту, перспективну;

в) духовну, колективну, поточну;

г) матеріальну, суспільну, другорядну;

д) духовну, особисту, першочергову.

4. Удосконалення структури потреб відображає процес розвитку людської особистості та сприяє переходу:

а) від домінування матеріальних до пріоритетного розвитку духовних потреб, пов'язаних з творчістю, пізнанням, самовдосконаленням;

б) від масового виробництва та споживання до індивідуалізації потреб та засобів їхнього задоволення;

в) від прагнення безперервного нарощування обсягів споживання до розумного самообмеження;

г) від речової структури споживання до переважання у ній послуг;

д) усі відповіді неправильні.

5. Суб'єктами економічних інтересів можуть бути:

а) окремі індивіди;

б) домогосподарства;

в) колективи;

г) держава;

д) усі відповіді є правильними.

6. Потреби – це:

а) усе, що нам необхідно;

б) усі речі, що оточують нас у побуті;

в) сформована потреба у чомусь;

г) те, що людина бажає придбати над усе;

д) усі відповіді є правильними.

7. Суспільне виробництво поділяють на три великі сфери:

а) сільське господарство, промисловість, соціальна сфера;

б) виробництво, розподіл, споживання;

в) основне виробництво, виробнича інфраструктура, соціальна інфраструктура;

г) виробництво товарів, виробництво послуг, соціальна інфраструктура.

8. Вкажіть правильну послідовність фаз суспільного виробництва:

а) виробництво, розподіл, обмін, споживання;

б) виробництво, обмін, розподіл, споживання;

в) виробництво, споживання, обмін, розподіл;

г) виробництво, споживання, розподіл, обмін.

9. Що не відносять до основних факторів виробництва:

а) землю;

б) інформацію;

в) капітал;

г) менеджмент.

10. Виробнича функція відображає:

а) залежність між сукупними витратами факторів виробництва і максимальним обсягом випуску продукції;

б) взаємозалежність виробничих відносин та продуктивних сил у процесі суспільного виробництва;

в) взаємодію попиту, пропозиції та ціни на ринку досконалої конкуренції;

г) усі відповіді неправильні.

2.2. Економічні системи суспільства. Сучасні економічні системи

2.2.1. Сутність та структура економічної системи.
2.2.2. Структура економічних відносин.
2.2.3. Типи економічних систем.
2.2.4. Перехідні економічні системи: зміст, риси, суперечності.
2.2.5. Відносини власності в економічній системі суспільства.
6. Специфікація прав власності. Теорема Р. Коуза.

2.2.1. Сутність та структура економічної системи

Система як загальнонаукове поняття – це сукупність взаємопов'язаних і розміщених у належному порядку елементів певного цілісного утворення.

Кожній системі притаманні такі властивості: цілісність, упорядкованість, стійкість, саморух та загальна мета.

Економіка будь-якої країни функціонує як багатовимірна система, що складається з великої кількості різних взаємопов'язаних та взаємозалежних компонентів, які розвиваються відповідно до спільних для всієї системи законів.

Поняття "економічна система" широко використовується в економічній науці, політології, політиці.

Економічна система – це одна з підсистем суспільства, яка інтегрує в собі сукупність усіх компонентів (елементів, ланок) економіки (галузі підприємства, індивідуальні господарства, людей, що стоять за ними), природне середовище і виробничі відносини. Функціонування і розвиток економічної системи визначають економічне життя суспільства.

У сучасній вітчизняній компаративістиці теорія економічних систем являє собою головний і якісно новий напрям економічної теорії і економічної науки в цілому, який поступово виділяється в специфічну галузь філософського знання з початку XX століття і значимість якого зростає в умовах одночасного зближення моделей соціально-економічної еволюції.

Загальною причиною існування економічної системи вченими вважається універсальний закон відносної обмеженості (рідкісності) ресурсів. В основі дії цього закону лежать 2 обставини:

1) постійне якісне та кількісне зростання людських потреб;

2) обмеженість матеріальних благ і послуг, необхідних для їх задоволення.

В економічній літературі існують різні підходи до визначення економічної системи, а саме:

– як сукупності відносин між людьми, що складаються з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання економічних благ;

– як сукупності людей, об'єднаних спільними економічними інтересами;

– як історично визначеного способу виробництва;

– як особливим чином упорядкованої системи зв'язків між виробниками та споживачами матеріальних і нематеріальних благ;

– як сукупності всіх економічних процесів, що функціонують у суспільстві на основі притаманних йому відносин власності та організаційно-правових норм тощо.

На нашу думку, найзагальнішим є таке визначення економічної системи.

Економічна система – це сукупність взаємопов'язаних і відповідним чином упорядкованих елементів економіки, що утворюють певну цілісність, економічну структуру суспільства, яка має загальну мету.

Відомий американський економіст П. Самуельсон визначає будь-яку економічну систему, незалежно від її соціально-економічної форми, як таку, що має відповідати на три запитання: що, як, для кого.

Економічна система має забезпечувати не лише теоретичну відповідь на ці запитання, а й реальні економічні дії, бо кожна з існуючих систем не здатна запобігти альтернативному вибору в умовах обмежених природних ресурсів і виробничих можливостей.

Важливою характеристикою економічної системи є визначення її структурних елементів. Економічна система

складається з трьох основних ланок: *продуктивних сил, економічних відносин і механізму господарювання*.

Продуктивні сили – це сукупність засобів виробництва, працівників з їхніми фізичними і розумовими здібностями, науки, технологій, інформації, методів організації та управління виробництвом, що забезпечують створення матеріальних і духовних благ, необхідних для задоволення потреб людей. У процесі історичного розвитку продуктивні сили як у цілому, так і окремі їх елементи постійно оновлюються, збагачуються і перебувають у діалектичній єдності, кількісній і якісній функціональній залежності.

Продуктивні сили становлять матеріально-речовий зміст економічної системи, є найважливішим показником і критерієм досягнутого нею рівня науково-технічного прогресу і продуктивності суспільної праці.

Господарський механізм – система основних форм, методів і важелів використання економічних законів, вирішення суперечностей суспільного способу виробництва, реалізації власності, а також всебічного розвитку людини й узгодження її інтересів з інтересами колективу, класу, суспільства.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Такі відомі економісти, як К. Макконнелл, С. Брю, П. Самуельсон за основу визначення економічної системи беруть функціональний підхід, тобто механізм, за допомогою якого вирішуються основні три проблеми економічного життя, притаманні будь-якій економіці: що слід виробляти і в якій кількості, як слід виробляти, для кого виробляти? Число таких проблем зростає при їх деталізації, наприклад, де розміщувати, як розподіляти і обмінювати? Причому економічна система має забезпечити не тільки теоретичну відповідь на ці питання, а й реальні економічні дії, оскільки кожна з існуючих систем не спроможна запобігти альтернативному вибору в умовах обмеженості природних ресурсів і виробничих можливостей.

Таблиця 2.5

Підходи до визначення сутності економічних систем

Неокласики	Ототожнюють економічні системи з механізмами функціонування і координації господарських процесів
Марксисти	Розглядають економічну систему як сукупність виробничих відносин
Монетаристи (лат. *moneta* – монета)	Розглядають і диференціюють господарські системи як грошові системи, беручи за основу форми організації грошового обігу
Ордоліберальсти	Інтерпретують ідеальні типи економічних систем через призму елементарних форм господарювання, розглядаючи осібно господарський устрій
Інституціоналісти (лат. *institutum* – установа)	Визначають економічні системи як сукупність організаційно-інституційних форм, у яких відбуваються господарські процеси

Рис. 2.2. Структура економічної системи

2.2.2. Структура економічних відносин

Економічні відносини – це відносини між людьми з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних та нематеріальних благ.

У процесі організації виробництва виникають загальні організаційно-економічні відносини, які відображають певний його рівень. Вони відображаються такими абстрактно-загальними категоріями, як праця, засоби виробництва, поділ праці тощо і визначають систему відносин “людина – виробництво”.

Система економічних відносин складається з техніко-економічних, організаційно-економічних, соціально-економічних відносин**.**

Організаційно-економічні відносини безпосередньо пов’язані з продуктивними силами. Вони виникають з приводу трудової діяльності, кооперації праці, обміну засобами виробництва тощо. У цілому ці відносини втілені в господарській системі організації та управління економікою на різних рівнях. Конкретні організаційно-економічні відносини відображені у господарських системах окремих галузей суспільного виробництва – економіка промисловості, сільського господарства, торгівлі, охорони здоров’я тощо. Їхню специфіку вивчають конкретні економічні науки. До загальних організаційно-економічних відносин належать форми і методи господарювання, характерні для всіх галузей економіки. Серед останніх сьогодні виділяють, по-перше, ринкову систему, в центрі якої товарно-грошові відносини; по-друге, підприємництво, засноване на ефективному веденні господарства. Загальні організаційно-господарські відносини – це і відносини у сфері грошового обігу, ціноутворення, фінансів, кредиту, маркетингу, менеджменту, біржової справи тощо.

Соціально-економічні відносини зумовлюють систему зв’язків “людина – людина”. До них належать закономірності розвитку відносин власності (передусім на засоби виробництва), тісно пов’язаних з ними розподілу і відтворення суспільного виробництва в цілому як економічного кругообігу, який

відбувається через виробництво, розподіл, обмін і споживання продуктів і послуг.

Дослідження соціально-економічних відносин розкриває соціальні можливості інтеграційних процесів у сучасному суспільстві та управлінні господарством. Це також дає можливість визначати ступінь відповідності економічної діяльності вимогам зростання суспільного багатства і пов'язаним з ним інтересам переважної більшості членів суспільства.

Техніко-економічні відносини – це відносини між людьми з приводу створення та використання ними знарядь та предметів праці у процесі виробництва, за допомогою яких вони впливають на сили природи і виробляють необхідні життєві блага. Техніко-економічні відносини відображають технологію і є матеріально-речовим змістом суспільного виробництва.

2.2.3. Типи економічних систем

До найбільш важливих основних об'єктивних критеріїв типологізації сучасних економічних систем відносять:

– переважання форми власності на основні засоби виробництва;

– ступінь втручання в економіку і методи регулювання соціально-економічних відносин;

– ступінь відкритості економіки (забезпечення економічної свободи, конкуренції, гарантії для зовнішніх інвестицій, активна участь у міжнародній торгівлі);

– ступінь екологічної безпеки;

– ступінь соціалізації нації в межах глобального світу;

– ознаки теоретичної парадигми соціально-економічного прогресу, наприклад ступінь соціальної відповідальності та ступінь інтелектуалізації.

Однак не тільки економічні фактори впливають на економічну систему, але й зовнішні. Так, соціальні й культурні фактори відображають особливості, пов'язані з релігією, ідеологією, зайнятістю, рівнем доходу, рівнем охорони здоров'я, традиціями, національними цінностями. Що стосується навколишнього

середовища, в якому функціонує і розвивається економічна система, то вона характеризується такими важливими показниками, як величина (площа і населення); місце розташування (топографія, клімат, вихід до моря); природно-ресурсне забезпечення економіки. Усі ці надбудовні фактори активно впливають на становлення, функціонування і розвиток економічних систем, а їх зміни ведуть до змін самої системи. Найпоширенішою в економічній науці є класифікація економічних систем за двома ознаками:

– за формою власності на засоби виробництва;

– за способом управління господарською діяльністю.

На основі цих ознак розрізняють такі типи економічних систем: традиційну, ринкову, командно-адміністративну, змішану.

Традиційна економічна система панувала в минулому, і нині деякі її риси властиві слаборозвиненим країнам. Вона характеризується багатоукладністю економіки, збереженням натурально-общинних форм господарювання, відсталою технікою, широким застосуванням ручної праці, нерозвиненою інфраструктурою, найпростішими формами організації праці й виробництва, бідністю населення. На соціально-економічні процеси значний вплив справляють традиції та звичаї, релігійні та культові цінності, кастовий і соціальний поділ населення. У сучасних умовах країни з традиційною економікою потерпають від засилля іноземного капіталу і надмірно активного перерозподілу національного доходу державою.

Ринкова економічна система (економіка капіталізму вільної конкуренції) характеризується пануванням приватної власності на економічні ресурси, передбачає функціонування великої кількості діючих виробників і покупців товарів, свободу вибору підприємницької діяльності, особисту свободу всіх економічних суб’єктів, однаковий доступ їх до ресурсів, науково-технічних досягнень, інформації. У такій системі поведінка кожного економічного суб’єкта мотивується його особистими інтересами. Кожний з них прагне отримати максимальний дохід на основі індивідуального прийняття рішень. Але кожний економічний суб’єкт здатний реалізувати свій приватний інтерес лише в тому

випадку, якщо він одночасно є носієм і суспільного інтересу. На ринку здійснюється таке поєднання приватного інтересу із суспільним, яке Адам Сміт проголосив принципом «невидимої руки» ринку. Це означає, що кожний індивід, який реалізує свій приватний інтерес через виробництво і продаж товарів на ринку, не усвідомлює того, що одночасно працює і на задоволення суспільного інтересу. Всі макро- та мікроекономічні процеси (розподіл ресурсів, ціноутворення, створення доходів тощо) регулюються ринковим механізмом на основі вільної конкуренції. Конкуренція тут є основною рушійною силою розвитку економіки.

Втручання держави в економічні процеси мінімальне і виважене. Роль держави обмежується лише захистом приватної власності та встановленням сприятливого правового поля для вільного функціонування ринку. Усі економічні рішення приймаються ринковими суб'єктами самостійно на свій страх і ризик.

Ринкова економіка вільної конкуренції проіснувала приблизно до першої третини XX ст.

Командно-адміністративна система – це неринкова економіка, яка базується на пануванні державної власності, одержавленні та монополізації народного господарства, жорсткому, централізованому директивному плануванні виробництва і розподілі ресурсів, відсутності реальних товарно-грошових відносин, конкуренції і вільного ціноутворення. Їй притаманні висока затратність виробництва, несприйнятливість до НТП, зрівняльний розподіл результатів виробництва, відсутність матеріальних стимулів до ефективної праці, хронічний дефіцит (особливо товарів народного споживання) тощо. Усе це ознаки недостатньої життєздатності командної системи, які закономірно призвели її до кризи, а потім і розпаду.

Командна економіка існувала у колишньому Радянському Союзі та соціалістичних країнах Східної Європи й Азії. Змішана економічна система є адекватною формою функціонування сучасних розвинених країн світу і характеризується такими рисами:

– різноманітністю (плюралізмом) форм власності й рівноправним функціонуванням різних господарюючих суб'єктів (приватних, колективних, державних);

– високим рівнем розвитку продуктивних сил і наявністю розвиненої ринкової інфраструктури суспільства;

– оптимальним поєднанням ринкового механізму з державними методами регулювання економіки, які органічно переплітаються і доповнюють один одного;

– орієнтацією на посилення соціальної спрямованості розвитку економіки. Збільшуються затрати на освіту, медичне обслуговування, створюються державні й приватні фонди соціального страхування та соціального забезпечення населення тощо.

Параметри змішаної економіки порівняно самостійні, проте в умовах різних країн можливе переважання якогось із параметрів або груп параметрів.

Змішану економіку характеризують не тільки наявність структурних елементів у її складі, але й утворення конкретних форм їх сполучення в реальній економіці, прикладом чого є державні акціонерні підприємства, конкретні угоди державних органів із приватними фірмами, соціальне партнерство тощо. Сьогодні змішана економіка є цілісною системою, що виступає адекватною формою сучасного розвиненого суспільства. Елементи, що її утворюють, спираються на такий рівень продуктивних сил і на такі тенденції соціально-економічного розвитку, що об'єктивно вимагають доповнення ринку державним регулюванням, приватногосподарських ініціатив – соціальними гарантіями, а також залучення до економічної структури суспільства постіндустріальних засад. Змішана економіка не є конгломератом і поступається "чистим системам" за ступенем однорідності складових елементів.

У межах певної економічної системи існують багатоманітні моделі соціально-економічного розвитку країн і регіонів, відмінні ці моделі за "національними особливостями" різних форм власності, ринком і державним регулюванням, капіталом і соціальністю, економічними та постекономічними аспектами. Щодо національних особливостей, то вони залежать від багатьох

факторів: рівня та характеру матеріально-технічної бази, історичних і геополітичних умов формування політичного устрою, національних і соціально-культурних особливостей країни, впливу тих або інших соціально-політичних сил тощо. Реально може домінувати і якийсь аспект одного параметра.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Серед додаткових об'єктивних критеріїв типологізації економічних систем, які дають можливість більш повно охарактеризувати їх типи і моделі, виділяють: співвідношення міського і сільського населення; співвідношення джерел ВВП (переважно сировинного направлення, переважно аграрного направлення, переважно промислового направлення тощо); питома вага військових витрат у ВВП (ступінь мілітаризації економічної системи); ступінь самодостатності в економічному розвитку (питома вага власного капіталу у структурі джерел фінансування); структура суспільного виробництва, зокрема співвідношення галузей і секторів народного господарства.

2. Ідеї створення змішаної економіки з'явилися на межі XIX та XX ст. і одержали з часом широке визнання, оскільки втілювали реальні зміни соціально-економічного життя, особливо посилені в післявоєнний період. Ці зміни виявилися як ускладнення форм взаємодії ринку та державного регулювання економіки, частки підприємництва та процесу соціалізації, а також у більш помітному проникненні в структуру суспільних систем постіндустріальних (постекономічних) засад.

Сам термін "змішана економіка" не має однозначного тлумачення, його початкове, найбільш поширене трактування наголошує на сполученні різних секторів економіки (приватного й державного) та багатоманітності форм власності. Інша позиція щодо пояснення цього терміна одержала імпульс від кейнсіанства та висуває на перший план проблему сполучення ринку, ринкового механізму та державного регулювання. Третя позиція, ініційована різними соціал-реформістськими течіями, обґрунтовує сполучення в змішаній економіці капіталу приватного підприємництва

та соціальності, суспільних соціальних гарантій. Нарешті, ще одна позиція випливає з цивілізаційного підходу та спрямовується до проблеми співвідношення економічних та неекономічних засад у структурі сучасного суспільства. Усі ці пояснення змішаної економіки в сучасних умовах не суперечать одне одному, а виявляють наявність декількох ліній формоутворення сучасного типу розвиненої економіки та їх єдність. Змішана економіка постає як сполучення приватного та державного секторів економіки, ринку й державного регулювання, капіталістичних тенденцій та соціалізації життя, економічних і неекономічних засад.

Рис. 2.3. Типи економічних систем та їх характеристика

2.2.4. Перехідні економічні системи: зміст, риси, суперечності

Від локальних змін в економіці варто відрізняти загальні зміни, які характеризують перехід усієї системи економічних відносин в нову якість, коли перетворюються основні властивості та вихідні відносини системи або формується нова економічна система замість старої. В останньому випадку має місце перехід від однієї економічної та суспільно-політичної системи до іншої, якісно відмінної системи. Історія знає багато подібних прикладів. Феодальна система відносин протягом кількох століть болісно, через ряд соціальних революцій перетворювалася в капіталістичну, засновану на нових відносинах власності, коли на місце особистої залежності прийшли система особистої свободи виробників, громадянське суспільство. Перехід від колишньої системи до соціалістичної в Росії також мав характер всеосяжного перевороту в економіці та інших сферах суспільства.

Перехідна економіка – це перехідний стан від однієї економічної системи до іншої. У цьому випадку відбувається зміна основ цієї системи, в результаті чого радикально змінюється вся система. Із зазначеного випливають основні риси перехідної економіки та її відмінності від сформованих економічних систем.

По-перше, якщо економіка відтворюється на своїй власній економічній та інституційній основі, то перехідна покликана сформувати основу економічної системи. Поняття економічної системи належить до ключових в економічній теорії. Воно включає в себе перш за все форми господарських зв'язків або тип координації діяльності між суб'єктами економіки, що встановилися в економіці. Найчастіше до основи відносять також притаманний системі панівний тип власності та інститутів, що забезпечують її функціонування. Коли ці елементи економічної системи сформовані, то можна говорити про завершення перехідного стану економіки і про початок стадії розвитку на власній основі.

По-друге, властивістю перехідної економіки є її багатоукладність. Економічний устрій – це особливий тип економічних відносин, що існує поряд з іншими відносинами. У

будь-якій економіці, зокрема й розвиненій, існують різні типи економічних відносин (уклади), що характеризуються різними формами власності, інтересами, способами ведення господарства. Наприклад, сучасна економіка Заходу характеризується великою кількістю малих підприємств, що мають джерелом свого функціонування і розвитку власну працю їх власників. Однак цей прошарок виробників існує на базі панівного типу координації і капіталістичних форм власності. Інша річ перехідна економіка, багатоукладність тут присутня як елемент основи. У перехідній економіці існують і стара, і нова основи та ще тільки формується нова система зв'язків.

По-третє, перехідну економіку характеризує нестійкість розвитку як її внутрішня властивість. Стабільних перехідних економік не існує через те, що відбуваються постійні зміни старих відносин за відсутності нових інститутів, норм і правил, виникають нові відносини, у яких беруть участь нові економічні суб'єкти; відбувається зіткнення старих і нових економічних інтересів. У зв'язку з цим тенденція до постійного загострення економічних, соціальних і політичних відносин – внутрішня властивість перехідних економік. Усе це вимагає створення особливих способів підтримки стабільності та усунення екстремальних умов, що сприяють порушенням в економіці.

По-четверте, відносна тривалість перетворень у перехідній економіці. Вона пояснюється не тільки складністю і суперечливістю процесів. Це насамперед наслідок природних факторів, що не залежать від політичної влади: відомої інерційності колишніх підходів, неможливості одноразово змінити технологічний базис, замінити кадри, змінити структуру народного господарства, створити нові політичні й економічні інститути. Усе це вимагає створення для всього періоду перехідної економіки особливого механізму узгодження інтересів, а також державної підтримки тих суб'єктів економіки, які опинилися в скрутному становищі внаслідок незалежних від них причин.

За формою перехідна економіка має загальні риси зі змішаною економікою. І в першому, і в другому випадках у рамках однієї економіки має місце з'єднання різнорідних елементів: ринку

та державного регулювання, капіталістичних форм і процесів соціальної орієнтації та ін. Однак за цим криється якісна розбіжність у типах економік. Змішана економіка – це характеристика сучасної економічної системи, «нової економіки» як цілісності, що відтворює на основі єдності ринкової системи, державного регулювання та соціальної стійкості. Інша справа – перехідна економіка.

Перехідна економіка – це не те, що відтворює на своїй основі економічна система, а перехід від однієї системи до іншої. Нестійкість, мінливість відрізняє її від сформованої змішаної економіки. Хоча в перехідній економіці і повинен постійно підтримуватися стан рівноваги, однак не як властивість відтворення системи на власній основі, а як засіб усунення самої перехідної економіки в міру вирішення її історичних завдань. Перехідна економіка, незважаючи на її тривалість, охоплює обмежений період часу, а змішана сучасна економіка – це постійний стан розвинених економічних систем кінця XX ст. – початку XXI ст.

2.2.5. Відносини власності в економічній системі суспільства

Економічні відносини – це відносини, які виникають між членами суспільства у процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних і нематеріальних благ. Економічні відносини поділяють на техніко-економічні, організаційно-економічні та соціально-економічні.

Соціально-економічні відносини – це насамперед відносини власності в економічному значенні цього поняття.

Відносини власності визначають головне в економічній системі – спосіб поєднання працівника з засобами виробництва.

Крім того, відносини власності зумовлюють історичну специфіку економічної системи, її соціальну структуру, систему влади.

Отже, соціально-економічні відносини, основою яких є відносини власності, займають визначальне місце у структурі економічних відносин та в економічній системі взагалі, виконуючи в ній системоутворюючу функцію.

Власність – це економічні відносини між людьми з приводу привласнення засобів виробництва, робочої сили, предметів споживання, послуг, об'єктів інтелектуальної власності в усіх сферах суспільного виробництва.

В економічній системі власність визначає:

– суспільний спосіб поєднання робочої сили із засобами виробництва;

– специфічність дій економічних законів певної економічної системи;

– цілі та мотиви виробництва;

– характер розподілу і споживання створеного продукту;

– класову і соціальну структуру суспільства;

– панівну систему політичної та економічної влади.

Розрізняють економічне та юридичне трактування власності.

З економічної точки зору власність відображає, з одного боку, відносини між людьми з приводу присвоєння засобів і результатів, а з іншого – спосіб поєднання робочої сили із засобами виробництва.

Економічна власність має:

а) кількісний аспект власності – означає певну сукупність матеріальних благ, різноманітних об'єктів власності, зокрема об'єктів інтелектуальної власності.

Залежно від того, в чиїх руках вони зосереджуються (феодал, капіталіст), формується відповідний суспільний спосіб виробництва;

б) якісний аспект власності – виражає систему виробничих відносин між людьми щодо привласнення об'єктів власності в усіх сферах суспільного відтворення.

Вираженням цієї власності є такі економічні категорії – вартість, ціна, податок, прибуток та ін.

Економічна власність тісно пов'язана з юридичною.

З юридичної точки зору власність характеризує майнові відносини фізичних і юридичних осіб щодо привласнення, володіння та використання ними різних цінностей (матеріальних, духовних).

Зазначені відносини закріплюються системою чинного законодавства кожної країни, а також міжнародними правовими нормами.

Юридична власність – загальна умова виробництва, вияв волі певного класу і правове оформлення цієї волі в юридичних актах і нормах, у праві власності.

Найважливішими категоріями юридичної власності є:

а) володіння – право виключного фізичного контролю над об'єктом власності (продавати, дарувати, здавати в оренду);

б) використання;

в) розпорядження– це комплекс заходів, які дозволяють відчужувати об'єкти власності: продавати, закладати, дарувати, передавати спадково.

Поняття власності проявляється в її об'єктах і суб'єктах.

Об'єктами власності є матеріальні блага (засоби виробництва), національне багатство в цілому, навколишня природа.

Об'єктами державної власності є земля, її надра, води, ліси. Державі належать основні засоби виробництва в промисловості, с/г, будівництві, засоби транспорту і зв'язку, комунальні та інші господарства, основний міський житловий фонд, а також інше майно, необхідне для здійснення завдань держави.

Об'єктами кооперативної власності є засоби виробництва і майно, необхідне для здійснення кооперативних статутних завдань, кінцевий результат функціонування кооперативів.

Об'єктами індивідуальної власності є матеріальні блага для функціонування виробничої і невиробничої сфери, особистого підсобного господарства, тобто засоби виробництва для ведення індивідуального, партнерського і колективного виробництва, а також предмети споживання, житло, одяг, побутові речі.

Отже, об'єктами власності є засоби виробництва в усіх галузях народного господарства; природні ресурси; предмети особистого споживання та домашнього вжитку; гроші, цінні папери, дорогоцінні метали та вироби з них; інтелектуальна власність, тобто духовно-інтелектуальні, інформаційні ресурси та продукти (твори літератури і мистецтва, досягнення науки і

техніки, відкриття, винаходи, ноу-хау, інформація, комп'ютерні програми, технології тощо); культурні та історичні цінності; робоча сила.

Суб'єктами власності є носії відносин власності. Головним носієм цих відносин виступає працівник як господар своєї держави і власник свого капіталу. У цілому суб'єктами власності в Україні є народ України, громадянин України, юридичні особи, держава, іноземні носії власності.

Отже, суб'єктами власності є окрема особа (індивідуум) – людина як носій майнових і немайнових прав та обов'язків; юридичні особи – організації, підприємства, установи, об'єднання осіб усіх організаційно-правових форм; держава в особі органів державного управління, муніципалітети (органи місцевого управління та самоврядування); декілька держав або всі держави планети.

Історичні форми власності:

– первіснообщинна;

– рабовласницька;

– феодальна;

– капіталістична.

Існує два типи власності: приватна і суспільна.

Приватна власність – це такий тип власності, коли виключне право на володіння, користування і розпорядження об'єктом власності та отримання доходу належить приватній (фізичній чи юридичній) особі.

Приватний тип власності виступає як сукупність індивідуально-трудової (одноосібної, сімейної) та індивідуальної з використанням найманої праці, партнерської і корпоративної форм власності.

Суспільна власність означає спільне привласнення засобів виробництва і його результатів. Суб'єкти суспільної власності пов'язані один з одним як рівноправні співвласники.

Суспільна власність існує у двох формах:

1) державній (загальнодержавна, муніципальна – комунальна);

2) і колективній (власність колективу підприємства, кооперативна власність, власність громадських організацій, власність релігійних і культових організацій).

Змішана власність поєднує різні форми власності: державно-приватна; державно-кооперативна; державно-колективна; приватно-колективна; спільна із залученням іноземного капіталу; комбінована; інші види.

Роздержавлення – це комплекс заходів, спрямованих на усунення монополії держави на власність, скорочення державного сектору і утворення багатоукладної економіки, посилення процесів саморегулювання економіки.

Приватизація – це процес передачі власності від юридичної особи (держава, міськрада і т д.) фізичній особі або групі осіб.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Економічна теорія. Політекономія: підручник / за ред. В. Д. Базилевича. К.: Знання-Прес, 2001. 581 с.

Право власності визначається ще з часів римського права трьома основними правочинностями:

– володіння;

– користування;

– розпорядження.

Англійським юристом А. Оноре запропонована система прав власності, яка складається з 11 елементів:

– право володіння;

– право користування;

– право управління (право вирішувати, хто і як забезпечуватиме використання благ);

– право на дохід (право володіння результатами використання благ);

– право власника на капітальну вартість (право на використання, споживання, зміну чи знищення блага);

– право на безпеку (право на захист від експропріації або від пошкодження в навколишньому середовищі);

– право на передачу благ у спадок; право на безстроковість володіння благом; заборона на використання шкідливим способом;

– право на відповідальність (можливість стягнення блага на сплату боргу);

– “зворотний” характер прав власності, тобто повернення переданих кому-небудь правочинностей після закінчення терміну угоди або достроково у випадку порушення умов тощо.

2. У розвинених країнах, які перебувають на стадії пост-ідустріального розвитку, спостерігаються такі тенденції в розвитку відносин власності:

– подальше розширення плюралізму форм власності;

– значне розширення змішаних і комбінованих форм власності;

– посилення процесів демократизації і соціалізації відносин власності;

– прогресивна зміна структури об’єктів власності.

3. Підходи до трактування власності:

Економічне трактування власності	**Юридичне трактування власності**
Власність відображає, з одного боку, відносини між людьми з приводу присвоєння засобів і результатів, а з іншого – спосіб поєднання робочої сили із засобами виробництва	Власність характеризує майнові відносини фізичних і юридичних осіб щодо привласнення, володіння та використання ними різних цінностей (матеріальних, духовних). Зазначені відносини закріплюються системою чинного законодавства кожної країни, а також міжнародними правовими нормами

4. Суб’єкти та об’єкти власності:

Суб’єкти власності	**Об’єкти власності**
Окрема особа (індивідуум) – людина як носій майнових і немайнових прав та обов’язків; юридичні особи – організації, підприємства, установи, об’єднання осіб усіх організаційно-правових форм; держава в особі органів державного управління,	Засоби виробництва в усіх галузях народного господарства; природні ресурси; предмети особистого споживання та домашнього вжитку; гроші, цінні папери, дорогоцінні метали та вироби з них; інтелектуальна власність, тобто духовно-інте-

муніципалітети (органи місцевого управління та самоврядування); декілька держав або всі держави планети	лектуальні, інформаційні ресурси та продукти (твори літератури і мистецтва, досягнення науки і техніки, відкриття, винаходи, ноу-хау, інформація, комп'ютерні програми, технології тощо); культурні та історичні цінності; робоча сила

2.2.6. Специфікація прав власності. Теорема Р. Коуза

У будь-якій господарській системі у відносинах між суб'єктами важливе значення має специфікація прав власності, в теорії транзитивної економіки цьому приділяється особлива увага, тому що в розглянутому переході від командної системи господарювання до ринкової уявлення щодо того, кому мають належати ці права, відрізняються.

Права власності є певним регулятором господарської діяльності економічних суб'єктів, визначаючи їх права і обов'язки. На основі цих суджень Р. Коуз надає праву власності вирішальну роль у господарських системах, формулюючи свою відому теорему.

Якщо права власності всіх сторін ретельно визначені, а трансакційні витрати дорівнюють нулю, кінцевий результат (максимізує цінність виробництва) не залежить від змін у розподілі прав власності (якщо відволіктися від ефекту доходу).

Але в перехідній економіці жодне з припущень Коуза не виконується. У плановій економіці майже всім «пучком» прав володіла держава і все законодавство було підлаштовано під державну власність і відкидало існування приватної (на засоби виробництва). У ринковій системі основна роль відводиться приватній власності при невеликій частці державної. Тому специфікація прав власності у перехідний період залишає бажати кращого, але ця проблема суто юридична і може бути вирішеною порівняно швидко за наявності кваліфікованих фахівців. Трансакційні витрати, що досягали величезних розмірів у плановій економіці, не знижуються в перехідній економіці внаслідок

розвалу колишніх вертикальних зв'язків. Усе це дозволяє зробити висновок, що якщо трансакційні витрати великі, а права власності слабоспецифіковані, то розподіл ресурсів (а отже, структура і ефективність виробництва) буде істотно залежати від розподілу прав власності.

"У тих випадках, коли майнові права обмежені або визначені не чітко, вони загрожують колосальною економічною несправедливістю". У перехідній економіці, як відомо, відбувається перерозподіл прав власності між державою та приватними особами за допомогою приватизації державних структур. Передбачається, що, змінивши власників власності, можна істотно вплинути на структуру виробництва та ефективність виробництва.

Тепер розглянемо специфіку власності в перехідній економіці.

Що ж відрізняє відносини і права власності в перехідній економіці від «звичайних» ринкових економік розвинених країн?

По-перше, відносини мають не постійний характер. Надзвичайна рухливість власності, коли підприємства переходять з "рук в руки", дозволяє зробити висновок про немаксимальні ефективності фірм, що ставлять у перехідний період абсолютно інші цілі, ніж фірми в ринковій економіці, а саме: виживання, підтримання "на плаву", збереження кваліфікованих кадрів.

По-друге, права власності слабоспецифіковані. Це характерно і для економічної, і для інституційної, і для правової специфікацій. У Західній Європі прообразом правової системи було римське право на власність, основою якого є право володіти, користуватися і розпоряджатися.

По-третє, генезис (переродження) нових відносин і прав власності відбувається в умовах збереження інертності в господарській, інституційній та правовій сферах. Не варто перебільшувати швидкість трансформації, тому що при тривалому існуванні старих товариств кілька поколінь сприймають їх як природні й потребують перенавчання для того, щоб пристосуватися до нових умов.

По-четверте, наявність якісних, принципових змін у відносинах власності і прав обумовлює істотно більшу, ніж у стабільній економіці, роль інституційних, політичних та інших

вольових чинників у динаміці власності і типовість розриву форм і змісту власності.

Теорема Коуза

Аналіз проблеми соціальних витрат привів Р. Коуза до висновку, що проблема зовнішніх ефектів має двосторонній характер, і це дозволило йому сформулювати твердження, яке Дж. Стіглер назвав «теоремою Коуза».

Порівняння системи ціноутворення, що включає відповідальність за збиток від негативних зовнішніх ефектів, з системою ціноутворення, коли такої відповідальності немає, привело Р. Коуза до висновку про те, що якщо сторони можуть домовитися самі, а витрати таких переговорів невеликі, то в обох випадках в умовах досконалої конкуренції досягається результат, що максимізував цінність виробництва.

Р. Коуз наводить приклад землеробської ферми і ранчо, що займається скотарством: землероб вирощує пшеницю, а скотар розводить худобу, яка періодично з'їдає посіви на сусідніх землях. Тут присутній негативний зовнішній ефект. Якщо скотар несе відповідальність за збиток, можливі два варіанти: «або скотар заплатить фермерові за необробку землі, або він вирішить сам орендувати землю, заплативши землевласникові трохи більше, ніж платить фермер (якщо фермер сам орендував землю), але кінцевий результат буде таким самим і означатиме максимізацію цінності виробництва». Якщо немає відповідальності за збиток, розміщення ресурсів виявиться таким, як і раніше, але тепер платежі здійснюватиме фермер. Проте "кінцевий результат (який максимізував цінність виробництва) не залежить від правової позиції, якщо передбачається, що цінова програма працює без витрат". При нульових трансакційних витратах і у фермера, і у скотаря будуть економічні стимули для збільшення цінності виробництва, оскільки кожний отримає свою частку в прирості доходу. Таким чином, ефективний з суспільної точки зору результат може бути досягнутий без втручання держави і незалежно від первинного розподілу прав власності. Дж. Стіглер запропонував лаконічне формулювання теореми: "... в умовах довершеної конкуренції приватні і соціальні витрати рівні".

У другій половині XX ст. у зв'язку з початком становлення у США та інших найбільш високорозвинених країнах постіндустріального суспільства, зміни структури виробництва та структури зайнятості зростає роль та значення сфери послуг, зокрема інформаційних. У зв'язку з цим виникає необхідність встановлення прав власності для створення ринків, на яких об'єктами є такі, що фізично не спостерігаються або майже не спостерігаються.

Необхідність встановлення прав власності для створення таких ринків теоретично була обґрунтована Р. Коузом у статтях "Проблема соціальних витрат" та "Замітки до проблеми соціальних витрат", у яких він прагнув спростувати панівну в економічній науці концепцію, яка здавалась абсолютно істинною, де тільки можна відшукувати так звані «провали ринку» та закликати до державного втручання для їх подолання.

Треба зазначити, що теорема присвячена проблемі зовнішніх ефектів (екстерналій). Так називають побічні наслідки будь-якої діяльності, що стосуються не безпосередніх її учасників, а третіх осіб.

Наукові дослідження показали:

– по-перше, висновки Р. Коуза правильні для обмеженої кількості учасників операції (два-три), оскільки при зростанні чисельності учасників збільшуються трансакційні витрати, і передумова про їх нульове значення стає некоректною. Крім того, витрати на проведення переговорів стають настільки високими, що можуть переважити вигоди від цих переговорів. Наприклад, забруднення навколишнього середовища зачіпає мільйони людей, переговори супроводжувалися б величезними витратами, а отже, необхідний політичний спосіб узгодження інтересів;

– по-друге, джерела негативних зовнішніх ефектів і характер збитку повинні легко визначатися власниками ресурсів для того, щоб легально запобігти збитку. Проте не завжди зрозуміло, хто створює шкідливий ефект. Зовнішні ефекти з великою кількістю джерел важко усунути, а приватні переговори не допоможуть досягти ефективності, оскільки цьому перешкоджають інформаційна, правова невизначеність і внутрішні труднощі

переговорів. У цілому зовнішні ефекти плюс високі трансакційні витрати ведуть до неспроможності ринку, тобто неможливості інтернаціоналізації зовнішнього ефекту з мінімальними витратами за допомогою механізму цін.

У примітивних суспільствах навіть найпростіший обмін мав особовий характер, передбачав тісну мережу довгострокових неформальних стосунків між учасниками. Лише так можна було уникнути небезпек опортуністичної поведінки. Але у міру вдосконалення юридичних та організаційних інструментів, які контролюють хід виконання контрактів, порівняно прості угоди набули безособового та формалізованого характеру. Одночасно до складних, взаємних контрактів потрапляли все складніші угоди, які раніше були взагалі неможливі через недозволено високі трансакційні витрати. Такі результати дає аналіз, збагачений поняттями прав власності, трансакційних витрат та контрактних відносин.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. З теореми Коуза випливає декілька важливих теоретичних і практичних висновків.

По-перше, вона розкриває економічний сенс прав власності.

Згідно з Коузом екстерналії (тобто розбіжності між приватними і соціальними витратами і вигодами) з'являються лише тоді, коли права власності розмиті. Коли ці права визначені чітко, тоді всі екстерналії «інтернаціоналізуються» (зовнішні витрати стають внутрішніми). Не випадково основою конфліктів у зв'язку із зовнішніми ефектами є ресурси, які з категорії необмежених переміщуються в категорію рідкісних (вода, повітря) і на які до цього прав власності в принципі не існувало.

По-друге, теорема Коуза знімає з ринків звинувачення в «провалах». Шлях до подолання екстерналій лежить через створення нових прав власності в тих сферах, де вони були нечітко визначені. Тому зовнішні ефекти і їх негативні наслідки породжуються дефектним законодавством; якщо хто тут і «провалюється», так це держава. Теорема Коуза, по суті, знімає стандартні звинувачення в

руйнуванні навколишнього середовища, що висуваються проти ринку і приватної власності. З неї випливає зворотний висновок – до деградації зовнішнього середовища веде не надмірний, а недостатній розвиток приватної власності.

По-третє, теорема Коуза виявляє основне значення трансакційних витрат.

Коли вони позитивні, розподіл прав власності перестає бути нейтральним чинником і починає впливати на ефективність і структуру виробництва.

По-четверте, теорема Коуза показує, що посилання на зовнішні ефекти – недостатня підстава для державного втручання. У разі низьких трансакційних витрат воно зайве, у разі високих – далеко не завжди економічно виправдане. Адже дії держави самі пов'язані з позитивними трансакційними витратами, а результат лікування цілком може бути гіршим самої хвороби.

Запитання та завдання для контролю

1. Що являє собою економічна система?
2. Яка ознака економічної системи є визначальною з погляду досягнення головної мети її функціонування?
3. Охарактеризуйте складові системи економічних відносин.
4. Через які відносини відбувається процес техніко-економічних та організаційно-економічних відносин?
5. За якими ознаками відбувається класифікація економічних систем?
6. Назвіть та дайте характеристку типам економічних систем.
7. Чому змішана економічна система є адекватною формою функціонування сучасних розвинених країн світу?
8. Розкрийте сутність власності як економічної категорії. У чому її відмінність від власності як юридичної категорії?
9. Опишіть об'єкти та суб'єкти власності.
10. Розкрийте сутність категорії володіння, користування, розпорядження.
11. Охарактеризуйте функції власності.

12. Охарактеризуйте юридичні, соціальні, політичні та психологічні аспекти власності.

13. Які існують форми власності?

14. Які форми власності переважають у сучасних економічних умовах?

15. Проблеми формування правовласницького середовища в Україні.

Термінологічний словник

Господарський механізм – система основних форм, методів і важелів використання економічних законів, вирішення суперечностей суспільного способу виробництва, реалізації власності, а також всебічного розвитку людини й узгодження її інтересів з інтересами колективу, класу, суспільства.

Економічні відносини – це відносини між людьми з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних та нематеріальних благ.

Економічна система – це сукупність взаємопов'язаних і відповідним чином упорядкованих елементів економіки, що утворюють певну цілісність, економічну структуру суспільства, яка має загальну мету.

Економічна формація – характеризує суспільне виробництво на певній стадії його розвитку, тобто це специфічне формоутворення, яке характеризується певною цілісністю і системністю.

Перехідна економіка – це перехідний стан від однієї економічної системи до іншої економічної системи.

Продуктивні сили – це сукупність засобів виробництва, працівників з їхніми фізичними і розумовими здібностями, науки, технологій, інформації, методів організації та управління виробництвом, що забезпечують створення матеріальних і духовних благ, необхідних для задоволення потреб людей.

Ринкова економічна система (економіка капіталізму вільної конкуренції) – характеризується пануванням приватної власності на економічні ресурси, передбачає функціонування великої кількості діючих виробників і покупців товарів, свободу

вибору підприємницької діяльності, особисту свободу всіх економічних суб'єктів, однаковий доступ їх до ресурсів, науково-технічних досягнень, інформації.

Організаційно-економічні відносини – безпосередньо пов'язані з продуктивними силами. Вони виникають з приводу трудової діяльності, кооперації праці, обміну засобами виробництва тощо.

Соціально-економічні відносини – зумовлюють систему зв'язків «людина – людина». До них належать закономірності розвитку відносин власності (передусім на засоби виробництва), тісно пов'язаних з ними розподілу і відтворення суспільного виробництва в цілому як економічного кругообігу, який відбувається через виробництво, розподіл, обмін і споживання продуктів і послуг.

Техніко-економічні відносини – це відносини між людьми з приводу створення та використання ними знарядь та предметів праці у процесі виробництва, за допомогою яких вони впливають на сили природи і виробляють необхідні життєві блага.

Традиційна економічна система – характеризується багатоукладністю економіки, збереженням натурально-общинних форм господарювання, відсталою технікою, широким застосуванням ручної праці, нерозвиненою інфраструктурою, найпростішими формами організації праці і виробництва, бідністю населення.

Економічні відносини – це відносини, які виникають між членами суспільства у процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних і нематеріальних благ.

Соціально-економічні відносини – це насамперед відносини власності в економічному значенні цього поняття.

Власність – це економічні відносини між людьми з приводу привласнення засобів виробництва, робочої сили предметів споживання, послуг, об'єктів інтелектуальної власності в усіх сферах суспільного виробництва.

Юридична власність – загальна умова виробництва, вияв волі певного класу і правове оформлення цієї волі в юридичних актах і нормах, у праві власності.

Володіння – право виключного фізичного контролю над об'єктом власності (продавати, дарувати, здавати в оренду).

Розпорядження – це комплекс заходів, які дозволяють відчужувати об'єкти власності: продавати, закладати, дарувати, передавати спадково.

Приватна власність – це такий тип власності, коли виключне право на володіння, користування і розпорядження об'єктом власності та отримання доходу належить приватній (фізичній чи юридичній) особі.

Суспільна власність – означає спільне привласнення засобів виробництва і його результатів.

Змішана власність – поєднує різні форми власності: державно-приватну; державно-кооперативну; державно-колективну; приватно-колективну; спільну із залученням іноземного капіталу; комбіновану; інші види.

Роздержавлення – це комплекс заходів, спрямованих на усунення монополії держави на власність, скорочення державного сектору і утворення багатоукладної економіки, посилення процесів саморегулювання економіки.

Приватизація – це процес передачі власності від юридичної особи (держава, міськрада та ін.) фізичній особі або групі осіб.

Інтелектуальна власність – це відносини належності, володіння, розпоряджання та використання (у їх юридичному та економічному змісті) продуктів інтелектуальної діяльності.

Контрольні тестові завдання

1. Який тип економічної системи є логічно зайвим у поданій класифікації:

а) натуральна економіка;

б) командна економіка;

в) традиційна економіка;

г) ринкова економіка.

2. Яка економічна система функціонує на основі переважно адміністративних рішень та наказів вищих органів управління:

а) традиційна економіка;

б) командна економіка;

в) ринкова економіка;

г) змішана економіка.

3. Яка економічна система заснована на поєднанні ринкового механізму та державного регулювання економічних процесів:

а) традиційна економіка;

б) командна економіка;

в) ринкова економіка;

г) змішана економіка.

4. Що з наступного не є ознаками ринкової економіки:

а) приватна власність;

б) конкуренція;

в) суспільний інтерес як основний мотив поведінки;

г) обмежена роль держави.

5. Особливістю командної економіки є:

а) директивне визначення державою основних параметрів діяльності підприємств;

б) планування господарської діяльності підприємствами;

в) державне регулювання економіки;

г) індикативне планування державою економічних показників.

6. Категоріями власності є:

а) виробництво, розподіл, обмін, споживання;

б) володіння, користування, розпорядження, дарування;

в) привласнення, володіння, користування, відчуження;

г) володіння, користування, розпорядження;

д) володіння, користування, розпорядження, споживання.

7. Власність як юридична категорія – це:

а) відносини між людьми з приводу використання результатів праці;

б) відносини між людьми з приводу привласнення об’єктів власності лише на етапі розподілу;

в) відносини між людьми з приводу привласнення об’єктів власності в усіх сферах суспільного виробництва:

г) загальна умова виробництва, правове оформлення права власності;

д) відносини між людьми з приводу привласнення об’єктів власності лише на етапі споживання.

8. Власність як економічна категорія – це:

а) право володіння об’єктами власності;

б) відносини між людьми з приводу використання результатів праці;

в) відносини між людьми з приводу привласнення об’єктів власності в усіх сферах суспільного виробництва;

г) відносини між людьми з приводу привласнення об’єктів власності лише на етапі розподілу;

д) відносини між людьми з приводу привласнення об’єктів власності лише на етапі споживання.

9. Володіння – це:

а) відносини між суб’єктами власності, пов’язані з наявністю в них об’єктів присвоєння;

б) безпосереднє споживання результатів виробництва, одержаних через наявність об’єктів власності;

в) відносини між суб’єктами власності, пов’язані з можливістю визначення долі об’єктів власності;

г) відносини між суб’єктами власності, пов’язані з виробничим та особистим використанням об’єктів власності;

д) немає правильної відповіді.

10. Користування – це:

а) відносини між суб’єктами власності, пов’язані з наявністю в них об’єктів присвоєння;

б) безпосереднє споживання результатів виробництва, одержаних через наявність об’єктів власності;

в) відносини між суб’єктами власності, пов’язані з можливістю визначення долі об’єктів власності;

г) відносини між суб’єктами власності, пов’язані з виробничим та особистим використанням об’єктів власності;

д) немає правильної відповіді.

2.3. Ринок: його сутність, функції та механізм функціонування

2.3.1. Ринок як економічна категорія.

2.3.2. Функції ринку.

2.3.3. Класифікація ринків та їхня структура.

2.3.4. Ринковий механізм і його елементи.

2.3.5. Попит і пропонування та їхня взаємодія.

2.3.6. Взаємодія попиту і пропозиції та встановлення ринкової рівноваги.

2.3.1. Ринок як економічна категорія

У результаті виникнення суспільного поділу праці, приватної власності на засоби виробництва й економічного відокремлення товаровиробників суспільне виробництво набуває товарної форми. Економіка, в якій товарно-грошові відносини є пануючими, отримала назву “ринкової економіки”. Основим елементом конструкції “ринкова економіка” є ринок.

Ринок – це обов’язковий компонент товарного господарства: без товарного виробництва немає ринку, без ринку немає товарного виробництва.

Об’єктивна необхідність ринку викликана тими ж причинами, які обумовили потребу в існуванні товарного виробництва, а саме: розвинений суспільний поділ праці; економічна відокремленість ринкових суб’єктів, що обумовлена наявністю різних форм власності, тісний зв’язок зі світовою економікою через зовнішню торгівлю, потреба виходу національної економіки на світовий економічний простір для її подальшого економічного зростання.

Поняття “ринок” багатогранне. З давніх часів ринок визначали як місце (ринкова площа), де здійснюється купівля або продаж товарів. Ось чому у багатьох слово “ринок” асоціюється з базаром – місцем обміну вироблених благ.

З’явився ринок ще у період розкладу первісного суспільства, коли обмін між общинами ставав більш-менш регулярним та набував форми товарного обміну, що здійснювався в певному місці і в певний час.

Із розвитком ремесел та міст торгівля, ринкові відносини розширюються, за ринками закріплюються певні місця, ринкові площі. Таке розуміння ринку збереглося і до наших часів як одне зі значень слова.

У процесі поглиблення суспільного поділу праці і розвитку товарного виробництва поняття «ринок» набуває все більш складнішого тлумачення, що знаходить відображення у світовій економічній літературі.

Так, французький економіст-математик О. Курно вважає, що під терміном "ринок" варто розуміти не будь-яку ринкову площу, а в цілому будь-який район, де відносини покупців і продавців вільні, ціни легко й швидко вирівнюються. У цьому визначенні ринку зберігається його просторова характеристика, але вона не є вичерпною.

З подальшим розвитком товарного обміну, появою грошей, товарно-грошових відносин виникає можливість розриву купівлі-продажу в часі. У зв'язку з цим характеристика ринку тільки як місця торгівлі вже не відображає реальність, тому що формується нова структура суспільного виробництва – сфера обігу, яка характеризується відокремленням матеріальних і трудових ресурсів, затрат праці з метою виконання певних специфічних для обігу функцій.

У результаті виникає нове розуміння ринку як форми товарного й товарно-грошового обміну (обігу), яке отримало найбільше розповсюдження у вітчизняній економічній літературі.

З появою товару «робоча сила» ринок набуває загального характеру, все більше проникає в саме виробництво: купівля не тільки засобів виробництва, але і робочої сили стає умовою виробництва.

Відтворювальний аспект характеристики ринку надзвичайно важливий. Поняття «ринок» розширюється до розуміння його як елемента відтворення сукупного суспільного продукту, як форми реалізації, руху основних складових цього продукту.

Ринок розглядають також як тип господарських зв'язків між суб'єктами господарювання.

Існують два типи господарських зв'язків:

1) натурально-речові;

2) товарні зв'язки, що здійснюються через ринок.

Характерними рисами останнього типу відносин у взаємній згоді сторін, що обмінюються, є еквівалентність обміну, вільний вибір партнерів, наявність конкуренції. Товарні (ринкові) зв'язки можливі тільки на основі вільної купівлі-продажу товарів і послуг. Для товарних відносин, що здійснюються через ринок, важливу роль відіграють не тільки прямі (виробництво – ринок – споживач), але й зворотні (споживач – ринок – виробництво) зв'язки. Теоретично доведено та світовим історичним досвідом підтверджено, що механізм зворотних зв'язків є неодмінною умовою стабільності й ефективності будь-якої економічної системи. Спроби замінити зворотні зв'язки адміністративним командуванням неминуче обертаються деформацією не тільки ринку, але і всієї економічної системи, виникненням глибоких диспропорцій, загального дефіциту, втратою економічними інтересами їх ролі як рушійної сили економічного розвитку.

Таким чином, ринок – це сукупність економічних відносин між покупцями і продавцями з приводу купівлі-продажу результатів діяльності або факторів виробництва, середовище опосередкування їхньої діяльності.

Усі розглянуті визначення ринку свідчать про різні етапи в історичному процесі пізнання ринку як економічного явища і розкривають різні аспекти цього явища. Україна визнана світовою спільнотою країною з ринковою економікою. Узагальнюючу характеристику ринку можна представити у вигляді такої схеми:

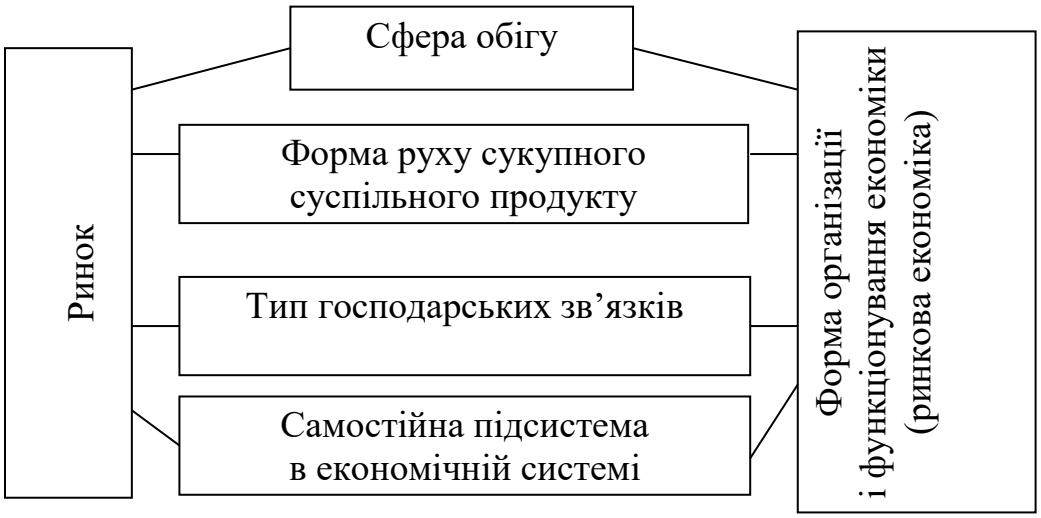

Рис. 2.4. Характеристика ринку

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Ринок – це економічна система, яка ґрунтується на трьох блоках: 1) свобода вибору – свобода підприємництва; 2) конкуренція і вільне ціноутворення; 3) право власності.

Найважливішими критеріями соціально-ринкового господарства є:

1) досягнення ефективного господарства, в якому із зростанням продуктивності праці знижуються ціни, підвищується реальна зарплата, через конкуренцію досягається соціалізація прогресу і прибутку;

2) оптимальне поєднання ринкової економіки та планового господарства, тобто регульована ринкова економіка.

Автор концепції «змішаної економіки» Е. Хансен стверджує, що держава добробуту (як елемент теорії «змішаної економіки») є передусім перерозподільником виробничого доходу та здійснює національне економічне планування.

Для ефективного функціонування ринку необхідні певні умови:

1) плюралізм форм власності та форм господарювання;

2) здатність суб’єктів підприємницької діяльності впливати на рівень цін;

3) розвинене антимонопольне законодавство;

4) розвинена система економічного та адміністративного регулювання економіки державою;

5) всебічна інформація про ринок:

6) конкурентна боротьба між різними суб’єктами підприємницької діяльності;

7) розгалужений комплекс об’єктів власності, які можуть стати об’єктом купівлі – продажу.

2. У світі існує кілька моделей ринку. Серед них слід виділити головні:

1) американська, при якій існує величезний внутрішній ринок, провідна роль належить монополіям, регулюються ті галузі економіки, які не підлягають регулюванню на основі вільної

конкуренції, залишковий принцип у соціальній політиці, невеликі податки, але соціальні витрати несуть самі громадяни;

2) канадська – більшу частину соціальних питань (освіта, медицина) бере на себе держава;

3) німецька – передбачає усунення перешкод вільної конкуренції, зростання кількості господарських одиниць і поглиблення суспільного поділу праці, «ринок для всіх», добробут для всіх, заохочення експорту, зайнятість населення, збільшення купівельної спроможності марки (тепер євро);

4) англійська – значна частка державної власності, державні закупки у великих розмірах, значні державні інвестиції, державний бюджет виконує функції концентрації попиту в руках держави;

5) шведська – особливу увагу приділяє регулюванню трудових відносин (тарифні ставки), державна власність ряду підприємств, високий рівень зайнятості населення (зокрема і через перекваліфікацію), сильна соціальна політика;

6) японська – основний суб'єкт – корпорація зі специфічною внутрішньою структурою, власник – юридична особа, представлена фізичними особами, які привласнюють дохід, трудові угоди, піднесення кваліфікації, дрібний і середній бізнес концентрується навколо корпорацій.

Україна не може копіювати якусь одну модель. До того ж треба врахувати особливості України.

3. Шляхи переходу до ринку:

1) еволюційний – поступове введення ринкових відносин (10–15 років);

2) прискорений або шокової терапії – вільні ціни на основні товари, максимально скорочується державний сектор, економіка відділяється від держави, мінімальна соціальна підтримка;

3) жорстке регулювання – поелементний, еволюційно-радикальний, поступовий перехід, державне регулювання цін і прибутків.

2.3.2. Функції ринку

Сутність ринку виражена в головних його економічних функціях. Основні з них такі: регулююча, стимулююча, розподільна та інтегруюча, санаційна, інформаційна та ціноутворювальна.

Регулююча функція ринку забезпечує постійність зв'язків між різними видами економічної діяльності, попитом і споживанням, встановлення пропорцій в економіці та безперервність процесу відтворення. Через конкуренцію ринкові відносини активно впливають на рівень витрат і виробництво будь-якого товару, науково-технічний прогрес, на задоволення платоспроможного попиту населення. Внаслідок дії закону вартості, закону попиту та пропозиції, інших законів ринкової економіки індивідуальна праця зводиться до суспільно необхідної праці та визначення цінності товару. Без конкуренції, еквівалентного обміну вартість не може бути визначена. Цей механізм сприяв вирівнюванню прибутків підприємців різних видів економічної діяльності виробництва, утворенню середньої норми прибутку, що досягається через перелив капіталів між видами економічної діяльності. Останнє, в свою чергу, є регулятором пропорцій в економіці.

У зв'язку з тим, що створена споживча вартість перетворюється на товар лише після визнання її суспільством (після продажу), можна зробити висновок, що споживач здійснює контроль над виробником. Якщо цього немає, то в суспільстві принижується роль ринку як регулятора, що призводить до наростання диспропорцій між попитом і пропозицією товарів, виникнення дефіциту як загальноекономічного явища.

Визначаючи важливість регулюючої функції ринку, не можна абсолютизувати її, як це інколи робиться.

У сучасних розвинених ринкових системах ринок регулюється також державою і товаровиробниками.

А це означає, що методи регулювання можуть бути також державними й недержавними. До перших належать:

а) економічні важелі – кредити, податки, ціни, які встановлює держава;

б) державні програми, правила укладання господарських договорів.

До других – різні угоди між товаровиробниками про ринки збуту, ціни, квоти тощо.

Стимулююча функція ринку полягає в тому, що вона сприяє заохоченню тих, хто найбільш раціонально використовує фактори виробництва для одержання найкращих кінцевих результатів, застосовуючи найновіші досягнення науки, техніки, організації, стимулювання праці та управління.

Якщо суб'єкти господарювання не прагнутимуть до постійного підвищення ефективності виробництва, їхні індивідуальні витрати виробництва будуть вищими, ніж суспільно необхідні, то вони будуть неконкурентоспроможними і стануть банкрутами.

А це означає, що ринок виконує й таку функцію, як *розподільча*.

У конкурентному середовищі ринкова ціна диференціює доходи товаровиробників, виявляє переможців і переможених. Для перших створюються умови для подальшого розвитку й процвітання, а для інших – постає питання про їхнє існування.

Відповідно відбувається і соціальне розшарування суспільства за доходами – на багатих і бідних.

Ринок об'єднує економіку в єдине ціле, розвиваючи систему горизонтальних і вертикальних зв'язків (підприємств, видів економічної діяльності, регіонів), у тому числі зовнішньоекономічних. У цьому виявляється *інтегруюча функція* ринку.

Функція санації (санаційна). Санація (від лат. – лікування, оздоровлення). Ринковий механізм, якийбазується на конкуренції, приводить до відбору серед суб'єктів господарювання найбільш ефективних учасників та очищує економіку від неефективних підприємств через їх банкрутство. У результаті селекції ринку через конкурентний механізм підвищується середній рівень ефективності економіки в цілому.

Функція інформування (інформаційна). Ринок – це своєрідний інформаційний механізм, який забезпечує отримання систематичних і повноцінних знань про економіку, без яких неможлива ефективна господарська діяльність. Джерелом

інформації про кон’юнктуру ринку слугують ціни, точніше їх динаміка, ставки банківського відсотка, рівень інфляції, валютний курс, а також рівень прибутковості різних напрямів економічної діяльності. Орієнтація на ці індикатори дає можливість коригувати господарську діяльність.

Ціноутворювальна функція ринку полягає в остаточному визначенні вартості товарів і послуг та їх реалізації, перетворенні продукту праці на товар.

2.3.3. Класифікація ринків та їх структура

Історичний аналіз ринку дозволяє виділити кілька його типів: нерозвинений, вільний, регульований і деформований ринки.

Нерозвинений ринок характеризується випадковістю ринкових відносин, товарним (бартерним) характером обміну. Але і тут ринок виконує усі свої функції.

Вільний (класичний) ринок має такі ознаки: безліч господарюючих суб’єктів вступають у ринкові відносини на ґрунті економічної конкуренції; цілковита свобода у виборі виду господарської діяльності, вирішення фундаментальних економічних проблем (що, як і для кого виробляти, за якою ціною продавати); необмежена свобода руху виробничих ресурсів – капіталу, праці, природних факторів і підприємницьких здібностей, їх цілковита мобільність; принцип раціональності господарювання, що неможливо без цілковитої інформованості про ринок; абсолютна однорідність однойменних товарів (стандартизований продукт); відсутність будь-якого суб’єктивного впливу на ціноутворення (ціни встановлюються стихійно у ході вільної конкуренції); цілковита незалежність у прийнятті господарських рішень; відсутність монополії і державного регулювання.

Вільний ринок сьогодні є і до певної міри був абстракцією. Ринок піддавався регульованому впливові, що особливо помітно за сучасних умов.

Регульований (цивілізований) ринок став результатом еволюції ринкової економіки, цивілізації і гуманізації суспільства,

адже вільний ринок поряд із незаперечними перевагами має і суттєві вади, передусім такі:

1) надмірна диференціація життєвого рівня;

2) небажані ефекти господарської діяльності (наприклад, забруднення довкілля), розвиток неадекватної суспільної поведінки окремих осіб (злочинність, алкоголізм, наркоманія тощо);

3) нездатність повністю забезпечити суспільні потреби (державне управління, оборона, захист неімущих і безробітних, освіта, охорона здоров'я тощо);

4) відсутність гарантій на працю, житло, вільний розвиток особи;

5) недостатня реалізація науково-технічних досягнень для фундаментальних досліджень у науці і техніці;

6) циклічність економічного розвитку, безробіття, інфляція і таке інше.

Тому перехід до регульованого (цивілізованого) ринку став певною мірою закономірним.

Регулювання ринку може здійснюватись двома способами:

1) через конкурентний механізм ціноутворення (через співвідношення попиту і пропозиції товарів і послуг);

2) через втручання в економічні процеси держави(податки, державні замовлення, соціальна допомога, інвестиції тощо).

Надмірне втручання держави у ринкові процеси призводить до деформації ринку. Найважливішим чинником деформації ринку є монополія – економічна чи державна. Отже, деформований ринок – це, передусім, монополізований ринок, для якого властиві такі ознаки:

1) незначна кількість виробників;

2) ринкова влада одного виробника (монополія) або одного покупця (монопсонія), яка виявляється у контролі над ціноутворенням;

3) утруднений доступ до виробничих ресурсів, обмеження конкуренції;

4) дефіцит інформації про ринок;

5) узгодження дій економічних суб'єктів.

Особливо значна деформація ринку відбувається за умов командно-адміністративної системи (державної монополії), що виявляється у такому: монополія державної власності; надмірна централізація розподілу виробничих ресурсів, товарів і послуг; відсутність самостійності у виробничій і комерційній діяльності; незбалансованість попиту і пропозиції, існування товарного дефіциту; централізоване суб'єктивне ціноутворення; порушення законів грошового обігу, існування бюджетного дефіциту; заміна товарно-грошових відносин товарним (бартерним) обміном; відсутність економічної свободи у вирішенні фундаментальних господарських питань (що, як і для кого виробляти, за якою ціною продавати); відсутність мотивації до праці, деформація економічних інтересів усіх суб'єктів ринкових відносин; розквіт тіньової економіки, нелегального ринку; розвал загальнонаціонального ринку; суб'єктивне (планове) регулювання економічної системи (політичне керівництво).

Щоб подолати ринкові деформації, безробіття, інфляцію, нестабільність, монополізм, суб'єктивне ціноутворення і управління, потрібно створити умови для функціонування регульованого, соціально орієнтованого ринку, про які уже згадувалось.

Структура ринку – це внутрішня побудова, розміщення, порядок окремих елементів ринку, їх питома вага в загальному обсязі ринку. Ознаками будь-якої структури є:

а) тісний взаємозв'язок між елементами;

б) певна постійність цих зв'язків;

в) цілісність, сукупність даних елементів.

Сукупність усіх ринків, розділених на окремі елементи на основі найрізноманітніших критеріїв, утворює систему ринків.

Найбільш поширеним у розгляді структури ринку з точки зору економічного призначення об'єктів ринкових відносин є:

– ринок предметів споживання та послуг;

– ринок засобів виробництва;

– ринок науково-технічної інформації;

– фінансовий ринок, валютний, праці (робочої сили).

Кожний із названих ринків різноманітний і, у свою чергу, поділяється на ринки взуття, косметики, швейних виробів,

молочних, хлібних, м'ясних, рибних товарів, що існують всередині ринку предметів споживання.

Ринки машин, верстатів, нафтопродуктів, металу, вугілля органічно входять до складу ринку засобів виробництва.

Ринки акцій, кредитних ресурсів є складовими фінансового ринку.

Ринок споживчих товарів і послуг є найважливішим компонентом товарного ринку. Невід'ємною рисою цивілізованого ринку, свідченням його стабільності й життєздатності є стан суспільного виробництва. Конкретним проявом останнього є рівновага попиту й пропозиції, насичення ринку споживчими товарами та послугами.

Ринок засобів виробництва. Реальний ринок неможливий без розвиненої торгівлі засобами виробництва. Вона сприятиме певній зацікавленості підприємств в ефективному використанні матеріально-технічних ресурсів, примусить вивчати та прогнозувати попит, динамічно перебудувати виробництво з урахуванням замовлень споживачів, приймати оперативні самостійні рішення при зміні кон'юнктури.

Ринок інтелектуальної власності та інформації. В умовах ринку кожне підприємство, щоб вижити, має підвищувати ефективність виробництва, а отже, і запроваджувати нову техніку, технологію, ноу-хау, що робить їх предметами купівлі-продажу. Це примушує науковців, винахідників, усіх, хто займається розробкою техніки, технології, удосконалювати та інтенсифікувати свою роботу, шукати нові науково-технічні рішення, забезпечувати їх конкурентоспроможність.

Ринок праці – це форма узгодження попиту на робочу силу з її пропозицією, досягнення в нормальних умовах порівняно стабільної рівноваги в цій сфері на основі державної політики, чинного законодавства та саморегулювання. Складовими ринку праці є працездатне населення, зайняте населення, а також та частина населення, яка тимчасово не працює, але не відкидає надію на це. Дієвим інструментом ринку робочої сили є біржі праці.

Невіддільним атрибутом ринку праці є безробіття. Нині у нас безробітними визнаються працездатні громадяни працездатного віку, які з причин, що не залежать від них, не мають заробітку (трудового доходу) через відсутність належної роботи, які зареєстровані в державній службі зайнятості і справді шукають роботу.

2.3.4. Ринковий механізм і його елементи

Будь-який ринок, незалежно від його конкретної форми, базується на трьох основних елементах: ціні, попиті та пропозиції, конкуренції.

Ціна – це мова ринку, його сигнальна система. Система цін у ринковій економіці відіграє роль основної організуючої сили. Ціна– це орієнтир для продавця (виробника) і покупця (споживача). Зростає ціна – це сигнал до розширення виробництва, падає – сигнал до скорочення. У ціні відображаються всі три підходи до встановлення вартості товару: гранична корисність, витрати виробництва, попит та пропозиція. У сучасних умовах економіка керується не тільки «невидимою рукою», але і державними важелями, однак регулююча роль ринку продовжує зберігатися, багато в чому визначаючи збалансованість народного господарства.

Конкуренція встановлює межі для реалізації покупцями і продавцями їхнього особистого інтересу. Вона передбачає свободу вступу економічних одиниць у будь-яку конкретну галузь і свободу виходу з неї.

Об’єктом конкуренції є ціна з її вихідним базисом – витратами виробництва, якістю продукту і дизайну. Конкуренція одночасно має і позитивні сторони:

1) вона сприяє розвитку науково-технічного прогресу, постійно змушуючи товаровиробника застосовувати кращі технології, раціонально використовувати ресурси;

2) вона швидко реагує на зміну попиту, веде до здешевлення витрат виробництва, гальмує зростання цін і призводить до їх зниження;

3) певним чином вирівнює норму прибутку на капітал і рівень заробітної плати у всіх галузях національної економіки.

До переліку негативних моментів можна зарахувати:

1) спричиняє певну нестабільність бізнесу, створює умови для безробіття, інфляції і банкрутства;

2) веде до диференціації доходів і створює умови для їхнього несправедливого розподілу;

3) її наслідком може бути надвиробництво товарів і недовантаження потужностей у періоди виробничих спадів.

Примітки та ілюстративний матеріал

Основна перевага конкурентної ринкової системи – це постійне стимулювання ефективності виробництва.

1. Ринкова економіка є такою формою організації господарської діяльність, коли взаємодія всіх суб'єктів господарювання і рішення з трьох основних проблем економіки (що, як і у кого виробляти) забезпечується через вплив ринку та його механізмів.

2. Відмінною рисою ринкової системи є здатність перелаштовуватися і пристосовуватися до змін внутрішніх та зовнішніх умов.

3. Ринкова система краще за інших пристосована для використання досягнень науково-технічного прогресу, інтенсифікації виробництва та, зрештою, задоволення потреб суспільства.

Недоліки ринку

У ринкового господарства є свої недоліки (недосконалості).

По-перше, функціонування ринкової системи ґрунтується на стихійній дії економічних регуляторів. Це нестійкість економіки, диспропорції, що неминуче виникають, усуваються не одразу. Відновлення рівноваги здійснюється часом через кризи та інші глибокі потрясіння.

По-друге, при безконтрольності ринкового середовища виникають монополізовані структури, що обмежують свободу конкуренції з її позитивними функціями, створюють невиправдані привілеї для обмеженого кола суб'єктів ринку.

По-третє, стихійно діючий механізм ринку не налаштовує економіку на задоволення багатьох суспільних потреб, внутрішньо не сприяє формуванню фондів, які задовольняють потреби суспільства, що пов'язані безпосередньо з бізнесом. Насамперед це формування соціальних трансфертів (пенсії, стипендії, посібники), підтримка охорони здоров'я, освіти, науки, мистецтва, культури, спорту багатьох інших соціально орієнтованих сфер.

По-четверте, ринок не забезпечує стабільну зайнятість працездатного населення Криму і гарантований трудовий дохід. Кожний змушений самостійно піклуватися про своє місце у суспільстві, що неминуче веде до соціального розшарування, тобто поділу на багатих і бідних, посилює соціальну напруженість. Ринкові відносини створюють сприятливі умови для негативних проявів, що породжують спекуляцію, корупцію, рекет, торгівлю наркотиками та інші антигромадські явища.

2.3.5. Попит і пропозиція та їх взаємодія

Щоб в Україні була побудована ринкова економіка, функціонував реальний ринок, який виконував би притаманні йому функції, мають бути відтворені передумови, випробувані світовою практикою: наявність суб'єктів ринкових відносин; еквівалентний обмін товарів; конкуренція; вільне ціноутворення; реальна інформація про ринок у його суб'єктів. Ці передумови є середовищем, у якому відтворюються ринкові відносини.

Закон вартості – об'єктивний економічний закон, що регулює зв'язки між виробниками, поділ і стимулювання суспільної праці в умовах товарного виробництва. А цим законом обмін товарами здійснюється на основі їх вартості, величина якої вимірюється суспільно необхідними витратами праці (робочим часом).

Це означає, що закон вартості є основою механізму ціноутворення, тобто ринкового механізму. Рух цін підкоряється закону вартості, вартість обов'язково виявляється у формі ціни. Але остання залежить не лише від вартості, а й від багатьох інших чинників, насамперед попиту на товар та його пропонування.

Попит – це представлена на ринку потреба в товарі при визначеній ціні на нього. Коли говоримо «попит», то маємо на увазі платоспроможний попит, його грошове забезпечення. Обсяг попиту на певний товар на ринку визначається кількістю товарів, яку покупці можуть купити при даних цінах і грошових доходах.

Пропозиція – можливість і бажання продавця (виробника) пропонувати свої товари для реалізації на ринку за певними цінами. Обсяг пропозиції – це кількість товару, яка є в продажу при даній ціні на нього. Попит і пропозиція є проявом конкуренції покупців та конкуренції продавців цього товару.

Як правило, під дією попиту й пропозиції ціна товару постійно відхиляється у той чи інший бік від вартості. Відхилення цін від вартості товару в умовах вільної конкуренції є необхідною умовою для дотримання рівноваги попиту і пропозиції, тобто рівноваги ринку такого товару. У цьому проявляється механізм дії або механізм реалізації закону вартості, що є законом ринкової рівноваги. Варто зазначити, що не лише попит та пропозиція визначають ціну товару, але й *ціна впливає на обсяги попиту і пропозиції.* Спочатку з'ясуємо, як ціна впливає на обсяг попиту.

При цьому треба врахувати, що попит, як і пропозиція, залежить від багатьох факторів, зокрема від ціни цього товару, цін на інші товари, грошових доходів покупців, нагромадженого багатства, смаків покупців, географічного середовища і клімату тощо. Зміна всіх названих факторів зумовлює зміну обсягу попиту – максимальної кількості товарів, які покупці готові придбати за цих умов протягом певного часу. Залежність обсягу попиту від факторів, які його визначають, у політичній економії називається функцією попиту.

Якщо всі названі фактори, крім ціни цього товару, залишаються сталими, тоді кожному рівню ціни відповідатиме певний обсяг попиту. Така залежність називається функцією попиту від ціни і зображується рівнянням:

$$q^d = f(p),$$

де q^d – обсяг попиту,

а p – рівень ціни.

Графічне зображення цієї функції – *крива попиту (D)* – подано на рис. 2.5.

Крива показує, що при зростанні ціни цього товару попит на нього зменшується, а при зниженні –зростає. Отже, обсяг попиту на товар перебуває в оберненій залежності від ціни на нього.

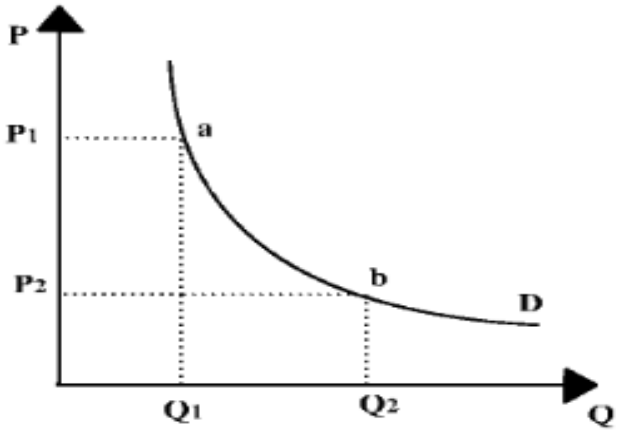

Рис. 2.5. Крива попиту

Обсяг пропозиції (q^S) визначається максимальною кількістю товарів, яку можуть запропонувати продавці при цій ціні, за умови сталості усіх інших факторів пропозиції за певний період. Залежність обсягу пропозиції від ціни називається функцією пропозиції від ціни: *S= f(p)*, її графічне зображення у вигляді кривої пропозиції *(S)* подано на рис. 2.6.

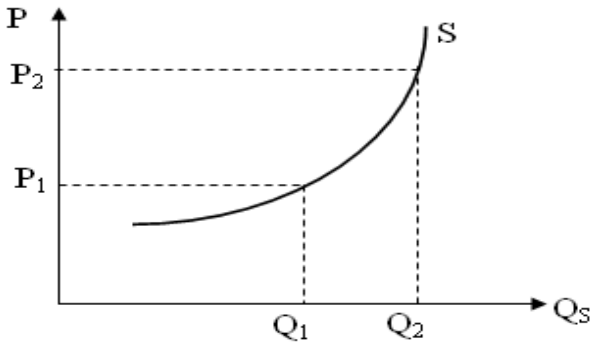

Рис. 2.6. Крива пропозиції

Крива пропозиції показує, що зі зростанням ціни товару зростає і його пропозиція, а зі зменшенням ціни обсяг пропозиції

також зменшується. Тут відображена пряма залежність обсягу попиту від ціни.

Виявлена залежність попиту від ціни називається *законом попиту,* а залежність пропозиції від ціни – *законом пропозиції.*

2.3.6. Взаємодія попиту і пропозиції та встановлення ринкової рівноваги

Певні співвідношення попиту і пропозиції товарів на ринку отримали назву кон'юнктура ринку.

Види кон'юнктури ринку:

1. Надлишкова пропозиція (перевиробництво).
2. Надлишковий попит (дефіцит товарів).
3. Ринкова рівновага.

Дві криві перетинаються у точці *E* – точці рівноваги попиту і пропозиції, де $q^d = q^S$. Попит і пропозиція вирівнюються ціною рівноваги (рівноважною ціною) (рис. 2.7).

За цієї ціни кількість товару, яку потребують покупці, і кількість товару, яку пропонують продавці, рівні. При цьому немає ні дефіциту, ні надлишку пропозиції, а отже, немає і тиску на ціну. Такий ринок певний час перебуває у стані рівноваги. Він ніби «підганяє» діючі ціни до попиту і пропозиції, врівноважуючи їх.

Щоб зрозуміти, чому так відбувається, змінимо ринкові умови.

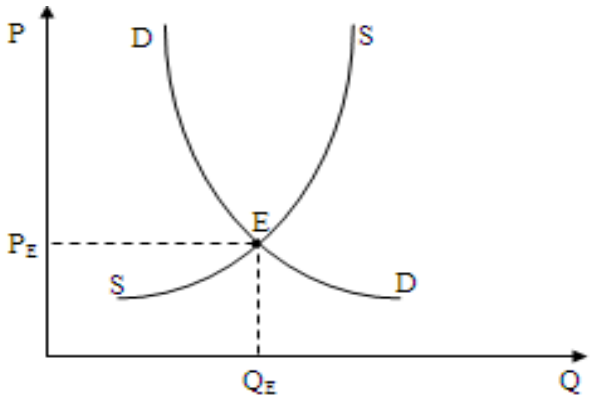

Рис. 2.7. Взаємодія попиту і пропозиції

Припустимо, що первісна ціна була вищою. Тоді виробники спробують виробити і продати більше товару, його пропозиція зросте. Але за такої ціни впаде попит, тому утвориться надлишок

товару, який на цьому ринку реалізувати не можна. Реалізація можлива лише за умови зміни ціни, тиск на яку у бік зниження здійснює надлишок пропозиції до того моменту, поки не буде досягнута ринкова рівновага, тобто до ціни рівноваги. Надлишок «тисне» на ціну вниз – до рівноваги.

Протилежна ситуація виникає, коли ціна буде нижчою рівноважної на рисунку. У цьому випадку виникає дефіцит товару, тому за цієї ціни попит різко зростає і значно перевищує пропозиції – адже покупці не зможуть купити ту кількість товару, яку б вони могли. Це створює тиск на підвищення ціни, покупці змагаються за право купити товар, а виробники зреагують на це підвищенням ціни і розширенням обсягів виробництва. У кінцевому підсумку ціна знову стане рівноважною.

Якщо починають діяти інші фактори попиту і пропозиції, про які уже йшлося, то це також відіб'ється на ринковій рівновазі. Але характер впливу буде іншим, ніж вплив ціни.

Зміна ціни веде до зміни попиту і пропозиції. Зміна інших факторів відображає таку зміну обсягу попиту, але призводить до зміщення кривих попиту і пропозиції. Одночасне пропорційне зміщення кривих змінює лише координати ціни рівноваги, але не її рівень, і відображає нові обсяги попиту і пропозиції за тієї ж рівноважної ціни.

Таке співвідношення ціни, попиту і пропозиції характеризує ринок вільної (чистої) конкуренції, на якому обидві сторони – покупці і продавці товару – не можуть впливати на зміну ринкових цін. Якщо ж пропозиція чи попит (а отже, й ціна) перебуває під контролем одного виробника чи покупця, який є монополістом, то характер впливу на ціну буде зовсім іншим.

Ціна впливає на попит і пропозицію неоднозначно. Для різних товарів цей вплив буде різним, та й для одного й того ж товару вплив змінюється залежно від рівня ціни. Це явище було названо еластичністю попиту і пропозиції залежно від ціни.

Час від часу у широкої громадськості або уряду складається думка, що механізм попиту і пропозиції породжує несправедливо високі ціни для покупців або несправедливо низькі ціни для продавців. У таких випадках уряд може втручатися в ринковий

механізм ціноутворення, законодавчо встановлюючи межі зростання або падіння цін. Розглянемо, що відбувається з ринковим механізмом ціноутворення в результаті такого державного регулювання цін.

Встановлення найвищого рівня (стелі) ціни

Якщо на ринку склались несправедливо високі ціни для покупців, держава, втручаючись у ринковий механізм, може встановити межу зростання цін на певні товари, тобто стелю ціни.

Верхня межа ціни (Рс) являє собою законодавчо встановлену максимальну ціну, яку продавцю дозволяється запросити за свій товар або послугу.

Встановлення найвищого рівня цін має сенс за умови, що така ціна є нижчою ніж рівноважна ціна, тобто вона встановлюється з метою захистити окремих покупців від надмірно високих ринкових цін.

Обґрунтування для введення найвищого рівня цін на конкретні продукти є уявленням про те, що ці максимально можливі ціни дозволять споживачам купувати деякі товари або послуги першої необхідності, які вони не змогли б купити за рівноважних ринкових цін. У цьому випадку йдеться про збільшення купівельної спроможності найбільш бідних верств населення. Крім того, встановлення верхньої межі цін може застосовуватися для контролю величини орендної плати і ставок відсотка з кредитів, а також для обмеження інфляційних процесів в економіці.

Наслідки встановлення найвищого рівня цін неоднозначні. Крім позитивного ефекту, пов’язаного із захистом інтересів найбільш бідних верст населення, з’являються негативні (небажані) моменти, які інколи перекривають увесь позитивний ефект. Справа в тому, що таке адміністративне втручання держави у функціонуючий ринковий механізм паралізує його здатність до вільного раціонування (нормування) споживання товарів. У результаті існування найвищого рівня цін створюється стійкий дефіцит.

Встановлення найвищого рівня цін порушує звичайні процеси ринкового пристосування. У відсутності найвищого рівня цін конкуренція між покупцями привела б до зростання цін, тим

самим одночасно стимулюючи розширення виробництва та пропозиції товарів на ринку, витісняючи деяких покупців з ринку до тих пір, поки дефіцит не зникне при рівноважному рівні цін.

Таким чином, цінова стеля створює проблеми, пов'язані з порушенням функціонування ринкового механізму пристосування до рівноваги. У таких випадках держава, встановивши найвищий рівень цін, зобов'язана взяти на себе відповідальність за наслідки такого рішення.

Існування найвищого рівня цін ставить перед урядом такі проблеми:

1. Як розподілити стійкий дефіцит, що виник (при *Pc, Qd > Qs*). Буде це відбуватися неврегульовано (стихійно) або ж уряд повинен створити певну систему розподілу дефіцитної продукції між усіма бажаючими споживачами (випуск споживацьких талонів, купонів, карточок та ін.). При цьому варто зазначити, що така талонна система розподілу товарів не вирішує проблеми дефіциту.

2. Існування тіньового, так званого «чорного» ринку, на якому ці ж товари, в порушенні встановлених державою вимог, продаються і купуються за цінами, які вищі встановлених меж.

Встановлення нижнього рівня цін

Нижній рівень цін (Pf) – це мінімальна ціна, встановлена урядом, яка перевищує ціну рівноваги.

Як правило, нижній рівень цін встановлюється в таких випадках, коли суспільству або уряду здається, що вільне функціонування ринкової системи не здатне забезпечити достатній рівень доходів певним групам постачальників ресурсів або виробників. Найбільш відомі випадки застосування нижнього рівня цін, пов'язаного зі встановленням мінімальної заробітної плати і мінімальних закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію.

Встановлення нижнього рівня цін має сенс за умови, якщо він вищий за рівноважну ціну, тобто він встановлюється з метою захисту інтересів окремих постачальників ресурсів і виробників.

Наслідки встановлення нижнього рівня цін також неоднозначні. За будь-якої ціни, що перевищує ціну рівноваги, кількість пропонованої продукції буде більшою за кількість продукції, на

яку є попит, тобто виникне стійкий надлишок пропозиції або надлишок продукції.

Також, як і у випадку з найвищим рівнем цін, здатність вільного ринкового механізму до пристосування буде паралізованою адміністративним втручанням держави. На уряд у цьому випадку покладається завдання щодо вирішення проблеми, пов'язаної з утворенням надлишку пропозиції.

Наприклад, щодо виробництва сільськогосподарської продукції уряд може прийняти такі можливі рішення:

– визначити граничні розміри посівної площі під певну культуру;

– вжити заходів з обмеження пропозиції;

– викупити надлишок продукції, що утворився;

– вжити заходів з розширення попиту на таку продукцію.

Проведений аналіз адміністративного втручання держави в ринковий механізм ціноутворення дозволяє зробити такий висновок.

Встановлення державою фіксованих цін не дає можливості ринковій ціні здійснювати врівноважну (розподільчу) функцію. Введення найвищого рівня цін призводить до виникнення стійких дефіцитів, і якщо уряд прагне до справедливого розподілу, то йому потрібно брати на себе функцію щодо нормування споживання. Введення нижнього рівня цін сприяє виробництву надлишків продукції, а отже, уряд повинен або закуповувати ці надлишки, або запобігати їх виникненню, вводячи обмеження на виробництво чи стимулюючи споживчий попит.

Таким чином, державне встановлення цін має суперечливі наслідки. Передбачувані вигоди від введення найвищого і нижчого рівнів цін для споживачів і виробників варто зіставляти з тими збитками, які виникають у зв'язку з появою дефіциту і товарних надлишків.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Постулатами теорії рівноваги Л. Вальраса є такі:

1.1. Зміни цін впливають на попит і пропозицію і навпаки; зміна попиту впливає на пропозицію і навпаки. Отже, їхній взаємозв'язок впливає на встановлення рівноваги.

1.2. Рівноважна ціна встановлюється у результаті конкуренції, співвідношення попиту і пропозиції, наявності ресурсів та інших чинників.

1.3. Загальна рівновага здійснюється щодо всіх товарів. Це пояснюється тим, що потреба у цьому товарі залежить від наявності інших товарів. Наприклад, споживання м'яса залежить від наявності кави.

1.4. Рівновагу характеризує, як правило, мінова вартість. Мінова цінність товарів – це рівень економічної рівноваги. В умовах конкуренції діють механізми, які усувають диспропорції та встановлюють таку мінову вартість, що ґрунтується на ціні рівноваги. В умовах монополії диспропорції зберігаються.

1.5. Рівновага досягається на основі дії всіх учасників ринку.

1.6. Рівновага здатна забезпечити максимально високий рівень задоволення потреб (безумовно, за наявності ресурсів).

1.7. Попит на кожний товар залежить не тільки від його ціни, а і від цін на всі інші товари. Наприклад, зростання цін на деякі продукти харчування призвело в Україні до зменшення попиту на періодичні видання. Багато людей відмовляються від передплати на газети і журнали. Різко скоротилися їхні тиражі.

1.8. Сума попиту споживача на всі закуплені ним товари і покупки дорівнює за вартістю сумі всіх проданих ним товарів і послуг (у тому числі послуг праці).

1.9. Ринок безперервно здійснює «пошук» так званих рівноважних цін.

1.10. Конкуренція – це важливий чинник встановлення рівноваги (через ціни). Існуючі цінові сигнали регулюють ринок, з допомогою їх досягається рівновага.

1.11. Для рівноваги потрібний ринковий механізм, який діє значно ефективніше, ніж у минулому так звана планова система.

Запитання та завдання для контролю

1. Товар та його властивості. Величина вартості товару. Закон вартості.

2. Сутність та функції грошей. Види грошей. Закони грошового обігу. Гроші в сучасній Україні та грошова реформа 1996 року.

3. Попит, пропозиція та ціна ринкової рівноваги. Конкуренція та монополія: вплив на утворення ринкової ціни. Антимонопольна діяльність держави.

4. Різні види ринків та ринкова інфраструктура.

5. Основні форми доходів у ринковій економіці.

6. Грошова система, її склад та основні типи.

7. Показники грошової маси.

8. Закони грошового обігу.

9. Валютні курси та конвертованість грошей. Види конвертованості.

10. Конкуренція та монополія: вплив на утворення ринкової ціни. Антимонопольна діяльність держави.

Термінологічний словник

Споживач – це суб'єкт, який відчуває необхідність або якісь потреби, тобто це носій потреб. Потреби споживачів виявляються в споживчому попиті на товари і послуги.

Закон вартості – об'єктивний економічний закон, що регулює зв'язки між виробниками, поділ і стимулювання суспільної праці в умовах товарного виробництва.

Попит – це представлена на ринку потреба в товарі за визначеної ціни на нього. Коли йдеться про «попит», то маємо на увазі платоспроможний попит, його грошове забезпечення. Обсяг попиту на певний товар на ринку визначається кількістю товарів, яку покупці можуть купити при визначених цінах і грошових доходах.

Пропозиція – можливість і бажання продавця (виробника) пропонувати свої товари для реалізації на ринку за певними цінами. Обсяг пропозиції – це кількість товару, яка є в продажу при визначеній ціні на нього. Попит і пропозиція є проявом конкуренції покупців та конкуренції продавців цього товару.

Контрольні тестові завдання

1. Ринок ґрунтується на таких основних елементах, як:

а) ціна, попит, пропозиція й конкуренція;

б) ціна, попит, пропозиція;

в) ціна, пропозиція й конкуренція;

г) ціна, попит й конкуренція.

2. Ринковий механізм – це:

а) готовність виробника продати певну кількість товару або послуги за певну ціну в визначений період часу;

б) певна кількість грошових одиниць, отриманих за товар;

в) механізм взаємозв'язку й взаємодії основних елементів ринку, дії основних економічних законів ринку;

г) пред'явлені на ринку бажання й можливість споживача купити певну кількість товару або послуги за певну ціну в визначений період часу.

3. З метою утримання першості ринковий лідер повинен використовувати основні різновиди маркетингових стратегій:

а) розширення місткості ринку;

б) захист позицій;

в) підвищення ринкової частки за існуючої місткості ринку;

г) усі відповіді правильні.

4. Пропозиція – це:

а) суперництво між учасниками ринку за кращі умови проведення й реалізацію продукції, за одержання максимального прибутку за мінімальних видатків проведення;

б) готовність виробника продати певну кількість товару або послуги за певну ціну в визначений період часу;

в) механізм взаємозв'язку й взаємодії основних елементів ринку, дії основних економічних законів ринку;

г) певна кількість грошових одиниць, отриманих за товар. Розрізняють ціну продавця, ціну покупця й ринкову ціну.

5. Економічні обмеження – це:

а) обмеження вартісного характеру, зумовлені платоспроможністю;

б) обмеження, зумовлені юридичними законами, правом;

в) встановлені законом правила, що визначають, якими благами може володіти, користуватися і розпоряджатися той або інший суб'єкт, а також умови здійснення цих прав;

г) перевага, що забезпечує міцні позиції підприємства на ринку і доходи на рівні, вищому за середній по галузі, завдяки кращій компетенції і можливостям у певній сфері чи напрямі діяльності.

6. Попит – це:

а) форма прояву потреб покупців у певних товарах і послугах, забезпечена відповідними грошовими засобами;

б) застосування цін, обсягу виробництва і продажу товарів та послуг;

в) механізм формування ринкових цін і розподілу ресурсів, взаємодії суб'єктів господарювання;

г) форма прояву формування ринкових цін.

7. Найважливішою категорією в умовах ринкової економіки є:

а) попит та пропозиція;

б) конкурентоспроможність;

в) попит;

г) пропозиція та конкуренція.

8. Основним чинником ринкового попиту є:

а) попит;

б) ціна товару чи послуги;

в) пропозиції;

г) взаємодії попиту та пропозиції.

9. Конкурентна перевага – це:

а) перевага, що забезпечує міцні позиції підприємства на ринку і доходи на рівні, вищому за середній по галузі, завдяки кращій компетенції і можливостям у певній сфері чи напрямі діяльності;

б) важливий напрям стратегічної діяльності фірми-лідера;

в) стабілізація відносин між суб'єктами ринку на основі інтеграції;

г) розвиток системи горизонтальних зв'язків.

10. Формою прояву попиту є:

а) ринковий попит;

б) обсяг (величина) попиту;

в) пропозиція; г) крива попиту.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

Базовий

1. Базілінська О. Я., Мініна О. В. Мікроекономіка: навчальний посібник для ВНЗ. Київ: Центр учбової літератури, 2016. 349 с.

2. Varian H. Intermediate Microeconomics. A Modern Approach. 9 th ed. NY: W.W.Norton & Co, 2014. 832 p.

3. Ватаманюк О. Мікроекономіка. Львів: Інтелект-Захід, 2014. 378 с.

4. Гражевська Н. І. Еволюція сучасних економічних систем: навч. посіб. К., 2011. 286 с.

5. Дзюбик С. Д., Ривак О. С. Основи економічної теорії: навч. посіб. 3-тє вид., перероб. і доп. К.: Знання, 2014. 424 с.

6. Економічна теорія: навчальний посібник / Стефанишин О. В., Квак М. В., Кічурчак М. В. та ін. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2015. 336 с.

7. Економічна теорія: навч. посіб. / Сімків Л. Є., Проданова І. І., Мацьків Р. Т. та ін. Івано-Франківськ: ІФНТУНГ, 2012.353 с.

8. Економічна теорія. Політекономія [Текст]: підручник / Тарасевич В. М. та ін.; за ред. д-ра екон. наук, проф. В. М. Тарасевича. К.: Знання, 2012. 206 с.

9. Економічна теорія: політекономія: підручник / за ред. В. Д. Базилевича. 9-те вид., доп. К., 2014. 710 с.

10. Економічна асоціація України з Європейським Союзом: монографія / Шнирков О. І., Муравйов В. І., Заблоцька Р. О. та ін.; за ред. О. І. Шниркова, В. І. Муравйова. К.: ВПЦ «Київський університет», 2015. 415 с.

11. Економічна теорія (політекономія, мікроекономіка, макроекономіка). Політекономія: навчальний посібник / Мацелюх Н. П., Максименко І. А., Теліщук М. М. та ін. Ірпінь: Університет ДФС України, 2018. 270 с.

12. Економічна теорія (політекономія, мікроекономіка, макроекономіка). Макроекономіка: навчальний посібник/ Мацелюх Н. П., Максименко І. А., Теліщук М. М. та ін. Ірпінь: Університет ДФС України, 2018. 430 с.

13. Економічна теорія (політекономія, мікроекономіка, макроекономіка). Мікроекономіка: навчальний посібник / Мацелюх Н. П., Максименко І. А., Теліщук М. М. та ін. Ірпінь: Університет ДФС України, 2018. 298 с.

14. Теліщук М. М. Історія економіки та економічної думки (у схемах, таблицях і рисунках): навчальний посібник / Теліщук М. М., Теліщук М. М. Ірпінь: Національний університет ДПС України, 2015. 494 с. (Гриф надано Міністерством освіти і науки України, лист від 03.07.2014 № 1/11-10229).

15. Економічна історія: Навчальний посібник / Теліщук М. М. Ірпінь: Національний університет державної податкової служби України, 2006 р. 458 с.

16. Ачкасов А. Є. Мікроекономіка: навч. посібник / А. Є. Ачкасов, І. А. Островський, С. Б. Тимофієва ; Харк. нац. ун-т. міськ. госп-ва імені О. М. Бекетова. Харків: ХНУМГ імені О. М. Бекетова, 2012. – 248 с.

17. Мікроекономіка [Текст]: навчальний посібник / [уклад.: Нілова Н. М., Семененко Т. О., Гончарук Т. І., Олексіч Д. В.]; Державний вищий навчальний заклад “Українська академія банківської справи Національного банку України”. Частина 1. Суми, 2014. 170 с.

18. Оверченко В. І. Мікроекономіка: навчальний посібник / В. І. Оверченко, З. М. Мажак, М. І. Софій ; за наук. ред. О. Л. Ануфрієвої. Івано-Франківськ: ЛілеяНВ, 2015. 348 с.

19. Дзюбик С. Д. Основи економічної теорії: навч. посіб. / С. Д. Дзюбик, О. С. Ривак. 3-тє вид., перероб. та доп. К., 2014. 423 с.

20. Поплавська Ж. В. Мікроекономіка. Теорія і практика української економіки: навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / Ж. В. Поплавська, О. Й. Криса. К.: Алерта, 2016. 284 с.

21. Политическая экономия: прошлое, настоящее, будущее: монография / под ред. В. М. Гейца, В. Н. Тарасевича. – Часть II. К.: ЦУЛ, 2014. 566 с.

22. Політична економія: навчальний посібник / Н. П. Мацелюх, І. А. Максименко та ін. Частина ІІ. Загальні основи ринку. Суб’єкти ринкової економіки. К.: Центр учбової літератури, 2014. 168 с.

23. Стрішенець О. М. Економічна теорія [Текст]: навч. посіб. для студентів ВНЗ / О. М. Стрішенець, В. І. Ліщук, Л. В. Єлісєєва; Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2014. 236 с.

Додатковий

1. Гриценко А. А. Політична економія: актуалізація проблематики, методологічний потенціал і сполученість з інституціоналізмом. Економічна теорія. 2012. № 1. С. 5–20.

3. Історія економіки та економічної думки. Політична економія. Мікроекономіка. Макроекономіка [Текст]: навч. посіб. / Мацелюх Н. П., Максименко І. А., Теліщук М. М. та ін. К.: Центр учбової літератури, 2013. 382 с.

4. Мікроекономіка: підручник / Наливайко А. П., Азьмук Л. А., Банщиков П. Г. та ін.; за наук. ред. А. П. Наливайка. К.: КНЕУ, 2011. 446 с.

6. Основи економічної науки: навч. посіб. / Мацелюх Н. П., Розум О. М., Максименко І. А., Теліщук М. М. та ін. К.: Центр учбової літератури, 2013. 324 с.

8. Сміт А. Дослідження про природу та причини добробуту націй [Текст] / А. Сміт; пер. з англ. К.: Port-Royal, 2001.

9. Тарасевич В. М. Політична економія: ім’я власне, широкий смисл і предметний простір. Економічна теорія. 2012. № 1. С. 21–34.

11. Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер ; пер. с англ. М.: ООО “Издательство АСТ”, 2004. 781 с.

12. Шумпетер Й. А. Теория экономического развития [Текст] / Й. А. Шумпетер; пер. с англ.; под ред. В. С. Автономова. М.: Директмедиа Паблишинг, 2008.

Інформаційні ресурси Інтернет

1. Актуальні проблеми економіки. URL: www. eco-science. net.

2. Державна служба статистики України. URL: www. ukrstat. gov. ua.

2. Економіка та підприємництво. URL: www. nbuv.gov.ua/-portal/Soc_Gum/Etp / texts. html.

3. Економіст. URL: www.nbuv.gov.ua/portal/oc._Gum/ Ekonomist/index. html.

4. Економічна теорія. URL: www. nbuv. gov. ua / portal / Soc_Gum / ET / index. html.

5. Електронне наукове фахове видання «Ефективна економіка». URL: http: / /www. economy. nayka. com. ua.

6. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. URL: http: www. nbuv. gov. ua.

7. Organization for Economic Cooperation and Development. URL: www. oecd. org / std.

8. Офіційний сайт "KOF Index of Globalization". URL: http: // globalization. kof. ethz. ch.

9. Офіційний сайт Міністерства економічного розвитку і торгівлі України. URL: http: // www. me. gov. ua.

10. Програма розвитку ООН. URL: www. undp. org.

11. Statistical Office of the European Communities. URL: www. europa. int.

12. Урядовий портал. URL: http: // www. kmu. gov. ua / control.

Міжнародні видання

1. Давыденко Л. Н., Давыденко Е. Л., Соболенко И. А. Экономическая теория: практикум: учебное пособие. Минск: Вышэйшая школа, 2010. 288 с.

2. Экономическая теория. Общие основы: учебное пособие / Ноздрин М. И. и др.; под ред. М. И. Ноздрина. Минск: Современная школа, 2011. 390 с.

3. Мировая экономика и внешнеэкономическая деятельность: учебное пособие / Кричевский С. Ю., Плотницкий М. И., Турбан Г. В. и др.; под общ. ред. М. И. Плотницкого, Г. В. Турбан. Минск: Мисанта, 2010. 614 с.

4. Осипов В. С., Смотрицкая И. И. Актуальные проблемы институциональной экономики: Теория и практика: учебное пособие. Москва: Юнити-Дана, 2015. 127 с.

5. Политическая экономия (экономическая теория): учебник. М.: Издательско-торговая корпорация "Дашков и К", 2016. 856 с.

6. Теория общественного хозяйствования (Альтернатива экономической теории и экономика): учебник / К. С. Айнабек; исправл. и дополн. Караганда: КЭУК, 2014. 608 с.

7. Герасимов Б. И., Иода Ю. В. Введение в экономику: основы экономического анализа: учеб. пособие. Тамбов: Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2004.

8. Кустова Т. Н., Камакина О. В. История экономики: учебное пособие. РГАТА. Рыбинск, 2001.

9. Микроэкономика. Основы общественного производства: учеб. пособие / Савелло Л. Л., Иванова М. А., Карташов Б. А., Андреев Г. Н. ; под ред. Л. С. Шаховской ; ВолгГТУ. Волгоград, 2006. 80 с.

10. Микроэкономика. Экономические основы деятельности фирмы: учеб. пособие / Савелло Л. Л., Иванова М. А., Карташов Б. А., Андреев Г. Н.; под ред. Л. С. Шаховской; ВолгГТУ. Волгоград, 2006. 80 с.

11. Экономическая теорія: учеб. пособие для вузов / Исаева Л. А., Романова Г. Г., Шурипа Л. Р., Родионова И. В., Гук С. В. Владивосток: Мор. гос. ун-т, 2006.

12. СеменихинаВ. А., Крючков С. А. Экономическая теория: макроэкономика: учебное пособие; отв. ред. д-р экон. наук, профессор Р. М. Гусейнов ; Новосиб. гос. архитектур.-строит. ун-т. Новосибирск: НГАСУ, 2003.

13. КривоносЮ. Е. Экономическая теорія: конспект лекций / Ю. Е. Кривонос. Таганрог: ТТИ ЮФУ, 2009.

14. Прокушев Е. Ф. Внешнеэкономическая деятельность: учебник. 2-е изд., испр. и доп. М.: Издательско-торговая корпорация “Дашков и КО”, 2006. 448 с.

FOREWORD

Economics is the object of study of the relevant system of economic disciplines. In the scientific classifications of the system of economic knowledge stands out theoretical block: the history of economics and economic thought, political economy, microeconomics, macroeconomics, which is the central and at the same time an introduction to all economic science, is essentially a scientific generalization of the processes and phenomena of economic reality. In essence, it is a scientific generalization of the processes and phenomena of economic reality. In modern scientific practice, and especially in educational one, this block often acts as economic theory.

The purpose of the discipline is to comprehensively study economic relations as a form of social production, to know the basics of economic life of society in relation to the needs and interests of people, to study the problems of effective use of limited production resources by society and ways to achieve maximum end results for satisfying human needs that are beyond satisfaction. are growing. The task of the subject is to provide thorough training in economic theory, as a main subject curriculum for bachelors and students as well as deep understanding of laws and categories of science, patterns of functioning and development of economic systems, the essence of a market economy, methods and techniques of effective use of limited resources and economic problems, associated with the transition of Ukrainian society to the social market economy. By mastering a bachelor's and master's degree program in economic theory, a university graduate will be able to better navigate economic life, to be competitive in the labor market in the choice of future employment, to better realize their abilities, acquired knowledge, and to use them more effectively.

The proposed study guide is addressed to full-time and part-time students who complete the first (bachelor's) higher education level with advanced study of the foreign (English) language of the fields of knowledge: 07 "Management and administration", 072 "Finance, banking and insurance", 073 "Management"; 076 "Entrepreneurship, trade and stock exchanges"; 05 "Social and behavioral sciences", 051 "Economics", 056 "International economic relations";

12 “Information technologies”, 122 “Computer science and information technologies” and corresponds to: the program of compulsory academic discipline “Economic theory (Political economy, microeconomics, macroeconomics)”, approved by the Academic Council of the University State Tax Service of Ukraine, no. 4 dated 24.10.2016, the program “Economic theory (Political economy, history of economics) , economic thought) “, approved by the Academic Council of the University State Tax Service of Ukraine, No. 7 dated 17.10.2019 and the Educational and professional program” Economics of the city and the region”, preparation of masters in the specialty 051 Economics, approved by the Scientific Council of the University State Tax Service of Ukraine, pr. no. 3 from 02/27/2020, which involves the study of the discipline “History of economic thought” (bilingual method).

This guide “Economic theory (History of economics and economic thought, political economy, microeconomics, macroeconomics) consists of two parts. Part 1. “History of economics and economic thought, political economy”, Part II. “Microeconomics, macroeconomics”. Each part consists of three chapters. To facilitate the use of the manual, the material is submitted in Ukrainian and then in English. Each chapter includes a plan for studying it; logical and abstract presentation of questions for consideration at lectures; terminological dictionary; tests; questions and tasks for control that ensures the work of the discipline in the modular rating system on the basis of the Bologna Convention.

The list of recommended sources includes textbooks, manuals, scientific works of domestic and foreign authors.

The proposed guide will help teachers and students prepare for their classes independently and deepen their knowledge of a foreign (English) language.

PART I
HISTORY OF ECONOMICS AND ECONOMIC THOUGHT

1.1. Forms of economic activity and features of economic thought of the ancient world and the Middle Ages

1.1.1. Subject and method of economic history and economic thought.

1.1.2. The primitive society economy and its evolution at the stage of early civilizations.

1.1.3. Features of economic development and economic thought during the formation of world civilizations (VIIIth century – Vth centuryBC).

1.1.4. Feudal system of economy in Western Europe and Ukraine. The economic thought of the Middle Ages.

1.1.1. Subject and tasks of economic history and economic thought

The course in Economics and Economic Thought provides the knowledge necessary for further in-depth study of other fundamental and applied economic disciplines, understanding of alternatives to real economic policy.

If the history of the economy deals with the historical method of analyzing phenomena taking into account national peculiarities, then economic doctrines require the disclosure of both the national and the foregoing in this historical - historical tendencies. However, an important role in the emergence of economic concepts, the student is playing the economy, the economic sphere. And such interdependence creates conditions for forecasting managerial conceptual institutional decisions. Therefore, the category of “economic history” - the unity of the history of economics and the history of economic doctrines - does not cause any objections.

The subject of the study of the history of economics and economic thought is the process of establishment and development of the economy in various historical-political, ethnic-cultural, theological, natural and climatic conditions of development, as well as economic views, ideas, currents and schools, which enables the formation of economic science as a system knowledge

The object of study is the development of economic science as a special system of knowledge, from the beginning of the genesis of the economy and the emergence of economic ideas in the works of ancient thinkers, to modern economic systems and theoretical concepts.

The purpose of the subject is tostudy the historical and economic experience and ideas of prominent representatives of economic science; formation of ideas about the development of individual countries; determining the factors and causes of the rapid development of some countries and the lagging of others during thevarious historical periods; deepening and expanding economic theory competence; formation of the theoretical basis for the analysis of problems of modern economic policy; raising the economic and overall culture of a specialist in economics.

The task of the subject is to study the economic activity of peoples of different countries in various historical conditions, from ancient times to the present; reflection of the correlation between the level of economic development and socioeconomic structure of society.

The objective of the course is also the study of the economic theoretical heritage, the views of eminent thinkers from ancient times to the present day, familiarization with methods of research in economics. Formation of skills of independent assessment of the development of world and domestic economic thought.

Students should be able to:become competent in the scientific periodization of the genesis of the world social and economic process; characterize the causes and consequences of revolutionary and evolutionary economic changes; to outline the peculiarities and patterns of development of separate world regions, countries, economic groups and associations; logically comprehend the objectivity of the transition from one to another socioeconomic formation; to give a true historical assessment of contemporary socioeconomic processes in the world and

in Ukraine; apply knowledge of economic ideas in the analysis of applied problems; compare the main features of the methodological approaches and the theoretical positions of the most eminent economists of different schools and directions and compare the views of different currents and schools; to depict clearly the classification of economic theories and periodization of their development.

Interdisciplinary connections. Content of the subject should be connected with the following normative disciplines: Economic Theory, Productive Forces Placement, World History, Finance, Money and Credit, Accounting and Analysis of Economic Activity, Management Theory, Management, Political Science, Sociology and Philosophy.

Notes and illustrative material

Since the earliest history, various approaches to the scientific periodization of the history of the economy have been identified. In particular, we can talk about the institutional and technological, historical and chronological, as well as the periodization of F. Liszt, B. Hildebrand and K. Bücher, K. Marx, V. Levitsky, P. Mechnikov, E. Meyer, A. Toynbee, and V. W. Rostow.

From the point of view of historicism, the approach to the scientific periodization of the history of economics, which gives an opportunity to reflect the main events of socioeconomic and political development of mankind, to analyze its certain laws, in our opinion, is a historical and chronological approach. It involves the following major periods:

1) Archaic (from anthropogenesis to 10 - 8 thousand years BC.).

There is a physical and mental formation and self-awareness of a person, without which there can be no element of labor. The permanent process of inventing and improving the tools of work, adapting to constantly changing natural conditions begins. The life activity of a person appropriating, collectively, a herd.

2) The Neolithic Revolution (from 8 thousand years BC to 4-3 thousand BC).

There is a radical, revolutionary transition from the appropriating to the reproducing nature of life. It formed new areas of production activity.There is a division of labor –the reason of formation of the basic

social institutions such as family, community, property, law, state, religion.

3) Primitive civilizations and states (from 5 thousand years BC to the XVIIIth century BC).

Formation of the traditional character of management with a leading role in agriculture and natural economy, non-economic constraint as a means of organizing and appropriating social labor.

The first administrative, economic and legal documents that cover and regulate the peculiarities of socioeconomic relations, in particular - the Egyptian pharaohs teachings, the set of laws of the King of Babylon Hammurabi, the ancient Indian laws of Manu and the "Arthashastra", the philosophical principles of Confucianism, appear.

In the above-mentioned documents, the following issues were updated:

– the role of state and state administration (absolute economic power of the state; authoritarian power embodied with seniority and wisdom);

– property and slavery (protection of private property, the naturalness of slavery);

– the fiscal system and finances (the main economic task of the state – filling the treasury; commodity-money relations were allowed to the extent that it would not cause mass impoverishment of free citizens);

4) Ancient (from the first millennium BC to the fifth century BC).

Formation of the legal system of regulation of socioeconomic relations of society on the basis of protection of private property. There are crafts, trade, money and fiscal systems.

Ancient economic thought actualized the following issues:

- about the naturalness of slavery, in particular, in the work of Xenophon "Oeconomicus" – 430–354 years BC.

- the division of labor, which is the basis for the emergence of the market, trade and money, and determines the naturalness of the social division of society, in particular, in the writings of Plato –"State" and "Laws" - from 428 to 348 years BC.

- Aristotle in the writings of "Policy" and "NikomacheanEthics" – 384–322 years BC, divides human activity into two types: "economy", which is a natural, productive activity, which forms the true wealth as

a set of consumer values and “chrematistics”, which is the activity associated with the money accumulation;

– about the association of the natural Roman economy, in particular, in the writings – Katon, the Senior “Agriculture” – (234–149 BC) and Varro “About agriculture”(116 - 27 years BC);

– role of the state in the organization of the fiscal system and the control over its functioning, in particular in the edicts of the Roman emperor Augustus Octavian;

5) Agrarian Society (from Vth to the XVth century.).

Formation of various forms of feudal relations. Formation of the main European nations with the caste-state way of life. The emergence of independent cities, shop system, commercial guilds.

In the conditions of the predominance of the natural nature of economic activity, the underdevelopment of market relations and inquisition, economics, as well as other areas of knowledge, experienced a certain stagnation. The main sources of economic thought are the legal codes –”Salic Law” (Vth century) and “Capitularede villis” (IXth century) in the kingdom of the Franks, “Domesday Book” in England and “Russkaya pravda” in Kievan Rus (XI century).

The most prominent representative of the economic thought of the Middle Ages was Thomas Aquinas (1225–1274). In the writings “Summa contra Gentiles” and “Summa Theologica”, he addresses the following issues:

– private property as a pre-requisite institution of human life;

– “fair price” as a selling right of things is more expensive than its value, but not more expensive than it costs to its owner;

– “money” - as a means to facilitate exchange;

– “usurious interest” - as a kind of compensation for lost income;

6) Transition from agrarian to industrial society (from the beginning of the XVIth century to the end of the XVIIIth century.).

There are large geographical discoveries and the primary accumulation of capital. The first wave of bourgeois revolutions led to a change in the socioeconomic structure of society and the establishment of manufacturing. The preconditions for the beginning of the industrial revolution are coming to an end.

Protestantism is spreading as the main moral source of the future bourgeois ideology – its founders were Martin Luther and Jacques Calvin (1509–1546).

Formed the first economic theory – "mercantilism" - was initiated by William Stafford (1554–1612) And implemented in the practice of economic development in England.

The basic principles of political economy as a sphere of scientific knowledge are formed (William Petty (1623–1877) and Pierre Lepasan de Buagilber), which considers:

– "natural price" (value) things;

– "political price" (market) things;

– dependence of the market price on demand and supply and labor costs on making things;

– dependence of economic equilibrium on proportional prices.

The teachings of the French physiocrats (Francois Quesnay – 1694–1774) spread according to which society was divided into productive and nonproductive classes, as well as the doctrine of the "net product" (land rent) was formulated.

7) Approval of an industrial society (from the beginning of the XIXth century).

There is a radical transition from free competition to monopoly. The process of forming a modern world economy is completed on the basis of cooperation, the international division of labor and industrial specialization.

Formation of English school of classical political economy is completed, due to the spread of the ideas of Adam Smith (1723–1795, The Wealth of Nations) and David Ricardo (1772–1823, "The Principles of Political Economy and Taxation"), which actualized the following questions:

– an "economic person";

– labor as the basis of wealth;

– money as a means not only for exchange, but also for the means of circulation;

– natural and exchange value;

– division of labor as a factor in the growth of wealth;

– demand and supply;

– the division of “capital” into - the main (means of labor and productive forces) and “reversible” (money, raw materials and products);

– outpacing the growth of national income in comparison with the growth of taxes and expenditures of the state;

Adolf Wagner was the first who rejected the assertionthat taxes should be considered as a”necessary evil” or “great evil” and formed the eight principles of taxation: profitability, elasticity, rational choice of sources and types of taxation, universality, equality, certainty, convenience, low cost.

A “new wave” is formed in the classical economic school – the British: D. McCulloch, T. Malthus, N. Senior, J. S. Miles; Frenchmen – J.-B. Say, F. Batista; Americans – H.Ch. Carry, who continued the actualization of such economic categories as: capital, wages, profits, price.

The “critical direction” of the political economy was represented byS. Sismondi, P. Proudhon, K. Rodbertus, F. Lassalle, by whom into the epicenter of economic research were set the welfare and material position of a person, formed the theory of “state socialism” and “iron law of wages” (getting a worker only a minimum wage).

The German economic history school was formed by F. List, V. Roscher, B. Hildenbrand, K. Knies, G. Schmoller. Its representatives recognize political economy as a science that is concerned with the components of state policy in the national aspect and put forward the theory of economic development of peoples (natural economy, monetary economy, credit economy). The problem of the social equilibrium was regarded as a necessary condition for economic development.

Marxism arises, which in its turn, formulated the labor theory of value, the theory of added value and the doctrine of the economic crisis.

8) The period of the establishment of monopolistic capitalism (the XXth century).

The concentration of capital and the struggle for the economic division of the world led to a series of crises and wars.

A logical phenomenon of this period is the emergence of marginalism – A. Marshall (who introduced to the science the term

“economics” in hisstudy”Principles of economics”), A. Pigou (created the economic theory of welfare), J.B. Clark (created the theory of marginal productivity), V. Pareto (created the theory of optimal distribution of economic resources and goods), L. Walras (created the mathematical model of the general economic equilibrium).

Forming the theory of monopoly (E. Chamberlin) and imperfect (monopsian) competition (Joan Robinson, thestudy”Economical theory of imperfect competition”); tax doctrine (Joseph Schumpeter’s “tax authority”).

Macroeconomy becomes an independent section of economic theory (J.M. Keynes, the study”General theory of employment, interest and money”).

9) Postindustrial society (from the beginning of the XX th century.).

There was a technological revolution. The world entered the phase of informational and economic globalization processes. The consumer society was formed on the basis of the active development of a social market economy.

The post-war neo-Keynesianism was formed by Roy Harrod, Alvin Hansen, Paul Semuelson, whose identities were in the functioning of the “mixed economy”.

Frederick Augustus von Hayek, Ludwig Erhard, Milton Friedman, formulated the main ideas of post-war neo-liberalism, in particular:

– the doctrine of the spontaneous character of the market order;

– the main function of state regulation is the function of “night watchman” or “sports arbiter”;

– a characteristic of two economic systems - the exchange market and centrally managed one;

– Monetary system as the main means of regulating the economy (achieving a stable monetary growth rate, which, based on market self-regulation, is designed to ensure the growth of production and high employment).

Institutionalism was formed as a system of views on society and the economy, which is based on the category of the institute, that is, a set of legal norms, customs, traditions, as well as descriptive-statistical

and historical-genetic methods of research (Thorsten Veblen - sociopsychological direction; John Commons - socially -legal direction; Wesley Mitchell – conjuncture and statistical direction; John Galbraith - industrial and technological direction). The non-institutionalized direction of economic thought is represented by Ronald Coase (theory of transaction costs), Douglas North (the theory of "climmetry"), Robert Vogel (theory of interdependence of the living standard of society and human well-being), James Buchanan (theory of social choice).

In the context of the integration, information and globalization processes that unfolded in the global economy in the last third of the twentieth century, the emergence of transformational and globalization theories is a natural phenomenon. In particular, Gunnar Myrdal, who substantiated the theory of international economic integration, Peter Drucker, created a new science of management, Alvin Toffler, who developed the theory of a break with the past, the third wave, and the shift of power, D. Bel developed a theory of industrial and technocratic society.

1.1.2. The primitive society economy and its evolution at the stage of early civilizations

Historical and economic significance of the Neolithic revolution

The non-political revolution took place from VIth millenniumBCtoIIIrd millennium BC.

The historical and economic significance of the Neolithic revolution lies in the establishment of the various sectors of the reproducing economy that is becoming dominant. The components of the Aeolithic are the copper and bronze vases.

The main milestones of this period, which influenced the evolution of directions and the nature of human activity, were:

– the transition of the settlement and improvement of permanent settlement;

– the emergence of livestock, craft and agriculture;

– approval of macroliths;

– the beginning of the division of labor and intra-industry specialization.

The non-political revolution was simultaneously economic, technological, domestic, social, ethno-cultural and political. Appear first historically formed social institutions - division of labor (stanovikov, tribal, professional), family, race, tribe, community, religion, property, ancillary product. With the unification of the functions of the military leader and judge, the power of the military aristocracy is substantially strengthened.

Bronze Age (III - II millennium BC)

The main features of this periodare:

– domination and improvement of the reproductive economy;

– rapid development of livestock and arable farming;

– separation of cattle breeds;

– formation of local centers of metallurgy and pottery production;

– the beginning of an active exchange of regional character (gold, amber, faience, salt, etc.).

The increase in labor productivity on the basis of the improvement of tools, the massive expansion of their production from metal, the division of the production sphere into agriculture and crafts, the production of an additional product led to the gradual property stratification and the formation of primitive states, and with the invention of the letter, the stage of civilization begins. The first were formed in the Ancient East (Egypt, India, Mesopotamia, China) at the turn of the Neolithic and Bronze Age. At the same time, elements of statehood are formed in Ukraine under Trypillian culture.

Main features of the eastern slavery (Egypt, Mesopotamia, India, China)

As was it mentioned before, the growth of productive forces provided at first a small, and then a substantial excess produced over the necessary product. In these conditions it became economically advantageous to change captives to slaves, forcing them to work for food and assigning an additional product. After the captives, slaves were turn from criminals out of members of the family, further - debtors and impoverished community members. At first debt bondage was limited. For example, according to the laws of the Babylonian king

Hammurabi (1792-1750 BC), the period of slavish dependence was limited to 3-7 years, but then became indefinite. Slavery children became slaves, sometimes even if one of the parents was free. So slavery gradually became a hereditary state.

The formation, development and decay of ancient civilizations covered the period from IVth BC to the Vth century AD is.

Egypt

Eastern slavery arose in the fourth millennium BC in ancient Egypt. Until now, the remnants of the ancient Egyptian chronicles have been preserved, dating from III millennia BC. e. The history of the country in the valley of the Nile has 30 dynasties of pharaohs and is divided into several periods - from the early to the Late Kingdom. Favorable strategic and geographical position contributed to its political and economic development. With the help of the branched irrigation system, the Nile Valley has become a unique natural machine that yielded two harvests per year. The second important branch of the economy was animal husbandry, which pushed away hunting. The Egyptians were able to process metals, invented the wooden plow, craftsmen created sophisticated dishes, learned to make papyrus and even glass, had their own writing, a calendar, studied mathematics, astrology, medicine. The main branches of life included: irrigation system of agriculture, animal husbandry, stone processing (pyramids), construction of hydrotechnical structures, livestock, jewelry business, linen weaving.

The main productive force in the primary field of production (agriculture) was the free rural community. The Pharaohs and the priests gradually turned the free community into dependents through the debt system. Slaves, conquered or bought, used mainly as servants or sold, and they were no different from dependent fellows.

The economic thought of Ancient Egypt can be found primarily from the works of state officials (scribes). Until our time, the “Teaching for King Merykara”,”Ipuwer Papyrus,”“The Prophecy of Neferti,”“The Satire of Trade (The Instruction of Dua-Kheti)” and various administrative, economic and legal documentsremained as well. Administrative and economic documents characterize the organization and management of the state (royal-temple) economy, the organization

of the work of royal masters and farmers. In addition, as can be seen even from the titles of works, an important place in the ancient Egyptian literature belongs to the works of didactic nature, which dectate the rulers of the "rules" of state administration and management of the economy.

In 525 BC Egypt conquered the Persians.

Mesopotamia

Mesopotamia also belonged to the eastern slavery area. The most developed states of the Mesopotamia in the IVth - IIIth millennium BC there were Sumer, Nippur, Ur, Uruk, and from III millennium BC. e. - Babylonian Kingdom ("Gate of God"). The land of Mesopotamia was high-yielding, but dry, and the Euphrates, spilling every year, turned these lands into a continuous lake. There was a need for the construction of waterproof dams and irrigation structures. Sumerians learned to smelt and pour pure copper, silver, gold, in the middle of IVth millennia BC began to produce bronze. Among the main areas of life: irrigation agriculture (cereals, flax, peas, horticulture, horticulture, dates); craft - metallurgy, stone processing; trade.

The main productive force in the primary field of production activity, agriculture were peasant community villagers, who lost their property. Unlike Egypt, private property and commodity-money relations have developed relatively rapidly in the states of this region, and the social stratification of society has intensified. The state tried to regulate the economic activity of the population with the help of legislation and regulate private law relations. There was a patriarchal (the right to redemption from captivity, the right to have a family), and debt and military slavery.

In the years 1792-1750 BC during the reign of the King of Babylon Hammurabi was first "established the law in the country." The laws that it adopted consisted of 282 articles and contained a wide range of rules that citizens of Babylon should have guided. The main objective of the laws is the comprehensive strengthening of the state's economic power. The laws of Hammurabi protected private property, especially the property of the king, temples, civil servants and warriors. An attempt on it is punishable by death or, at best, the sale of the perpetrator to life slavery. The development of commodity-money

relations is allowed in such a way as not to cause massive impoverishment of free citizens. The taxes were collected by special collectors, as well as by the king-chief tax officer".

India

From IIndmillennia BC there is a rapid rise of the economy of the Indo-Ganges plain, which is also characterized by the eastern slavery and the winery system of society organization. Using iron tools, farmers in irrigated fields collected two harvests per year of rice, wheat, millet, linen, cotton, sugar cane. The patriarchal slavery goes on.

Free communities are the main productive force in agriculture. Castile has stimulated artisans to a high professional level and the preservation of skills through inheritance. The disintegration of the tribal system in the context of the specificity of agrarian relations (land - property of a neighboring community), as well as customs and traditions, consolidated the power of tribal aristocracy (maharajah), the land becomes their property. The fate of many members of the community – suffering, poverty anddeseases. However, there is no sharp stratification in the neighboring community, and hunger is beyond the community. This is a country of neighboring communities with tribal traditions. Unlike other countries of the East, there is a process of specialization of individual regions. The main branches of economic activity include: bi-crop agriculture; pottery; weaving; jewelry business specialization contributed to the exchange of goods and the emergence of monetary circulation. A layer of professional traders and moneylenders is formed. In the Vth century BC the money is introduced in the form of silver ingots.

In the middle of II millennium BC, after the Aryan conquest of the Indus valley, the concept of the Old (Indian) hierarchy and the caste certainty of professional occupations were based on the Old Indian views on society. Marriage could be concluded only with representatives of his caste, otherwise the married and their children became "untouchable" - that is, the lowest caste. The highest was considered the Varna Brahmins, which included priests, clerics and government officials, the warrior nobles, farmers were among the varieties of Ksatriyas; artisans, merchants made Varna Vaiss; non-

Aryan population and descendants of mixed marriages were merged into a Varna Shudra.

Hindu civilization has greatly affected the development of mankind by its ancient culture. This is written, material culture, statehood, philosophy - from theism to sophistry, materialism.

Between the IVth and IIIrd centuries BC. There are literary epics –"Mahabharata" and "Ramayana", as well as the treatise "Arthasastra". They provide sound information about the economy, administration, social and legal institutions, foreign and domestic policies. The state was defined as the main factor in the economic life of ancient Indian society. For Arthasastra, the main purpose of the state's economic activity is to fill the treasury. Accordingly, the treatise describes the doctrine of governance and government revenues, in particular, their main sources are considered, recommendations on the organization of taxation are given. Even the widespread Buddhist doctrine in India, denying slavery as an obstacle to the achievement of nirvana, professed the need to avoid debt in any way and to pay off debts in a timely manner.

In Indian philosophy, there are no identified concepts of subject and object, evil and good, cause and effect. Vedanta proceeds from the fact that the reason lies in the consequence, and therefore, their opposition was not grounded. The effect is not re-created or created, it's just a new manifestation, as well as the cause never disappears. There is the identity of the subject and the object, there is their synthesis. "Vedanta is based predominantly on the synthesis of the subject and object, on the identification of the causes and consequences, and "This and I" are a characteristic feature of Vedanta, which distinguishes it from all other philosophies."

Hinduism had an impact on Judaism, Christianity and Islam. And if the heresies of these religions shocked them, then in Hinduism they have no place because there are no Torah, Gospel and Koran.

China

The economy of the eastern slavery is also typical for Ancient China. The first cultivating culture is Janshu culture - Vth century BC. Typical for those times are beautiful painted ceramics resembling Elamite wares and other prehistoric ceramics from Trypillya. In 2000

BC the Chinese had already had their letter. After the period of agricultural crops, China was governed by several dynasties - Shu (2205 BC), Shang (1766 BC), Zhou (1122 BC), Qin (mid IInd century BC).

Among the main industries of production - irrigation and irrigation agriculture (rice, grain, flax, cotton, spices); metallurgy; hammering; manufacture of iron weapons; pottery; weaving, especially silk; jewelry business; construction.

To understand the meaning and features of the economic system of Ancient China, we should take into account that the state arose and developed within the boundaries of geographical isolation and contemporary philosophical and political ideas, especially Confucianism (Kun-tzu or Kun Fuji, or Confucius - 551 - 479 BC, the author recorded by his students of the collection "Lun Yu"– "Conversations and Considerations"), which turned into a state ideology. At the forefront of ideas were the social order, based on the undeniable conquest of the central authority of the emperor, associated with seniority and wisdom. To avoid social conflicts, the Confucians urged the rulers not to break the peasants from agricultural work, to care for the improvement of welfare, to reduce taxes.

Confucius preaches primitive principles: a rich nation is a rich state; he denies luxury, advocates moderation of consumption, preservation of rituals, the middle way, strict and honest fulfillment of duties, self-improvement.

Market relations - trade, usury – undermined the tribal system and the community. Private property should not be a cult - the first place of Confucius puts benevolence and ethics. Everyone has to perform their duties. To the question: "What is life?" – Confucius replied: "Do not make a person what you do not want yourself." The same situation existed in ancient Hindu sources, perhaps it was borrowed from China.

The relationship between the ruler and the people was expressed as follows: the emperor – the horseman, the officials and the laws - the bridles and bands, the people - a horse. To manage the horses well, you need to properly nest them, to hold the arms evenly. The stimulus must be considered the dimension of the force of horses and on-glory for the agreed ride of the latter; in such conditions the ruler does not need to scream, whip up the tricks, or adjust to another incentive - horses and

run themselves. The ruler, according to Confucius, must be a sage. Management, politics and ethics are the basicsof Confucianism.

Confucianism attaches great importance to the family; therefore, family capitalism, family consecutively (the Qtai's mentality differs from the mentality of the German, Russians, and Ukrainians). Free community members were the main productive force, applied a mutual guarantee and the collective responsibility of the family to the third lap.

Features of the eastern slavery:

1) The main sphere of economic life (agriculture) remained outside the slave production. The work of slaves in the cultivation of land was used partly in royal and temple farms.

2) The main productive force in the primary field of production and agriculture was thecommunity peasants. Between the state and community-landowners there are relations of citizenship. There was even a "ministry of people supply" with imprisonment - among those who evaded the duties.

3) Slaves usually belonged to the state. Sources of slavery were wars and debts.

4) The use of slaves' labor was not productive. Those are: servicing slave owners, building pyramids, palaces and grandiose irrigation systems.

5) Eastern slavery was not classical. Here the communal and slave elements intertwined.

6) The traditional economy (primary industrial and agricultural), which existed before XVIth century

7) Gradually, the so-called "Asian mode of production", with undeniable participation of the state in economic processes, was based on the identity and indivisibility of power and property (i.e., eastern totalitarianism).

Historical and economic significance of Trypillian culture

A man appears on the territory of Ukraine almost 1.5 million years BC. The most ancient Paleolithic stands are: Queen, Rokos in Transcarpathia, Luka-Vrublevka on the Dniester, Amvrosiivka in the Donbas.

From VIth – to IIIrd millennium BC during the Neolithic revolution on the Ukrainian lands a mighty Trypillian culture was

formed, the representatives of which were sedentary agricultural tribes of the Indo-Iranian group of peoples. The territory they occupied was the Carpathians, the Southern Buh, the Dnieper, Volyn and the Steppe Black Sea. They lived in rural settlements (1,5 thousand in Ukraine), prototowns with a round-radial system of development (20 of such cities, the largest settlement of Maydanetske up to 400 hectares).

The farm is reproductive. The main branches of the economy were: agriculture, animal husbandry, pottery, weaving. Terrestrial transport is being formed (a carriage, sledges, skis, drafts). In production, advanced tools of the modern type were used, in particular: wooden stitches with stitch tips; plowshare, bone and flint axes, sickles, braids; Drills; Drink; used grinding; For the manufacture of flour used grain mills (brooms). Trypillian tribes became the first in the territory of Ukraine to make use of metals during the day.

The high level of art reached the decoration, painting of premises, Easter eggs, as well as pottery, carpet weaving.

On the basis of economic activity, spiritual culture and religious beliefs were formed.

The development of specialized construction and agricultural activities provided a high level of mathematical and astronomical knowledge. Trypillians were the first to create a clear solar calendar with the corresponding cycles of agricultural work.

As a result of the Neolithic revolution, the system of commodity exchange has become quite developed. They traded with the Ostrogothic tribes, the peoples of the Balkan-Danube region. In exchange for agricultural products, tripolites received horses, ceramics and copper ore.

With the advent of the use of metals in the Slavonic tribes, the productivity of agriculture increases, copper-bronze, and later iron tools are used. There is a final division: from agriculture, a public craft is separated. The reproductive character of life activity is confirmed: grain production, home-grown styling and cattle-breeding, poultry farming, iron crafts, pottery on the basis of the use of the potter’s wheel. Enhanced economic relations with other civilizations (Middle East, Egypt, Greece, Byzantium, Holstad culture in Austria).

Trypillian culture has laid down economic, economic and technological traditions of production activity, ethno-cultural heritage, philosophical and religious representations of the future of the Slavic world, precisely this is its historical and economic significance.

1.1.3. Features of economic development and thought during the formation of world civilizations (VIIIth century BC – Vth century BC)

The farm of ancient Greece

In the 1st millennium BC, actually, the Ist half of the millennium, in the south of Europe, the ancient slavery forms (antikjs), which subsequently becomes classical, appears. The Hellenists came from the north, from the ancestral homeland of the Indo-European nations, which had their seat somewhere inthe Eastern Europe.

The natural isolation of rural communities has led to their autonomous development. Antique community, unlike the East, acted as a city. This city became a community-policy or state. Elements of the traditional patriarchal system based on debt bondage are interwoven with the use of more productive labor of slaves. The geographical and natural conditions of Greece contributed to the transformation of its inhabitants from artisans, merchants, seafarers, in contrast to farmers and pastoralists in other countries. Therefore, issues of land tenure, private property and slavery as well as the situation of the peasantry, division of labor, the development of craft, trade, and money circulation are the forefront of the economic ancient system. For the first time in the world history, the city displaces and submits itself to a village. Agriculture became less important. The primary branch of production activity is the craft. The industrial specialization is approved in separate cities, where there were more than one hundred handicrafts (Miletus - fabrics, Corinth - ceramics, etc.).

Major sectors of the economy include trade (trade capital and merchants are formed); mining (silver, gold, copper); metallurgy (100-meter mines); production of ceramics (dowel, brick, dishes, amphora); shipbuilding (triers and floating fortresses with a displacement of up to 1000 tons with a crew of 500 people); weaving; construction of housing

and towns (Miletus – 30 thousand, Corinth – 25 thousand); the production of weapons (catapults, wall-guns, siege towers).

Maritime exploded. But navigation requires the development of astronomy, geography, mathematics.

Artistic production provided for ergasteria. Ergasterias are the large specialized workshops of private ownership, where the main productive force was slaves.

The agriculture is represented by the Mediterranean triad - the production of wheat (bread and beer), the cultivation of oils (oil), viticulture (raisin and wine) and high-livestock farming. The cultivation goes up to the level when the winter, spring, fertilizers are already cultivated. There is private land ownership. The growth of the population forces to wage warriors for the capture of slaves and the colonization of land for the production of bread (1/3 of the grain in the days of Demosthenes imported the Greek colonies of Asia Minor, Sicily, Southern Italy, the Black Sea).

Among the cities-policies – Athenas, Attika and Sparta played a major role.

Sparta was a military oligarchic state.

Attica wasa tyranny.

Athena was an aristocratic state. Here there was debt slavery of the craftsmen and free farmers with the right to redemption. Slaves - the main productive force in the primary field of production activity (365 thousand slaves, 90 thousand free). There were privileged slaves (teachers, doctors, merchants). Athenian democracy is associated with market relations. Personal freedom forms a new person, inherent in new decisions, optimism, self-confidence, self-independence, partnership, interdependence, etc. In Athens, the social status of an individual determines property and money.

Moral and ethical norms of interpersonal relations embodied the middle class. This is the basis of the state, but the representatives of this class do not have knowledge (according to Aristotle, the middle - the virtue of belonging). Knowledge was obtained from philosophers. Therefore, they had to take control of the state in their own hands.

The economic thought of ancient Greece is associated with the ideas of the philosophers – Xenophon (about 430–354 BC), Plato (428–348 BC) and Aristotle (384–322 BC), who proclaimed the variability of the world.

"Everything is moving, nothing stands still... twice you do not enter the same water," says Heraclitus. The immaturity of relations, in particular market, advised the philosophy of Plato. Plato is a supporter of the development path that Sparta was moving. He believed that there could be no knowledge in the fast-moving, changing world. Changes - evil, calm is divine. Avoidance of the social differentiation, which was predetermined by market relations and their most important element - money, is possible only through the abolition of private property, including money, and the caste division of labor borrowed from the East (Hinduism, Buddhism).

In his work "Oeconomicus", Xenophon characterizes the slave economy, considering the division of people into free and slaves natural. Plato in the works "State" and "Laws" social division of society associated with the division of labor on the basis of "personal abilities". As a result of the division of labor, according to the scientist, the market, money and trade appear. He remained a defender of a natural agrarian economy, using the work of slaves, condemned usury.

In the writings of Aristotle's most prominent thinker ("Politics" and "Nicomachean Ethics"), the division of society into free and slaves, as well as their work on mental and physical, is determined only by the "laws of nature". Aristotle distinguished between two types of wealth - wealth as a set of consumer values (natural, true wealth) and wealth as a pool of money. Accordingly, he distinguished between two types of activities: the economy (natural economic activity related to the production of products) and chrematistics (the art of gaining wealth, making money).

Notes and illustrative material

1. The archipelago of Athens, Solon, a descendant of the Medonids (594), were compelled to conduct socio-economic reforms both in the interests of the aristocracy and in the interests of the demos. Seisahteya (debt insurance) provided liquidation or redemption through

the state of peasant debts, as well as debt bondage was prohibited, free use of property was introduced, the entire population was divided not by generic, but by property characteristics into four classes. At the same time, not only the land ownership, but also movable property was taken into consideration. Measures of wealth were the corresponding measures (52.5 liters) (500, 300, 200, less than 200) of grain, wine or oil. The richer had an access to power. Thus, the natural-economic basis of the tribal system was undermined. The law of Klisfena (509 BC) completed the elimination of the tribal system.

The salon reform had a clear military purpose. The Athenians, who were assigned to the first category, had to equip the warships, to the second – to serve in the cavalry, to the third - in the infantry, to the fourth - to the rowers on the ships. The reform reflects the foundations of Athens: society is held on slave labor, which is provided by military methods.

2. With the ancient Greece of the classical period (V-IV centuries BC), the emergence of a tax system on the European continent is connected rather closely. For taxpayers, a certain amount of products was issued to the state. Taxes were paid in kind: olive oil, grapevine, millet, wheat, as well as a certain number of sheep, oxen, cows, pigs. While collecting taxes, the two-district administration also took into account last year's debts, if they were, and also announced their calculations on the amount of taxation for the next year.

3. European civilization originates in ancient Greece. A small country was a concentration of small cities that were in endless military conflicts, but those that united forces in the struggle against the Persian Kingdom or the invasion of the Medes. They gave the world all forms of political system: tyranny and democracy. Here all the directions of philosophy of the next centuries were born. The art reigned. Ancient Greece was able to win not only the bravery of its warriors, but also new forms of organization of hostilities, a high level of patriotism.

The Greeks are mariners, authors of new techniques of craft production, builders, farmers, pastoralists. In the fight against hunger, they boldly went to distant lands, organizing there city colonies, actively trading with the outside world. They entered the market relations, the characteristic feature of which was an active search for

technical, technological, social and political decisions. Thus a new person was formed - a man of European civilization. Also, the Roman Empire played an important role in the establishment of European civilization.

Economic factors of the rise and fall of Rome

The first period of the Roman state (VIIIth – VIth centuries BC) – Regal

One of the most important historical events during the establishment of the European civilization is the appearance of the Roman Empire on the arena of history.

From 1000 to 800 years BC the territory of modern Italy colonized the Etruscans, creating here the first great power, which included 12 union cities under the leadership of Wejis. During this period there is a transition of the Etruscan clan community to slavery. Etruscans have reached a high economic level. Engaged in farming, cultivating grains, flax, oils, grapes; Craft, especially ceramic, iron, builder.

To the south of Etruria, on the left bank of the Tibra, there was wide lowland - the Lacium, which was inhabited by the Latins. There, in 753 BC the twins Romulus and Remus founded Rome. Rome strengthened the Etruscans, spreading their state power to the south. The basis for the organization of the Romans was the family, which relied on the entire social organization. Related families form a genus (genes). Rods are united in the curias. Curia citizens created the dominant layer of patricians, the rest of the population were called the plebeians.

During the royal era, elements of the state were created in a specific city-state ancient form. The patricians gradually conquered the plebeians who did not have civil rights, turning them into kmets (dependent people). However, the main productive force left the free population, the slavery still had a patriarchal character and was, in the main, homeland, debt, hereditary.

The second period of the Roman state (510–31 BC) – Republican

Reforms of Servius Tully (579–535 years BC) destroy the remnants of the tribal system, divide the population not by birth, but by the property qualification into six categories. Each category was divided into centuries (hundreds) with the corresponding centuria

(hundreds) fees for dealing with state affairs. The entire Roman territory was divided into 21 tribes (districts) - 4 urban and 17 rural. The struggle for land leads to the formation of large land tenure. It can be argued that these reforms have created a new state structure.

To protect slave owners, private property in 454–450 years was introduced "Laws of XII tablets", which legally consolidated hereditary slavery. In 326, under the law of Petelia, the debt bondage for Roman citizens and their families was abolished. The main source of slavery was colonial wars (from the Atlantic to Mesopotamia) of the Roman Republic, and Rome itself to the beginning of the third century BC turned into a civil community - civitas. In IInd - Ist centuries BC, slavery is transformed into classical. Slaves became the main productive force in all branches of economic activity (12 million were slaves, from 30% to 36% of the population). Concentration of land, the establishment of private property, the growth of the role of craft, trade, money circulation required the use of cheap labor. The petty landowner could hardly be forced to work on another. Such a productive force could be a slave who had neither rights nor property. The developed system of slavery allowed moving from small to larger centralized production.

III-th period of the Roman state (31 year BC - BC III century AD) – Early Roman Empire

This is the heyday of classical slave relations. In II - I centuries. until e. agriculture was experiencing an upsurge. Within the slave sector, agricultural production received a new direction, which determined the small-scale nature of the Roman-Italian economy. The formation of market relations between the city and the countryside has led to the formation of a slave estate of two types - villas and Latifundia. The villa is the main type of farm with a land lot of 25–100 ha. Latifundia are a large farm whose property was valued at 1 million sesterces. Certain ground privileges were made by representatives of the Nobel, traders, usurpers, and Roman legionnaires. Sure, the Nobles (senators) had the honorary privilege of giving land to the fund of the Ager Publikus. Riders (equites) - the former elite cavalry - gradually turned into merchants, moneylenders, suppliers who had the right to purchase land at their own expense.

During the last 50 years of the existence of the republic, about 50,000 veterans of the Roman legions have received several dozen Ugers (1 yuger - 0.25 hectares) of land, where the predominantly natural economy was conducted. The peasant owner is the main taxpayer, and continuous wars and a huge army of bureaucrats needed an ever-increasing inflow of money to the state treasury, which could not ignore the welfare of a free peasant. And at the same time, the peasant is the main reserve of the might of Rome, of its legions. The wars made them disabled, unable to farm. They became lumpen-proletarians, which the state was supposed to not only feed, but also entertain. In a sharp competition, the peasants and former warriors who were ruined by invalids became paupers (the senators' retinue), who in 40–50 years BC. There were about 320 thousand by the law of Cassia 73 BC each was allocated up to 1.5 kg of bread per day. Colonial possessions were state-owned and distributed to veterans and the poor.

If there was a known set of crops in Greece: wheat, barley, olive trees, grapes, vegetables, but it was low yields due to inefficient use of land, Rome already introduces the grassland system of land use, increasing the number of crops - not only food but also technical (flax). In some latifundia, stylus livestock is introduced. Agricultural production was carried out in a special form of land tenure.

In the Roman state there was a professional merchant. Until the formation of the empire, foreign trade was mediating and could not compete with the Greek. During the time of the empire the Greeks were gradually pushed out of trade. In wholesale trade invested significant capital. Roman merchants united in the board, which had funds, ships, agents in the provinces. Ingredients of import: oriental porcelain, fabrics, dishes, glass, papyrus, gold, ivory, silk, slaves. Exports were presented with wine, oil, ceramics, wool, jewelry.

As we see, money-market relations occupy a dominant position in the economy of the empire, both from the point of view of the occupation of the population, and from the point of view of their role in social production.

Rome became the world's center for money transactions, trade deals, and the global exchange. At the same period appeared bankers and intermediaries. Banks use calculations, checks, bills, and cashless

settlement transactions. Established by the state and leased to the changing offices. Usurious capital is developing. The interest rate was in the range of 6 - 48%, and sometimes much larger.

Here for the first time in history appeared a broker as an intermediary in concluding loan agreements; interest rates are used;cashless payments by wire transfers or by words are used. The agreements are certified by the signatures of the witnesses and the seal. The object of credit relations is land (mortgage lending), foreign and wholesale trade, shipping (here the risk is significantly higher - 23 - 5% per annum). There are state and municipal loans. However, in credit relations a small base. Their role in the development of urban crafts is minimal. The circle of persons who have the right to engage in lending is narrow; it is forbidden even to the richest senators. That is, the money supply is huge, the investment field is limited, and hence, the main direction of the use of wealth is non-productive consumption. This leads to a drop in morality. “Ancestors have a strict morale ... But this morality is corrupted, evil prevails, people are getting worse and less law-abiding.”

Commodity-money relations reached the highest level of development in the Ist - IInd centuries. This allows us to assert that elements of the capitalist society originated in the depths of the primitive society, namely the combination of commodity and subsistence farming.

IVth period of the Roman state (III–V centuries BC) – The Late Roman Empire

The crisis and decline of the economy were reflected in 73–71 years BC at time when in Rome there were external (struggle against Mithridates) and internal shocks (the uprising of Spartacus).

Signs of decline:

1. Sharp reduction of slaves, high prices for them and low-productive labor.

2. Reducing the profitability of latifundia and villas.

3. Limitation of absolute authority over slaves, prohibition of the murder of slaves and the giving of their will.

Consequences:

1. Naturalization of the economy (the closure of latifundia).

2. The ruin and the decolonization of the peasants.

3. Agrarization of the economy.

4. Destabilization of the monetary system.

Already in the Ist – IInd centuries, there are changes in the organization of agrarian production. By the IIIrd century, the prevailing form of land relations is the colonate system. At the heart of the colonate lies the right of small and large parcel rentals on the emotion law (long and everlasting). Precaria - conditional land tenure, when the land was granted for a term determined by its owner. There was a rental relationship in the form of natural and monetary payments, outsourcing. The colonies gave one-third of the crop and produced six days of corpses, executed government duties, and paid taxes.

Edict of Emperor Constantine I - October 30, 332 – was legally formalized serfdom with the prohibition of transition from place to place. Edict of the Emperor Valentine I from 371 was issued the hereditary attachment of columns to the estate. The status of the columns changes - the precariary becomes hereditary, not stipulated by the agreement, belonging to the columns is legally registered by the constitutions of the emperors, they were attached to the land, forbidden to leave the estate, they could not be alienated without land. The state has given slaveholders certain administrative, fiscal, judicial rights to the colonies. Consequently, industrial and land relations, which contribute to the formation of early feudal relations in the depths of the ancient society, radically change.

In 395, the division of the Roman Empire into the West and East was held. Their further historical and economic development took place in different ways. In the west, the imperial power gradually weakened and in 476 it was completely eliminated.

The economic thought of Rome has a practical orientation. It was based on methods of farming using the work of slaves, on the personal relations of the slave owner with the slaves.

In the economic thought of ancient Rome, the central place belonged to the problems of slavery and agrarian relations, especially the question of rational organization of slave farms. The importance of agriculture for Rome is evidenced by the availability of literature on this topic, which was replicated in the empire. Pliny speaks of 146

Roman and 327 foreign-language works on agriculture that he used to make up his “Natural History”.

Honorary place among the authors are Katton, Warrone and Columella. In particular, the treatise of Cato the Elder (234–149 BC) “Agriculture”, Varro (116–27 years BC) “On agriculture”, Columella (1st century BC) “On agriculture”, the agrarian reform projects of the brothers Grakhiv - Tiberius (162–133 BC) and Guy (153–112 BC).

So, according to Cato, a typical economy is a self-sustaining natural economy with a certain market orientation under the olives, keep the second quarter for the meadows.

In the later written by Varro’s treatise reflected the growth of the commerciality of slave state supplies and their transformation into a semi-natural or semi-commodity type economy.

The crisis in agriculture in Rome is predetermined by the commonplace in the economic, political and social spheres. The situation is described by Columella. It is not a matter of negligence, and the agrarian-technological revolution has two sides: material and socio-economic. The second was based on slave labor, and only in the era of Magnus is a revolution in agrarian relations. The slave disappears, the senioral and feudal relations come to replace him.

The fall of the Roman Empire was attempted to be prevented by granting Christianity the status of a state religion in accordance with the act of Emperor Constantine. The church and the state, in the face of the fall of morality, the decay of economics and the destruction of the influence of market relations, seek to subordinate the society that is on the path to death, and to control its activities, in particular, using the gospel. It was one of the largest religious and spiritual revolutions in world history. Many people now seek not infinite revenues, but only the satisfaction of the least needs, to free time for worship and prepare for the coming of the kingdom of God. Rome with its cult of luxury and debauchery, spirituality opposed the other world - gospel modesty, spirituality.

Stoicism as theRoman interpretation of Christianity.

The most prominent among the Stoics is Seneca (4–5 years), Epictetus (50 - 40 years), Mark Aurelius (80–121 years). This is the time of the highest power of the Roman Empire. It already strengthens

the forces that have caused its decline. Romans are close to the ideas of stoicism. The general rule of the Stoics is “live according to the nature of things”. Nature has everything for human happiness. Self-knowledge, self-righteousness, features of human-agrarian, the discovery of the inner world of man - are the main features of the outlook of the Stoics-Romans. In this they are close to Christianity. The provisions of the “New Testament” and the provisions on Seneca's works almost coincide.

Notes and illustrative material

1. The most terrible disease in Rome is the immature market relations generated by the social gap and the moral and ethical way of life that has become a catastrophic form of unbridled luxury in personal consumption, debauchery, low morale. Fallen birth rate, there were all new diseases that led to the exhaustion and ruin of free peasants and artisans. All this undermined the power of Rome and its army. The empire was on the verge of decay.

“Wealth and poverty, in close union, threw out Italian medicines from Italy and filled the peninsula with crowds of slaves and terrible silence of the desert. However, this whole picture of the sinister, however, is not the only one of its kind: everywhere, where the slave state fully reigns in capital, it equally devours the beautiful world of God. Italy Cicero's era is essentially similar to Hellas, the time of Pontius, and even more so on the Carthage of Hannibal times, where the omnipotent capital of the exact same way proved the middle class to be destroyed, and trade and agriculture - to the extreme limit of animation and to the end, led to hypocrisy that covered the moral and political decline of the nation”.

2. Christianity – the fusion of cultures of the Romans, the Greeks and the surrounding world – the culture of the barbarians.

The first religious fraternities were formed as antitheses for the brotherhood of the communities. Individualism and collectivism gave rise to Christianity. Rome was the body, Christianity – the spiritual community of a single, and at the same time, diverse Europe. Christianity buried historicism – the eternal, unchanging world, world

perception, which consolidated the traditions and customs of pre-written civilization. The conditions that gave rise to Christianity were objective: market relations developed, and with them social inequality.

Unlike classical Buddhism, Hinduism, Islam, Christianity directs people to find ways and means of changing their lives: “ask – get, seek, and find, knock – and open”. Christianity professes freedom, Confucianism - the fulfillment of duties.

The split of the Roman Empire inevitably had to cause a crisis of religion. In 1054, Christianity officially split into two parts – the Roman Catholic and Greco-Orthodox (Catholic universal, too, Orthodoxy).

The history of Christianity is the history of man's two-sidedness, spiritual and natural. His beginnings are an unselfish ministry of the apostles, their persecution. Becoming a dominant ideology of world outlook, political force, it lost a certain number of illuminated, more and more appeared those who adapted, tied up, clinging. Wantonness, laziness, covetousness, lies, insincerity and other vices become the usual features of spiritual ministers. Christendom appeared, as T. Mommsen wrote, on the edge of the abyss. A new figure, the bearer of market relations, the spirit of capitalism, and Protestant puritanism, are gradually emerging in the arena of social life.

1.1.4. Feudal system of economy in Western Europe and Ukraine. The economic thought of the Middle Ages

Formation and development of the feudal relations in the Western Europe (on the example of France, England, German lands)

In the Vth century AD in all countries of the Western Europe developed a new economic relationship, which is called feudalism (or agrarian society). The evolution of agrarian society took place in two directions: the development of ancient forms of early feudal relations (colonate, precarium, servahge) and the natural transformation of communal property into allodal-precarial, and in the conditions of active nationalization, into the beneficiary-liege.

The socioeconomic structure of an agrarian society is radically changing and is gaining its shape

Main features ofan agrarian society:

1. The monopoly of the feudal lords to the earth (no land without a landlord).

2. Contradictions between peasant production and large land property.

3. Conditional nature of land tenure is related to the implementation of military-administrative service.

4. Presence of the vassal-seigneur system.

5. The existence of various forms of rent (natural, labor, money) and the peculiar status of peasants who were not owners of land, and its holders under different conditions, up to the right of inheritance.

6. Various forms and degree of non-economic coercion of peasants, personal and land dependence, judicial subordination to the power of the feudal lord, the state of inferiority of the peasantry.

7. Domination of a natural economy (everything that I produce - I consume).

8. The growth of the role of individual production skills.

9. The active spread of Christianity in Western Europe.

Major economic units of feudal production:

1. Feudal estate – senioria, monorail, phosgraphy, estate, filming in agriculture.

2. Craftsmanship in the industry.

3. Trade guilds and unions, usurious offices, pawnshop, banks in the commodity-money and intermediary sector.

The main stages of the genesis of agrarian society are:

1st (Vth–Xth centuries) – evolution of various types of feudal systems, feudal production and feudal states, establishment of vassal relations.

IInd (XIth–XVth centuries) – the establishment of feudal relations, caste-representative absolutist monarchies, the development of feudal cities, crafts and trade.

IIIrd (the end of XVth – Ist half of the XVIIth century) – active co-ownership of the economy; switching rent; great geographical discoveries and development of economic ties; the emergence of manufactory production; the beginning of the first wave of bourgeois revolutions.

France

In 481, after the conquest of Rome, Clovis began the Frank royal dynasty of the Merovingians. The formation and development of an agrarian society in the state of the Franks took place over several periods.

VIth the second half of the century - combined communal land ownership with private ownership of land.

The supreme power of communities was manifested in the inability of a peasant to sell or lay his land. If he had no successor - a son, the land was transferred to the community and redistributed. The land was privately owned. Movable property was also private, hereditary, without the right to confiscate. After harvesting, the land became a community pasture. The community belonged to forests, rivers, meadows, pastures on easement law.

VIth century - there is an allodium – an inherited allocation of a part of productive communal land, which is enshrined in private property. Allodium was inherited not only to his son, but also to his close relatives, but not to his neighbors. The earth could be freely alienated.

During this period, the process of active “nationalization”by kings of public lands, forests, pastures is taking place. The usual phenomenon is military confiscation of land and handing it out to soldiers and nobles. The seizure of peasant allodia led to the voluntary transition of the latter into the vassal dependence on feudal or monastery. At the same time, they lost their will, and the land became the lifelong property of the feudal lord, and formed precalious relations.

In the VIIIth–Xth centuries. in the conditions of continuous wars (Karl Martel 715 – 741, Carolus Magnus 771–814) there are benefits - the conditional form of land tenure provided for lifetime use provided that military service is carried out. Fund for the provision of benefits were confiscated and secularized land.

The share of an ordinary warrior in the captured areas is allodium. His destiny was also solved – he had to change the owner. Peasant holdings could only increase at the expense of the land of large landowners, including monasteries. The tenant appears – yesterday’s community man, owner of the allodium.

In the list of duties, the share of money is insignificant. In the state farm, a peasant on the rights of individual property: farmland, tools, a loom and a potter's wheel, horses, oxen, productive animals, birds, bees, it can not be killed and you need to take care of it. The judiciary is endowed with seniors. The household is natural, only a small part of the product is sent to the market (money to pay rent, taxes). Small and medium feudal land tenure increases and strengthens.

It is at this time that a historical event is taking place - a coup in agrarian relations. Formation of large-scale land tenure with many land-plowed landowners-peasants with a certain level of agro-culture and handicrafts, deprived of ownership of pasture and land, but endowed with the right to use, personally dependent, deprived of rights and freedoms. Unlike the Roman agrarian relations, the Frankish peasantry was personally interested in the results of labor, he could and was obliged to develop entrepreneurship.

Gradually, beneficiaries turn into flax (feud) - the hereditary land tenure of small feudal lords, on the basis of which the formation of the feudal estates - seniorya.

In 843 the Merovingian Empire began to disintegrate. Under the Treaty of Verdun, it was divided into three parts, which gave rise to the creation of three independent states: France, Germany and Italy.

Charles le Chauve establishes a dynasty of Carolingians, the kings of France. Completion of the classical feudal system. Reforms of 847, 853, 864 - finally seized the free peasants, fastened them to the ground and forced to carry feudal obligations, the peasants were turned into servings. The dependent peasantry of the Carolingian estate was divided into three groups: the columns that constituted the majority (personally free, but were underground), slaves-service (underground personally dependent) and lyty (were under the patronage of the feudal lord and were given inheritance use).

England

Unlike France, where during the VIIIth – Xth centuries, beneficiaries has become the prevailing form of property in England. During this period the dominant form of property becomes bockland, especially in the context of the active formation of the centralized royal power (802 - 839 Ecgberht, the King of Wessex).

On the right of the bockland, the King transferred the villages or entire districts that belonged to him, with the free population that was subject to the King as the head of state, the knight, or the land-lord. But the land did not become the property of the knight. His power extended only to people. There was a situation where simultaneously the same feudal lord's power was levied on the same plot of land, which was paid for rent, and the power of the peasant (under the customary right of the folkland), but the land remained in the ownership of the king. Peasants to the IX century. remained in the majority personally free, but found themselves under legal jurisdiction in accordance with the immunity provided by the feudal lord. Most of the peasants had land plots of up to 30 acres.

After the Norman conquest of England by Duke Wilhelm in 1066 (the forcible enslavement of peasants began), the process of feudalization of land relations accelerated. "The book of a terrible court" to the XIth century (a set of feudal laws) shows that from 1.5 million of the population, 95% are employed in agriculture, the main part - were free peasants (fregoldiers made obligations, but could leave the estate) as the main productive force. At the same time, there is a reduction in the number of free peasants. Peasants villas (members of a rural community with a land of up to 30 acres of land and their own implements of labor), who paid rent and executed a barter for 3-4 days, peasants (dependent peasants without land or with small plots up to 7 acres), appear. In the course of switching rent of villas and coppers are converted into copiers and converted into a money order.

Thus, in England, there was, basically, communal land tenure with a significant part of the personally free population, which contributed to the active development of commodity-money relations and socialization of the economy in the XIVth-XVth centuries.

Germany

In Germany, the feudalization of the village began later than in France and England, – in the IXth – the 11th centuries, because the community-mark (forest area, the presence of a large amount of free land) was stable.

In the Xth–XIth centuries the German community begins to crumble. As in France, the hereditary inheritance, which is enshrined in

private property, is formed by allodium. The land becomes the subject of sale, which leads to the differentiation of the peasantry and the formation of feudal estates. The peculiarity of agrarian relations was that here, the peasants did not receive land from the feudal lord, and the feudal estate was mastering a free village. Peasants were gradually drawn into dependence, there appeared mixed-type villages, in which the possession of one or more patrimonials, the free peasants and the economy of the dependent serfs were located. Most of the peasants became holders of another's land and paid for it a contract. However, large feudal land tenure even in the tenth century. Not confirmed by the community. The German feudal lords had far fewer rights over the peasants than the French ones. Moreover, in Germany there was no hierarchy and the heredity of positions was not established.

In the XIIIth century there was an increase in marketability of agriculture and development of cash rents. The old manor is destroyed and “pure seniory” appears. The peasants turned into short-term tenants – mayors. The process of redemption of peasants from feudal dependence begins.

In the fourteenth and fifteenth centuries in the agrarian society of the German lands two tendencies were noted. The first one is typical for the territories east of the Elbe, where many free peasants lived, whose knights in the conditions of growing demand for bread were being driven out of their own land and forced to make corpses. This led to mass enslavement by the end of the fifteenth century both poor and wealthy peasants. The second one is typical for territoriesto the west of the Elbe. In North-West Germany, a stratum of free wealthy peasants-mayors with plots of 30-40 hectares, who paid big money chins and used the work of rural farm workers. In Southwest Germany, small peasant farms prevailed. The feudal lords tried to recapitulate the rent, worsen the rental conditions, subjugate the peasants to their own dependence, which caused massive demonstrations of the peasantry. Farmers, unable to redeem their duties, often turned to moneylenders who lent them loans on land, which contributed to the formation of mortgage elements.

Medieval cities, shop crafts, trade

With the beginning of the second millennium, forgotten skills and crafts are gradually reviving. At the end of the 11th century there was a selection of craft from the feudal native economy. The formation of medieval cities was accompanied by the growth of productive forces, the development of commodity economy and exchange, the concentration of employment in it population in some settlements. The old Roman craft cities (Rome, London, Bonn) were reborn and new ones (Hamburg, Lübeck, Leipzig, Magdeburg) are being formed. The patrimonial artisans were transferred to the dues and left the feudal lords. The feudal lords also contributed to the formation of cities. In the hands of the seigneur concentrated all the fullness of power - the court, finances, he assigned a significant portion of urban incomes.

The efforts of the lieutenants to get from cities as much as possible resulted in the communal movement, which in the thirteenth century broke through a wave of communal revolutions to gain independence and self-government. As a result of the struggle, there were different types of cities, in particular: cities-states – Florence, Genoa, Venice, Milan, communes – Bruges, Ghent, Soissons, free cities – Hamburg, Bremen, Lübeck, imperial cities – Newberg, Augsburg, as well relevant municipal self-government systems, legally secured in the form of Magdeburg law, Saxon mirror, Swabian mirror, etc. Most cities were aristocratic democratic social cells and the management structure looked like this: the craft in the cities was of little commercial nature. In the XIIth - XIIIth centuries the cement system of craft associations is established; the shops becomes corporate associations of producers, which were formed on a professional basis and acted as administrative-territorial, fiscal, religious, military centers, where each participant was guaranteed certain rights and privileges, in particular - the right to protection, material assistance , transition from one production state to another. The structure of the shops was as follows: guild life was regulated by the relevant statutes, which provided for the main productive force – students – the use of elements of economic and noneconomic coercion. The small nature of production remained. Until a certain time, the shop organization defended the monopoly of urban artisans, created conditions for the development of productive forces,

promoted the deepening of specialization, and increased the skills of simple commodity production. But, since the end of the 14th century, due to the expansion of domestic and foreign markets, they have become a problemfor the development of technical progress, since they tried to preserve small-scale production, avoiding competition.

The development of craft causes the intensification of trade, especially the sea. During the 400 years (XIth-XVth centuries) the main center of marine European trade was Northern Italy: Venice, Genoa, Pisaand Florence.

The second center of maritime trade is Northern Europe (Baltic), where the exchange of agricultural products and crafts prevailed. In the cities (Hamburg, Bremen, Bruges, London) there was a resale of cattle, leather, cloth, linen, fur, salt, wood, oil, etc. In the fourteenth and fifteenth centuries, a trade union of 160 coastal cities - Hansa (Union) - was formed, which included also Riga, Gdańsk and Novhorod Volynski.

There was also a land trade, but it was difficult and dangerous: "What fell from the cart – it's gone."

Among the monetary units, was North-Italian (gold) - 3-4 g, thallaria (silver) - 30 g.

In Lombardy (Italy), the first banks, united in the company and guild merchants and lenders are formed. In the fifteenth century there was a nomadic financial market - Besançon. In Florence, an association of bankers Albertini and Medici is formed. Bills were changed for money. Carry out cashless accounts. Feudal lords and whole kingdomsprovided loans to individuals. In Germany, there are banker families of the Fugers, Welsers.

The economic thought of the Middle Ages. Doctrine of the "Fair price" by Thomas Aquinas

The thinking of the medieval man was of a theological nature. Economic thought has not yet been separated into an independent branch of knowledge, its manifestations are peculiar to practicalism. The main sources of economic thought in the Middle Ages are, as a rule, legal codes and church monuments. Medieval treatises contain a variety of specific economic advice, practical recommendations, but

they did not have theoretical generalizations and attempts to comprehend the essence of economic processes and phenomena.

Such documents should include the Salic truth "(Vth century) - a collection of ancient customary law in the state francs, "Capitulation on villas (IXth century.)", "Domesday Book" (in the XIth century) - a set of feudal laws in England.

The formation of medieval cities was determined by the growth of productive forces, the development of commodity economy and exchange. In the conditions of the gradual revival of usury, the sinfulness of the percentage was denied by the canonists in their teaching about rent and society. It should be noted that the teaching of canonists is a coordinated system of views on the economic processes of that time, but they are woven into theology, grounded in confessions and church chairs. This doctrine has had a serious impact on the legislation of the Middle Ages.

The doctrine of "Fair price" appears with the revival of market relations in Medieval Europe and belongs to the early Middle Ages.

Many important economic ideas were expressed by Thomas Aquinas (1225–1274) in the works –"The Sum Against the Gentiles" and "The Sum of Theology'.

He advocates the idea of centralizing power, recognizes the social hierarchy. Private property is considered by them as a necessary institution of human life. Living in the era of the onset of a crisis of a natural economy and an active process of urbanization, indicating the re-separation of craft from natural secrets and the development of commodity exchange, Thomas Aquinas thought about the problems of exchange, trade, prices, trade profits, and money. According to his interpretation of the "Fair price" (meaning value, value, market price), it is allowed to sell the thing more dearly than it is worth, although it should not be sold more expensive than it costs to its owner. "Fair prices' can be a source of private property growth and the creation of "moderate wealth."

Reflecting on mental and moral virtues, he proved the notion of justice, which is defined as "a constant and firm desire to give everyone what he is entitled to". Scheme of arguments: firstly, all that is consistent with Roman law is just; and secondly, that which is natural

for all and is not sinful; and thirdly, the operation is one of the options for a gift, where the benefit is greater than the price of the gift. Consequently, he refutes the principles of the Roman law: first, the laws of God can not be refuted by human laws that encourage dishonest acts (deception), and secondly, the defect does not become smaller because it is natural for all, in the third place, fairness of trade is not equal to justice in friendship.

Here's a way to prove the existence of a fair price for things. So, Thomas Aquinas argues that every thing has its own definite "Fair price", which can be set accurately.

However, this statement was not an axiom, since the study of this economic phenomenon is not completed today. But the "Fair price" is a historical fact.

The active development of trade has led to an increase in the role of the monetary system and the emergence of usury. Tom Aquinas believed that the money appeared to facilitate exchange as a result of an agreement between people. He highlighted the "internal value" and "nominal value" of the coin. On the one hand, he opposed the damage of the coin; on the other hand, he believed that the "nominal value" could be determined by the state, and assumed the possibility of a certain deviation from the "internal value". Increasing wealth at the expense of a usurer's interest should not be an end in itself to trading and usurious activities, but its availability is a kind of compensation for lost income that the lender could earn, using borrowed money in his own interest.

One of the most important mistakes of the Middle Ages was the doctrine of "the inefficiency of capital," or the "axioms of infertility of capital" – the denial of the productivity of money.

Questions and control tasks

1. History of the economy in the system of economic sciences.
2. Historical and economic value of development of the economy of the primitive age.
3. Features of the eastern slavery.
4. Fields of farming and the essence of ancient slavery in Greece.
5. Formation of classical slavery in the republican Rome.

6. The essence of the colonate.

7. Economic thought of antiquity

8. The emergence and development of feudal relations in Western Europe:

9. Craft. The structure of the shop system.

10. Regional and intercontinental trade. Hanseatic League.

11. The economic thought of the Middle Ages. Doctrine of the "Fair price" by Thomas Aquina.

Glossary

Varna – caste-economic hierarchy in ancient India (II millennium BC).

Hydraulic engineering – irrigation and irrigation system of agriculture of the Ancient East.

Economy – according to Aristotle, it is a type of activity to create wealth as a set of consumer values.

Laws Hammurabi – the first set of laws, which was aimed at strengthening the economic power of the state (Babylon - 1792 - 1750 years.).

The colonnade is a system of relations between landowners and columns (slaves, freedowners, paupers, free peasants) on the basis of rent-lease relations in the late Roman Empire and Byzantium.

Confucianism – the main idea is to achieve a social order based on the unconditional conquest of power, associated with wisdom and seniority.

The municipality is an ancient city with the right of self-government in Ancient Rome.

Nobility – the environment of the Roman emperors, who had the exclusive right to own land plots from the state fund for free.

The non-political revolution is the transition of mankind from the appropriating character of life to the conduct of a reproducible conscious economy.

The main productive force is labor resources, occupied in the main branches of industrial activity.

The first division of labor is the division of nomadic livestock from saddle farming.

Patriarchal slavery – a system of economic relations of the Ancient East, which relied on debt bondage.

The Principate – in ancient Rome, the form of a slave monarchy, which kept the republican institutions, but the power actually belonged to one person – Princeps (the first in the list of senators); existed from 27 BC before 198 BC is.

Pauperism is the mass poverty of a free population in Rome.

Precariae – the lifetime possession of land.

Meals – the original bank (exchange office) in ancient Greece.

Fisk is a special treasury, created by Augustus Octavian.

Hermes – according to Aristotle, a kind of activity to create wealth as a pool of money.

Control test

1. Characteristic features of the "Neolithic revolution" were:

a) animal husbandry;

b) nomadic life;

c) agriculture;

d) craft, g) primitive civilizations;

e) permanent settlements;

f) macrolites;

2. Economic thought of the ancient world is characterized by:

a) a deep theoretical analysis of the contemporary economic system;

b) a reflection of the state of socio-economic and political development of contemporary societies;

c) autonomy in relation to other branches of knowledge;

d) the predominance of natural and economic attitude to economic issues;

e) recognition of the significant role of the state in the economic life of society;

f) the formation of the foundations of economic science.

3. Aristotle attributed to the field of chromatist:

a) agriculture and craft;

b) large trade and usury;

c) petty trade.

4. Name the most important economic problem of ancient Roman literature:

a) protection of the economic interests of the peasantry;

b) slavery and its justification;

c) the organization and methods of managing the slave-owners of latifundia;

d) increasing the efficiency of agriculture.

5. The classic form of land tenure in France was:

a) allodium;

b) benefits;

c) flax

6. What inhibited the development of feudal relations in Germany:

a) fragmentation; d) natural climatic conditions;

b) the community mark; e) state power.

c) backwardness of the economy;

7. Communal revolutions are:

a) subordination of cities to the state;

b) the conquest of independence;

c) subordination of cities to separate feudal lords;

d) formation of self-government.

8. According to the views of Aristotle and Tom of Aquinas money is:

a) a completely useless commodity;

b) the result of an agreement between people;

c) the specific product is the total equivalent.

9. According to Tomi Aquinas, the basis for determining the "fair price" of the goods is:

a) cost principle;

b) the moral and ethical principle;

c) cost and moral-ethical principle simultaneously.

10. "Russkaya Pravda" prepared:

a) Volodymyr the Great;

b) Svyatoslav;

c) Yaroslav the Wise;

d) Volodymyr Monomakh;

e) Princess Olga;

1.2. Market economy of the European civilization since the formation of the preconditions of capitalism till the emergence of monopolistic competition (XVIth – the beginning of the XXth century)

1.2.1. The genesis of capitalism and the transition to an industrial society.

1.2.2. Economic view of the transition from agrarian to industrial society.

1.2.3. Features of the industrial revolution in the leading countries of the world.

1.2.4. Economic thought in the second half of the eighteenth century – the first half of the nineteenth century.;

1.2.5. Formation and development of monopoly capitalism in the leading countries of the world;.

1.2.6. Economic thought during monopolistic competition (second half of the nineteenth century – the beginning of the twentieth century).

1.2.1. The genesis of capitalism and the transition to an industrial society

The main preconditions for the formation of an industrial society (capitalism) that have developed in England, the Netherlands and France, include:

– the existence of a transition to simple commodity production;

– the presence of a large mass of poor people, legally free, deprived of means of production and existence, forced to hire from work to the capitalist;

– growth of the role of merchant-usurer capital;

– destruction of natural production in agriculture and crafts;

– approval of the money rent;

– formation of domestic national markets;

– significant achievements in science and technology;

– urbanization of northern Europe;

– the crisis of the craft system and the specialization of the craft to the level of the manufactory division of labor;

– development of commodity-money relations.

Great geographical discoveries, their historical and economic significance

The main economic and political prerequisites for large geographical discoveries are:

– the crisis of the Levantine trade and the need to find new ways of communicating with the East;

– a deficit of the state budget in the leading countries of Europe;

– rapid development of craft and individual crafts and the refusal of feudal lords from the serf system, which led to an excessive population of cities;

– the era of humanism, which led to the active development of science and technology, shipbuilding and naval navigation;

– the possibility of expanding church parishes.

Civilization is already on a planetary scale. There is a world market. There is also an immense demand not only for consumer goods and luxury, but also for tools, for technical and technological enhancements. There is an interpenetration, interchange of civilizations of India, China and Western Europe. Large geographic discoveries led to the flow of gold, silver, jewelry, spices into Europe; unlimited marketing markets for sieve, woolen fabrics, and metal products have been opened. Distribution markets are characterized by their regional features. It is worth mentioning the New World - North America, where settlers emigrate from England, France, Holland; South America - immigrants from Spain and Portugal. But colonization intensively passes in the north. Emigrants-Europeans, as a rule, the most able-bodied age, are actively mastering the environment far from always worthy of Christians in ways. They are agricultural workers, merchant adventurers, miners, robbers, slaveholders. they need tools, items of durable use, culture, everyday life. For the southern colonies, in addition to this, vital slaves, and the slave labor becomes a profitable business. Produced cotton, needed by the industry of England, sugar and tobacco, needed throughout Europe.

Earth is a planet inhabited by people of different cultures and races, which have their own special, created on this basis a worldview, including economic thinking. Journey has shown that knowledge in this world is of paramount importance, so universities were needed.

Christianity was struck. Cathedrals in Europe have unleashed this crisis. Lutheranism, Calvinism, Puritanism and other outlook concepts appear. The human mind is freed from the path, its initiative is liberated; man needs earthly life with the same Christianity, but God is pleased with her earthly work, her rational worldview. In the philosophy there is a coup, carried out by F. Beacon, T. Hobbes, J. Locke. Their fundamental works appear on the eve of the revolution of 1642-1648 pp. A new method of cognition is based on feelings, and the subject is a known reality and experience based on an experiment. Experience, not theological doctrine, becomes the basis of cognition.

Notes and illustrative material

1. The main geographical discoveries

Years old	Discovery	Sailfish
And in the XIV century	Canary and Azores; Madeira islands	Genoese
1471	Gold coast of Africa	Enrique Mariner (Portuguese)
1486	Cape of Good Hope	Bartolemeo Diaz (Portuguese)
03.08.1492 05.03.1493	The islands are Haiti, Cuba, San Salvador	And the journey of Chr. Columbus
1149–496	Islands: Mali Antilles, Porto Rico, Jamaica	II trip to Chr. Columbus
1498	The way to India around Africa is opened	Vasco da Gama (Portuguese)
1498–1500 1502–1504	Ostia river Orinoco	III trip to Chr. Columbus IV trip to Chr. Columbus
1500	Brazil	Kabral (port.)
1507	The publication of the book “Cosmography”	Amerigo Vispucci
1510	The Panamanian isthmus is transformed into the Pacific ocean	Balboa (Isp.)
1519–1522	And the world travel	Magellan
1606–1644	Australia and New Zealand	The Dutch
1648	North Asia	T. Ermak and Dezhnov

2. Economic implications of MGD

– “revolution of prices”, which led to the redistribution of income and active primary accumulation of financial resources; strengthening the positions of the emerging urban and rural bourgeoisie;

– formation of the colonial system;

– the beginning of the formation of world trade and the modern world economy;

– the beginning of a great relocation of Europeans to America;

– the emergence in the European market and in the economy of new products, agricultural crops (potatoes, millet, corn, tobacco, cocoa, etc.) and birds (turkey, etc.);

– active slave trade to the XIXth century;

– destruction by Europeans and the decline of autochthonous agricultural crops (Maya, tales, Aztecs, Incas).

Manufactured production as the main aspect of the genesis of the industrial society

The manufactory is a privately-owned enterprise (as a rule) based on artisan technology and technology, the use of freelance labor and market-oriented.

This production has arisen in those areas where there was a high level of specialization and technical development, in particular: cloth manufacturing; metallurgy; shipbuilding; book printing.

Establishment of factories took place in two ways:

– due to the penetration of trading capital into production;

– when the producer became both an entrepreneur and a trader.

The homeland of manufacturing is the Netherlands, where all forms of manufactories existed and industrial associations were formed: the largest development was cloth manufacturing, which employed 1,3 of industrial workers. In France, centralized manufactories and crafts prevailed, as only 10% of the population lived in cities. Small enterprises (50-100 workers) mainly made luxury goods. In France, the government also created state-owned manufactories. France became a European monopoly on the production of cloth in the countryside.

Manufacturing technology and technical provision created conditions for new solutions that increased the efficiency of labor. Particular importance was the division of labor in total production. The

division of labor within the manufactory prepared the conditions for the replacement of manual labor by machines.

In order to increase exports, it is necessary to export not raw materials, but industrial products, but to import raw materials and semi-finished products. To increase exports, an increase in the number of employees is needed, that is, the problem of employment is solved. After all, let's see how the first steps of the agrarian technological revolution, especially in England, led to the creation of an army of disadvantaged yesterday carriers who had passed home-schooling. In the XVIth-XVIIIth centuries, the capital of England won the capital of the Netherlands.

There were radical changes in trade capital, money circulation and distribution.

The first commodity and stock exchanges are formed in the Netherlands (Bruges and Antwerp). In 1609, the Amsterdam Bank was created.

Simple commodity production has grown into a market, developed an international division of labor. This led to the emergence of monopoly trading companies.

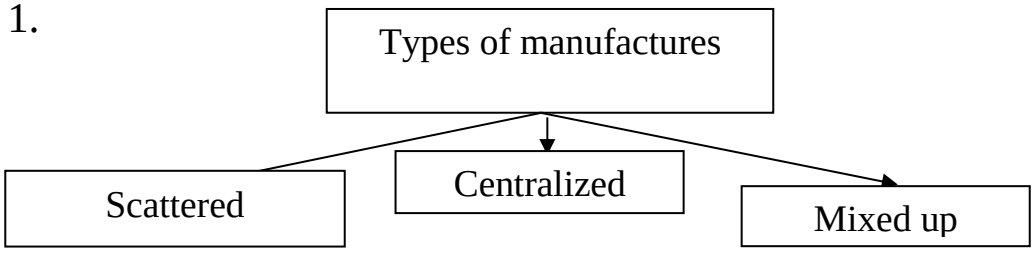
Revenues were distributed through wages (hired labor), profit (capital) and rent (land ownership).

Conclusion

The development of a centralized manufactory contributed to the concentration of production, material, financial and human resources; the deepening of the internal specialization and the introduction of the production of the latest technology and technology in order to increase the productivity of labor. It is the centralized manufactory that became the focus of the beginning and development of the industrial revolution.

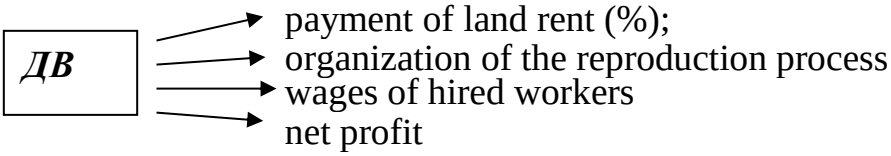
Notes and illustrative material

1.

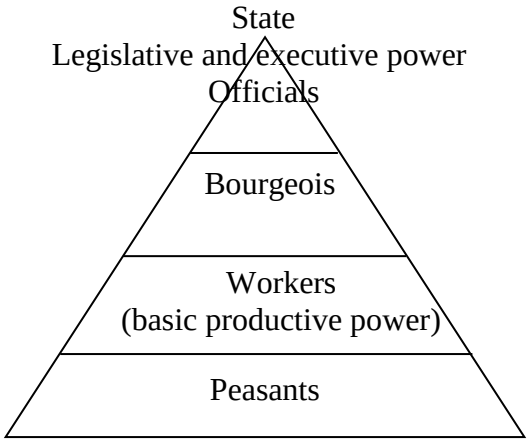

2. Changes in the structure of distribution of income from production

M – G – D (additional value)

3.

Transitional period (the primacy of industry)

The first wave of bourgeois revolutions and their economic significance

1566–1609 Netherlands	Between the South, where there were different forms of feudal duties, and the North, where the peasantry became free and the farm trade was formed, as well as Spain's attempt to turn the Netherlands into its colony, led to the victory of the revolution and proclamation of the Northern Netherlands in 1579 by the Republic of the United Provinces of the Netherlands Holland), which led to the creation of an industrial society. The centralized manufactory, especially the cloth production, is successfully developing. The share of urban population has increased from 35 to 50 %. The farm is of a commercial nature (cheese, butter, flax, tobacco, hops, dyestuffs). The country accounts for 75 % of the total number of European ships. Amsterdam becomes the largest port and financial center of Europe

1640–1660 England	The English bourgeois revolution began under the conditions of the development of the capitalist system in the country's economy. The agrarian coup destroyed the old feudal land tenure. Strengthened the middle and small nobility - gentry, which led the economy on an industrial basis. The navigational act of 1651 changed the monopoly of British merchants to trade with colonies and banned the coastal trade of foreigners between the ports of England. The naval alliance with Portugal and Spain has led to the shift of the Maritime Trade Center of Europe to England. The primary industry is the industrial multi-branch manufactory, especially cloth, production. Proclaimed the freedom of industrial and commercial entrepreneurship
1775–1783 America	English economic and trade domination in North America and the attempt to turn individual states into their own colonies led to the War of Independence and the proclamation in 1776 of the United States. The revolution stopped the existence of estates of the feudal type, created a fund of state land, which predetermined the development of a farm. The revolution has accelerated the development of industry and trade. The presence of slavery in the South led to the Second American Revolution
1789–1794 France	The Great French Revolution was the first and only revolution, brought to a complete victory over the feudal nobility and monarchy. Despite the resistance of the Jacobins, the revolution established the rule of the great bourgeoisie. The country was abolished feudal rights of the nobility. Subjected to the elimination of tribute, chinsha, feudal courts, the sale of government positions. Freedom of trade was proclaimed. On August 26, 1789, the Declaration of Human Rights and Citizenship was adopted. The new agrarian legislation contributed to the transformation of the peasants into the small owners of the industrial society

1.2.2. Economic view of the transition from agrarian to industrial society

The completion of a long period of existence of a traditional economy, the active development of industry and entrepreneurship also contributed to the development of economic thought.

At the beginning of the XVth century in the Northwest Europe, the reform movement was spreading. The prominent representative of the Protestant movement was J. Calvin (1509–1546 years).Regardless

of the religious form, Calvin's views had a clear economic meaning. The world is ruled by God, so one man has bliss, the other is eternal torment, but every person must think that it was she or he who was chosen by God and confirm it by her activity. This is a monetary success. Man must be lean, active, honest, able to calculate everything, it is a moral obligation to God.

Loan interest was considered by Calvin to be a normal phenomenon, and the attraction of people to enrichment is natural. Private property and human life are sacred and inviolable.

Instead of the thesis "do not fool – do not sell" gradually comes the realization that fraud creates barriers for system trading. Protestant status was a guarantee of the exact execution of contracts and contributed to the moral justification of the percentage. A widespread application takes the "Venetian account", that is, the accounting of income and expenses. This contributed to the development of credit and banking.

Christianity is a key element of European civilization. The crisis of Christianity in the person of Luther, Calvin led to the emergence of Protestantism and puritanism, the starting point of which is to deny the dogmas of Christianity about labor as a punishment of the Lord and to recognize the working man as a personality of integrity, saving, honesty, high morality.

M. Weber for the first time pointed out that the capitalist spirit is bound up with the origin of Protestantism. Puritanism embraced England, to some extent some parts of France, the Netherlands and Germany; However, Spain and Portugal had limited influence.

The economic views of the mercantilists and physiocrats, their role in the emergence of classical political economy (V. Stafford, V. Petti, P. Boisguilbert, economic table F. Quesnay)

Mercantilism

Mercantilism (from an Italian "mercante, merchant"). The theory of mercantilism was based on the thesis that wealth is money, and money is gold and silver. The source of wealth is foreign trade. After a number of geographical discoveries, early mercantilists, in particular William Stafford (1554–1612) in England and Gaspar Scaruffi in Italy, began to assume that the greater the difference between the cost of exported and imported goods (active trade balance), the richer the state.

As an economic entity, the state should spend less than it receives, then wealth will accumulate.

Mercantilism is born not as an economic concept, it reflects the views and interests of merchants, manufactures, managers of large companies, revived market relations in the countries of Western Europe, but market relations are already on the new technical, economic and interethnic principles, when it is still weak in the eco nomic plan entrepreneurship requires especially favorable greenhouse conditions - monopolies for production, sales, technology, when the still strong positions of the “fair price” adherents.

The basis of the concept of mercantilist is the wealth of the state. His gauge is money in the form of gold and silver. The merchant-merchant needs a strong state in which he does not sit on a chest with gold and silver, but actively steer them into circulation.

The determining factor is the trade surplus. It is necessary to encourage the development of factories and especially export. The basic principle of this policy is to sell more, less to buy. Of course, these principles were not denied, but, on the contrary, envisaged the intervention of the state in economic life. Compared to the feudal structure, this was evident progress.

It is possible to cite the works of representatives - the early mercantilism of W. Stafford and developed mercantilism - T. Mena, whose book “The Discourse on the Trade of England with the Eastern India”, appeared in 1609, later becomes the “gospel” of a mercantilist system for a hundred years. Stafford wrote: “England is getting worse because foreigners are taking out money from her”.Men said: “The consumption of foreign products should be less than that part of the national production, which is sent abroad. Money creates trade, and trade multiplies money. The farmer throws up the grain, it’s madness. That ultimate goal is harvest, which adds much more. So with money.” As you can see, the difference in positions is cardinal.

Mercantilism is aggressive, it is for state interference in economic processes. First of all, Mercantilism has guessed many of the features that are characteristic both for economic theory and for the practice of the present.

One of the first economists of the transition from mercantilism to classical political economy was the Englishman V. Petty (1623–1687 years). He is considered to be the founder of labor theory of value. In his opinion, the cost of a certain thing will be equal to the amount of daily rations consumed by those who made this thing. In addition to the "natural price" (value), Petty also allocates a "political", that is, the market price. Its value is determined not only by labor costs but also by demand and supply. He also identifies a number of other economic categories. He understands wages as the price of labor, the value of which is determined by the cost of livelihood. He is a supporter of the minimum wage. Rent in Petty is a product of labor and this is the difference between the cost of agricultural products and the cost of production. Petty refers to the "money rent" and recognizes it as something derived from rent. Its value depends on the size of the land rent and the amount of money in circulation.

In 1707, the founder of French political economy, Pierre Le Pesant de Boisguilbert, published two volumes of work entitled "The prosecution of France". It was his works that became the theoretical and methodological basis for the dissolution of mercantilist ideas and the formation of specific traditions of the "French school". The source of wealth of the country is a variety of goods and things, and not just physical money. The most important condition for economic equilibrium and progress is proportional or normal prices. These are the prices that provide, on average, in each industry the coverage of production costs and certain profits, net income, prices at which sustained consumer demand will be maintained, prices at which money "knows their place", serve a payment circulation and do not acquire tyrannical power over people In essence, this indicates the withdrawal of the law of value as a expression of proportionality of the national economy. The ideas of Pierre Le Pesant de Boisguilbert continued to develop Physiocrats.

Physiocratic

For France, the first half of the 18th century. The issue of development of rural economy and struggle with economic policy, which was based on the concept of mercantilism, was acute. The nobility and the church did not want to carry out reforms on the model

of England and Holland, therefore progressive forces of that time were forced to begin the struggle for reform.

Physiocracy (from French physics – nature, kratos – power). Physiocrats, according to Western economists, are the founders of political economy. The founder of the school of Physiocrats was F. Quesnay (1694–1774 years). His most significant works were: "Economic Table", "General Principles of the State Economic Policy", "On Trade", "Economic Table Analysis", "Notes on the Monetary Interest."

The very name suggests that its basis is becoming a connection with nature. Since the main issues were agriculture, which was in an abandoned state (only in England it was the engine of progress), so it is chosen as the subject of the study. Physiocrats advocate their vision of problems other than mercantilism. If there is no exchange without equality, trade can not be its source. A million in money can not be more than a million in goods. These were the proofs that destroyed the main dogma of mercantilism - the source of wealth - in exchange, in foreign trade.

In industry there is a change of form, not an increase. The farmer's class is a productive, he is the author of a clean product, a class of owners who brought these lands to a productive state; and the class of intellectuals is fruitless but necessary for society. The basis of all things is God. The rule of Christianity in various forms was a reality. But France is a Catholic country, and this has ensured the emergence of a school of Physiocrats. She could not appear in England, because in Catholics, the relationship with God is different from that of pur-tannin. Puritan – rationalist, Catholic – irrational. Therefore, the Physiocrats come out of the natural state.

Physiocracy is, according to physiocrats, the science of natural order, the conceptual base of the school of physiocrats, who first investigate the problem of social relations and first set it. It is necessary to distinguish between natural and artificial condition, – they say. In this, the physiocrats inherit earlier thinkers – the same Aristotle with his rationalism. Here is the influence of Christianity with the will of the Most High. Rationalism English was reflected in Puritanism. In France, Catholicism is reflected in the concept of natural order. This God-

ordered order is the basis of people's happiness. But the order from the outside is not visible, because it is - in the middle of a person, in it itself, which means, it should first be known. Only educated, civilized, liberal people can learn it. Every individual with the help of education will be able to find the most advantageous way. The essence of the order is that the personal interest of one can never be separated from the interest of all (all - the children of God), and this can be realized by the domination of freedom (people are free beings). The world moves then by itself. The task of the government, the absolute monarch, is to eliminate artificial barriers, to secure the protection of property and freedom, to punish those who attempt at them, and to instruct them in the laws of the natural order, to educate, to educate, to form the necessary qualities in a person.

The practical implications of the concept of order: it rejects typical reg-lamentation for absolutist France - both technological, economic, and political. It violates statehood, a monopoly of manufaktura, craft and trade colleges. Respect for property and power are obvious principles of natural order, and this is the most important element of free entrepreneurial activity, market economy.

Conclusions

Physiocracy – a school, a system devoted above all to the economic structure of the agrarian technological revolving of the period of European civilization; she revealed the commonality of organizational forms of land use at that time - the farmers' rents on the example of England. Physiocrats have shown cross-sector ties between agriculture and industry. They were looking for technological solutions to improve the efficiency of rural economy, their merit - the economic table of Quesnay, which was written that she showed how in any way in any economic period, new quantities of goods enter the economy (from the inexhaustible, as they thought, the treasuries of nature) The merit of the school of Physiocrats in the fact that it highlighted the regularities of the existence of classes has proved that personal interest proceeds from the fact that it is most beneficial to it, but this does not contradict the general interests that an equilibrium price is created in competition; proposed the first classification of revenues and the laws of their distribution.

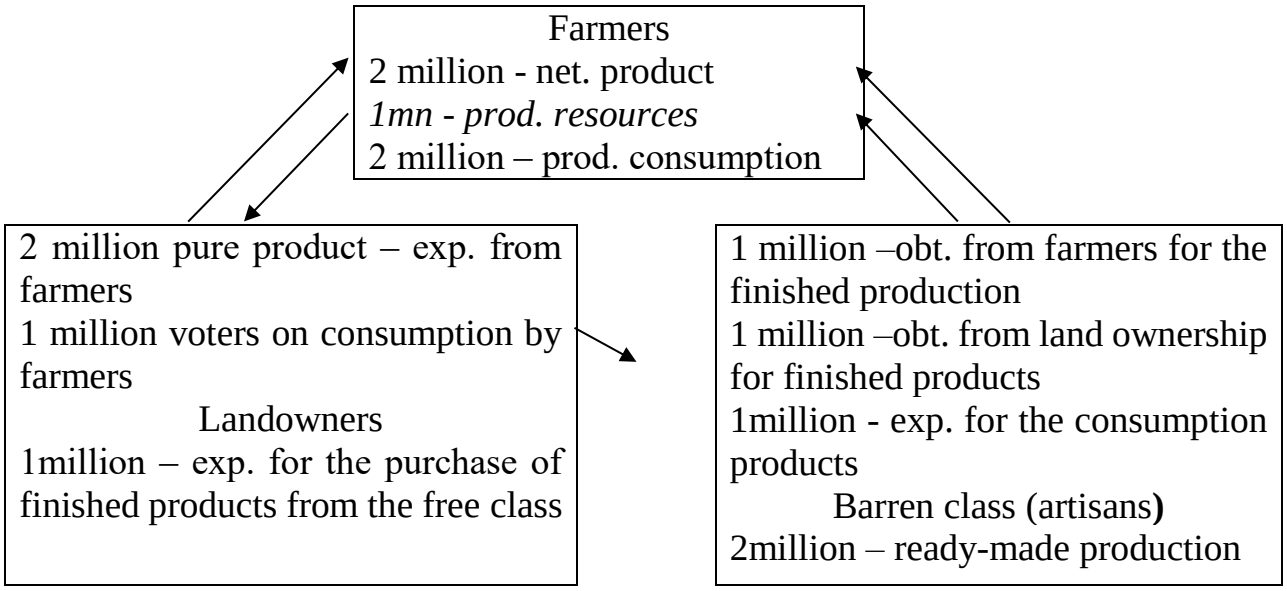
Economic policy includes the requirement of freedom of labor, freedom of trade in general and foreign in particular, it was determined that the role of the state - in limiting trade; the advantages of direct taxes before indirect are proved.

By the way, Kenya made an epigraph to his economic table saying: “Poor peasants - poor kingdom, poor kingdom - poor king”. It should be added to this that, according to the teachings of the Physiocrats, accumulation and civilization could only arise because the cultivation is inherent in this unique and strange ability - to give a pure product. This conclusion was made even before the discovery of the law that nothing is created in nature, nothing disappears, and the grain of grain sown in the ground is building its own collection of materials borrowed from the soil and from the atmosphere.

Notes and illustrative material

1. The presence of classes in society - all the same natural order. It is reflected in the so-called Quesnay table - the first attempt of macroeconomic analysis. Quesnay is considering the production process, operating on digital data. The farmer’s class has an annual product of 5 million francs, which includes: 2 million net products, production resources worth 1 million, for 2 million items of consumption. The net product (2 million) he transfers to a class of owners is their annual income; Infertile class has a finished product of 2 million francs, a class of owners spends 1 million for the purchase of products of consumption from farmers and 1 million for the purchase of industrial goods and luxury goods in the infertile class, 1 million received from owners Infertile class for this money, obtained from the sale of goods to owners and farmers, purchases from farmers the necessary consumables. As a result, the cycle can begin again.

Playing has all the prerequisites for its realization. Farmers have productive resources, the barren class - raw materials and food. Kane's table presents the patterns of cross-industry communication and reflection of your time.

2. One of the important achievements of the Physiocrats is the introduction into the economic literature of the category "capital", which until then had an incomprehensible content. Capital refers to cash provided by them on a loan, real estate leased (Rome), money advanced in trading operations. As you can see, this is capital that operates in the sphere of circulation. Physiocrats fix it for production. Treating the earth – God's work, God is the creator. Here is the source of wealth. Trade in canonists can be recognized by God's business only in the limited version – the foreign trade, which in them – "necessary evil".

Consequently, the capital category operates only in agriculture. The earth - the gift of God - must be brought to a cultural state that achieves the "agricultural advances" method. These are costs of drainage, fencing, melioration and other measures to increase the natural fertility of soils. But you need the initial advances: buildings, cattle, tools. It is also a kind of fixed capital.

3. In the depths of the Cossacks, socioeconomic traditions and certain economic ideas were formed, reflected in the unique document of the Constitution of Ph. Orlyk (1672–1742 years), entitled "The legal form and the Constitution concerning the rights and freedoms of the Zaporozhian Army, concluded between the soothsayer Mr. Philip Orlyk, the newly elected Hetman of the Zaporozhian Army, and the general sergeant, the colonels, and even the Zaporozhian Army itself,

approved by both parties and affiliated with the most distinguished Hetman in free elections solemnly the oath of the year of God on April 5, 17th, on the fifth day in Bendery."

In this document, in essence, the national model of an early-bourgeois society with elements of a market economy is formulated. The land concentrated in the hands of peasants, Cossacks and townspeople. The main type of economy was the small and medium Cossack-peasant and individual-private, which used their own and partly hired labor. The Cossack economy embodies the potential trends of capitalist farming. The constitution guarantees the right of private property. Article 10 forbade the sergeant to take land from ordinary Cossacks or force them to force it to be sold. The state treasure was separated from the hetman and was transferred to the disposal of the general complaint. Only "a great man and a well-deserved, honest and honest person" could be elected to this post. Thus, public finances were created. Fair trade rules were regulated by customary rules. Unfortunately, all these constitutional norms were not implemented, but the Constitution remained one of the most prominent monuments of political and economic thought.

1.2.3. Features of the industrial revolution in the leading countries of the world

The prerequisites of the industrial revolution

Industrial revolution is a global process of transition from manufactory production to craft equipment and technology to factory-factory expanded commodity production, created on the basis of the use of machine technology, technology and freelance workforce.

Industrial revolution as an economic concept appears only in the XXth century, in particular in the work of A. Toynbee "Understanding history".

The characteristic features of the industrial revolution as a world economic process include:

– use in industrial production of working machines and mechanisms;

– use of steam engines;

– gradual creation of the national machine-building industry;

– the growing role in the socio-economic life of the bourgeois society (in particular, merchants, manufacturers) and the proletariat.

The main preconditions for the industrial revolution are:

– growth of market needs in industrial goods (the industrial coup provided the formation of elements of free competition – 1825–1875 years);

– active development of commodity-money relations (world trade);

– growth of released capital;

– the growth of the liberated labor force in agriculture;

– active development of science and technology.

The transformation of England into the "workshop of the world"

Preconditions:

– the successful completion of the bourgeois revolution, which led to the formation of a single bourgeois nation;

– a policy of protectionism (mercantilism is initiatedV. Stafford (1554-1612 years) and W. Petty (1623-1687 years);

– geographical location, which contributed to the active development of the merchant fleet (in the second half of the XVIIIth century, England became the most powerful maritime state);

– active participation in colonization processes (use of raw materials, human and financial resources of colonies);

– comradeship of the economy of the country (deepening of branch specialization of manufactories and development of farming);

– availability of a reserve of freelance labor (1,5 million workers – released from agriculture in the process of fencing);

– availability of free capital for the development of science and technology.

The century of textiles was started in 1733, when J. Kay invented a "flying" boat; the performance of the loom has doubled.

1765 – D. Hargreaves creates a mechanical string "Jenny".

1769 – Arkwright creates the first spinning factory.

1785 – E. Cartwright creates a mechanical loom (replacing 40 weavers).

1783 – T. Bell creates the first cotton-spinning machine.

Consequences

England became the undisputed leader in the textile industry, which grew to the XIXth century in 25–40 years. The production of cotton fabrics has grown more than 6 times.

In the eighteenth century in England, 2.5 thousand factories operated using: 32 million spinning machines and 379 thousand weaving machines.

English goods have reached a high level of competitiveness of goods in the world market.

The centuries-old couple - it began to provide technical progress in the metallurgical industry.

1735 – A. Derby invented coke metallurgy.

1760 – The first metallurgical plant "Curron" was opened in Scotland.

1769 – J. Watt invents a steam engine and, by 1784, turns it into a double-action car.

1782 – The first factory for the production of cars was built in Birmingham.

Consequences

The metallurgical production is actively growing (1790–80 thousand tons, 1820 grams – 250 thousand tons, 1853–2,7 million tons of pig iron, from 1865 to 1880, coal production increased 10 times and reached 100 million tons for a year). The machine-building industry is formed (up to 1820, 320 steam engines are produced annually); the processing of metals is improved – invented turning and drilling machines.

The transport problem was solved the following way:

1807 – the first steamship was built;

1814 – D. Stefanson built the first locomotive;

1825 – the first twenty-kilometer railway Stockton-Darlington (20 mph) was built;

1785–1835 years – active construction of highways and canals.

Between 1850 and 1870, Britain accounted for 35-40 % of world trade. The economic demography of the country has changed, with 45 % of the urban population, 75.5 % were wage laborers. England

became the first in the world economy on the path of industrial development. Industrial revolution in the 1950's and 1960's was over.

Features of the industrial revolution in France, Germany, USA

Industrial revolution in France

A characteristic feature of this process in France was a long period from 1805–1810 years and till the second half of the nineteenth century, was the dependence on the internal political situation and economic policy of governments.

Directory of Empire of Napoleon

A protectionist policy on industrial development was implemented. Created councils – trade, in the affairs of factories and factories. Cast iron production is growing – by 1/3; mining iron ore – 2 times. However, the continental blockade of England hurt the economic interests of France, which for many years was deprived of British cars, metal products and coal, necessary for the mechanization of production processes. It forms its own technical thought (L. Jacques – curtain manufacture, F. Girard – chemical and mechanical processing of flax, Bertolli – has opened a method of accelerated bleaching of tissue with chlorine and methods of its painting, technology of industrial canning products).

Bourbons and the July monarchy of 1820–1848

The slow pace of industrial development is inherent. Since 1818 metallurgy has been formed (379 stoves). Progress is only made in the textile industry. A large proportion of manual labor was used(only 3,600 mechanical spindles and 853 steam engines). Manufacturers of scattered type and handicraft small workshops prevail. This state is explained by the anti-capitalist atmosphere of French society, the character of the entrepreneur: a small businessman, a conservative, cautious person. The commercial and industrial bourgeoisie did not have sufficient influence on the formation of state policy.

The main feature of the economic development of France in the second half of the XIXth century was a slow pace of population growth, demand for goods and products remained low, so the financial capital, which prevailed over the industrial economy, became fast growing: 1800 – the French bank was created; 1818 – the first savings banks; 1815–1830 – the number of securities (41–234 million Fr.) is increasing

in circulation. Grundership is spreading - the massive fever of the establishment of banking institutions.

Creates the first in Europe ramified credit system:

1852 – Moving Loan Association;

1850 – partnership of land loan;

1854 – national accounting office;

1864 – Lyons credit.

Loan capital abroad was estimated at 10 million francs. An important role in the development of the banking sector was played by the Paris Stock Exchange, the amount of which securities increased from 3 to 1869 to 33 billion francs from 1851 to 1869. France becomes the global bond market center, a global moneylender.

It was not until the late 1960s that factory production reached most industries. The total volume of industrial production has almost doubled. The number of steam engines in industry and transport increased from 7.7 to 27.8 thousand. The length of the railways reached 17.4 thousand km. The example of England proclaimed freedom of trade.

Industrial revolution in Germany

The Industrial Revolution in Germany began with a significant delay in the 1930's and 1950's and ended in the period 1850–1871. The main reasons for the slow economic development were:

– political fragmentation of the German lands;

– the presence of junkery;

– lack of a strong merchant fleet;

– isolation from the Atlantic trade routes;

– preservation of the craft industry of craft production.

In the first half of the nineteenth century Germany remained an agrarian appendage of industrialized countries - Britain and France.

In the 1930's, at the beginning of the industrial revolution, major industrial regions were created. In 1833, Prussia achieved the organization of the Customs Union, which united 18 states of Northern Germany, whose territory amounted to 77 thousand square km, where 23 million people lived. Light industry is concentrated in Saxony; Cloth, mountain, chemical – in Prussia. In the Rhine-Westphalia industrial district, 4 parts of the workforce were concentrated. On the

basis of English technology and technology is gradually forming its own machine industry:

1822 – 2 steam motors;

1847 – 1 139 engines;

1835 – 12 km of railways;

1848 – 2.5 thousand kilometers of railways.

After the successful completion of the Franco-Prussian War, the railway industry (2.5 thousand kilometers of railways), heavy industry, and chemistry are developing ahead of the German Empire in the French industrial districts of Alsace and Lorraine. In 1867, the Union Customs Council and the Customs Parliament were created. Rupee's metallurgical and military plants of Krupp are gaining importance in the militarization environment. Engine production increased 4 times and reached 1 139 units annually. The share of world industrial production was 13%.

In agriculture, Germany has formed its own path of intensive development (Prussian, or German). Its essence was that significant estates turned into "agrofabrics", where the centralized achievements of science, agrotechnics and agrochemistry were introduced centrally.

Industrial revolution in Germany was based on domestic engineering, on its own engineering and technical achievements. There were huge machine-building enterprises equipped with the latest equipment andsuccessfully developed chemical industry. The formation of a new type of society in Germany was not a revolutionary, but an evolutionary way.

Industrial revolution in the USA

Industrial revolution begins in the cotton industry. A characteristic feature of this economic phenomenon was the fact that the production process passed the stage of the craft and manufactory.

In 1790 the Englishman S. Slater built the first textile factory. In 1808, there were 15 factories, and in 1832 there were 635 factories out of 12 million spindles. Instead of a steam engine during this period, a water wheel is widely used.

Economic growth was promoted by the protectionist policy of the country's government. On December 2, 1823, in the Manifesto "America for Americans", the fifth president James Monroe proclaimed

the so-called. “The Monroe Doctrine”, which contributed to the consolidation of the nation. J. Monroe proclaimed: “... The American continents, as a result of the free and independent position that they have established and sustained in themselves, should henceforth not be considered as objects of further colonization by the European powers ... every effort on their part, to extend our political system to any part of our hemisphere we will consider as a threat to our peace and security.” Formation of the Pan-American Union in 1889 consolidated the priority position of the United States in Latin America;actively involved European capital, skilled labor force of immigrants, newest technology and technology.

An important role in the implementation of the industrial revolution was played by the demographic factor. By the middle of the nineteenth century the number of US residents increased by 4.5 times, mainly due to settlers, the Europeanpeople – people enterprising, rational.

The United States achieved the greatest success in the construction of railways and the use of locomotives. In two decades (1830–1850 biennium) the length of the railways increased by 300 times. This contributed to the accelerated growth of mining and extractive and metallurgical industries and iron pudding furnacesfor smelting pig began to be used, which increased the productivity of metallurgy three times.

In the 40-50’s of the nineteenth century the engineering industry is developing, especially the production of steam machinery, agricultural machinery, and garment production. The production of revolving, grinding, milling machines was introduced. The volume of factory production grows 8 times. Industrial capital has grown from $ 50 million to $ 1 billion. The United States took the 2 nd place in terms of industrial production in the 1960’s in the world (15% of the world’s share).

Due to the unification of the United States during the Civil War of 1861-1865, the industrial revolution is transformed into an industrialization process.

Results

The economy of an industrial type is characterized by the fact that in industrial production it is concentrated from 45 to 70% of the able-

bodied population. Most workers provide maintenance of machines and machinery, carrying out the simplest operations and produced, as a rule, homogeneous products. The determining role belongs to such industries as mining, metallurgy, machine-building, and textile.

Notes and illustrative material

Industrial revolution, as a global economic process, led to the existence of the so-called system of free competition in the period from 1815 to 1875. The main features of this system include:

– lack of opportunities to influence the price of goods; buyers and sellers in the market will recognize the price of the goods as the initial;

– no trademark the only criterion for the value of the goods is the price;

– lack of economic and legal privileges; level starting rights and opportunities;

– the main factor of the mobility of production is the demand and supply in the market of industrial goods;

– the same access to various types of information and its use in the reproduction process;

– the manufacturer can not leave the market without losses.

1.2.4. Economic thought in the second half of the XVIIIth century – the first half of the XIXth century

A. Smith's and D. Ricardo's economic views

A. Smith (1723–179 years)

In the work, "The study of the nature and causes of wealth of peoples", the creator of the theory of market economy A. Smith began a systematic statement of political economy. He explores the "human person" without isolating it from other aspects of human existence.

A. Smith firmly calls the source of wealth the work. Labor is productive in the material sphere of production, because it increases capital. Labor is unproductive in the service sector, because it brings only income.

In his opinion, the main factor in the growth of wealth and "welfare" is the division of labor, which leads to an increase in the

productivity of human life. The entrepreneur is a virtuous and natural person, but he has not emerged from anything and from nowhere.

The concept of “economic man” was born on the basis of moral philosophy, an element of which in the XVIIIth century was psychology. This led to the apparent duality of the “economic man”, which is identified with the Puritan, with his rationalism, integrity. He has modesty, expressed in the care of health and well-being, constant moderation and great diligence.

The basis of Smith’s economic views is the need and importance of capital accumulation. Capital is the driving force behind the economic process, which is a stock of products (not used for consumption), which generates profit. Productive capital is occupied not only in agricultural production but also in all branches of material production. For the first time, capital was divided into the main (tools, productive forces) and reversible (money, raw materials, and finished products). The doctrine of capital consists of three parts: capital in general, capital and working capital, on how capital is used.

In the judgments about the capital of A. Smith “one can find more or less definite germs of almost all later opposing theories.” Smith did not resort to the systematic study of an important question, from which sources came the profit on the capital. According to one version, income from capital comes from the fact that “buyers, because of the desire of capitalists to profit, are forced to agree to pay for goods more than the cost of labor is able to spent on it profit is the surplus value of the product over value created labor. According to the second version, profits - is a deductible part of the value created by labor”.

As a true Puritan, Smith proclaims: “Capital grows as a result of thrift. Thrifty, and not hardworking, is a direct cause of capital growth”.”Every wrangler is an enemy of the public good, and every savior of people is a public benefactor”. Thrifty, and thelack of hard work, is the direct cause of a surge in capital.

In Smith, the theory of monopoly and competition is of great importance for the growth of wealth. It distinguishes monopolies created by the state, and economic monopolies. If the monopoly constrains the growth of wealth, causing it to stagnate, then competition creates profits, stimulates the growth of wealth.

As for the concept of value, it is considered as “value”. Value has a dual value - the utility and the ability to purchase other items. Utility is “value in consumption,” and the ability to purchase is “value in exchange.” Minovaya (natural value, which is determined through labor) value of goods for the producer is determined by the amount of strange labor that he can get in exchange for the unit of his product. The money is only the nominal value of the goods.

According to Smith, “the state is generated by the natural movement of things.” It provides protection in the society of the accord, order, justice, property of citizens, freedom to achieve their goals and shall perform the following functions:

a) provide services that are notprofitable or impossible for private individuals;

b) to support the regime of natural freedom, to abandon, to support monopolies, to encourage free competition;

c) to provide protection of life, property, freedom of citizens, minimum wage requirement, defense of the country, justice, etc.

In the transition from agrarian to industrial society on the basis of fiscal experience, the evolution of tax principles continues. According to A. Smith, taxes are “necessary evil”.

D. Ricardo (1772–1823)

In 1817, D. Ricardo published his main work, The Principles of Political Economy and Taxation. If the Physiocrats and Smith had studied the subject of research, then in Ricardo it was a division, but based on production. There are revenues of factors of production, but the main question - or factors of production in the sphere of realization of their interests, or they have antagonistic principles. Hence, different social conclusions, it is here that there is a water distribution between the concepts.

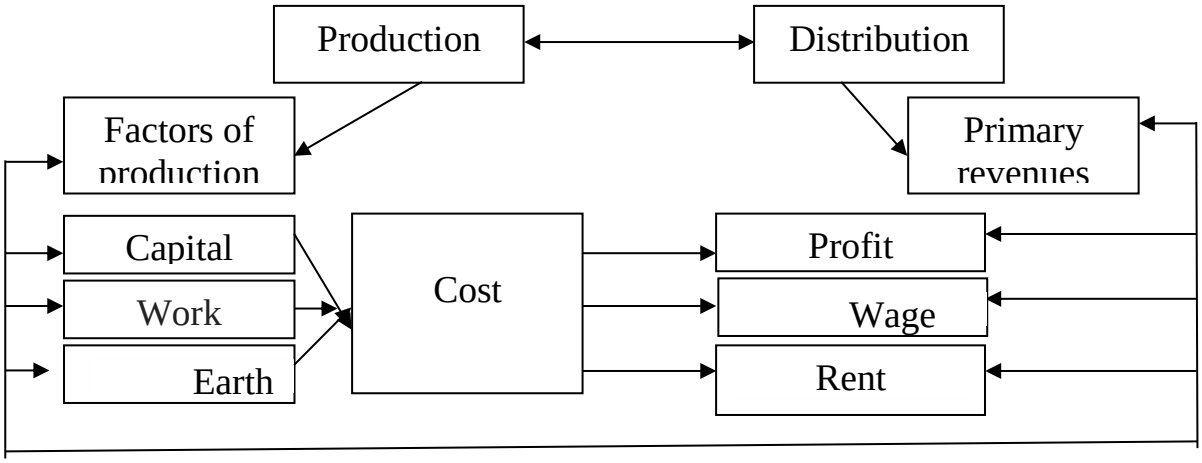
Ricardo gives an unequivocal answer - labor is the only creator of value. However, later, he assumes that the second source may be the time (once the Sahara desert was a dwelling place, and warming on Earth makes many changes to the problem of its value).Ricardo first introduced the concept of “natural” and “market” labor prices, describing the “natural” price of labor as an opportunity for the worker to keep his labor for himself and his family and the “market” price of

labor as a fee, which is formed under the influence of the real ratio of supply and supply to labor.

Ricardo stresses that labor is the basis of any value. Value-added labor also includes added value, such a conclusion by D. Ricardo.

In the paper “Principles of Political Economy and Taxation”, D. Ricardo continued the development of liberal taxation principles, which were aimed at ensuring economic growth. In particular, growth in production, national wealth and national income must outpace rising taxes and public spending; since taxes are paid out of capital or income, the government should encourage the accumulation and limit the taxation of capital; To ensure social welfare, the taxation of property should be minimal in order not to hinder the transfer of capital to the hands of entrepreneurs; the ease of collecting some taxes does not compensate for their harmful effects; the great evil of taxation is its action, taken as a whole.

Notes and illustrative material

1. Ultimately, Smith’s value is the sum of primary incomes: wages, profits and rent. The integral substance of primary incomes is labor, which is stated in the goods received through exchange. The main factors and reasons for the rejection of the market price (on which the goods are sold), from the natural (monetary value of values) is the supply and demand. Under conditions of a natural state (free coking), they determine the attraction of the movement of commodity flows to the state of market equilibrium.

Economic views on the taxation principles of J. S. Mill and A. Wagner.

J. S. Mill

J. C. Mill in the "Fundamentals of Political Economy ..." generalized the tax principles in the following provisions:

– equality of taxes on the basis of equal burdens, that is, progressive taxation;

– not to tax the subsistence minimum;

– not to tax savings and investments;

– damage to national capital is not caused by the tax system itself, but by an excessive aggregate burden of taxes.

Adolf Wagner

Unlike their predecessors, Adolf Wagner, for the first time, combines individual and state interests in his approach to taxation. A. Wagner rejected the claim that taxes –"unnecessary evil" or "great evil". He formulated the eight principles of taxation: profitability and elasticity (financial principles); rational choice of sources and types of taxation (economic principles); universality and equality of taxation (economic principles), certainty, convenience and low cost.

In view of the above, it should be noted that over three and a half centuries, the content and choice of tax principles has not changed significantly, but the principles of economic efficiency, cheapness, flexibility (elasticity), transparency (transparency), and equity are at the forefront.

Jean-Baptiste Say

This is the author of the "Treatise on Political Economy", popular in Europe, which first saw the world in 1803, and then reprinted many times, and the capital textbook "*The complete course of Political Economy" (1830 year).*

J. B. Saythis basis takes riches. Wealth is all that is value. Value is determined by utility (consumer value). To produce objects that have some usefulness is to produce wealth, since the usefulness of objects is the primary basis of their value, and value is wealth. It affirms that not matter is created, but the usefulness of the mass of materials from which the world forms; it can not be either diminished or destroyed. The

greater the usefulness and value, the greater is the wealth of the nation. Therefore, labor is productive both in production and in services.

This conceptual approach leads him to the main conclusion that prevails in political economy – about three factors of production: labor, capital and land.

J.B. Say expresses the idea of professional knowledge, which is a complex of accumulated experience that is necessary for the efficiency of production or trade; to them it includes management knowledge. This is not only not so much theorist, he is an entrepreneur who is intensively using the English experience of organizing both technical and economic management and marketing.

In education, the knowledge of the laws governing human societies, the leading role belongs to the middle class. "... it is in this class of society, I say, and enlightenment is being built. Hence, it extends to both the strengths of this world and the common people".

In the history of economic thought, Say's law is known due to the deriving from the theory of sales. Human needs – the engine of production. The value of products is determined by their usefulness. Produced utility and implemented in the exchange. Sharing benefits based on its value. Production generates its consumer, buyer both on sale and in purchase. Money serves only as intermediaries; following A. Smith in J. B. Say, they are the wheel of the turn.

On this basis, there can not be any underproduction, but only a manifestation of imbalances is possible. That is, production in some industries did not produce. Offering automatically generates demand – this is the conclusion of Say, so his students say. In practice, the idea of the equilibrium of demand and offering, which economists are thinking of the end of the XIXth century is formulated and XXth century.

And as an entrepreneur, and as a theorist, Say considers an industrial technological revolution – the use of machines. The profit from the use of machines is double. The mass of products is increasing, production costs are reduced. Increasing the product causes a decrease in the price of the product. And this is in the interests of the consumer and above all hired workers.

Marxist economic theory

K. Marx (1867 – "Capital") proposed several definitions of the category "capital". On the one hand, by attaching to the goods of dead objectivity the living labor force, the capitalist transforms value - past, realized, dead labor into capital, into self-growing value, a living monster that begins to "work", on the other – only that worker is productive, which produces for the capitalist an additional value or promotes self-growth of capital.

Unlike A. Smith (fixed assets and working capital), Marx shares capital on a fixed and variable basis. On the basis of this division, the essence of the turnover of capital is formulated - fixed capital transfers its value to the product created by parts, and the variable is completely, that is, it is subject to reimbursement after each production cycle. Constant capital, unlike a variable, can be transformed either into machinery and equipment, or in the raw material required for production and does not create additional value. K. Marx determines that capital is not a thing but a characteristic of certain industrial relations within the bourgeois society.

Marx also developed the labor theory of value, the theory of added value and the doctrine of the economic crisis.

In the first chapter of the first volume of "Capital", Marx formulated a thesis on the principles of exchange of goods according to cost and in proportion to the amount of labor required for their production. Work is divided into two parts. Specific labor is a useful, expedient form of labor, a condition for the existence of people independent of any social forms, an eternal natural need (characterized by purpose, nature of operations, subject, means and results). Abstract work is "labor in general", regardless of the useful, expedient form, labor expenditure in the physiological sense of the word, as the expense of human labor (acts simultaneously as a real and historical phenomenon of commodity production). Appealing to the laws of a market economy, K. Marx believed that the exchange without observance of the law of value does not exist in any society.

The source of additional value, according to K. Marx, is only the "unpaid labor" of productive workers who sell their labor. A capitalist, hiring labor pays for her ability to work and acquires the right to force

the worker to work more than the time that is necessary for the worker to provide some minimum livelihoods. As a result, a difference is created between the value created by the work of the producer of the goods and the value of the labor force - the wages paid by the capitalist as the “price” of the product “labor force”. This difference is an additional cost - part of the materialized in the labor of the worker, which is given free of charge by the owner of the enterprise.

According to K. Marx, the cyclical process in the economy begins with a rise, which leads to an increase in aggregate demand for accumulation in order to maximize the profits to which the capitalists seek - this is the reason; the cycle ends with a downturn, as the growing demand for labor during the recovery period exceeds its real supply and leads to higher wages and the elimination of unemployment, which is then revised downward in terms of profit and slowing down of accumulation, this is a consequence. Then a new economic cycle begins, during which there is a new restructuring of the economy, accompanied by investment and job creation, until the prevailing trend in the rate of return to the decline and aging of capital values, the growth of the reserve army and the fall in wages and the crisis will begin to prevail in the process of situation of accumulation.

1.2.5. Formation and development of monopoly capitalism in the leading countries of the world

Monopolistic capitalism – the main features, types of monopolistic unions.

During industrialization there is a concentration of production and serious changes in the structure of the economy itself, organization and management of production – there are monopolies, joint-stock companies. This signaled the end of a non-prolonged period of free competition and the beginning of the practice of unfair competition, which was based on the struggle for markets for raw materials and labor resources, markets for sales, loans, etc. The number of small enterprises in the world economy at the end of the nineteenth century sharply decreased from 50% to 30%. The structure of the market has moved into a new state of monopolistic competition.

The main signs of monopolistic competition are:

– merger of bank capital with industrial;

– the output of monopolies over national borders;

– impossibility of individual entry into the branch of production;

– uneven access to information;

– the heterogeneity of the goods and the presence of t. brands (trademarks, marks, patents);

– controlling 3–5% of the market share of this industry in a small number of producers (sellers).

An important regularity of the growing concentration of production and capital was the creation of various forms of monopolies. First and foremost, monopolistic associations emerged in those industries where production concentration was the highest and where entrepreneurs were to look for new ways to raise profit margins. It is mining, metallurgy, shipbuilding, electrotechnical industry.

Monopolies are large business associations that are privately owned (individual, joint-stock or group) and control market by means of concentration of material and financial resources, scientific and technical potential in order to obtain monopoly profits.

There were various forms of monopolistic associations. The simplest of them are conventions, corners, bullets, rings. They were based on short-term price agreements. Such agreements were of a temporary nature, they collapsed when the conditions on the market changed. The higher forms of monopolistic steel associations are cartels, syndicates, trusts, concerns, conglomerates and consortia.

Active support of monopolies from the state indicated that at the end of the nineteenth century the capitalism has entered the highest phase of its development - state monopoly capitalism or imperialism.

Imperialism has the following basic economic features:

– concentration of production and labor on large monopolistic associations;

– concentration of bank capital;

– the merger of banking and industrial capital and the creation of a financial oligarchy on this basis;

– the export of capital prevails over the export of goods;

– the formation of international monopolistic associations;

– completion of the territorial and economic division of the world.

Notes and illustrative material

Cartel (from the French union) is a form of monopoly association, whose members retain ownership of the means of production, produce the product, have industrial and commercial autonomy, but make an agreement on the regulation of volumes of production, conditions of sales of products (distribute the market of sales) and employment the labor force (usually within the same industry), determine the single monopoly high prices, the conditions for the exchange of patents for new technology in order to obtain a monopolistic profit. The cartels were quite widespread in Germany. There were even international cartels within the same industry. At the present stage of the economic development of the world economy cartels exist in the form of patent pools, licensing agreements, consortia for research development, etc.

Syndicate (from the Greek Consent) is a form of monopolistic association, whose members create a joint sales office or other similar body for the purpose of distributing orders, purchasing raw materials and selling finished products.

Trust (from English trust) is a form of monopolistic association, whose members lose not only commercial, but also production and even legal independence, subject to a single control. This is a complete union of enterprises that produce homogeneous products for the purpose of joint production and sales. Real power in the trust belongs to the board or the main compilation. Each of the owners of the enterprises receives a certain number of shares depending on the size of the invested capital, thus having the right to participate in the board and the corresponding part of the profit - dividends. At the end of the nineteenth century the classic country of trusts is the United States.

*Concern*is a form of monopolistic association in which formally independent enterprises of different branches of production, transport, trade, banks and insurance companies are subordinated to the full financial dependence on the owners of the controlling block of shares.

The core of the concern is a large industrial enterprise, a trust, a bank, or a specially created parent company, a holding company. The concern is characterized by a decentralized management system for enterprises (from

major product groups or regions), a large volume of intra-firm deliveries. Centralized in it, as a rule, are investments and finances.

Conglomerate (from the Latin "Collected") is one of the forms of a monopolistic association, in which, under a single financial control, companies that operate in various technologically unrelated areas are concentrated. Typically, conglomerates belong to the same firm and produce heterogeneous competitive products at one or more stages of production or operate on non-intersecting market segments. Enterprises thus have a broad autonomy of economic activity, only centralized management. The structure of conglomerate unions is unstable - they can decay or form a concern.

*Consortium*is a modern form of monopoly unification. A consortium can be created to differentiate between the interests of monopolies that compete in the production and marketing of a particular product, such as oil. Sometimes monopolies of different countries are combined for joint financial operations or granting of investment loans, etc.

Features of the industrialization process in the leading countries of the world (USA, Germany, England, Franceand Japan)

With the completion of the industrial revolution, the stage of industrial development of society began. Its main content was the process of creating a large machine production in all sectors of the economy. Industrialization provided the industry with an advantage over agriculture, heavy industry over light. The share of industrial enterprises in the production of GNP and national income is increasing. Industrialization is characterized by structural changes in the economy of individual countries. On the basis of scientific and technological and technological inventions there are new branches of production, there is an improvement and modernization of the old ones. The nature and terms of industrialization depended on the initial level of industrial revolution, the economic conditions of each country.

There were 3 types of industrialized countries:

– American – highly developed;

– German – medium;

– English – underdeveloped.

Industrialization as a global economic process has led to the second stage of the scientific and technological revolution that began in the last third of the nineteenth century. The pace of technological progress was impressive, and their results can not be overestimated. Technical and technological discoveries have dramatically increased the efficiency of labor, mass production of goods has startedand their cost has decreased. The volume of world industrial production has increased 3 times, the total length of railways has increased by 3.5 times, the average growth rate of the economy of the leading countries has exceeded 3.5% per annum for 30 years, which was the highest index for the last 200 years. In the United States, a turning automatic revolving machine was invented, milling and grinding machines were created, which increased the quality of metalworking. The sphere of light industry (automatic loom), polygraph (line-type) and a bottle-maker machine appeared on modernization.

Scientific and technological progress and the need to create a massive current production to meet the growing needs of the market led to the development of scientific organization of labor as a higher level of technological thought. Harrington Emerson (USA) offers Frederick Winslow (USA) to increase the efficiency of production through rationalization of costs, production operations, recruitment and training of workers and engineers, and offers a conveyor production method based on timing and appropriate workplace organization.

In the conditions of the growing militarization of certain national economies, new means of warfare are also introduced - machine guns (Maxim), dynamite (Nobel), poisonous gases - mustard and phosgene.

England

Industrialization took place during the industrial revolution. In the early 60’s of the nineteenth century in England there were 639 joint-stock corporations. Monopolies were formed later than in the US and Germany, mainly in the chemical, pipe rolling, military industry. Banking capital prevailed over industrial. In 1913, 12 banks placed 70% of world capital. Although the industrial revolution here began early, new industries developed slowly owing to the conservatism of the national bourgeoisie and the export of capital (4 billionGBPwith a profit of 260 million GBP) Abroad in the colony and dependent countries

where the availability of cheap labor provided they have high profits. Export of capital provided growing needs for colonial raw materials - oil, iron ore, non-ferrous metals, and rubber. In the English economy, too, there were structural changes, and the heavy industry began to develop - especially steelmaking, electrical engineering, and chemical.

From the last quarter of the nineteenth century England begins to gradually and steadily lose the role of the economic center of the world. England still remained the largest trade sea state, which was sent to half of the expenditure of the state budget.

USA

At the end of the nineteenth century the process of industrialization has led to accelerated pace of US economic development. By volume of industrial production, the country came in first place in the world.

This was facilitated by the following economic and political factors:

– the radical nature of the Civil War of 1861 -– 1865;

– the scientific and technological process developed on its own scientific and inventory base;

– protectionist policy for its own producer and low customs tariffs for import of foreign capital (according to the McKinley-Aldrich Act, import duties from 1861 to 1890 increased from 10 to 57%);

– a sharp increase in industrial production in the total social product (75%), national income (5 times before 1913) and national wealth (7 times);

– expansion of colonial possessions (Alaska, Hawaii, Cuba, Guam, Philippines, Samoa, Puerto Rico, Panama Canal);

– industrial and agricultural development of the West;

– In 1864 the law on the promotion of immigration was adopted (from the 1870's to 1914, 30 million people came to the United States);

– The United States became the first industrial country in the world; by 1900, the share of heavy industries exceeded half of the total volume of industrial production;

– since 1882 the electric revolution began; By 1913, the power of American power plants dominated the entire world by 2 million kW and amounted to 5 million kW;

– In 1912–1913, G. Ford's factories introduced a standardized mass current production using a conveyor.

Monopolistic associations and a financial oligarchy are actively forming (400 capitalists own wealth, estimated at 20 billion dollars). The US is becoming a classic country of trusts. By 1914 corporations and joint-stock companies accounted for 28.3% of the total number of US enterprises and produced 83.2% of the value of all products. At corporate enterprises, 80% of workers employed in the country's industry worked. From 1904 to 1914, the profits of monopolistic associations grew from 4.5 billion to 8 billion dollars.

By 1913, the US, using the "dollar diplomacy", established control over the tin industry in Bolivia, copper - Chile and Peru, meat canning - in Chile and Paraguay. American monopolies and financial tycoons have been subduing Chile-Andean railways, fruit and vegetable trade in the Central and Latin American region, river transport in Colombia, Argentina, Brazil, Peru; pushed Britain's trading capital to Brazil, Columbia, Venezuela and competed with him in Peru and Ecuador.

France

Economic development of France in the last third of the nineteenth century is characterized by a number of peculiarities: sluggish industrial development, the partiality of agriculture and the rapid concentration of bank capital.

The slowdown in the concentration of production was conditioned by the presence of a large number of small enterprises (30% - 5 jobs). Monopolies are formed in the form of cartels, syndicates and concerns.

In the French industry, it was necessary to carry out structural changes and modernization of factory equipment. It required significant financial expenses. The raw material base was insufficient, so the cost of French metal products was high, their competitiveness diminished. Industrial production employed 2 times less productive forces than in agriculture and trade and finance. The underdevelopment of the domestic market and low population growth detained the agricultural sector potential free labor. At the beginning of the 20th century in France there were about 77 thousand enterprises of the capitalist type, but of them - almost 68 thousand manufactories.

The Franco-Prussian War undermined the economic potential of France.

Losses in industry were offset by the active export of capital. France provided 30% of the world's investments: Financial contributions in 1908–9.5 billion to the national economy, 104.4 billion abroad. At the beginning of the 20th century in France with a population of 40 million, 2 million were rentiers (15% of the population). In the foreign market, the country, as a rule, came out with luxury items, perfumes and cosmetics, expensive clothes.

Germany

In the last third of the nineteenth century the population of Germany has grown from 35 to 50 million people. The total number of industrial workers grew by one third. This was facilitated by the unification of Germany. Liquidated customs barriers, formed a single economic law, the financial system - is the only internal economic market. Of great importance for investment in industry was a 5-millionth indemnity from France. Engineering and technical opinion on the quality of implementation was second only to the American. As in the United States, the grandiose construction of railways stimulated the accelerated pace of development of the mining and extractive industry and metallurgical industries. The state carries out a structural restructuring - developing electrical engineering, automotive, chemical, nonferrous metallurgy. Germany in the short term turned into an industrial-agrarian state (50% were industrial workers). The rates of economic growth were the highest among the European countries, the goods were competitive. Until the beginning of the nineteenth century, Germany came second in the world in terms of industrial production (its share was 16.5%) and the third place - on the export of capital.

Japan

Until the last third of the nineteenth century Japan was in a state of self-isolation from the outside world. Tokugawa-Minovara from the seventeenth century, the shogunate (military rulers), in essence, conserved the country's economic and political life. 80% of the population was peasants. Japan was a typical agrarian country dominated by feudal zaibatsu (clans) and the corresponding system of

economy. The dominant position was taken by samurai (7% of the population).

In 1868 Emperor Matsuhito initiated a process of modernization of society, known as the Meiji Revolution (Meiji –"enlightened rule"). The revolution was carried out in several directions at once:

– the administrative reform envisaged the centralization of imperial power through the subordination of its government to the respective prefectures;

– the social reform envisaged the elimination of feudal privileges and the creation of three main classes;

– the educational reform envisaged the implementation of a government program for the development of the general education system;

– agrarian reform envisaged the purchase of land, the formation of a state fund and the provision of land to peasants;

– the right to private property and freedom of trade were enforced, enshrined in the bourgeois monarchical Constitution of 1889.

Meiji's reforms during the bourgeois revolution of 1869 provided for the development of industrialization. In Japan, three economic processes coincided at once - industrial revolution, industrialization and monopolization.

1.2.6. Economic thought during monopolistic competition (second half of the XIXth century – the beginning of the XXth century)

The emergence and essence of marginalism (Alfred Marshall, John Bates Clark, Vilfredo Pareto, Leon-Marie Esprit, Leon Walras).

A natural phenomenon in economic theory is the appearance in the last third of the nineteenth century. Marginalism (marginal – marginal).

Characteristic features of the so-called. "Marginal revolution" is - the use of limit values for the analysis and characteristics of changes in economic phenomena; application of mathematical methods of analysis and modeling; change in attitude towards money and monetary policy.

In its development, marginism has passed two stages. The first covers the 70's and 80's of the XIX century and is associated with the activities of the Austrian school, when the basis of research was the interconnection: needs – usefulness – the benefits that summed up the essence of welfare as an economic category. The second stage covers the 90's of the XIXth century and is associated with neo-classicals, the characteristic feature of which was the unification of economic research in the spheres of production, consumption, exchange and distribution, which determined the marginal costs in combination with marginal utility.

The Englishman William Stanley Jevons (1835–1882) and Alfred Marshall (1842–1924),instead of the term "political economy", introduce the neutral term "economics".

In 1890, the Sixth Legion of Marshall, entitled "Principles of Economics", was published, which begins with the definition: "Political economy, or economic science (economics), explores the normal livelihoods of human society; studies the sphere of individual and social activities, which is closely linked to the creation of the material foundations of well-being". Society is considered as a set of individuals, the economy – as a system of interconnected subjects of management, and economic patterns – as a consequence of the interactions of individual decisions taken on the free choice of subjects.

Marshall also developed the principle of economic equilibrium in the economy. Economic equilibrium is the correspondence between demand and supply, between resources and needs. The price mechanism of equilibrium is established by either restricting consumer demand, or increasing production (and supply). In substantiating the principle of equilibrium, A. Marshall introduced into the economic science the category of "equilibrium price", which represents the point of intersection of the demand curve (marginal utility) and the supply curve (marginal cost). Both of these factors are component prices; utility and costs are equally significant. The scientist takes into account both the objective (production costs) and the subjective (usefulness of the good) side. According to A. Marshall, the principle of production costs and the principle of "ultimate utility" is undoubtedly part of a

single law of demand and supply: each of them can be compared to one of the blades of scissors.

Marshall proceeds from the fact that in scientific thought both induction and deduction are needed. Just as a person needs walking both legs: both right and left.

Another undoubted merit of the Marshall is the introduction of graphs into the economic science, although its relation to mathematical methods in the economy is not unambiguous.

J. B. Clark- the theory of marginal productivity that the factor of production - labor or capital - can be increased as long as the value of the product produced by this factor is not equal to its price; the effect of this law in business practice suggests that the incentive to increase the production factor exhausts itself when the price of this factor starts to exceed the possible income of the entrepreneur, or each new contribution of labor to production at constant rates of capital is accompanied by a decrease in labor productivity;

V. Pareto is a theory of economic optimum about the optimal distribution of economic resources and goods produced.

The main works of Vilfredo Pareto include the “Course of Political Economy” (1898), “The Teaching of Political Economy” (1906), “The Treatise on General Sociology.” In his “Science of Political Economy,” Pareto abandoned traditional approaches to quantitative utility characteristics on the basis of interpersonal comparisons of utility, formulating the notion of social maximal utility, that is, the concept that in today’s economic literature is called “optimum Pareto.” This notion is used to assess such changes that either improve the welfare of all, or worsen their well-being with the improvement of the welfare of at least one person. Optimum Pareto is defined as a condition in which it is not possible to improve someone's welfare by transforming goods and services in the process of production or exchange without compromising the well-being of a particular individual. The concept of “optimum Pareto” allows us to make the optimal solution for maximizing profit (and, accordingly, utility) if the theoretical argument of the optimal combination of consumption is based on the following prerequisites:

– a purely personal assessment of his own welfare;

– definition of public welfare through the welfare of individuals;

– the impossibility of equalizing the welfare of individuals.

An outstanding mathematician, *Leon-Marie Espriy Valras*, created a closed mathematical model of general economic equilibrium. The equilibrium in the system of productive services and consumer goods, Walras characterized as a state where effective supply and demand for productive services will be the same, there will be a constant steady price in the market of products, the sales price of products will be equal to the costs expressed in productive services. The first two conditions belong to the equilibrium of exchange, and the third - to the equilibrium of production. Equilibrium in the economy is not limited to equilibrium of exchange or to market equilibrium. From the theoretical concept of Walras follows the principle of interconnection and interdependence of the main elements of a market economy. This is the starting point for understanding the relationship of production, consumption, income at the macro level.

Questions and control tasks

1. Large geographical discoveries, their historical and economic significance.

2. Manufacturing as the main aspect of the genesis of industrial society.

3. The first wave of bourgeois revolutions and their economic significance.

4. Manufacturing period of Ukrainian industry.

5. Theological substantiation of Protestantism (Calvin) of economic changes in the first half of the seventeenth century.

6. Economic views of the mercantilist and physiocrats, their role in the emergence of classical political economy (V. Stafford, V. Petti, P. Buigilber, F. F. Quesnay economic table).

7. The transformation of England into the “workshop of the world”.

8. Chronology and peculiarities of the industrial revolution in France.

9. Chronology and peculiarities of the industrial revolution in Germany.

10. Chronology and peculiarities of the industrial revolution in the USA.

11. A. Smith’s Economic Views.

12. D. Ricardo’s Economic Views.

13. The economic views of J.B. Say.

14. Economic views on the principles of taxation J. S. Mill and A. Wagner.

15. Frederick List’s Economic Views. B. Gildenbrand

16. Marxist Economic Theory.

17. The industrial technological revolution of the last third of the nineteenth century and its influence on the world economy.

18. Monopoly capitalism - the main features.

19. Types of monopolistic associations.

Glossary

Mercantilism is the direction of economic thought of the seventeenth and seventeenth centuries, whose representatives identified the riches of the country with money (gold, silver), considering money as the most important means of economic growth, and the source of wealth was seen in foreign trade with the achievement of an active trade surplus.

The manufactory is a privately-owned enterprise (as a rule) based on artisan technology and technology, the use of freelance labor and market-oriented.

The price revolution is the self-devaluation of the monetary systems of European countries and the redistribution of wealth in connection with the great geographical discoveries.

Physiocracy is the current in the classical political economy of France of the second half of the seventeenth century, whose representatives, sharply criticizing mercantilism, proceeded from a prominent role in the economy and the creation of national wealth - land and agricultural production.

“America for Americans” – Manifesto, delivered December 2, 1823 to the fifth US President J. Monroe, according to which provided the interests of this country in the domestic and foreign markets.

“An economic person” is an enterprising functionary who refuses himself in many pleasures, a man of business, a man of labor, he carries humanity a new economic order, which A. Smith reveals together with the role of capital.

Capital – according to A. Smith, the driving force of the economic process, is the stock of products (not used for consumption), which gives profit.

Capital - according to J. C. Milem - is a previously accumulated material product of labor, which is availed for the acquisition of means of production and labor.

“Invisible hand” - according to A. Smith, the market mechanism of management, which is automatically balanced.

Industrial revolution is a global process of transition from manufactory production to craft equipment and technology to factory-factory expanded commodity production, created on the basis of the use of machine technology, technology and freelance workforce.

The middle class - according to A. Smith, all the owners of small and medium wealth, who are forced to spend their capital most productively.

Industrialization is the global economic process of creating a large machine industry in all sectors of the economy, which provided the industry with an advantage over agriculture, heavy industry over easy.

The world economy is a set of national economies, relations between which are carried out through foreign economic relations.

Control tests

1. Homeland of the manufactory is:

a) England; d) Spain;

b) France; e) Italy.

c) the Netherlands;

2. The main consequences of geographical discoveries should include:

a) the formation of a colonial system;

b) “revolution of prices”;

c) development of local peoples;

d) primary accumulation;

e) rapid development of agriculture.

3. The main achievements of the first wave of bourgeois revolutions in Europe should include:

a) freedom of trade;

b) the growth of the feudal rent;

c) freedom of enterprise;

d) the inviolability of private property.

4. The author of the term “political economy” is:

a) Aristotle;

b) Tom Aquinas;

c) A. Moncreteen;

d) A. Smith;

e) K. Marx.

5. The subject of study of mercantilism is:

a) scope of treatment;

b) sphere of production;

c) the scope of circulation and production at the same time.

6. What are the main principles of the classical school of political economy:

a) state regulation of the economy;

b) study of the sphere of circulation;

c) recognition of the action of objective economic laws;

d) declaration of economic liberalism;

e) study of the sphere of production;

f) recognition of the sphere of circulation as a source of wealth;

g) consideration of the problem of value mainly from the standpoint of labor theory.

7. Name the theoretical foundations of the economic views of A. Smith:

a) human selfishness;

b) consumer value as a goal of production;

c) the propensity of people to exchange;

d) circulation as a source of wealth;

e) low wages;

f) division of labor;

g) economic liberalism;

h) action of objective economic laws;

i) determining the value of things by its usefulness.

8. Additional value for K. Marx is created:

a) labor, capital, land;

b) the unpaid labor of the workers;

c) constant capital.

9. The cost of goods A. Marshall is characterized by:

a) labor theory;

b) cost theory;

c) the theory of marginal utility;

d) the determination of the equilibrium price, determined by marginal utility and marginal costs.

10. Which of the following economists has devoted his research to problems:

1) equilibrium prices; a) J.B. Clark;

2) productivity of capital and etc. b) K. Menger;

3) economic prosperity; c) L. Walras, V. Pareto;

4) general economic equilibrium; d) A. Marshall;

5) the marginal utility of consumer goods; e) A. Pigou

1.3. The economy and economic thought during the state-monopolistic development European civilization society and under the influence of the scientific and technological revolution (XXth – the beginning of the XXIth century)

1.3.1. World economy in the interwar period.

1.3.2. Economic thought during the state-monopolistic development of the society of European civilization (the first half of the twentieth century).

1.3.3. The main tendencies of the world economy development in the second half of the twentieth century.

1.3.4. Economic thought in the second half of the twentieth century.

1.3.5. World economy at the stage of the information and technological revolution (the end of the twentieth century – the beginning of the XXI century.).

1.3.6. The main directions of economic thought at the stage of information and technological revolution (the end of the twentieth century – the beginning of the XXI century).

1.3.1. World economy in the interwar period

World economic crisis of 1920–1933. American and German ways of getting out of the crisis

By the end of the 20's, the economic system of the leading capitalist countries has reached a high level of complexity. Mechanisms of market self-regulation (the so-called "invisible hand") ceased to work. Intervention of the state was needed to ensure sustainable economic and social development. The rapid pace of development and deep economic imbalances, have led to US overheating. On October 29, 1929, the "Black Monday" collapse of the New York Stock Exchange, which marked the beginning of the most brutal economic world crisis of overproduction.

Among the main causes of the global economic crisis in the leading capitalist countries of the world, it is necessary to determine the following:

– active militarization of the economy has violated the processes of redistribution of capital between industries;

– due to the loss of labor resources, the problem of retraining workers was seriously raised;

– the monopolization of production caused an unstable price situation on the domestic markets;

– anarchy in the management of the economy led to the overproduction of certain goods, especially agricultural products in the United States and England.

These and other reasons led to a sharp decline in world industrial production by 30%, agriculture – by 1/3, world trade by 1/3. Countries in economic development were rejected at the beginning of the twentieth century. High prices with a sharp downturn in production reduced the solvency of the population. The crisis covered both developed and lagging countries. Normally, it was impossible to get out of the crisis for many countries, so governments have resorted to a variety of programs, including: the use of price scissors for industrial and agricultural products, tough competition, trade wars; abolition of gold standards, currency wars.

Great Britain

The economic crisis in England reached its highest level of development in the spring of 1933. Production volumes decreased by 23% from the 1929 level. A negative phenomenon was the decline in production in the basic industries of the economy. Sharply, in 11 times, shipbuilding decreased. The displacement of the fleet had decreased by 2.34 million tonnes. Britain's exports in 1932 were half the level of 1929. In 1931, the country was forced to abandon the gold parity of the pound sterling in connection with the outflow of gold (only for July – September 1931 by 25.5 million GBP). Entire economic regions have become "areas of depression". Unemployment reached 20% of all employees, and among workers 33%.

This state of the economy forced the government to take some urgent measures to overcome the crisis. Its only important function was to ensure favorable financial conditions, eliminate budget imbalances, trade and credit.

First, in March 1931, Banker J. Mei led a special commission on "national economy." The program developed by the commission envisioned overcoming the state budget deficit by 120 million GBP due to a 10% reduction in unemployment benefits and a reduction in employee remuneration, an increase in fiscal pressure, and a reduction in the public works program. MacDonal's coalition government was forced to start implementing unpopular economic measures. In November 1931, the Law "On Inspection of Poverty" was passed, which prohibited the payment of unemployment benefits to persons who were dependent on their family.

Secondly, the next step was to abolish the pound sterling and hold 30% of the currency devaluation. In order to strengthen the English currency, a sterling unit was created which included Denmark, Norway, Sweden, Finland, Greece, Portugal, Asia – Thailand, Iran and Egypt, as well as Latin America - Argentina, Brazil and Columbia, whose currency reserves were kept in London Thus, the pound served 40-50% of world trade turnover.

Thirdly, in 1931 the Westminster Statute was approved, which provided certain political rights to the dominions in relation to the adoption of their own and the actions of British laws.

Fourthly, an important measure was the introduction of protectionism. At the Ottawa Conference in August 1932, an agreement was concluded between England and the Dominions about the duty-free import of 80% of the goods from the empire countries, while 20% of goods from other countries were subject to insignificant taxes. Thus, the domestic market of England has become immune from the competition of goods from other countries that were not part of the sterling block.

In spite of active government measures and partial industrial upsurge, since 1932, the country has been in a state of stutter for a long time.

France

The economic crisis in France continued from autumn 1930 to 1935 inclusive. The fall of production was not sharp, but rather prolonged. The decline was observed in 1932 and 1935. Thus, compared to 1913, in 1932 industrial production decreased by 4%, the

same reduction occurred in 1935 compared with 1930. The most difficult conditions were: the textile, automotive industry, non-ferrous metallurgy, production of zinc and aluminum. France has lost its position in foreign trade, which has halved. Exports and imports decreased by 65% from the 1930 level. Investors of banks have lost at least 3 billion francs. There was a ruin of small peasantry.

The government crisis management program (conductivity) was based on the theory of J. Keynes. The enterprises, especially the military-industrial complex, provided state orders, loans, tax and customs privileges. Peasants were awarded a reduction in crop area. A social assistance program for the unemployed was developed.

The economic development of France in the 20–30's was extremely uneven, cyclic.

Germany

The economy of Germany, which was completely dependent on foreign lending, suffered most from the economic crisis.

The volumes of industrial production decreased by 58%. Production has stopped in entire economic areas. The army of the unemployed in 1933 reached 9 million people. Wages decreased by 50%. In 2.5 times, the turnover of foreign trade has decreased. In the difficult situation were small traders and entrepreneurs, the number of which amounted to 12-13 million os. In connection with the ruin in 1932, 560 thousand hectares of peasant land were sold. To prevent economic collapse, the state buys shares of concerns and banks, refuses to pursue economic regulation policies.

The Allies, concerned about the catastrophic situation of Germany in 1930, proposed Jung's plan. He predicted:

– ending occupation of the Rhine region;

– the amount of reparations decreased from 132 to 113.9 billion marks, with the term of payment 59 years;

– the abolition of control over the economy of Germany;

– natural deliveries declined.

The economic and social situation in Germany has deteriorated. Therefore, in June 1932, at a conference in Lausanne, all payments to 3 billion marks were reduced and their payout period was set at 15 years, but Germany generally refused to pay any payments.

From January 30 to March 24, 1933, Hitler's fascist regime came to power. Eliminating all civil rights and freedoms, political opponents are physically exterminated. Concentration camps are organized.

The main content of the economic policy of fascism was militarism. The regulation of economic activity by the state is carried out from the position of force:

– in June 1933, the General Council of the German Economy (consisting of 12 monopolists and government representatives) was created;

– On September 29, 1933, the Law on Food Status was adopted: control of agriculture was established; The peasants are divided into owners of Aryan origin, heritages (1.5–125 ha) and peasants;

– In 1934, the Organization of Industrial Economy and the District Economic Chambers were established; they were led by the Imperial Economic Chamber and the Ministry of Economy; Germany was divided into 18 regions headed by economic leaders;

– since 1933, on the basis of the laws on forced carteling and the organic construction of the German economy, the process of compulsory cartelization of enterprises begins, and the union of groups of enterprises is carried out according to sectoral and territorial features;

– in 1935, the Law on the Defense of the Empire was adopted and a general military service was enforced;

– the "arisation of capital" is carried out, the struggle against "non-Aryan" elements is being carried out;

– in September 1936, a four-year plan for mobilizing resources for preparation for war was approved; working day is 10-14 hours;

– in 1938 a general labor duty was introduced.

The main method of managing the economy was a direct administrative dictates. Militarization led to a break from the crisis and a significant increase in production. During 1929 - 1938 the volume of industrial output increased by 25%. At the same time, the production of light industry and export-oriented industries is decreasing.

USA

On October 23, 1929, the "Black Monday" collapsed the New York Stock Exchange, which marked the beginning of the most brutal economic world crisis of overproduction, primarily in agriculture. The

consequences of the crisis became extremely devastating: there was at 4.5 times decrease in the value of securities; paralyzed credit system, the dollar fell by 33% (15 to 25 million people were financially affected by a total of 3.5 billion dollars in deposits); banks stopped all operations, 40% of banks went bankrupt (6 thousand); national income decreased; unemployment increased to almost 17 million people, wages decreased by 35%; industrial production declined by 46%, 110.5 thousand enterprises were ruined; agricultural production decreased by 58%, 1245 thousand farms sold out; the real problem was housing, the number of the so-called"Guvervils".

President Hoover's measures (the collapse of the Federal Farmer's Office, the National Credit Corporation, the Reconstructive Financial Corporation), which were based on the principles of "solid individualism," did not succeed.

Under the influence of the development of mass social movements in 1932, a democratic party led by FD Roosevelt came to power.

"The New Deal of F. Roosevelt" - an economic program that included a series of liberal reforms aimed at getting out of the economic crisis. The theoretical basis of the program was the views of the English economist J. M. Keynes on the state regulation of the economy for the smooth operation of the market mechanism. The economic program began to be implemented in 1933 and envisaged measures in several areas:

a) the creation of an appropriate institutional framework for economic reform – 70 laws were passed by the US Congress on Economic Regulation, in particular the "Law on the National Administration for the Reconstruction of Industry" headed by General H. Johnson, the blue eagle became the symbol of the administration; a state of emergency is being introduced; the law of Banque activity of Glass-Stigl was adopted; the Federal Reserve System was reformed; a law on assistance to farmers was adopted; Established by the Federal Emergency Aid Administration, headed by G. Hopkins; a system of social work is formed; the law on social insurance, Wagner's law and others have been adopted;

b) the stabilization of the banking and credit system - on March 6, 1933, in the conditions of the imposed state of emergency, the banking

law was adopted. All banks were divided into three groups. 40% of banks belonging to the third group were liquidated and the rest were controlled by the Federal Reserve. In June 1933, the Glass-Stigall Act was passed on the division of banks into deposits (deposits up to 10 thousand dollars were insured for 100%, deposits up to 50 thousand dollars - by 75%, deposits more than 50 thousand dollars - 50 %) and investment, it regained public confidence in the banking and credit system. In order to prevent the export of gold outside the country on April 5, 1933 a law on the prohibition of gold exports and the withdrawal of gold coins from state circulation (in excess of 100 million dollars) is adopted. The state buys gold for gold reserves worth nearly $ 200 million (almost 200 tons). The minting of the silver coin was started, indicating the introduction of bimetallism in the country. Deflation was stopped by a 40% devaluation of the dollar. All these measures gave the opportunity to create a mechanism of inflationary development of the American economy, which opened the way for reform in other sectors of the economy;

c) the stabilization of industrial production - on June 16, 1933, the "Law on the National Administration for the Recovery of Industry", headed by General H. Johnson, was adopted, the blue eagle became the symbol of the administration (NIAD – the national interests of the American development). Industry was divided into 17 groups with the Code of Fair Competition in each. Regulated volumes of production, prices, loan conditions, division of markets; fixed minimum (12-15 dollars per week) and maximum limits of wages, duration of the working day (8 hours) were established. The right to conclude collective agreements, the establishment of trade unions, and so on. In total, NIAD approved about 750 such codes. During the implementation of the economic experiment in the industry, the production index increased by 10%. On June 4, 1935, the codes fixing the level of production and prices were canceled;

d) stabilization of agricultural production -On May 12, 1933, the "Bill for the Assistance to Farmers" and the Law "On Regulating Agriculture" entered into force. The main measures of regulation were the reduction of sown areas (only the area under wheat was reduced in the year by 7.5 million acres, cotton harvest decreased by 25%, corn -

by 40%, for 1933–1935 the premium to farmers amounted to 966 million dollars). and destruction of produced products (6.2 million piglets). A mechanism was created to refinance farmers' debts (federal land banks provided loans worth $ 2.2 billion and took over 37% of all farm debt). In March 1936, a law was passed on the conservation of fertile land and quotas for the domestic market. In 1938, the concept of "always a normal breadbasket" was adopted, when price stabilization was achieved not by the destruction of products but by its storage and dumping policy abroad, which contributed to the export of grain and agricultural products;

e) the organization of public works - in April 1933, the Federal Emergency Relief Administration and the organization of public works, headed by G. Hopkins, were created (more than $ 4 billion spent on assistance). Labor camps were set up for youth aged 18 - 25 years. For $ 30 a month young people were involved in the reorganization of parks and forests, the construction of roads, canals, dams, implementation of a program for drainage of marshes and intensification of the Tennessee economy. In June 1933, the Federal Administration of Public Works, headed by G. Ikes, was established (more than 3.3 billion dollars was allocated), and in November the Civilian Administration (933 million dollars was spent). Over 6 million people were trafficked by labor camps and civil works.

1.3.2. Economic thought during the state-monopolistic development of the society of European civilization (the first half of the twentieth century)

Economic theory.
Monopolistic competition - Edward Hastings Chamberlain

The economic reality of the early 20th century, in particular the active process of monopolization of world production, led to the development of the theory of monopolistic and imperfect competition.

The founder of monopolistic competition was Professor Harvard University Edward Chamberlin, who in 1933 published a paper entitled The Theory of Monopolistic Competition.

The essence of the new theoretical ideas expressed in this paper by E. Chamberlin lies in the fact that the main condition for mastering the market or the essence of the monopoly is the control over the offer, and therefore, the price that is achieved by the interchange of competing goods, that is, "product differentiation." The position of all sellers rightly speaking as competing monopolists in a "monopolistic competition".

The main feature of a differentiated product is the presence in a product (or service) of one of the sellers of a significant distinctive feature. This sign for the buyer can be both real and imaginary, basic, so that it leads to giving preference to the product itself.

Developing ideas about the process of "product differentiation" E. Chamberlin substantiates the growing influence on non-price competition factors (quality of goods, advertising, advantageous location of the seller, reputation of the firm, business agility, business relationships with customers, etc.).

Analyzing the categories of "pure competition" and "monopolistic competition",E. Chamberlin writes, "in the case of pure competition, the market of each seller merges with the markets of its rivals, in the face of monopolistic competition, - we must reckon with the fact that this market is separated from others, so that in aggregate, they represent not the only market for many sellers, but a network of interconnected markets, distributed among sellers one for each." Consequently, in the theoretical existence of pure competition, any seller can sell as many goods as he wants, but at the price of the generally operating, in the conditions of monopolistic competition, the volume of sales of goods is "limited" and determined by the following factors:

– the price;

– features of the product;

– advertising costs.

According to E. Chamberlin, instead of the unreal category of "pure competition", which is an artificial abstraction, it is legitimate to introduce a category of "monopolistic competition", in which sellers always retain the ability to compete with each other, manipulating the price and controlling its level, and being masters "in their market".

Chamberlin and the supporters of monopolistic competition theory put forward the provisions on the preservation of competition and in the case of a "group monopoly", which involves the distribution of spheres of influence on the market between competitors-partners in order to implement heterogeneous (differentiated) commodity products without reducing prices to a level of limited costs.

Another characteristic of the modern edition of the theoretical provisions of E. Chamberlin is the consideration, along with the "product differentiation", that is, its exclusive feature, such additional non-price conditions for the strengthening of monopolistic competition as technical perfection achieved by a separate producer; special customer service that creates a reputable reputation for the company, etc.

Economic theory.
Imperfect competition - Joan Violet Robinson

The most prominent follower of the "Marshall School" was the professor at Cambridge University J. Robinson, who in 1933 published a paper entitled "The Economic Theory of Imperfect Competition."

Its main idea is based on the study of market aspects of the functioning of monopolies, the competition between which, due to the imbalance in the economy, is, in its opinion, imperfect (in the terminology of E. Chamberlin - monopolistic). The essence of the monopoly is seen as a factor that destabilizes the socio-economic relations of the market environment. In the paper "Economic theory of imperfect competition" it is necessary to define the following basic provisions:

– under conditions of perfect competition, entrepreneurs are less interested in monopolization of production than in an imperfect market, in which certain firms can not reach the optimal size, operate inefficiently, and therefore the monopolist can not only raise prices for his products, limiting its output, but also reduce production costs by improving production organization in the industry;

– the monopoly requires the separation of products from "goods-substitutes", in other words - differentiation, and therefore an additional condition is required, according to which the firm-monopolist should be characterized by the sizes exceeding optimal;

– In a monopolistic market with its imperfect competition, a situation is possible requiring an explanation of "what will be the amount of purchased products, if we consider the market not as a set of huge number of competing buyers among themselves, but as a union of buyers". Such a concentration of demand competition, when the market operates a mass of small sellers and a single buyer, is called - monopsy, that is, a monopoly of buyers;

– the prevalence of imperfect competition in the world contributes to the emergence of a tendency to exploit the factors of production and strengthens it due to the emergence of large unions that absorb many competing firms. Increasing the size of the unit of management necessarily leads to even greater injustice in the distribution of wealth.

Notes and illustrative material

Edward chamberlin and Joan Robinson were able to show the main thing - with great vitality, competition and perfect, and imperfect requires the creation of a mechanism that would ensure and guarantee its preservation at the same time. This theoretical and practical problem was further solved by J.M. Keynes. Moreover, the brutal economic crisis has refuted the illusions of the neoclassicalists about the ability of the market mechanism to automatically balance the goods, labor and capital markets.

In different combinations of buyers and number of sellers, the picture of markets can be displayed as follows (table 1.1).

Table 1.1

Classification of markets

Proposition \ **Demand**		**Number of buyers**		
		Many	**Small number**	**One**
Number of sellers	*Many*	Perfect competition	The oligopoly of demand	Monopoly
	Only a few	Oligopoly suggestions	Bilateral oligopoly	Limited monopoly demand
	One	Monopoly offer	Limited offer monopoly	Bilateral monopoly

J. M. Keynes's economic views

In 1936, the English economist J. M. Keynes published the work "General theory of employment, interest and money", in which he substantiated the impossibility of self-regulation of the capitalist economy at the macro level and the need for state intervention in economic processes, becoming an ideologue of a new direction in economic science. Innovation of economic doctrine was the superiority of macroeconomic analysis over microeconomics.

Keynes considerably expanded the boundaries of the study, attempting to consider the national capitalist economy as a whole, to operate mainly by aggregate categories such as labor, consumption, accumulation, savings, investment, employment, that is, values that determine the level and growth rates of national income. The key to Keynes's method was that, analyzing aggregate economic variables, he sought to establish causal relationships, dependencies and proportions between them. This made him the founder of macroeconomics as an independent section of economic theory.

The basis of his theory, Keynes put the priority of labor. He recognizes the factors of production, but considers them as a kind of labor and labor resources. The priority of labor in the Keynes concept eloquently indicates its relation to capital. Scientist ridicules the thesis of saving as the accumulation of ca-pital. This error is from the category of those with which the hardest part is to divorce. It is generated by the conviction that the owner of wealth requires capital assets as such, while he is actually interested in the expected return on this property. Expected revenues entirely depend on expected future effective demand for future offerings. Therefore, if an act of savings does not raise the expected income, it will not stimulate investment as well. The creation of new wealth entirely depends on whether the expected income of a certain level, which is set by the current rate of interest, reaches.

In an eco nomic analysis of social reproduction, together with objective factors, subjective - social psychology in the conditions of a new industrial order is introduced: the psychological sense of consumption, the psychological sense of the benefits of liquidity, and the psychological assessment of the effectiveness of investment as the manifestation of the basic psychological law of modern times: a certain

part of income does not enter into consumption, but when entering, it increases this income, accelerates industrial progress. Depression has changed one of the features of a citizen in a market economy. Capital is formed as a result of not inclining to savings, but as a result of demand, caused by current and promising consumption. The leading factor in the progress of the new industrial order is the effective demand, that is, potentially possible and stimulated state demand. This methodological approach is the basis of the concept of a genius, in general recognition, by J. M. Keynes.

Cumulative effective income is the basic concept of the Keynesian concept. The originality of the analysis of this category lies in the fact that Keynes takes the practical activity of the entrepreneur for the starting point. The income of an entrepreneur is the excess of the cost of manufactured products over expenditures at this level of employment. For society, the same aggregate income will be equal to the factorial expenses, which is the income of the owners of the factors of production in the amount of entrepreneurial profit. The basis of this scheme is the level of employment of labor with its technical, technological, resource weaponry.

Consequently, aggregate demand is the aggregate price of product offering, and aggregate supply is the revenue expected by the entrepreneur on the basis of the corresponding employment. The basis of the first and second - the employment of labor, because the priority of labor is absolutely clear.

As we see, Keynes invests in the notion of aggregate demand and aggregate offerings different from the classical content scheme. The starting point is that “effective demand” is identical to national income, which is spent on consumption and accumulation, that is, it consists of personal and industrial demand. The first is the cost of society for consumer goods, the second - for investment (capital goods), in other words, it is consumer and investment (production) demand.

Keynes considers “effective demand” in relation to three factors:

– propensity to consume;

– propensity to invest;

– the benefits of liquidity.

Propensity for consumption determines the size of consumer demand. Costs of consumption grow as income increases are at the disposal of society. In connection with the backwardness of consumption from the growth rate of income, Keynes set the so-called"Basic psychological law". The economic essence of this law is that with increasing income, consumption increases, but to a lesser extent than income increases, as the propensity to save is increasing. This, in the end, constrains the growth of demand and consumption. The action of the "basic psychological law" can be offset by the propensity to invest, which determines the size of investment (production) demand. The main factors influencing the volume of investments are the rate of interest and the rate of expected profit. In other words, investments can only be made when the expected return exceeds the loan interest. And the gap between income and consumption is possible only when investments are equal to savings. Liquidity at Keynes is the ability to sell any item of property per unit of time at the maximum price.

Changes in the level of income in the direction of his downturn, related to the decrease in employment, may, according to Keynes, may lead to an excess of consumption over income not only in certain people or organizations at the expense of the reserves accumulated earlier, but also in the government. So there is a budget deficit or increases the internal and external debt at the expense of loans.

Consequently, it is inadequate demand, Keynes explains the cyclical nature of the production process. The causes of inflation and unemployment are due to the lack of synchronization of key economic decisions, in particular savings and investment decisions. Keynes acknowledges that in a modern capitalist economy, the balance between savings and investment is unattainable, since as a rule, investment is lagging behind the growth of savings, is less than the latter, resulting in excessive savings, there is a relative re-accumulation, a society is in crisis or long stagnation.

Unlike Neoclassicists, Keynes put unemployment in dependence not on wages, but on the lack of "effective demand", and the amount of employment - on the level of production of "national income", that is, on aggregate effective demand for consumer and capital goods. The

latter has a tendency to lag behind the imbalance, which makes full employment in the conditions of capitalism an exceptional phenomenon. Keynes believed that the smartest policy was to maintain a steady general level of payroll.

Thus, according to Keynes, the main strategic direction of economic policy should be the support of investment activity, the promotion of the maximum transformation of savings into investment. It is the reduction in the level of investment, he considers the main reason for the "great depression" of the 30's. The state should not only create the most favorable conditions for entrepreneurial investment activity (reduction of the rate of interest, lack of financing of inflationary price growth, etc.), but also take on the role of direct investment The user.

Keynes calls fiscal policies that regulate net taxes and government procurement, among the most important measures that can compensate for lagging demand, "to increase the propensity to consume".

Percent rate is one of the most important characteristics of Keynes's theory of money. Money is one of the capital assets with a high liquidity premium for minor maintenance costs (by the way, Keynes argues that the mercantilists knew that the rate of interest depends on the excess liquidity from the amount of money).

As already noted, the amount of money is in direct connection with the remuneration of factors of production, which are included in the primary production costs. On this basis, the concept of unit cost is introduced. Cost unit (or as the first approximation to it - the unit of wages) can be considered as the main measure of value. The level of prices for such a state of technology and technology will depend partly on the unit cost and partly on the scale of production, and where the volume of output increases, it will increase more than a proportional increase in unit costs, deriving from the principle of declining yield for short periods.

When the further increase in effective demand does not lead to an increase in production volumes and is entirely spent on increasing the unit of expenditure, which occurs in a precisely proportional increase in the efficiency of sales, then the situation is reached, which is quite a reason to be called true inflation.

Keynes was far from the concept of equilibrium, he introduces the concept of asymmetry in the economic processes of modern economics.

Under hyperinflation, Keynes understands the situation when the degree of security of money begins to outpace the growth of paper circulation. As a result, the collapse of the fiscal system and money circulation. According to Keynes, inflation is unfair, and deflation is such as to impede economic life (characteristic of Japan at the end of the 20th – early 21st centuries). But the worst is deflation.

1.3.3. The main tendencies of the development of the world economy in the second half of the twentieth century

Features and regularities of the countries development in the world during the 40-90's.

The development of the world economy in 40–80's is characterized by such basic general tendencies.

1. The rebuilding of the European and Japanese economy in the postwar period was based on two plans – J. Marshall and the Dodge-MacArthur Reverse Course.

The plan for post-war economic ordering in Europe was delivered in June 1947 at the Harvard University by US Secretary of State John Marshall. The purpose of the plan was to develop the economy on the "principles of individual freedom, free institutions and genuine independence". Europe was seen as a single economic space as indicated by the international legal treaty between the countries (Great Britain, France, Italy, Belgium, Denmark, Netherlands, Norway, Ireland, Spain, Sweden, Luxembourg, Austria, Switzerland, Portugal, Greece, Turkey and the Federal Republic of Germany) In the United States, an Administration for Economic Cooperation, whose mission was to operate in each country, was created for the organization of assistance. The plan acted from 1948 to 1951 and provided:

– financial assistance to Western countries on condition of bilateral agreements (almost 13 billion dollars were used by European countries for the purchase of goods and technology in the USA);

– an increase in the US investment in Europe and the creation of special financial funds (during the years of the plan through the special funds passed almost 17 billion dollars);

– reduction of customs tariffs and elimination of customs barriers;

–- joint implementation of a single trade policy;

– free movement of labor in the participating countries in the implementation of the plan.

American exports during this period increased by 60%, European – by 50%. The production of the most important types of industrial products has grown in Europe by 60–200%. In 1951, European GDP exceeded the pre-war level by 15%.

The plan by J. Dodge (American banker and businessman) and Douglas MacArthur (general, head of the occupation troops in Japan) provided:

– the return of Japanese society to bourgeois liberal values;

– launch of a market mechanism of free competition;

– dissolution of "zaibatsu" – feudal-militaristic corporations (Mitsui, Mitsubishi, Sumatymo, Yakuta, etc.);

– demonopolization of the economy;

– free trade development;

– completion of the land reform (1946–1948);

– tax reform (taxes increased by 65%);

– introduction of liberal labor legislation;

– creation of informal assault brainstorming groups for the solution of technical production tasks;

– Adoption of the new Constitution (May 3, 1947).

The pre-war level of economic development was achieved in 1954, and the average level of Western European countries was in the mid-1970's. For 15 years, Japan's economy grew by an average of 11% per year, the highest growth rate in world history.

2. The reconstruction and stabilization of the world financial economy was carried out with the help of the so-called Bretton Woods system, which began to form in 1944 (an international financial conference, in which 45 real and associate members of the UN, as well as finance ministers from 16 countries participated) with the conclusion of the first currency transactions. The agreements provided for an international correction of fixed exchange rates of national currencies ($ 1 equals 1 gr of gold). In 1971 the system of managed variable rates of national currencies was introduced (up to 2.5%). The system was strengthened by two international institutions – the IMF and IBRD.

The International Monetary Fund was established in the United States of Bretton Woods in 1944, and since 1947, headquarters have been opened in Washington and Paris, with five departments operating in Europe, Asia, Africa, the Western Hemisphere and in the Middle East. The IMF is cooperating with 170 countries of the world. The authorized capital of this financial institution is $ 15 billion.

The main activities of the IMF are:

– development of international trade;

– provision of financial assistance;

– currency co-operation (establishing and regulating exchange rates).

International (World) Bank for Reconstruction and Development has been operating since 1945 (headquarters in Washington). It is a financial investment institution run by the board of directors, the directorate and the president. Annually there are council sessions. It unites 155 member countries of the bank. The main activities of IBRD are:

– provision of financial assistance on a compensation basis;

– implementation of international investment projects in the fields of energy, transport and communications.

3. With the end of the Second World War in Europe, as in the rest of the world, active integration processes begin.

In July 1947, the European Economic Cooperation Organization (OECE) was established in Paris, whose task was to develop a joint program for the reconstruction of Europe. In 1948, the General Agreement on Tariffs and Trade was concluded (GAAT, since March 1994 – the WTO).

In its development, integration processes can take place in such stages as:

– free trade zone;

– customs union;

– the common market;

– economic union;

– full integration, which implies the implementation of a unified economic policy.

In 1957, the European Community (EU) was formed. The integration was aimed at the internationalization of foreign economic activity and the internal economic structures of the EU member states.

In 1958, the European Parliament was created, with the governing bodies of the Commission and the Council of Ministers.

The leading countries of the world gradually form the so-called clubs, in particular – the G-7, which includes the United States, Japan, Germany, Great Britain, France, Italy, Canada.

In 1960, the Organization of Petroleum Exporting Countries (OPEC) was formed, which included Algeria, Ecuador, Gabon, Venezuela, Indonesia, Iraq, Iran, Kuwait, Saudi Arabia, Qatar, the OAU. OPEC is trying to resist the power of giant oil monopolies and increase its revenues.

Significant efficiency of economic cooperation was achieved by the Association of Southeast Asian Nations (ASEAN) established in 1967 – Indonesia, Malaysia, Thailand, the Philippines, Singapore and others. Mutual provision of goods, raw materials, the construction of joint ventures, and duty-free trade within the association have become an important factor for raising the level of production and transforming this region into one of the centers of the world economy.

In 1991, the Common Market of the countries of South America (MERCOSUR) - Argentina, Brazil, Uruguay, Paraguay - with a total population of 200 million people, with a territory of 11 million square kilometers with the GDP of $460 billion.

From January 1, 1999, 11 EU countries switched to the use of the single currency – the euro (except Great Britain, Belgium, Sweden and Greece).

4. In the 50-60’s there is a gradual leveling (equalization) of the world economy in connection with the acceleration of economic development of Western European countries and the need for technical modernization of the US own economy. The formation of three major economic centers (trilateralism) is completed – the USA, Western Europe and Japan. The US countries produced:

– 1955: Germany – 38%, Japan – 15%, France – 42%;

– 1980: Germany = USA, Japan – 66%, France – 98%.

5. The world colonial system will collapse, the redistribution of world markets for goods will take place. Japan is established in Southeast Asia and Australia, Britain – in the countries of the British Commonwealth, the USA – in Latin America, the EU - in Africa and the Balkans.

6. The technological revolution of the 70's led to the end of Hinduism. There is a progressive displacement of physical labor in industry and agriculture. In the leading countries of the world, in these sectors, no more than 10% of the employed in the national economy remained.

Developed countries of the West have moved to a qualitatively new state of economic development. There has been a sharp shift in the investment sphere in favor of mass consumption and social infrastructure. The economy is becoming socially oriented.

7. Internationalization and globalization of economic life are deepening. The dependence of countries on world trade and activities of transnational corporations (TNCs) is increasing. In 2000, the world had 63 thousand TNCs with an annual sales of more than 100 million dollars. The structure of foreign economic relations is approaching and the focus is on a certain technical level (competitiveness). US exports decline from 13.5% in 1975 to 11.6% in 1987. Western European exports increase from 46.2% in 1975 to 50.9% in 1987. Japan's exports are increasing from 7% in 1975 to 10.7% in 1987

8. Economic crises (1969-1970, 1971-1973, 1974-1975, 1980-1982, etc.) clearly demonstrated the cyclical nature of the development of the capitalist economy. One of the most important features of these crises was the synchronization of cyclical fluctuations in major industrialized countries. The search for ways to stabilize led to the establishment of so-called mixed economic systems.

9. The world community faced certain environmental and demographic problems, the solution of which depends on the development of world and national economies (mass destruction of flora and fauna, pollution of the environment, increase in the number of ozone depletion and global warming). In the world, every eighth inhabitant (about 750 million people) is hungry, almost 2 billion people live without civilized conditions.

Features and regularities of development of countries of the world in the second half twentieth century

USA

In the 40–50's, two economic programs were implemented – Truman's Fair Trend and D. Eisenhower's program.

The "Truman True Trend" provided for a series of measures to overcome the economic downturn that began in 1949, and to expand solvent demand. There was a rise in wages (75 cents per hour of working time). Active construction of cheap housing has begun (it was planned to build 800 thousand square meters of housing). Public investment is directed at financing the development of education in cities, support for farms, and the introduction of health insurance.

E. Eisenhower's policy was characterized by the liberalization of the economy. There were seriously reduced credit rates (from 3 to 1.75 %). Housing continued (it was planned to enter 45 thousand apartments). The program of construction of new highways (about 7,5 thousand km) was implemented and so on.

Before the US there was a significant problem of modernizing the economy, for this state allocated 73 billion dollars. Mechanization and automation of production on the basis of technologically new principles were carried out. In 1960 already 4267 electronic computers were used. Growing concentration and intensification of production (3.300 enterprises and the number of farms decreased from 5.3 to 3.7 million). Increasing use of workforce in the service sector.

An important component of economic policy of the 1960's was the implementation of the program of "new frontiers" by President J. Kennedy.

The main components of it must be attributed:

– stabilization of prices;

– stimulation of economic growth and support of market equilibrium;

– regulation of the budget and credit sphere;

– increase in wages (from 1 to 1.75 dollars per hour);

– Unemployment at the level of 4%;

– planned GDP growth of at least 5% per year.

In 1962–1964 in the United States there was another cyclical crisis.

Large financial resources were directed at the needs of the military-missile complex in connection with the onset of the Vietnam War.

Structural disproportions led to a new cyclical crisis that began in 1969.

After the arrival of President R. Nixon in the summer of 1971, the implementation of the four-stage "new eco-nomic program" begins:

1) August-November 1971 – all transactions with gold were discontinued; for 90 days the prices and wages are frozen; a 10% import tax is introduced;

2) November 1971 – January 1973 – the dollar was devalued and state control over prices and wages was established;

3) January–June 1973 – state control over prices and wages was lifted; allocations for social programs are decreasing; inflation support is planned at 2.5% (actually it was 8.2%);

4) June 1973 – April 30, 1974 – Implementation of measures to overcome the cyclical energy crisis of 1974–1975.

The annual growth of inflationary processes led to a partial replacement of the Keynesian concept by a conservative variant of state regulation of the economy. In history, the new concept came under the name "Reaganomics" (president R. Reagan). It was the most successful post-war economic program, which led to a seven-year recovery of the economy (from 1981 to 1988).

At the heart of "Reaganomics" was the liberalization of economic processes:

– corporate and personal taxes from citizens decreased by 25%;

– reduced budget expenditures and curtailed social programs;

– there was a deregulation of entrepreneurship;

– the state has been pursuing a tight monetary policy directed against inflation;

– the functions of central and local authorities were clearly delineated during the implementation of the concept of a new federalism.

Government measures have helped to restructure the economy and update capital. Affected steady growth in solvent demand. Stabilization of the monetary system was carried out at the expense of the low level of the dollar in comparison with other currencies.

From October 1990 to March 1991, the ten-month economic slowdown began, industrial production declined by 2%. The budget deficit has grown to $290 billion, public debt - $4 billion. In connection with this, the main task of the B. B. Clinton's democratic administration was to improve the economy through stimulating investment demand.

The plan for stabilizing the economy, developed by the presidential administration, consisted of three main programs:

1) short-term – 30 billion dollars were allocated. to increase the number of jobs through the development of a system of education, vocational training and retraining, a system of public works;

2) long-term – four-year investment program (1993–1997) included privileges for private investors, targeted investments in the most important sectors of the economy. For its implementation allocated 140 billion dollars;

3) a program to reduce the budget deficit - envisaged reduction of the state budget deficit in 1997 to 140 billion dollars.

Thus, the development of the US economy in the post-war period depended on the potential for adaptation to the new world-economic conditions and the choice of means of economic policy.

England

In 1945, the government of C. Attlee developed the Labor Force Economic Program "Face to the Future" in the left direction. The proclamation was made of the need to create a socialist commonwealth of Great Britain, the development of a mixed economic system with an increase in state ownership. It was nationalized communications, transport, gas and coal industry, part of the electric power industry. The work of trade unions has been restored. A system of social insurance was created.

In connection with the acute financial crisis caused by the deficit of working capital, in July 1948, England joined the Marshall Plan. This gave her an opportunity to get $2.3 billion. in the form of supply of goods and 337 million dollars - loans. In 1949, the Labor Party

conducted a devaluation of the pound sterling by 30.5% (1 pound = $2.8). In turn, this caused significant inflationary processes. From the crisis, Britain saved the war in Korea.

In 1951, the conservative government of W. Churchill came to power in parliamentary elections, which:

– conducted a partial denationalization of industry;

– actively stimulated the creation of monopolistic unions (there was a grandiose centralization of production in the hands of the Vickers concern – 100 thousand employees, "IKI" – 120 thousand people, "British Petroleum" and "Royal Dutch Shell" – 250 thousand persons);

– carried out a structural restructuring of the economy on the basis of NTP (new industrial regions appeared: Western Midland and the southeast of the country, developing new progressive industries: automobile, aviation, and electronics);

– economic and political hegemony imposed on Europe (not entering into the "Common Market" in 1957, England initiated the creation of a "free trade zone" in 1960, which included England, Denmark, Switzerland, Norway, Austria, Sweden and Portugal, but this is not an economic development);

– within NATO there was an active militarization of the economy.

Under the sign of these transformations, Britain developed until the late 70's, but was in a difficult position.

In 1979, the conservative government was headed by M. Thatcher, who proposed a new radical economic program, which in history came under the names of "neoconservatism" or "thatcherism".

The ideological basis of the program were the following elements:

– promotion of free enterprise;

– development of personal initiative;

– preaching extreme individualism;

– the return of society to "victorian values" (respect for law, order, religion, family, care, diligence, etc.).

The following steps have been taken to implement the program:

– application of the policy of 'monetarism' (reduction of taxes and budget expenditures, restrictions on trade unions, unprofitable enterprises ceased to be subsidized);

– denationalization of industry (gas, steelmaking, electrical engineering, water supply, telecommunications);

– creating conditions for “healthy competition”, especially in pricing;

– development of small and medium business;

– protection of TNCs;

– privatization of housing was carried out;

– reduced income taxes and the number of bureaucracy (there were only 16 non-government ministries).

As a result of the economic measures undertaken, labor productivity was 2.5% per annum (second only to Japan), and economic growth rates – 3–4% per annum (the largest among European countries). Rapid growth of capital productivity. Inflation was kept within 6%. Consumer spending grew by 6.5%, private investment by 10.3%. Household incomes grew by 5%, and the rate of savings dropped to 1.3%, which indicated an increase in personal consumption and high domestic demand. Employment in the economy grew by 1.2% (mainly in the services sector); only 1.9 million people remained unemployed. The middle stratum of society was formed. At the same time, the sharp negative polarization of society has become a negative consequence of the reforms. The average per capita income in real terms over the past ten years increased by 23%, but more than 20% of families had annual income below 4 thousand GBP which was a rather low living standard of the English.

Consequently, “neoconservatism” or “tetherism” undermined the fact that the capitalist system is flexible, able to adapt to changes in socioeconomic conditions, to modernize.

Japan

On September 2, 1945, the Second World War ended with the capitulation of Japan (on August 6, 1945, the atomic bombing of the city of Hiroshima took place, and on August 9, the city of Nagasaki). In accordance with the decisions of the Potsdam Declaration (July 26, 1945), the administration of the bathing government was introduced in the country. The implementation of the Dodge-MacArthur plan in 1945-1951 contributed to the elimination of militarism and the development of democracy.

The plan by J. Dodge (American banker and businessman) and Douglas MacArthur (general, head of the occupation troops in Japan) provided:

– the return of Japanese society to bourgeois liberal values;

– launch of a market mechanism of free competition;

– dissolution of “zaibatsu” - feudal-militaristic corporations (Mitsui, Mitsubishi, Sumatymo, Yakuta, etc.);

– demonopolization of the economy;

– free trade development;

– completion of the land reform (1946-1948);

– tax reform (taxes increased by 65%);

– introduction of liberal labor legislation;

– creation of informal assault brainstorming groups for the solution of technical production tasks;

– Adoption of the new Constitution (May 3, 1947).

Since June 1951, Japan has become the rear of the US Army fighting against Korea, which has contributed to economic growth, especially in the military field. The cost of American military orders has increased to 2.5 billion dollars.

The pre-war level of the development of the economy was achieved in 1954, and the average level of Western European countries – in the mid 70’s, when the process of industrialization was completed. In 1952 the country created the “Special Account for Industrial Investments”. Japan joined the IMF, and in 1955 became a member of the GAAT. There was active development of foreign trade relations:

– In 1952 it was allowed to create export cartels;

– 1953–1954 agreements on friendship and navigation with the USA are concluded.

For 15 years, Japan's economy grew by an average of 11% per year, the highest growth rate in world history.

In the years 1961 - 1970, the average annual gross national income was 11%, with this indicator Japan was second only to the United States. At the end of the 1970’s, fixed capital investment amounted to 34.7% of GDP, which was also the best indicator in the world. Japan

ranked fourth in world exports (7%). The main factors of the so-called "Japanese miracle" need to be attributed:

– a rational combination of market levers with state regulation of the economy;

– definition and realization of national interests and the implementation of protectionist policies;

– strict limitation of foreign investments and their effective use;

– use of foreign know-how and implementation of 10 thousand new technological processes;

– high costs for NI;

– introduction of materials and energy-saving technologies;

– the work of highly skilled personnel and the growth of real wages by 6.3%.

In the 80's and 90's, structural and technological restructuring of the economy in the direction of the development of microprocessor technology, integrated circuits, metering equipment, and biotechnology is being implemented in Japan, and the program for creating a "Japanese model of the civil welfare society" is being implemented.

The program was liberal in nature and envisaged:

– minimization of allocations for social programs;

– activation of labor motivation;

– implementation of the principle of equal opportunities;

– transformation of Japan into a technological state;

– self-support for 71% of food;

– introduction of environmental standards and clean technologies.

By 1995, the share of Japanese loans in the world amounted to 53%, and by the end of the century, net assets reached 1 trillion dollars.

In the technotronic state, 60% of the territory is made up of forests and nature reserves (27 national parks, 54 quasi-national parks, 298 prefectural parks, 500 reserves and preserves).

France

On August 30, 1944, the transitional government of Charles de Gaulle began the rebuilding of the French economy on the basis of the development of state-monopoly capitalism.

To this end, wide-scale nationalization began. The nationalization of the mining, gas, aviation, automotive industry, electricity, banks,

insurance companies, savings banks, etc. was carried out The rights of trade unions in the management of production (in particular, the distribution of housing and dismissal from work) have expanded. At the enterprises where the number of employees was 50 people, the so-called "committees of enterprises" were created. A 40-hour working week and two-and-a-week holidays were introduced. Real wages have grown - in industry by 80%, agriculture - by 25%. There were loans for agricultural development. Pensions and family benefits increased by 80-130%.

With Marshall's plan in 1948-1951, France received 2 billion 458 million dollars, and by 1958 the United States had granted France loans worth $ 12 billion.

These economic measures allowed France to achieve the pre-war level in 1947–1950 and begin radical changes in the economic development strategy. There is the development of new technologies and technologies in industrial production. 90% of investments are directed towards the development of heavy chemical industry, machine building, radio electronics, instrument making. New branches of industry, such as oil refining, nuclear power engineering, electronics, have been formed. The French industry began to move from unit to serial and current and mass production. In the financial sphere there is a reorientation of the export of capital to its internal production use. Great influence on the militarization of the economy was the participation of France in the wars in Algeria and Vietnam.

In 1946, the General Secretariat for Planning, was tasked with planning (planning) the development of the economy, was created.

In 1947–1953, the so-called "Monnet Plan" was implemented for the modernization of the nationalized economy.

1954–1957 – plans to strengthen the competitiveness of the private sector of the economy.

1958–1961 – the plan for the transition to an open economy.

France takes an active part in European integration processes. At its initiative, the European Coal and Steel Coalition was created, which included Germany, Italy, Belgium, Holland, Luxembourg. March 25, 1957, France signed an agreement on the creation of the EU.

From 1958 to 1969, the economic program was re-launched, now Prime Minister S. de Gaulle.

It predicted:

– realization of the line of “industrial imperative”, that is, pro-economicism in relation to the proportional development of all branches of industry;

– conversion of NTP into productive power;

– structural restructuring of industry in favor of the newest industries – aerospace, rocket, nuclear power engineering, etc .;

– the development of state-monopoly capitalism, in particular the promotion of monopolistic competition, the formation of financial groups;

– the abolition of state economic planning.

In order to increase competitiveness, President Pompidou in 1969 changed the country’s monetary and financial policies. The devaluation of the franc (12.5% to the dollar, 11.1% to gold) was carried out and the course was taken to align the budget with production and consumption, as well as trade balance. But in 1974, OPEC raised oil prices, which France was completely imported from abroad, which led to an economic crisis and a decrease in industrial production by 8%, and agriculture - by 3%. Annually prices increased by 10%.

In 1976-1980, the country returned to planning. The so-called “industrial reorientation” plan is being developed and implemented, aimed at:

– in support of competitive industries;

– support of TNCs;

– development of foreign trade;

– implementation of branch programs (in particular, Airbus, Concord, etc.);

– intensification of agriculture (2nd place in the world for the production of wheat, 1st from cultivation - barley, linseed, sugar beet).

In general, the development of the economy of France in the 70’s and 80’s is characterized by the following features:

– inflationary processes are increasing in connection with the release of state prices;

– there is a depreciation of capital and its outflow abroad;

In world exports, France has occupied the fifth place (6.7%), but trade balance remained negative, mainly due to energy resources import; trade deficit was – 14.1 billion francs);

– there are structural imbalances in the development of individual industries (transport, services, trade);

– the situation in the currency and credit system is aggravated in connection with the appreciation of the dollar (deteriorating balance of payments of the country, the franc becomes the worst currency in Europe, rising unemployment).

In 1981, the center-left government led by Francois Mitterrand, who over the years of his rule has created the largest public sector of the economy among the capitalist countries (85% of the aviation industry, 80% of ferrous metallurgy, 2/3 of nonferrous metallurgy) comes to power.

It was in this direction that economic reforms were carried out (only for 1981–1982 they were carried out 200):

– partly increased wages; the retirement age is set at 60 and pensions increased by 50%;

– there was a reduction of the working week to 39 hours;

– devaluation of the franc was made (by 13% to the mark and 5.75% to other currencies);

– prices and wages are frozen for 4 months in order to limit inflation;

– according to the law passed in February 1982, the regular nationalization of large industrial groups (“Pechiney-Ugine-Khulmann” in non-ferrous metallurgy, “Rhone Poulenc” in the chemical industry, “Thompson-Brandt” in electrical engineering, “Saint-Gobain-Pont-a-Mousson” in the production of building materials and glass, steelmaking trusts –”Sesilor” and “Usinor”, aircraft and rocket-building companies –”Dasso”and”Matra”, etc.);

– 6% of loans were allocated to industrial enterprises (44.5% of all loans).

Under pressure from the United States and Germany, which tried to force the French government to abandon the policy of limiting the power of monopolies, in 1983-1984, the so-called “Delor’s Plan”

(minister of finance and budget) was implemented, thus the “hard economy” course was adopted.

The main tasks are - reducing external deficits, curtailing social programs, increasing taxes. Increased fees for medical care, utilities, transport (consumer demand decreased by 65%). The process of denationalization was carried out. The country has reduced production and distribution of electricity, gas, telecommunications. Economic hardship led to the fact that the left bloc began to lose support for voters, and in March 1986, the majority won conservatives.

Prime Minister Jacques Chirac stated the need to lay the foundations of “national capitalism” through the active formation of the middle stratum. Sharply (by 4 times) the volume of fiscal revenues decreased.

Since 1987, the process of “deregulation” of the economy began (the independent establishment of prices for industrial products). It provided for a number of measures to eliminate the influence of the state on the functioning of the credit system, and the gradual privatization of credit institutions was carried out. As a whole, more than 30 bills were prepared, which had a positive effect on the state of the economy of France in the second half of the 80’s.

Although economic growth was observed in the country between 1986 and 1989 (the annual growth rate of industrial production was 4% and GDP was on average 3%), the beginning and especially the mid-1990s was marked by a decline in production and investment activity.

Despite the uneven development of the national economy, different approaches to determining the economic priorities of the left and conservatives, in the postwar period, France has evolved from the country “rentier” into a country of modern industrial capitalism with a high degree of concentration and a significant role of the state in defining economic programs.

Germany

The rebuilding of the German economy was carried out on the basis of participation in the Marshall Plan and the implementation of the economic program of Ludwig Erhard.

Thus, in the first years of the plan implementation (1948–1951) Germany received from the United States 2.422 billion dollars, almost

as much as Great Britain (1.324 billion) and France (1,13 billion) taken together and almost 3.5 times more than Italy (0.704 billion). In total, over the years of Marshall's plan, Germany received aid worth $ 3.12 billion.

The program of economist and policy of Ludwig Erhard was based on the idea of creating a so-called social market economy. In a social market economy, the driving force of social well-being is the desire of man to improve his own living conditions in conjunction with his social responsibility. Erhard believed that the market economy functions exclusively in terms of freedom – consumption, choice of profession and workplace, entrepreneurial activity. The main driving forces in the rebirth of the country, Erhard, defined a free private initiative and competition in conjunction with the active role of the state in economic life. One of the most important elements of social market economy was considered small and medium business – "the basis of well-being for all". Already in 1953, at enterprises with up to 500 people, 50.8% of all employed and 50% of industrial production were employed.

The economic reform of 1948 simultaneously combined monetary reform and price reform. The creation of a solid domestic currency began with the cancellation of the Reichsmark and the introduction of Deutsche Mark (each citizen received 60 new monetary units). Wages, pensions, rent were subject to payment in new marks in the ratio of 1: 1. Personal savings were half-exchanged at the rate of 1:10, the second half temporarily frozen, and then exchanged 1:20. Enterprises were given subsidies only to the first salary of employees, in the future they could only hope for the consequences of their commercial activity. Old bank liabilities were canceled. June 24, 1948, a law was adopted on the principles of economic structure and pricing policy. The state released prices, abolished administrative allocation of resources and numerous regulatory documents regulating economic relations. Later, laws were passed on credit and tax policies, measures against unauthorized price increases, antimonopoly and antitrust decrees.

As a result of financial recovery, the industry begins to revive rapidly. By 1956, the level of production in Germany exceeded the figures in 1936. From 1960 to 1970, the R&D spending increased by

5.2 times. Scientific and technological progress is becoming a decisive factor in economic development. Export-oriented branches of economy (machine building, aviation and rocket and space industries, chemistry, electrical engineering and machine building) are developing.

A characteristic feature of Germany's economy is the preservation of almost 1.9 million small and medium-sized enterprises. Of these, 1.7 million were for small firms (up to 9 people). This is especially true of the territory of the former GDR.

Since the mid 70's in Germany, there has been a so-called structural jump. Its meaning was to relocate part of industrial production abroad, especially unprofitable and environmentally harmful (chemistry). Germany became the classic exporter in the 80's and ranks second after the United States. This concerns the export of cars, machine tools, chemical and electrical products.

Conclusion

Thus, in the post-war period as a result of socio-economic transformations in the leading countries of the world economy a fundamentally new type of economic relations between the main social strata of society was formed. The social partnership society has the following main features:

– mass production of consumer goods, a large part of which is available to all segments of the population, including through the system of long-term loans;

– overcoming the antagonism between labor and capital through ownership of corporate shares;

– provision and development of private property as the main economic institution;

– the existence of competition and mechanisms of market pricing along with the existence of antitrust laws;

– preservation of the state regulation of the economy and social sphere;

– institutional provision of equality of economic rights and start-up opportunities;

– implementation of social programs in order to achieve social agreement and protect "weak groups".

1.3.4. Economic thought in the second half of the twentieth century

Postwar neokeynesianism – Roy Harrod, Alvin Hansen, Paul Samuelson, Joan Robinson

In the postwar years, the problem of full employment, and the problem of economic growth, is not the issue of full employment for the forefront of socio-economic development of the leading countries of the world. The main representatives of this course of economic theory were Roy Harrod (1900–1978), Alvin Hansen (1887–1976), Paul Samuelson (born in 1915). Modern neo-Keynesianism is also represented by several groups of scientists:

– a group of orthodox (old) Keynesians - J. Hicks, S. Harris and others;

– a group of monetarist post-Keynesians – A. Leijonhufvud, S. Weintraub, D. Davidson, R. Claver, H. Minsky;

– a group of supporters of the left neokeynesianism – J. Robinson, L. Pasinetti, N. Kaldor and others.

Roy Harrod

Two post-war decades did not abandon discussions among scholars around the book of English writer Roy Harrod “The theory of economic dynamics” (1948) and “Harrod-Domar’s models” (American scientist O. Domar). The scientist identified and analyzed two problems: firstly, the non-compliance of the guaranteed and natural growth rates, and, secondly, the instability of the nature of the actual pace in a market economy. To do this, he derived several important equations:

1) the actual growth rate equation – $G \times C = S$, where G is the real increase in total output over a certain period, or $G = DY: Y$, that is, the actual growth rate – the ratio of income growth to the value of the income of the base period; C is the coefficient of capital, or capital intensity ratio, which shows the “investment price” of one unit of revenue or output growth; S is the share of savings in national income or the propensity to save. Since both parts of the actual growth rate equation belong to the previous period, this equality does not require special conditions for its realization;

2) the guaranteed growth rate equation – Gw × Cr = S, where Gw is the forecasted guaranteed growth rate, Cr is the forecasted capital ratio. G and Cr are forecasted values that affect the economic behavior of entrepreneurs, providing the estimated amounts of savings by actual savings. If the actual growth rate (G) coincided with the projected, guaranteed (Gw) within the capitalist market economy, there would be a steady, continuous development, but, according to Harrod, the capitalist economy "balances the blade's blade," it inherently has dynamic instability ("escape from the actual rate of growth from the guaranteed"), in the middle of it "centrifugal forces work, forcing the system to go further and more aggressively away from the development line that is needed";

3) the natural growth rate equation – Gn × Cr = or S, where Gn – the maximum possible rate of economic movement with given population growth and technical capabilities.

Thus, the Gn and Gw ratios are crucial for determining whether over the next few years, the recovery or depression in economic life will prevail. If Gw> G leads to long-term depression, but if Gw <G, and Cr> C – this is a condition of a long boom. Harrod's practical program to bring the guaranteed rate of growth closer to natural, preventing mass unemployment offers two groups of measures:

– anti-cyclical policy of the short-term plan (directed against "escape from the actual rate of growth from guaranteed");

– a policy of long-term stimulation of economic development.

Alvin Hansen

A. Hansen in the scientific world of knowledge as an active popularizer of Keynesianism, a prominent developer of practical measures on active macroeconomic policy and as a theoretical economist. In the postwar period, Hansen became the author of the Keynesian concept of the cycle, which was part of the theory of economic dynamics. In 1951, his fundamental monograph "Economic cycles and national income" was published. In his view, data on the development of the national economy of the United States can identify at least four models of cyclical fluctuations:

– “small cycles” – from 2 to 3 years, are conditioned by the unevenness of the reproduction of working capital (on the basis of fluctuations of investments in inventories);

– “big cycles” – 6-13 years, the reason of which is uneven investment in fixed assets;

– “building cycles” – lasts on average from 17 to 18 years with an amplitude of fluctuations from 16 to 20 years. (This cycle model applies only to the construction of residential buildings.);

– “cyclical waves of the age” - lasted for half a century or more - are caused by fundamental coups in technology, significant shifts in production (according to the model of M. Kondratiev’s waves).

One of Hansen’s conclusions on cyclicity was as follows: “The current analysis shows that while the economy remains dynamic, the demands of growth and progress lead to higher costs of investment, until powerful forces that violate cyclical fluctuations will operate. Therefore, one can not consider the cycle as a pathological condition. It is inherent in the nature of the modern dynamic economy”.

This statement is decisive for the neo-Keynesian cycle theory. However, it directly relates to the formation of such a position: since the cycle is inherent in the emerging capitalist economy, the only “invisible hand” of the market for its regulation is not enough, “a necessary positive anti-cyclical program”, that is, state regulation. In his monograph, measures of anticyclic character are grouped mainly in three directions:

– Builtin mechanisms of flexibility (built-in stabilizers), which include a progressive income tax, a system of insurance against unemployment, a system for maintaining prices for farm produce. Built-in flexibility mechanisms are capable of suppressing fluctuations, but powerless to facilitate the transition from depression to rebuilding. The system automatically responds to changes in the economic condition without the need for conscious management;

– automatic countervailing counter measures that require additional agreement with the Congress include a reduction in the rate of interest, a general reduction in tax rates, government buying up government bonds in the open market, a decrease in the mandatory size of private bank reserves, a general increase in federal government loans,

loan guarantees. These measures should be carried out at the stage of economic depression;

– controlled cycle compensation programs. At the stage of the inflationary boom, when inflation exceeds a predetermined, previously predetermined level, it is actually a matter of budget regulation, in which (in the years of growth of private investment and consumption) public spending would be limited and budget surpluses accumulated, and vice versa, in the period of decline, business activity reduction was offset would increase the cost of the state, up to the creation of a state deficit.

Consequently, Keynes' American followers changed the way of permanent regulation and targeting of private and public investment in the method of maneuvering government expenditure (expenses) depending on the economic situation (despite possible budget deficit). It is a key component of the concept of built-in stabilizers and nonkeynesian countercyclical programs.

Paul Samuelson

One of the followers of J. Keynes is Paul Samuelson. The well-known textbook "Economics" (first edition of 1948) brought Paul Anthony Samuelson the Nobel Prize. The value and uniqueness of this book is, first and foremost, that it has embodied the best achievements of various directions of the world economic thought of our time. Samuelson notes that after the First World War, political economy, on the one hand, has advanced far in explaining the economic situation and describing business activity, but on the other hand, the neoclassical economic theory of that time did not develop a developed macroeconomic model that would correspond to over developed microeconomics. The scientist notes that the identity of Post-Keynesianism has become the best functioning of a mixed economy. After the Second World War, unprecedented growth and livelihoods in history have been achieved. But the main thing, in his opinion, is that the mixed economy did not approach the "golden age", which has not yet found the only perfect model of economic policy that would deprive us of the need to choose between new activity and price stability.

Joan Robinson

Leaded the Left Keynesianism by Joan Robinson (1903–1983). Among the scholarly works are "Economic theory of imperfect competition" (1933), "Essays on the theory of employment"(1937), "Essays on economic theory of Marx" (1942), "Economic heresies" (1971). The left-wing Keynesians criticized the Keynesian concept for not displaying and solving social problems, without which a positive solution to the issues of functioning of the economy, its regulation could not be solved.

Robinson deploys a theory in which the growth of capital accumulation and distribution are interconnected by the action of existing institutions that determine the efforts of entrepreneurs to accumulate, on the one hand, and the struggle of workers for the share of product in national income - on the other. Consequently, she tries to do nothing not only without the labor theory of value, but also without the category of the marginal product.

An important component of Robinson's theory is the doctrine of technical progress. Three types of technical progress are considered: neutral, capital-saving and capital-intensive. The first means faster growth of innovations and labor productivity in the sector of investment goods (it divides public production into sectors of investment goods and consumer goods); The second suggests that labor productivity is growing faster in the consumer goods sector. Capital-saving and capital-intensive types of technological progress will change the ratio of two sectors of social production, including income distribution, and the size of labor demand.

Robinson also revealed the conditions of the "golden age", that is, the ideal conditions of economic development, which were set out in the work of "Accumulation of Capital" (1956). They include:

– Neutral technical progress - when productivity, salary per capita and capital formation rises in the same proportion, and the rate of profit remains constant;

– Flexibility and turnover of the real wages of workers – when wages increase with increasing production per capita;

– free competition - it is a prerequisite for wage growth;

– The accumulation of capital - depends only on the pace of technological progress and the growth of the employed population.

According to the scientist, these conditions may be violated through:

– unexpected changes in the pace of technical progress;

– occurrence of circumstances not foreseen in the mechanism of competition;

– changes in the pace of accumulation in terms of productivity growth;

– technical progress, which does not cover evenly the whole economic system.

In the conditions of technical progress, the technology that provides higher productivity requires high capital expenditure per unit of labor. The level and dynamics of wages determine the limits of profitability of technology. The higher the salary, the more profitable to use less labor-intensive, but because of the capital-intensive technique.

Joan Robinson suggests that a society can be set up, in which progressive monopolies and trade unions will cooperate, because they are equally interested in raising wages, that is, in creating demand, stimulating technical progress and improving living conditions. Consequently, some objective processes that eliminated the sharpness of the contradictions between production and consumption precisely because of wage growth, it reflects correctly.

Postwar neo-liberalism - Friedrich Hayek, Walter Oyken

Friedrich Hayek

"Strong autonomous competitive economy" is the main motto of Friedrich Augustus von Hayek's most prominent representative of neoliberalism (1899–1992). The features of the methodology of research, the economic views and the fundamentals of the concept of a spontaneous market are set out in a series of scientific works –"The Way to Slavery" (1944), "Individualism and Economic Order" (1948), "The Constitution of Freedom" (1960), "Law, Freedom"(1973, 1976, 1979), "Fatal Concept: Mistakes of Socialism"(1989).

Hayek's methodological individualism and subjectivity actually mean the recognition of unclear economic phenomena, because the theoretical model of the economy is constructed by the researcher on

the subjective, and hence, arbitrary selection of individual elements of reality. Thus, this model can not give true scientific knowledge about the economy, which would not depend on the subjective experience of the researcher. The point is also that both the economic reality and the human mind do not remain unchanged, but constantly evolve.

Important in the theory of economic liberalism Hayek is his doctrine of the spontaneous character of market order. A market economy arises and evolves as a result of the interaction of people, but this does not mean that they have a possible targeted impact on the economy. The market economy develops in accordance with its own internal logic, conditioned by the fact that in its formation, people are guided by their practical knowledge embodied in customs. It's like invisible knowledge that is not understood by its bearer and therefore can not be separately formalized from it, generalized in theories and laid down in the basis of economic policy. In turn, the nature of knowledge, which is the basis of the evolution of the market order, completely excludes the possibility of any interference in this process without the threat of partial or complete destruction. The leading role in the formation and dissemination of practical current knowledge of the economy belongs to the market mechanism, which through the system of prices, the change in the ratio of demand and supply, advertising systematically transmits information about what, where, how, when to produce, buy and sell, and thus provides coordination of the actions of market participants. The market, thus, is seen as a kind of informational mechanism that ensures the receipt of non-fragmentary, but systematic knowledge of the economy, without which it is impossible to efficiently conduct economic activity.

Regarding the distribution of resources and competition, Hayek believed that the market itself can effectively allocate resources that were not previously and could not be taken into account for economic purposes, which had not previously been and could not be detected. Competition is an effective way of directing unknown resources to unknown goals. These tasks can be performed by the market because it is able to identify, distribute and effectively use previously unknown data on needs, resources and technology, that is to act as a specific information system.

Walter Eucken

Walter Eucken makes a major contribution to the concept of a "social market economy."

W. Eucken uses the term "national economy" as opposed to political economy, on the basis of the fact that a single political economic theory can not be, economical processes, for the most part, have a national character in different countries.

W. Eucken in the paper "The Basics of National Economy' (1947) proves the natural existence of two ideal types of economy in identical societies (this is, in fact, the same as the abstract economic categories of the classical school, that is, economic, economic forms, taken in pure form, which are different in the way of management - from centralized management to spontaneous self-regulation.Economically, they occupy polar positions: the intermediate always contains certain impurities that distort this ideal) - the exchange (market) and centralized kero honey

The system of a centrally managed economy is characterized by the fact that everyday economic life of a society is regulated by plans that proceed from one center. If the economy consists of two or more individual farms, each of which develops and implements its plans, then it is a system of economic change.

Non-monetary economy is realized in three forms:

– a totalitarian, centrally managed economy, where production, distribution and consumption of products are carried out according to instructions and orders of the central management; the exchange does not exist at all;

– a centrally managed economy with a free exchange of goods of consumption, when consumers can make adjustments to the distribution of consumption goods through exchange;

– a centrally managed economy with a free consumer choice when there is a free choice, but those products whose production is determined from the center.

W. Eucken also distinguished two types of economic system:

– naturally growing – which is formed in the process of historical development without awareness of the decision (disorder);

– legally established – which is formed as a result of the inclusion of their fundamental principles in economic legislation on the basis of a joint economic and political decision (according to the plan).

Two kinds of economic policy are distinguished in orthodontic liberalism:

– the policy of the system is a set of long-term measures aimed at creating market conditions for the functioning of the economy, legislative and legal formulation of these conditions, and first of all - property rights, control over their observance, timely introduction of necessary adjustments by the state;

– policy process – a set of measures to directly affect economic activity through financial stabilization, structural and social changes, including certain adjustments in income distribution, solving welfare problems.

W. Eucken notes that the works of K. Menger, L. Waldras, W. S. Jevons, E. Bem-Bawerka, A. Marshall contributed to the further improvement of the system analysis of the process of regulation in the conditions of the existence of a form of full competition. So the idea of a competitive order was born. It is backed up by the everyday experiences and experiences accumulated by science. Each form of regulation through anarcho groups will inevitably go into a centrally managed, therefore, it is worth considering only two (first and third).

The competitive order can be expressed in formulas: marginal costs are equal values. Competitive order requires a rule of law, which should create those frameworks in which the free activity of one individual is limited to the will of another, which creates a balance of the sphere of people's will.

Eucken stresses that in the era of industrialism, the role of the state has changed dramatically. In the essays “Fundamentals of National Economy” and especially “Basic Principles of Economic Policy” pursues the idea of a significant role of power. The government should not act as a tool of the first action, but is designed to transform into a market economy and create its conditions for its functioning for the most effective operation of the competitive market by its instruments. Competitive market is a framework in which complex factors of numerous factors - both economic and technological, ideological, legal,

social, political, psychological, ethical, cultural, and mental - take place. The mechanism of using these institutions takes place in conditions that are constantly changing. The task is to constantly improve these new levels of social and economic order.

A functioning government acts as a force that sets the order.

In the activity of the state there are two principles.

First, the policy of the state should be aimed at dissolving or limiting the functions of economic power groups.

Secondly, political and economic activity should be aimed at creating certain forms of eco nomic order, and not on the regulation of the economic process. The slogan "more or less state" should be removed. The question is not in quantity, but in activity, in particular legislative. Needed laws on capital turnover, on the functioning of exchanges and stock exchanges, on mortgages. They should be embedded in a market economy, which will facilitate the establishment of a competitive order.

W. Eucken highlights in the variety of man's features her orientation towards the future. The first Christians, believing in the rapid advent of the kingdom of heaven, did not care about the future. A man of the late XIX – early XX century made plans for decades. It makes savings in order not to endure poverty in the future (illness, illness, learning children, their stable attitude). Finally, the traditional commitment to either home cemeteries, or to mobility. American miner during the depression of 1929–1934 years migrated Ukrainian miner in the late XXth – early XXIst centuries. is in need of a "home". Conclusion: all people, being in the spirit of the wisdom, always and everywhere act on the basis of an economic principle, in what is immutability. On the other hand, it is necessary to establish those signs, which state differences of people in their economic behavior.

The merit of the Freiburg school, Voltaire Oyken and his associates, is that they have returned the political economy to a rigorous way of thinking, in opposition to the flat, non-spiritual pragmatism of the spiritual order (L. Erhard, "A Half Century of Thought").

Walter Repke, in the book "True or Not German Economic Policy" (1950), determined that social market economy is a path to economic humanism.

Thus, the state, in order to maintain the conditions for the existence of a “social market economy” as an “ideal type” of a free market economy, must monitor the implementation of “rules” of free competition (“fair play”), control the pricing conditions and “warn” attempts to establish monopoly prices, guarantee protection and the priority of private property in the commodity-economy without monopolies. In 1965 L. Erhard at the regular congress of the CDU announced the completion of the program in Germany to create a “social market economy”, transforming this country into a “formed society”.

In the 1960’s and 1970’s, the concept of neoliberals for the creation of a social market economy was in line with the model of institutionalists who at the time had already put forward the idea of a “welfare society”, since both models rejected the idea of exploitation of man by man and class antagonism. Both models are also based on the idea of an active social function of the state in providing all citizens with equal rights and equal opportunities in obtaining social services and raising welfare. At the same time, under the external manifestation of “welfare” understood not only the growth of the number of shareholders in different segments of society, but also the stability of all social institutions, the workers' confidence in the future.

Neoclassical revival

Neoclassical revival – a current in economic theory, which was formed in the 70’s of the XXth century. on the basis of the views on the need to minimize state interference in the economy. In the new classical theory, there are two trends –”rational expectations” and “supply economics”.

The author of the theory of “rational expectations” was J.M. Muth, who in 1956 formulated this postulate and reflected in the model he built. Representatives of this trend of the new classical theory (R. Lucas, T. Sargent, N. Wallace) try to formulate a model that formalizes the objective behavior of producers and consumers, predicting their reaction to changes in policy and the market economy situation. Denying the need for state intervention in the economy, they rely on the thesis of the typical economic behavior that balances the situation and ignores any political decisions. Advocates of the theory distinguish two

approaches to estimating expectations-adaptive expectations and rational expectations.

Adaptive expectations are based on previous experience: knowledge of the consequences of certain economic actions, taking into account past mistakes. Based on adaptive expectations, the corporation adapts to the economic situation, develops a strategy of behavior. Rational expectations are based on scientific forecasts that take into account the functioning of a real economic model: the dynamics of prices, costs, the level of interest rates, the effects of specific economic policies, the impact of government decisions on macroeconomic indicators, etc.

Based on this theory, in 1975, T. Sargent and N. Wallace in their study proved the ineffectiveness of active fiscal and monetary Keynesian policies, which confirmed the findings of the school about the neutrality of money and the inappropriateness of market policy. Denying the policy of state regulation, the new classics suggest formulating the state's economic policy so that new rules come into force through a certain time frame so that agents can adapt and predict their actions.

The authors of the theory of economics are A. Lafer, R. Mandel, M. Feldstein, M. Boskin. The basis of this theory is the assertion that the leading category of economic relations is an offer, therefore, society must proceed from the possibilities of offering, which are determined by resource possibilities. Consequently, there is no need for state intervention, since it will be leveled by the expectations and corresponding behavior of the subjects, which ultimately will always be determined by their capabilities. Proponents of the theory put forward the thesis of the dependence of aggregate demand on aggregate supply. It was also questioned that Keynes concluded that saving was the reason for the decline in production volumes, economic activity, and, therefore, employment, and therefore his recommendations for stimulating demand were also deemed inappropriate.

The main way to increase the production of the authors of the theory of economic supply was seen in stimulating labor, savings and investments. The main source of investment (as well as coverage of the state budget deficit) is savings. They opposed the high taxes on sound

tax policies, because high taxes are the reason for the redistribution of resources from the private sector to the state, which leads to lower productivity, rising production costs and prices. By protecting the principles of free enterprise, the problem of taxation went up to the level of concrete economic policy, with the justification of the relevant conclusions by econometric models and programs for further economic development.

But it should be noted that the provisions of the theories of neoclassical revival are corrective in relation to the doctrine of monetarism, which could not be applied in its pure form in practice through its radicalism. New neoclassics, though denying the need for state intervention, left a certain space for such an intervention, recognizing the impossibility of its absolute elimination.

The main directions of institutionalism

Institutionalism is the concept of economic theory, which in the economic system synthesizes the role of social, legal, organizational, political, ethical, mental, and economic institutions in the process of their function. Institutionalism as an economic theory started its formation at the end of the nineteenth century. The ideological and theoretical foundations of this trend in economic science were laid by American economist and sociologist Thorsten Veblen (1857–1929).

The methodology of research institutesists included:

– wide use of descriptive-statistical material;

– historical-genetic method;

– as an initial and fundamental category of the institute (a set of legal norms, customs, traditions).

Institutionalism, therefore, is a qualitatively new direction of economic thought.

There were several directions of institutionalism:

– socio-psychological (technocratic) – T. Veblen;

– socio-legal (legal) - J. Commons;

– conjuncture-statistical (empiriostatic) – V. Mitchell;

– institutional and social (industrial and technological) – J. Galbraith;

– neoinstitutionalism - R. Coase, D. North, R. Vogel, J. Buchanan.

T. Veblen

Socio-psychological (technocratic) direction of institutionalism is represented by Thorsten Veblen in the works “The Theory of the Inactive Class” (1899), “The Instinct of Excellence” (1914), “The Interests and the Price System” (1921), “The Property of the Missing” (1923).

He believes that human life in a society such as the life of other species is a struggle for survival, and therefore, it is a process of selection and adaptation. The evolution of social ordering is a process of natural selection of social institutions. At the same time, he uses the historical assessment of the development of the institutions of society, which denies Marxist provisions on “class exploitation” and “historical mission” of the working class. In his opinion, the economic motives of people are above all paternal feelings, instinctive desire for knowledge and high quality of work performed.

The scenario of T. Veblen’s reforms consists of the steady acceleration of the STP and the growth of the role of the engineering and technical intelligentsia. In his opinion, intellectuals, workers, technicians and other parties of production represent the sphere of industry and are aimed at optimizing and increasing the efficiency of the production process. They emphasize the increasing dependence of the “business” on the industrial system, the inevitability of “paralysis of the old order” and the transition to the representatives of the engineering and technical intelligentsia.

As a result of reforms, T. Veblen proposes the establishment of a “n order” in which the leadership of industrial production in the country will be transferred to a special “council of technicians,” and “the industrial system” will cease to serve the interests of “monopolists of the owners, as the motive of technocracy and industry is not “cash benefit”, but serving the interests of the entire society.

J. Commons

Socio-legal (legal) direction of institutionalism is represented by John Commons (1862-1945) in the writings “The Legal Foundations of Capitalism”(1924), “Institutional Economics. Her place in political economy” (1934), he formulates the legal and monetary concept of social development. Its essence lies in the fact that the basis of

development of the laid down exchange relations, which are reflected as legal. The original economic category declares the legal concept of the transaction. Participants of the agreement may be all institutions of society. The agreement, as the main element of each economic institute, includes three points: conflict, interaction, and engagement. Consequently, any social conflicts, all contradictions can be successfully solved. The key to this will be the legal regulation of the "agreement" rules.

An important place in the legal-concept concept of John Commonsons is the category of reasonable value, which is formed as a result of the formation of assessments, unity of opinion in the process of all transactions. He argues that political economy is a science of the processes leading to the establishment of "value".

The Society also criticizes classics and neoclassics for their value determination. The cost of it is the expected right to future goods and services.

W. Mitchell

The conjuncture-statistical (empirio-statist) direction of institutionalism is represented by Wesley Mitchell (1874-1948), a student and follower of Veblen. In imitation of it, in the work "Lectures on Types of Economic Theory" Mitchell insisted on the relationship of economic problems with noneconomic, especially with the problems of sociology, culture and others, which predetermine the psychology, behavior and motives of people's activities. His institutionalism is to collect (accumulate) statistical data, which would later become the basis for the explanation of the hypotheses. Based on the new branch of economics, "econometrics", mathematics and statistics allowed Mitchell and his colleagues to count on the duration of small and large cycles, to target attempts to construct models of non-crisis (non-cyclical) economic development, to anticipate deviations in the dynamics of indicators, to prevent their fall. A means of mitigating cyclical fluctuations and achieving a favorable economic situation should have been the creation of a special state planning authority. Planning in this case was not dictatorial, recommendatory, but based on scientific forecasting of real and achievable ultimate goals.

The importance of Mitchell's contribution to the institutional theory lies in:

– identification of so-called non-economic factors (including psychological, behavioral, etc.) with economic factors (in categories of money circulation, credit, finance, etc.) with the help of a concrete study of digital indicators and revealing of laws in the fluctuations (conjuncture) of these indicators on the basis of a wide array of statistical data from the actual material and their mathematical processing;

– attempt to substantiate the concept of a crisis-free cycle through various options for state intervention in the economy.

Consequently, the cyclical character of capitalist reproduction, according to Mitchell, is due to the action of many factors in the "monetary system". He believes it is possible to influence the cycles and even prevent them. He is a supporter of state interference in the economy.

J. Galbraith

John Kenneth Galbraith (born 1909) represents the institutional and social (industrial-technological) direction. Among the most famous monographs and works are the following: "American Capitalism" (1952), "The Great Crash" (1955), "The Society of Donate" (1958), "The New Industrial Society" (1967), "An era of uncertainty" (1976), "The History of Economic Science: The Past as Present" (1987), "Culture of Satisfaction" (1992), "Fair Society" (1996) and others.

J. Galbraith characterizes capitalism as a system constantly undergoing transformations. The basis of this, in his opinion, is the evolutionary renewal of society, its spontaneous transformation. The evolutionary character of the concept of institutionalists is manifested in the consideration of social and economic processes characteristic of capitalism, of economic mechanism, of the real forms of organization of economic life in their concrete historical national certainty. Among the most important problems that institutionalists are developing is the problem of the corporation, as a large monopolistic association embodying great economic power. The corporation is considered as the basis of the organizational structure of the industrial system of modern society. Institutionalists are actively exploring the interaction of

monopoly and competition, oligopoly, dynamics of income management, prices, various aspects of economic mechanisms. In their field of view, such institutions as the state and its role in the development of the economy, trade unions, various social phenomena of legal, moral and ethical, psychological nature. All this creates a multifaceted object of study of supporters of the socioinstitutional direction, which reflects a complex and controversial phenomenon in modern economic theory. The source of change they see in the development of science, technology, in the creation of new technologies. Technique and technology, in essence, are identified with socioeconomic structures. The principle of technological determinism lies at the heart of the theory of industrial, postindustrial, superindustrial, technotronic, information society.

In his research, John Galbraith advanced the notion of a mature corporation compared to the usual manufacturing corporation (monopoly), and also showed it as a carrier of STP. The unification of such corporations forms the basis of the industrial system, which he calls planning. J. Galbraith proceeded from the fact that in mature corporations and in the planning system as a whole, power and government have shifted from the owner to the techno-structure consisting of engineers and technicians not belonging to the owners. In the structure of technostructure, he relates those who have special knowledge, ability and experience in group decision-making. The main role in the techno-structure belongs to the leading managers who make key management decisions. Helbert's merit is that he was the first among economists to substantiate the thesis of replacing the power of the market with the decision of managers. He concluded that with the advent of the mature corporation and the planning system, the goals and nature of their activities changed, as the planning system gave birth to a new "smart target of society", therefore, maximization of profit is no longer necessary.

However, in the 70's John Galbraith was forced to admit that the planning system, in the absence of state regulation, is usually unstable. She is subjected to recessions and depressions that are not self-limiting but can become cumulative. It is influenced by inflation, which is chronic and non-self-regulating. He considers it necessary to limit the

power of corporations and techno-structures, to weaken the pressure of military concerns and the apparatus of the military department. According to J. Galbraith, the state is the real force that can withstand negative processes. Only with the help of state-independent corporations can we mitigate the impact of negative processes and ensure the further development of the system.

The implementation of reforms J. Galbraith relates to the strengthening of the regulatory role of the state. Strongly rejecting the proposals of monetarists and supporters of the economy, he calls for freedom from the blind worship of monetary policy, from the belief that its magic can guide and regulate the development of capitalism. In his opinion, it is necessary to rely heavily on the financial and budgetary, rather than on monetary policy, combining it with tax increases, the reduction of the state deficit and a significant decrease in interest rates.

At the same time, not all institutionalists agree with the opposition of the planning and market system. This provision is the most objectionable economists. For example, D. Sissel found deep interrelations between the three elements of the planning system (corporation with its technostructure, aggregate demand management and consumption management system), since the planning structure is stable as long as a complex system of interconnected institutions functions. He calls it "the parable of the Galbraith". Sissel believes that the weakness of this structure is to ignore the market forces operating in the economy, not excluding its corporate sector. He sees this as evidence of acute market competition, which includes corporations within the planning system itself.

R. Coase

The Nobel Prize winner Ronald Coase became a contributor to the theory of firm and transaction costs, which he outlined in "The Nature of the Firm" (1937), "The Controversy on Boundary Costs" (1946), and "The Problems of Social Expenditure" (1960).

To transaction costs or "costs of using the market mechanism", Coase took the costs of finding information on prices, demand, necessary partners, contracting, etc. By this he expanded the existing concept of expense, which was limited to two costs - physical, due to the rarity of resources, and technological, reflecting the level of

knowledge and practical skill of economic agents. Developing Coase analysis, modern economists have proposed several transaction transaction costs. In particular, such costs include:

– the cost of searching for information (time and resources for the receipt and processing of information, as well as the cost of imperfect information);

– expenses for negotiations;

– measurement costs, ie costs for measuring equipment, losses from errors and inaccuracies, etc .;

– the cost of the specification (precise definition) and the protection of property rights, that is, the cost of maintaining courts, arbitration, public administration, the time and resources needed to raise violated rights, as well as the costs of upbringing "consensus ideology" – in the spirit observance of unwritten rules and norms;

– expenses of the so-called opportunistic behavior, which is the element of transaction costs, which is most difficult to determine (there are two forms of transaction costs: "evasion" - occurs when the team is working, but getting information on the effectiveness of each, or too expensive or impossible, and "extortion" - observed in cases where any agent has a resource specially adapted for use in this team and there is no cost outside it). In the first case, with asymmetry of information (the subordinate knows exactly how much effort is spent on him, and the manager has only about the idea about it), there is the opportunity to work with incomplete returns. In the second case, the rest of the participants then have the opportunity to claim a portion of the income (quasi-rent) from this resource, threatening its owner with the rupture of relations, if he refuses to share them.

Neo-institutionalists have called the expansion of the transactional sector of the economy a structural shift of extraordinary importance. It is in this view, (in their view), that explanation is provided as to the contrast between developed and developing countries.

Reducing transaction costs, and therefore, improving the efficiency of the economy is ensured by the existence of legal norms and their compliance. The connection between legal norms (property rights) and transaction costs was formulated by Coase in his well-

known theorem. The theorem is devoted to the problem of external effects (externalities). So-called adverse effects of any activity that are not related to direct participants, but to third parties. The existence of externalities leads to a distinction between private and social costs (according to the formula - social costs equals the sum of private costs and externalities, that is, assigned to third parties). In the case of negative effects, private spending is lower than social, with positive external effects - social costs are lower than private ones, according to well-known economist Pigou, this is nothing but "market failures". According to Coase, if all the rights were clearly defined and proposed, if transaction costs were zero, if people agreed to strictly observe the results of voluntary exchange, then there would be no externalities. "Failure of the market" in these conditions would not happen, and the state would have no grounds for intervention in order to correct the market mechanism.

Coase noted that the definition of property rights is an important precondition for market transactions, thus, the concept of "property" was replaced by the concept of "ownership". Ownership as such is not a resource, but only a set of rights (at least a part of such a right) for the use of the resource (ownership, use, management, etc.). In addition, the property category is derived from resource constraints. Those resources, the number of which is not limited, do not become an object of ownership. Regarding their use between people there is no market relations.

Ownership rights must be clearly defined, because they are the object of purchase and sale. They, ultimately, are acquired by those who are more valued by their capability of production and are able to derive great benefit from them. Coase also believes that for the successful functioning of the market, both transaction costs and property rights are important. If transaction costs are small and property rights are clearly defined and maintained by business entities - the market is capable of self-regulation.

D. North

The neo-institutional ideas of R. Coase were further developed in D. North's work "US Economic Growth: 1790-1860's" (1961), "Growth and Prosperity in America's Past: A New Economic History"

(1966), “Economic Growth in Western Countries: New Economic History”(1973) and R. Fogel –”Railways and the Growth Rate of America” (1964), “Time on the Cross: Economics in America” (1989). They became the creators of a new economic history, based on research both in the field of economic history and econometrics, which in turn led to the emergence of a new concept for the study of economic phenomena –”climacteria” (from the Greek clio-muze of history and metro - measure).

Reflecting on the processes taking place in the world, North emphasizes that the most important task for Eastern Europe today is the formal transfer of state ownership to private. But there is nothing that allows this private property to function in accordance with the invisible market handicap - there is no appropriate legal system, education system. Just do not have the basics for this. The informal rules of the game, which are mediated through the culture of each country, are very difficult to change. If only formal rules are modified, this can lead to tension and prolonged political instability. As for Russia, Ukraine and other republics of the former USSR, the path of change here will be long and difficult and in the next decades hardly to expect high rates of development.

R. Fogel

Through his research, Fogel tries to prove the existence of a direct relationship between the living standard of society and the welfare of man. Based on the latest medical knowledge, the scientist systematizes data on recruits and draws attention to the facts that during the industrial revolution, the welfare of man has decreased, and in the middle of the XXth century. grew again. Hence it was concluded that the overall standard of living in the United States during the industrial revolution markedly deteriorated. In addition, as a result of the study of the impact and significance of the development of rail transport on the economic rise of the United States, Vogel made an original conclusion that the sum of many smaller technical changes for the country’s economic development is much more significant than some of the big innovations. In particular, the impact of the railways on economic growth is estimated by Fogel only 3%.

J. Buchanan

One of the founders of "new political economy," namely the so-called theory of social choice (a theory that studies the various ways and means by which people use government agencies in their own interests), is J. Buchanan. In his writings, the "Formula of Consent" (1962), "The Theory of Public Choice" (1972), "The Limits of Freedom: Between Anarchy and Leviathan" (1975), "The Political Legacy of Lord Keynes" (1977), "The Power of Taxes is a Theoretical Justification The financial constitution" (1980), "Freedom, the Market and the State" (1986) "The Study of Constitutional Democracy"(1989), Buchanan formulated three basic preconditions based on the theory of public choice:

1) methodological individualism – people act in the political sphere, taking care of their personal interests, therefore, there is no irresistible side between business and politics (the myth that the state has no other interests than concern for public interests) is not inseparable;

2) the concept of "economic person" (homo economicus) – a person tries to make such decisions that maximize the value of the utility function;

3) analysis of politics as an exchange process - individuals are trying to collectively achieve their own goals, since they can not realize them through an ordinary market exchange. In politics, people agree to pay taxes in exchange for the benefits that are necessary to everyone and everyone in particular.

In the theory of public choice, the political market is considered by analogy with commodity. The state is an arena of competition for influence on decision-making, for access to resource allocation, for a place on a hierarchical ladder. At the same time, the state is a special market, its members have extraordinary rights of ownership: voters can elect representatives in the highest state bodies, deputies pass laws, officials follow their implementation. Voters and politicians are seen as individuals exchanging votes and election promises. The main areas of analysis of the theory under consideration are the election process itself, the activities of deputies, the theory of bureaucracy, the policy of state regulation.

Neo-institutionalists argue that one can not rely entirely on the results of the vote, since they largely depend on the specific rules of decision-making. The very democratic procedure of voting in legislative bodies also does not prevent the adoption of ineffective economic decisions. The voting paradox not only allows us to explain why decisions are often taken that are not in the interest of the majority, but also clearly show why voting results are manipulated. Therefore, when approving the rules, it is necessary to avoid the influence of opportunistic factors that prevent the introduction of fair and effective bills. Democracy is not limited to the voting procedure, the guarantor of demo cratic decisions must be firm and stable constitutional principles and laws.

Neo-institutionalists pay particular attention to such a political phenomenon as lobbyism. Lobism is a different way of influencing a separate group, up to bribery, of the authorities in order to make political decisions that are beneficial to this group of voters. The benefits of making such decisions are realized within the group, and costs are distributed to the whole society as a whole. The concentrated interest of few wins the scattered interests of the majority. Therefore, the relative influence of groups with special interests is much larger than their share of votes. Such an effect of concentrated interests explains the paradoxes of the state's economic policy. The state regulates the consumer goods market much more often than the markets for production factors, more often provides benefits to industries concentrated in certain areas than scattered throughout the country.

Neo-institutionalists have also identified a logrolling system (logrolling - rolling logs, trade voices). The MP "buys" the support of his questions, giving in return his voice while protecting the projects of his colleagues. Such support sometimes allows for a more efficient allocation of resources, that is, that would increase the overall utility and cost ratio in accordance with the principle of optimal Pareto. But perhaps, going to a meeting with local interests, with the help of logrolling, the government seeks to endorse a large budget deficit, increase defense allocations, and so on. Thus, national interests are often sacrificed to regional benefits. The classic logrolling form is the "barrel of bacon" - a law that includes a set of small local projects. In

order to obtain approval, a package of varied, often weakly related to the main law, proposals, which various groups of MP's are interested in, are added to the national law. In order to ensure its adoption, all new and new proposals ("fat") are added to it, until it is assured that the law will approve the majority of deputies. Such manipulations are a threat to democracy.

The theory of public choice has one more actual and important direction – the economy of the bureaucracy. This is a system of organizations that satisfies at least two criteria:

– does not produce economic goods that have a value assessment;

– includes a portion of its revenue from sources not related to the sale of results of its activities.

Having the right position, the bureaucracy is not directly related to the voters; it serves primarily the interests of various groups of legislators and executive branches of government. Officials not only implement already adopted laws, but also actively participate in their preparation. Through the bureaucrats of the group with special interests, "cultivate" politicians, they submit information in the light of their advantage. Bureaucrats seek to make such decisions that would allow them to access their own resources. Adopting cost-effective programs gives them plenty of opportunities for personal enrichment, empowerment, strengthening relationships with groups that support them, and ultimately enabling them to prepare "waste". It is no accident that many corporate employees, having worked in the state apparatus, return to their corporations with a noticeable increase. This practice is called "the system of rotational doors". Government officials are trying to obtain material benefits at the expense of both society as a whole, and individuals who seek to make individual decisions. Bureaucrats, taking part in political processes, make attempts to make such decisions that would guarantee them the receipt of economic rent at the expense of society. Politicians are interested in decisions that provide clear and quick benefits at hidden costs that are difficult to determine. Such decisions contribute to the growing popularity of politicians, but, as a rule, they are economically ineffective.

The condition for an effective struggle against the bureaucracy is privatization, and its content is the development of "soft infrastructure"

(the increase of economic human rights - the strengthening of property rights, honesty and responsibility for the implementation of contracts, tolerance for dissent, the guarantee of minority rights, etc.), and the final the goal is to create a constitutional economy.

Representatives of the theory of public choice have developed the question of "failures" of the state (government). Such failures are cases where the state (government) is not able to ensure the efficient allocation and use of public resources. The characteristic features of the failures of the state should include:

– the limited amount of information necessary for decision-making (the presence of powerful groups with special interests, active lobby, and powerful bureaucracy leads to significant distortions of the available information);

– imperfection of the political process (manipulation of votes due to imperfection of the regulations, lobbyism, logoring, bureaucracy, search for political rent);

– limited control over the bureaucracy (rapid growth of the state apparatus);

– the inability of the state to anticipate and effectively control the immediate and distant echoes of the decisions taken.

Until the market fiasco is sometimes added to the government's fiasco. Therefore, applying these or other regulators, the government should strictly monitor the negative effects and take measures in advance to eliminate negative phenomena.

Conclusions

At the end of XXth century. The criticism of the STD has "shifted" in the field of ecology, morals and human rights (especially in connection with the problems of invasion in her private life). In place of the theories of restriction of scientific and technological revolution came: the concept of socio-cultural promotion of its development; innovative theories of promotion of high-tech industries. In the process of developing theories of transformation of production and society, the collision of two economic trends: individualism and a humanistic-democratic approach is being examined. In general, it can be emphasized that both trends used the method of systematic analysis of the most important tendencies of economic and socio-political

development of society and humanity in the XXth century, aimed at activating people and rationalizing their actions in a democracy. The scientific and ideological elements, constantly encountered, were quite effectively oriented economic research and practical actions of people

1.3.5. World economy at the stage of the information and technological revolution (the end of the twentieth century – the beginning of the XXIst century)

Features of international economic relations

The modern world economy, as noted in the previous chapters, emerged in the late nineteenth and early twentieth centuries. It is at this time that there are international monopolies, the economic division of the world ends, the world market is finally forming. Since then, the world economy has grown steadily under the influence of many factors, and this process has not yet been completed.

An important factor in the development of the world economy is the international division of labor, which implies a proactive development in certain countries in certain sectors of the economy, in which (or in which) this country has comparative advantages, that is, higher labor productivity and lower production costs in comparison with other countries.

International division of labor is embodied in international specialization, cooperation and combination of production.

Historically, two forms of specialization - interbranch and intra-industry.

At the present stage, intra-industry specialization is divided into the following types:

– subject matter – is the issue of certain types of products of a particular industry in one or another country. For example, Japan and the Republic of Korea specialize in the production of consumer electronics;

– typical – is the creation of products of a certain type and size. The USA, for example, specializes in the production of powerful crawler tractors, Germany – low-power wheeled tractors;

– detailed – is the issue of non-finished products, and its partial units, component parts, engines, etc., mainly for the automotive, aviation industry, the production of electrical equipment;

– technological – is the placement in the territory of a country of production units of a certain product. It is carried out in certain types of production (casting, stamping, assembly). For example, a significant part of the operations for the manufacture of television sets and other equipment is carried out at factories located in the countries of Southeast Asia;

– scientific – provides an opportunity for an individual country to focus on certain types of scientific activity, combining firms from different countries for scientific research, as modern scientific research requires the concentration of significant material, financial, labor resources. Scientific specialization is implemented through international patents and licenses trade.

The international division of labor provides certain benefits to States. Through its participation, the country can improve the efficiency of its national economy. This is due to the following possibilities of international division of labor:

1) the country chooses such a specialization, which makes it possible to rationally use its resources, therefore, to increase the total output;

2) the country focuses on the creation of goods and services, the production of which it is cheaper, and refuses to produce products that are cheaper to produce in other countries;

3) participation in the international division of labor stimulates the development of science and technology, the introduction of new technologies, and the improvement of product quality.

One of the important prerequisites for the internationalization of economic life is the growth in the number and power of TNCs, and their role in the global economy.

In a high level of internationalization of economic life and deepening of economic integration, transnational banks and their associations were created. Their centers are: London, New York, Frankfurt am Main, Tokyo, Singapore and others.

Export of capital plays an important role in strengthening internationalization of economic life and interdependence between countries. It leads to the direct interweaving of economic structures of different countries, the exchange between them of advanced technologies, know-how of advanced experience in the organization and management of production.

The first in history, the form of economic relations between countries was international trade. Today, it is the most developed form of international division of labor.

For foreign trade, the competitiveness of goods sold on the world market is important.

The competitiveness of a product is determined by comparing its aggregate characteristics with the characteristics of competing goods by the degree of satisfaction of specific needs and prices.

World prices reflect the international value of goods determined by the main sellers and buyers of certain types of products and is formed in the course of large and regular operations with goods in freely convertible currency in the world market.

The level of world prices is influenced by:

– currency for settlements;

– the nature of supplies;

– terms of calculation;

– many other economic and noneconomic factors.

A country that participates in international trade receives revenues (funds) for goods that export (export) and is calculated with other countries for imported goods (imports).

Foreign trade calculations of the country form its trade balance.

If a country exports goods more than imports, it has an active (or positive) balance of trade.

If a country imports foreign goods more than exports, then its trade balance will be scarce and it will have a negative (negative) balance.

The deficit or asset of a trade balance reflects the country’s competitiveness in international markets, the weakness or strength of its economy.

The country's trade balance is shaped by the deepening of the international division of labor and international cooperation and the interaction of two opposing trends - the internationalization of production and the preservation and strengthening of national secrecy.

Bad or good, when there is a foreign trade deficit? On the one hand, this is an undesirable phenomenon, because it reveals insufficient competitiveness of the country's goods in the world market. On the other hand, for consumers, trade deficit is not an adverse phenomenon, and in the country there are more imported goods, often of better quality and cheaper.

When the trade deficit becomes undesirable, the state applies to such measures as increased tariffs on imports, quotas, licensing (granting limited permission).

If a country in its foreign trade policy applies trade barriers, then such measures are called protectionist.

Protectionism is an economic policy of the state, aimed at protecting domestic producers from the competition from foreign firms.

The ultimate manifestation of protectionism is trade wars.

Trade warfare is the adoption by governments of partner countries of measures to restrict access to their domestic markets for export goods.

The experience of trade wars has convinced that both sides are losing, so bringing foreign trade policy to such a state is very dangerous.

The opposite approach to regulating trade is the system of liberalism or free trade.

Liberalism is a foreign-economic policy in which the customs authorities perform only registration functions, collect import and export duties, and do not impose any quantitative or other restrictions.

Notes and illustrative material

1. World economy - a set of national economies that participate in the international division of labor and interconnected system of international economic relations. It represents a global economic organism in which the relationship and interdependence of all countries

and peoples of the world have developed and are growing. (V. S. Savchuk, O. V. Tkachenko).

2. The world economy is a set of national economies and economic interrelationships between them, or a set of economic relations that operate at the national and international levels. (S.V. Mycherny).

3. There are 195 Independent States in the world; 9 states with uncertain status; 38 dependent territories; 3 territories with a special status stipulated in international agreements; 16 territories without permanent population; 22 territories of the states considered to be an integral part of them, but relate to the rest of the world; 2 territories disputed by several states.

4. Trade balance - the ratio of funds received during the year for export, and the funds paid for the import of goods and services. Structurally, the trade balance consists of two parts - from proceeds and payments. Their comparison forms an export-import surplus. The balance can be determined by certain types of activities (trade balance items) and by balance sheet as a whole.

1.3.6. The main directions of economic thought at the stage of information and technological revolution (the end of the twentieth century – the beginning of the XXIst century)

Milton Friedman – founder of monetarism

Back in the 1920's, the Monetary Ideas were born at the University of Chicago. In the early 1960's, these ideas became dominant in the publication of Milton Friedman, Nobel Prize winner in 1976 for "research in consumption, history and theory of money," among which: "Capitalism and Freedom" (1962), "Monetary The History of the United States, 1867-1960"(1963), "US Monetary Statistics" (1970), "The Theoretical Foundations of Monetary Analysis " (1970), "Money Supply Trends in the United States and the United Kingdom. Their relation to income, prices and interest rates, 1867-1975" (1982).

The term "monetarism" was introduced in contemporary literature by Carl Brunner in 1968.

Unlike keynesians and neokeynesians, for whom the main instruments of economic regulation were aggregate demand, accumulation and consumption, investment, etc. For Friedman and monetarists, the main means of regulating the economy is the monetary system, and therefore not through the budget, but through monetary regulation should be solved. economic problems of the country. Investigating this problem, the scientist makes the following conclusions:

– a market economy itself must reproduce the balance between demand for money and money supply;

– the stability of economic development is violated when the growth rate of money supply exceeds the growth rate of commodity mass, or, conversely, the money supply lags behind the growth rate of goods turnover;

– the growth of money supply should take place at a pace that ensures the stability of prices, consistent with the dynamics of the gross national product.

Monetarists believe that the main cause of inflation is the surplus of the money supply –"a lot of money - few goods." This surplus is usually formed during policy-and-money stimulation of aggregate demand. As a result, money ceases to play the role of a market regulation tool. In order to block the channels causing inflation, monetarists offer:

– to strictly control the growth of money circulation;

– to hold tight monetary policy, applying the rule of even increase of money supply;

– to pursue a stable fiscal policy;

– liquidate the state budget deficit to ensure budgetary equilibrium;

– apply methods of "shock therapy".

The main principle of monetarist policy is to achieve a stable monetary growth rate, which, based on market self-regulation, aims to ensure growth of production and high employment.

The main requirement of monetarists in the field of economic policy is to reduce the expenditures of the state as much as possible, as their increase leads to an excess of money, and therefore to inflation.

One of the key elements of monetarism is that money plays an exceptional role in changing real incomes, employment and overall price levels.

Monetarists argue that there is a relationship between the growth rate of money and the rate of nominal income, which, with the rapid growth of money supply, rapidly increases nominal income and vice versa. The change in the money supply affects both the price level and the volume of production within a certain period. Thus, the monetarist version of the quantitative theory serves as the management of monetary demand, and through it - and economic processes.

Relying on the position on the extraordinary role of money and claiming that the capitalist economy is a stable system capable of achieving equilibrium at the expense of self-regulation, monetarists build their model of the economic cycle in which the change in the money supply plays a decisive role.

The main elements of the monetarist theory of the economic cycle are the modernized version of the quantitative theory of money, the concept of nominal income, the transfer mechanism, designed to illustrate the impact of money on economic processes.

The monetarist neo-liberal concept was in practice tested in the US by the Republican government of President R. Nixon (1969-1970) and really allowed to weaken inflationary processes and strengthen the dollar during Reform's administration reforms, Reagan (“reaganomics”). Elements of the neoliberal concept were actually used during the reform of the English economy (“Thatcherism”).

The theories of transformation and globalization

Globalization is the free movement of capital, its full domination. It acquires the character of a planetary phenomenon.

The rule of capital on a global scale affirms practically the only goal - profit generation, personal monetary interest. Money becomes a milestone in human achievements. Everyone seeks to realize their own interests, the rate is made solely on the private interest. In the 1960’s, a conglomerate boom arises - a manifestation of the role of ever-changing financial capital. The peculiarity of the conglomerate boom is the merger of profitable companies (from the calculation of profitability of shares) in the form of a purchase. Such a merger was not due to

technological and technical reasons. The organizing motive was earnings per share. Financial capital begins to come in the form of direct, portfolio investment, corporate investment, as well as hedge funds and investors with financial means of other people. These latter work in markets where, if asset prices increase, they invest, and vice versa, as prices fall, they withdraw investments. This gives rise to instability –"herd behavior": in the event of a collapse, a catastrophe may occur. On the global markets, the MNC and the financial institutions of the center have a huge advantage, while the periphery is in the background. This leads to the fact that it is almost impossible to escape from the "circle of poverty" for most countries. International financial capital began to play a decisive role in the fate of individual states. The gap between rich and poor countries is expanding. Along with national, social contradictions, the domination of financial capital has created an international social contradiction - an anti-globalist political movement - a serious threat to international security. This is reflected in the social and economic concepts as well.

G. Myrdal

One of the first scholars to begin the study of international economic integration was the Nobel laureate Gunnar Myrdal (1898–1987). In his paper World Economy. "Problems and Prospects" (1956), he gives a theoretical substantiation and practical recommendations for strengthening economic ties between developed and developing countries in order to smooth the conflict between them. In his view, the process of national integration is increasingly calling for international integration, but at the same time it greatly enhances the difficulties of its implementation.

International economic integration is possible if a "basis of economic solidarity" is created. International economic relations are and can be regulated by means of policy. The lack of conscious regulation will inevitably lead to further deepening of the disintegration and may even lead to a world conflict. The concept of international economic integration is based on the analysis of cumulative causation. It is based on the existence of such interdependence of all factors in the social system, in which any changes in a particular factor cause changes in other factors. Due to the interaction process, the whole system gets

impetus to the movement in the direction of the initial change, but at the same time goes much further. The principle of cumulative development highlights such processes, which, having started, create conditions for further development. The ideal of Gunnar Myrdal is the complete unification of all the peoples of the globe. It is not necessary to change the fundamentals of social structure and ownership.

P. Drucker

In the second half of the XXth century in the course of scientific research theories of transformation of economy and society have been formed. Peter Drucker's scientific work had a particular impact on their internal content. It was after the publication of his work, "New Society: Anatomy of the Industrial System" (1949), appeared the terms "global industrial revolution", "the second industrial revolution,""industrial society."

He created a new science – management, the theory of organization and development of a flexible, fast, restructuring, efficient and dynamic production team of a large corporation, based not on the factor of production, but on the productivity factor. Corporations that have applied scientific management have gained the trust of exchanges and banks, have access to financial resources around the world, and have established branches of their mass production in dozens of countries and hundreds of industries. That is, Drucker showed that a new type of corporations - antitrust, which quickly shifted their capital from industry to industry, from country to country and broke monopolistic barriers between industries.

In the researches –"The Future of Industrial Man" (1942), "Theory of Corporations" (1946), "The Age of Graduality Breakdown" (1969), "The Invisible Revolution" (1976), "Governance in a Disturbing Time" (1980), and "Management in The era of change" (1980), "Innovation and Entrepreneurship" (1985), "New Realities" (1989), "Post-Capitalist Society" (1993), Peter Drucker developed:

1) the concept of an industrial revolution based on the presumption of the spontaneous development of mass markets in economically leading countries by expanding employment in labor-intensive flow-conveyer processes of mass production sectors with high

earnings of workers and expanding consumer loans to families with growing needs (cars, cottages , home appliances, durable goods, etc.);

2) The theory of a society of knowledge, the new economy is defined as the “knowledge economy”, and the industry itself, which produces and distributes information as “the knowledge industry,” and the whole society as a “knowledge society”. It is knowledge that does not appear in the traditional models of production factors that produces productivity. A new employee scientist calls a knowledge worker, that is, a “developer of knowledge” (and each such professional within his competence should be the “decision maker”). The status, function and position of this worker are the central problem of the entire society;

3) the theory of a large and sick society, sharply criticized bureaucracy. The main task to be solved is to break the growing merger of the state with large corporations. “Bloated” state, overloaded with “other people’s functions”, is a weak and sick state that spoils resources and threatens the freedom of an entrepreneur. The main task of such a state is to privatize its property and help stand on the feet of independent public and private organizations and firms that manage it. Business, in the understanding of Drucker, is the only social institution that continuously “produces” innovations and needs knowledge for it;4) the theory of the society of hired workers, which systematized the causes of “turbulent times”, which came in the 80’s of the XXth century, after a quarter-calm post-war development. The main reasons for the uneven economic development, including in the United States, were that, in connection with the development of pension funds, the workers collectively, in essence, became owners of equity capital; from 80 to 95% of the national product of economically developed countries is paid in the form of wages, detentions and pensions earned by hire labor; in fact, the ownership of the worker in the workplace arose (this was especially evident in the lifetime preservation of the workplace in Japan); in the case of unemployment, the worker’s income is guaranteed for almost two years; The “center of gravity” of the new middle class has become the growing mass of technically and professionally educated people who have taken the place of specialists and managers; those who are hired do not realize their position of owners, their property does not give them power; knowledge of a specialist does not

give him real responsibility through the centralization of decision-making; government decisions are becoming more demagogic, irresponsible and inflationary;

5) the theory of innovations in economics and entrepreneurship, a novel feature of the innovative economy of a new technological method of production of the 90's of the XXth century the development of ideas that destroy previous decisions, products, services and production: the growth of the economy was the result of continuous innovation and shocks; gradual creation in the leading countries of the world of layers of middle enterprise, mainly outside the industry; New ways of management provide corporations with income maximization; the innovative economy has ensured the creation of a "high technology" industry; a branch of non-profit social enterprises with a high share of temporary work (2-5 hours per week) was formed; the reorganization of the economy branches around the production of knowledge and the restructuring of the entire economy of the country around the sphere of production of information; the main direction of the development of labor is its intellectualization, and the main form of investment - the cost of production and dissemination of knowledge. The application of knowledge in the production of knowledge itself is a "new technology"; the main form of ownership is the intellectual property that structures society and determines its development; predictability and promotion of long-term investment is the main task of the taxation system; threat to the knowledge economy is militarism and military spending; development along with micro and macroeconomics metaeconomics, taking into account the influence of such powerful noneconomic factors as demography, education, new technologies, type of peoplehe gives a theoretical substantiation and practical recommendations for strengthening economic ties between developed and developing countries in order to smooth the conflict between them. In his view, the process of national integration is increasingly calling for international integration, but at the same time it greatly enhances the difficulties of its implementation.

According to Drucker, entrepreneurial society (or "knowledge society", "information society", "pluralistic society of organizations", "society of hired owners") is formed together and in interaction with the

entrepreneurial economy and has the following features: social innovations continuously rebuild relations between people and organizations, as well as between people and the state; mass civil and new democracy is formed under the conditions of the development of the so-called the fourth sector, where voluntary work is based on a sense of duty; Jobs have ceased to be a rarity, which has strengthened people's faith in themselves, their independence and tolerance; the main social conflict of this society is the contradiction between the high-paid work, the prepared knowledge, and the low-paid work, not sufficiently prepared; the need to secure minority rights; development of "social ecology" – application of management and innovations for all spheres of human life.

A. Toffler

An important contribution to the development of the theory of transformation of economics and society was made by professor of six American universities Alvin Toffler (item 1928). In the works "Shock of the Future" (1970), "Collision with the Future" (1979), "Consumer Cultures" (1973), "The Report on Eco-Spaz" (1975), "The Third Wave" (1980), "Adaptive Corporations" (1985)), "Redistribution of Power" (1990), "Creating a New Civilization: Third-Wave Society" (1995) Alvin Toffler developed:

1) the theory of "break with the past" the scientist argues that the economic upheavals of the 70-ies of the XXth century - this is not just a "second industrial revolution" or a transition to a "service economy", and much more - the birth of a fundamentally new, invisible people of civilization, changing the foundations of their existence. Criticizing the technocracy of corporations for the uncritical introduction of new technologies, Toffler defends the need to control society through the development of technology. In the corporation itself, technocracy and bureaucracy are replaced by adhocracy, temporary structures of specialists who manage individual projects. Such a revival of entrepreneurship within corporations enhances their adaptability to the new ones, but further exacerbates the problem of adaptation for the population.

2) the theory of the "third wave" and "shift of power", the third wave (the development of intellectual technologies and opportunities for territorial decentralization of mass intellectual work, the

development of domestic work of specialists, integrated into the team of electronic communications radically changed the main civilization principles and led to the emergence of a fundamentally new type of technology that meets social and environmental criteria. The economy of the future is a post-service economy, experimental production, and its main ha Meadow is the production of electronic equipment, space programs, the use of depths of the oceans, bioindustry. The future is superindustrialization, that is, the product of huge capital and "adapted" TNCs. In the 90's of XXth century. Toffler somewhat corrects his ideas: with the development of service and information economics, wealth loses its natural form, it becomes knowledge as "symbolic capital", inexhaustible and public; the power of knowledge has come to replace the power of capital; therefore, the main method of wealth creation is the "supersymbolic system", which is based on the use of intelligence and information technologies; a predominantly flexible, low-cost, small-scale production, which replaces mass production, but requires improvements and skilled labor; the success of large corporations increasingly depends on the development of the "entrepreneurial economy" (the initiative of small decentralized teams) within the corporations themselves; electronic money becomes the means of exchange, that is, the information is embedded in electronic cards; a new type of worker is an initiative person of creative work, whose knowledge, that is, his means of production, allows him to make decisions; the proletariat (the people of physical labor), mastering knowledge and continuously improving, gradually becoming a "cognitivist" ("golden cell"); the global production process of creating social wealth, which is met by misunderstanding and the hard resistance of nationalists who protect the old forms of production, is developing.

D. Bell

An important contribution to scientific research and the formation of the theory of transformation of economy and society was made by Daniel Bell ("The Entry of the Post-Industrial Society" – 1973), J. Nesbit and P. Aburden. D. Bell developed the theory of industrial technocratic society. The main features of the post-industrial society are: the arrival of the industry to the place of industry; professional and technical work of "hierarchically constructed class"; a source of

innovations and social policy measures have become fundamental knowledge; control over and access to new technology; application of intellectual decision-making technology. The strategic role is played by science and the elite of scientists. At the same time, the process of transforming a society is an increase in the conflict between the social structure and the new culture of the emerging society. The bearers of new ideals are the “meritocracy” (the power of persons who have the greatest merits to society), which is replaced by technocrats. The basis for the status is no longer a property and no place in the corporate hierarchy, but the intelligence itself, the talent to re-process information and solve complex intellectual tasks. This ability is only actualized by education, but 40-80% it is transmitted genetically and manifested in a high self-esteem. It does not matter what place these people take in society today. They will gradually move to the top of their professional groups or organizations. But there is no mechanism that would ensure the automatism of such a change, and it is foreseen a period of their sharp confrontation with technocracy.

Questions and control tasks

1. The world economic crisis of 1929–1933 and its impact on the world economy.
2. The economy of developed countries in the 1930’s.
3. Economic theory of monopolistic competition. E. Chamberlin.
4. Economic theory of imperfect competition. D. Robinson.
5. J. M. Keynes’economic views.
6. Features and regularities of the development of the world economy in the second half of the twentieth century.
7. Prewar neokeynesianism. R. Harrod, A. Hansen, P. Samuelson, J. Robinson.
8. Postwar neoliberalism. F. Hayek.
9. A. Eucken is the founder of the Freiburg school in Germany.
10. The main directions of institutionalism. T. Veblen; J. Commons; U. Mitchell; J. Galbraith.

11. International monopolistic unions of the kinets of the twentieth century – the beginning of the XXIth century. and their influence on the world economy.

Glossary

Westminster Statute was adopted in 1931, he provided certain political rights to the dominions regarding the adoption of their own and the actions of British laws.

Dirizism is a French neoliberal model of economic management, based on the state correction of the optimal supply and demand mix, as well as the use of different planning models, including policy guidelines for the public sector, indicative and contractual arrangements for the private sector.

Effective demand – a term from the concept of J. M. Keynes regarding potentially possible and stimulated by the state demand, secured by money (solvent); effective demand is the identical national income that is spent on consumption and accumulation, that is, it consists of personal and industrial demand.

Keynesianism is one of the areas of economic thought, which is based on the thesis of the necessity and significance of state regulation of the economy through the wide application of the state fiscal, monetary policy and other active measures of influence on the market mechanism, which is not capable in the short run to quickly restore full employment , and therefore it is necessary to stimulate the aggregate demand of the state.

The main psychological law, established by J.M. Kaines, - the law of lagging aggregate consumption from the growth of aggregate real income, it is due to the fact that part of national income is saved, saved, not returning to economic turnover.

“Black Monday” – October 23, 1929 collapse of the New York Stock Exchange, which marked the beginning of the most brutal economic world crisis of overproduction.

The mixed economy is a form of economic democracy in which the existence of balances of large capital is ensured by the diverse ways of developing a market economy based on the competition of various

forms of ownership of the means of production - private, state, non-governmental organizations, cooperatives, etc.

Institutionalism is the concept of economic theory, which in the economic system synthesizes the role of social, legal, organizational, political, ethical, mental, and economic institutions in the process of their function.

Liberalism is a foreign-economic policy in which the customs authorities perform only registration functions, collect import and export duties, and do not impose any quantitative or other restrictions.

Lobism is a different way of influencing a separate group, up to bribery, of the authorities in order to make political decisions that are beneficial to this group of voters.

Monetarism is an economic theory based on a thesis on the decisive role of the money supply in circulation, in the implementation of the state policy of stabilizing the economy, functioning and development of the latter.

Neoconservatism, or timerism, is the radical economic program of the conservative government of M. Thatcher, whose ideological basis was the following elements: promoting free enterprise; development of personal initiative; preaching extreme individualism; the return of society to “victorian values” (respect for law, order, religion, family, care, tolerance, etc.).

Rational expectations are based on scientific forecasts that take into account the functioning of a real economic model: the dynamics of prices, costs, the level of interest rates, the effects of specific economic policies, the impact of government decisions on macroeconomic indicators, etc.

Trade balance – the ratio of money received during the year for export, and the funds paid for the import of goods and services. Structurally, the trade balance consists of two parts - from proceeds and payments. Their comparison forms an export-import surplus.

Social-market economy – the policy of Ludwig Erhard in post-war Germany, is aimed at the formation of private initiative and competition in conjunction with the active role of the state in economic life.

Antitrust corporations – corporations that quickly transfer their capital from industry to industry, from country to country, and break monopolistic barriers between industries.

Globalization is the free movement of capital, its full domination. The domination of capital on a global scale confirmed almost the only goal – profit making, personal monetary interest. Money becomes a milestone in human achievements. Everyone strives to realize their own interests, the rate is exclusively for private interest.

Control tests

1. The causes of the global economic crisis of 1929–1933 were:

a) underproduction of goods; e) backwardness of agriculture;

b) militarization of the economy; e) political struggle;

c) overproduction of goods; g) state regulation of the economy;

d) the problem of retraining workers; c) The First World War.

e) monopolization of production;

2. What can be called the central problem of general theory Keynes:

a) an investment multiplier;

b) the average and marginal propensity to consume;

c) the principle of effective demand.

3. According to the "main psychological law" by J. M Keynes, with the growth of incomes, the growth rate of consumption:

a) remain at the previous level;

b) surpasses the growth rates of income;

c) grow, but not to the same extent as income;

d) decrease in comparison with the previous level.

4. What measures, in Keynes' view, are able to bring the economy out of the crisis?

a) moderate inflation;

b) increase the marginal efficiency of capital investments;

c) reduction of discount rate (norm) of interest;

d) active state intervention in the economy;

e) creation of additional workplaces;

e) stimulating savings;

e) development of a consumer loan.

5. Bretton Woods system includes:

a) NATO;

b) the IMF;

c) the system of adjusting the financial rates of currencies;

d) the WTO.

6. What are the main theoretical foundations of neo-liberalism:

a) free pricing and stability of money circulation;

b) growth of volumes of state orders, purchases and loans;

c) the priority of private property;

d) state regulation of the economy;

e) social equalization through equitable distribution;

f) limited economic role of the state.

7. The social market economy implies:

a) free competition;

b) equal opportunities;

c) monopoly;

d) lack of competition;

e) capitalization of capital;

8. Select from the list of terms, concepts and definitions that characterize the "mixed economy":

a) a revolutionary transition to socialism;

b) gradual reformation of property relations;

c) policy planning, state control over prices, level of income, public consumption funds;

d) communitarianism and competition;

e) individualism and competition;

9. The main forms of the process of internationalization of economic life should include:

a) international trade:

b) barter operations;

c) exchange of scientific and technical information;

d) financial and investment cooperation;

e) free movement of labor;

10. M. Friedman has developed:

a) the doctrine of the neoclassical rebirth;

b) the theory of "rational expectations";

PART II
POLITICAL ECONOMY

2.1. Economic needs and interests. The process of social production and its main factors

2.1.1. Economic needs: essence and structure. Hierarchy of needs.

2.1.2. The law of growing needs and the mechanism of their action.

2.1.3. Interconnection of needs, production and consumption.

2.1.4. Economic interests of society.

2.1.5. Productive forces and production relations. Phases and spheres of social production. Public production and its elements.

2.1.6. Public division of labor and its form.

2.1.7. The main economic factors (resources) of production and their interaction.

2.1.1. Economic needs: essence and structure. Hierarchy of needs

The ultimate goal of production is to meet the diverse needs of people as individuals, consumers and producers. Production that does not work to meet the needs of a person or a society, that is, for the sake of production in fact, is a senseless waste of limited resources of land, minerals, the environment, economic goods and labor.

The need is a person's desire in anything that ensures her livelihoods and improves it. Consequently, the need is a category that reflects the attitude of people, and hence, and behavior, to the conditions of their livelihoods. The structure of needs is large. In addition to economic needs, there are a number of other: cultural, political, ideological, national, and others.

Representatives of the economic theory of the past and contemporary, prominent thinkers and philosophers, considering the essence of man and his activities, came to the conclusion that the expression of human nature is carried out in needs. Only needs and their satisfaction make people develop the science and technology, grow spiritually.

Therefore, the ultimate goal of the functioning of any economic system is to meet the needs of society and its individuals.

Needs - a category that reflects the attitude of people to their conditions of life, this is something that is necessary for the development of man as a person.

The totality of social needs can be considered from a different angle. For example, professor A.S. Galchinsky distinguishes economic and non-economic, production and non-productive needs. In his opinion, the structure of economic (personal) needs consists of:

1) physical needs: food, clothing, footwear, housing, goods of household and household purposes;

2) intellectual needs: education, refresher training, cultural recreation, cultural objects and services;

3) social needs: health care, family and living conditions, working conditions, transport, communications, etc.

The structure of the needs of society reflects the attitude of man to nature – the needs of man in nature: in the enjoyment of nature, the protection of nature; production needs - in means of production or consumption; needs to oneself, to others, for work and leisure, etc.

The needs of people are extremely diverse: physiological, intellectual, political, etc. They can be classified according to different features. By carriers or entities, needs are divided into individual, collective and social. In accordance with the objects to which the needs are addressed, distinguish material, spiritual and aesthetic needs. Depending on the area of activity, distinguish needs of work, leisure, communication, economic.

Economic needs are the attitude of people to the economic conditions of their life, which give them satisfaction, pleasure or comfort, and encourage them to work and to have and possess such conditions.

Consequently, the needs are objective and subjective.

Originally, needs are divided into primary and secondary. Primitive - generated by the fact that a person is a biological being and it is constantly in need of air, water, food, sleep, etc. Secondary needs stem from the fact that a person is part of society, that is, he lives within a certain social organization. And this human status requires and generates social needs.

Classification needs

By subjects (carriers of needs):

• individual;

• collective;

• public or households, enterprises, state.

By object (object to which they are directed):

• material (the need for material goods and services);

• spiritual (needs in creativity, self-expression, development of their capacities, self-improvement, faith, education, culture, classes in science, art, and professional development);

• social (love, friendship, communication, participation in socially useful activities).

By the spheres of activity:

• labor;

• communication;

• recreation (rest, restoration of work capacity);

• economic – a part of human needs, for the satisfaction of which production, distribution, exchange and consumption of goods are required.

In line of fun:

• priority (satisfied with essential necessities);

• not in the top priority (satisfied with luxury items).

By the degree of implementation:

• absolute (generated by the current level of economic development);

• valid (correspond to the level of economic development of a particular country);

• solvency (the needs that a person can satisfy according to his own income and price level).

With participation in the reproduction process:

• production (needs in the means of production);

• non-productive (needs for consumer goods).

For pleasure:

• saturated, thinned (have a clear limit and a chance of full satisfaction);

• unsaturated, restless (can not be completely satisfied, have no saturation limits).

The importance of the need can be represented in the form of a pyramid proposed by A. Maslow.

At any given time, people will try to satisfy the needs that are most important to her. Before the need for the next level becomes the most powerful determinant of human behavior, the need for a lower level needs to be met.

Notes and illustrative material

1. Galchinsky A. S. Fundamentals of Economic Theory: Textbook / AS Galchinsky, P. S. Yeshchenko, Yu. I. Palkin. K.: Higher school, 1995. 462 pp.

2. Economic theory. Polytechnology: a textbook / V. Bazylevych, V. Popov, K. Bazylevych, N. Grazhevskaya; for ed. V.D. Bazilyevich. 6th type., Additional. and processing. -K.: Knowledge-Press, 2007. 719 p.

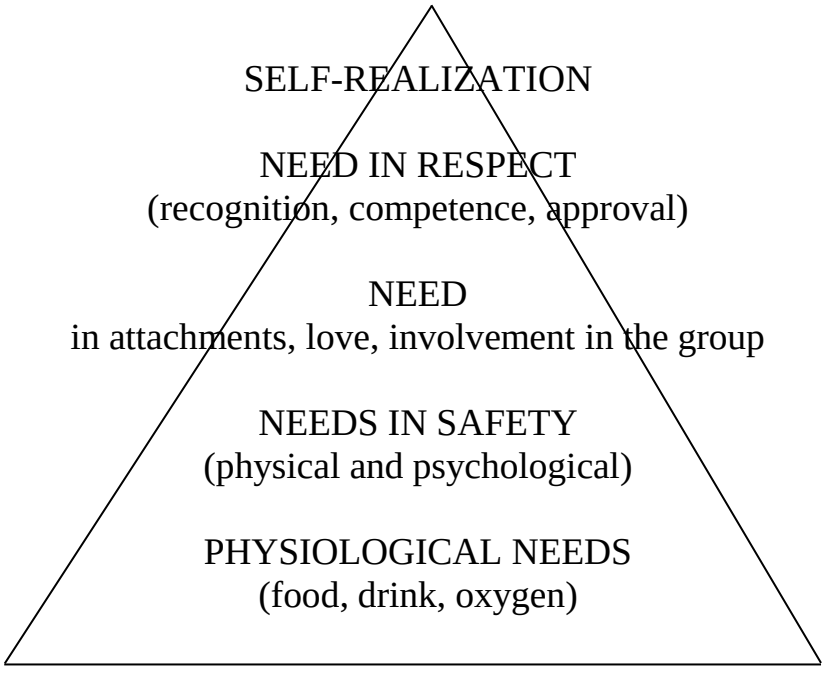

Fig. 2.1. Pyramid (hierarchy) needs of Maslow

3. Physiological needs whose satisfaction is necessary for survival.

Requirements for safety and security: include the need to protect against the physical and psychological hazards of the environment and the confidence that physiological needs will be met in the future.

Social needs - a concept that includes the feeling of belonging to anything or anyone, the feeling that you are perceived by others.

The need for respect includes the need for self-esteem, competence, recognition.

The need for self-expression is the need to realize its potential and growth as an individual.

2.1.2. The law of growingneeds and the mechanism of theiraction

One of the fundamental provisions of economic theory (political economy) is that human economic needs are boundless, and the production resources that are needed to meet these needs are limited.

Infinity of needs and limited resources generate the effect of two laws of social development - the law of growth of needs and the law of development of factors of production.

The essence of the law of growth needs is that with the development of social production, and at the same time and man as a person and productive power is a gradual increase in its needs. This law describes the interaction of needs and production in the process of development, when ... P '> B'> P '> B, that is, the increased needs of P' stimulate the growth of production B', whose increase leads to an increase in the needs of P, and this is the reason for the further growth of production B'. Such a process is continuous, since human needs are boundless.

The law of growing needs finds expression in two main forms:

1) in the growth of personal needs;

2) in the growth of production needs.

Personal needs are met at the expense of personal consumption items and services. Depending on the forms of satisfaction, these needs are divided into individual and common. The first is satisfied by the individual consumption of goods and services by each member of society

separately (food, clothing, etc.) or within the family (general housing for the family, objects of cultural and domestic purpose, etc.), and others - by common consumption (services education, health care, etc.).

The second form of manifestation of this law is the growth of production needs, that is, the general needs of members of society in the means of production, which are the material basis for expanding the production of material goods and services to meet the growing personal needs.

Improvement of the needs structure reflects the process of development of the human person and facilitates the transition:

– from the domination of material to the priority development of spiritual needs associated with creativity, knowledge, self-improvement;

– from mass production and consumption to individualization of needs and means of satisfaction;

– from the desire to continuously increase the volume of consumption to reasonable self-restraint;

– from the real structure of consumption to the predominance of services in it.

The basis of the growing influence of the needs for the development of production is the increasing role of creative work and the humanization of production as signs of a post-industrial society.

Economic needs are realized in consumption, which is the final moment and the ultimate goal of social production. People produce economic benefits in order to meet their needs, since it is production that generates good for consumption. It follows: the purpose of production - to serve the consumption, while meeting the economic needs and interests of people. Production, creating economic goods for consumption, generates the needs for manufactured products and services, and ultimately determines the level of actual consumption and satisfaction of the needs of society.

Thus, the economic needs of society are driven by production to development in order to better meet and satisfy the diverse personal and production needs, to increase the level of consumption and quality of life.

2.1.3. Interconnection of needs, production and consumption

The contradiction between the unlimited growth of social and economic needs and limited resources is the driving force behind socioeconomic development.

The relationship of needs and production is characterized, first of all, by the influence of production on needs, the creation of new needs and, accordingly, the creation of goods that ensure their satisfaction.

Economic needs are closely linked to the production, distribution, exchange, consumption. The need to meet these needs prompts the production of important vital goods. In turn, production, creating new products and services, stimulates the development of human needs. Satisfaction of economic needs is carried out in the process of consumption. A consumable product or service creates new needs. Thus, there is a reproduction of economic needs.

Due to economic needs, the interrelation of interests, the goals of people, on the one hand, with the means and conditions of people's life, on the other hand, is realized. The needs and aspirations for their satisfaction are determined by the economic relations between people and countries.

Being a product of the physiological and psychological state of a person, needs are expressed in his behavior, induced to certain actions. Incitement is manifested in a definite behavior, which aims to meet the needs. When this goal is achieved, the need can be satisfied completely, partially or completely dissatisfied.

All people are completely different in terms of material situation, education, reason, culture, interests, etc., so there are many different needs and goals. Different people and behave, reaching the goal. Therefore, one "best"way of motivation can not be offered. The motivation is also hampered by the dynamism of the organization. Constant changes in the organizational structure, technology production, staffing - all this complicates the process of motivation.

At the same time, the same needs are the basis of the motivation of labor.

To encourage employees to engage in active work, remuneration is applied. Reward is all that a person considers valuable to himself. But

the values of each person are theirs. A portfolio of dollars with a civilized man will be perceived as a reward. However, for a savage more valuable portfolio will be.

If the production is undeveloped, its structure deformed, there is no normal commercial, domestic, cultural services, modern means of communication, communications, etc., a person running at a shortage, trying to acquire prestigious goods. It is impossible to regulate needs in such conditions. Moreover, this leads to the expansion of the shadow economy and speculation, income differentiation, and the consolidation of consumer psychology. Consequently, depending on how the production develops, the needs of the society are formed and regulated.

2.1.4. Economic interests of society

People, households, enterprises and other structures of society, interacting with each other, pursue certain economic interests. It should be borne in mind that interest, firstly, is derived from the category of "need" and, secondly, serves as a form of manifestation of economic relations of people.

Economic interest is a real, driven by economic relations and the principle of economic benefits, the motive and incentive of people's social actions to meet needs.

Economic interest is first and foremost a product and a social manifestation of the need, its awareness. But the interests are realized through the labor, economic activity of people, their economic relations.

In the educational literature, you can see somewhat different interpretations of economic interest. Proceeding from the essence of economic interests, it becomes clear why they are a powerful engine of economic progress, creating such a force that the whole economic system of society enters into force. Interests are formed and implemented through practical activities of people. The content of interests is determined by the material conditions of life, the place they occupy in historical and concrete industrial relations, as well as political, moral and social factors.

Economic interests and needs are the driving forces of social and economic development.

Economic interests are not identical with the needs, their satisfaction.

First, economic interests are expressed in terms of goals and actions aimed at meeting needs.

Secondly, economic interest always expresses the corresponding level and dynamics of satisfaction of needs. For example, it can not, except for specific cases (schismatics, etc.), be an interest of the subject of reducing the level of satisfaction of needs.

Not all people have an interest in meeting their own needs. The objective need for a living organism in a full-fledged meal may not coincide with the subjective interest of a person in the consumption of alcohol, drugs, etc.

Hence, the interests are understood needs (conditions) of the existence of business entities.

In the sphere of economic relations, the needs are manifested as interests. The latter act as a motive for activities aimed at meeting needs.

Economic interests can be classified according to the subjects of their realization as:

– state

– group

– that personal.

In the structure of interests distinguish industrial (associated with the organization of production) and non-productive (related to the satisfaction of the personal needs of the producer and his needs as a member of the society).

Distinguish also the interests of the owner, entrepreneur and hired employee.

In the system of economic interests one can distinguish the main interest of society, which must meet the following criteria:

a) reflect the essence of the economic system, its most characteristic features;

b) to be the driving force behind the economic development of the entire system.

According to these criteria, the main interest of the modern market economy is personal interest, namely, the personal interest of the

consumer. The main interest of the planned economy is the public interest, or the interest of society as an association of owners of means of production and association of workers.

Considering the importance of objective factors that influence the essence of economic interests, it is worth emphasizing also that they also depend on the very social subject, his consciousness, social activity, place in society, etc. These circumstances complicate the structure of economic interests, as a person is not only a representative of a certain class, but an individual who has a certain level of consciousness, a personal position towards the phenomena of economic life and participation in the labor process.

Therefore, in the system of economic interests, it is necessary to allocate individual interests. The growth of the welfare of everyone, his place in social production largely depends on participation in work, entrepreneurship, inventiveness, decency, qualifications and discipline. In the personal interest there is a relationship between the worker and society as a whole, as well as between the employee and the enterprise by the forms of participation in the production, distribution of income, the resolution of labor disputes, working conditions and life, etc.

In addition to personal, there are also interests of labor collectives and economic interests of the state. The interests of labor collectives are fixed at the conclusion of labor contracts and implemented in the process of joint labor, participation in the distribution of profits, the maintenance of social partnership, etc. The state realizes its economic interests, which in essence can be considered universal: the means of economic policy, the distribution of national income, regulation of social production, the implementation of social protection policies. The role of economic interests of the state as a peculiar form of popular interest is gradually increasing. In addition, the state has the function of smoothing the contradictions between the interests of classes and social groups.

It is worth to realize that there are different ways of influencing the interests of people, through which they ensure their participation in production. These methods are diverse. However, the main ones are:

1) non-economic coercion;

2) economic impact on human interests;

3) moral and material encouragement of labor activity.

Of great importance are personal consciousness, labor activity, and the desire to bring about their prestige in the enterprise and in society. In practice, all these ways of influencing the interests of people coexist and one way or another are combined. However, the most actively used system of economic coercion for the interests of people: the sale of manpower by workers under the threat of hunger, intensive work due to unemployment, break-even work of the enterprise, to avoid bankruptcy and ruin, etc.

Notes and illustrative material

1. Humanization (Latin humanus - human, human) production - the creation of production of logistical, organizational, economic and social conditions of production activity as a creative self-realization of man. Its basis is to change the content and working conditions, first of all, its intellectualization, improvement of environmental ecology, which is directly related to the improvement of technology and production technology (Political Economy: Textbook for Students of Higher Educational Institutions / edited by V.O. Rybalkin, V.G. Bodrov, K.: Academic Edition, 2004. P. 26).

2. Economic interest is a benefit that is achieved in the process of realization of economic relations (Galchinsky AS, Eshchenko PS, Palkin Yu.I. Basics of Economic Knowledge, K., 1999. 63).

3. Economic interests are the motivating motives of economic activity of people due to their place in the system of property relations and the social division of labor inherent in their needs (Political economy / V. A. Medvedev, L. I. Abalkin, O. I. Ozherelyev and others M., 1990. p. 87).

2.1.5. Productive forces and production relations. Phases and spheres of social production. Public production and its elements

To the general for all socioeconomic formations of the structure of productive forces belong means of production (means of labor and objects of labor) and people who have production experience and drive these vehicles. The main productive force is man.

Productive forces – these are factors (first of all, people), which ensure the transformation of substances of nature in accordance with the needs of people, create material and spiritual goods and determine the growth of productivity of social labor. In this case, there are forms of organization of work, such as cooperation, division of labor, etc.

Co-operation of labor – a form of organization of work, the execution of works, in which a large number of people systematically and jointly participates in one or a variety of related labor processes. Thanks to such cooperation, a new productive force emerged. Giant pyramids were built, and other buildings were still in slave society.

The division of labor is the process of separation of various types of human activity, which is manifested in the specialization of an employee in the manufacture of one product, its individual parts, or the performance of a particular labor operation.

Industrial relations are a social form of the development of productive forces, the content of which are relations (relationships) between people in the process of production, exchange, distribution and consumption of material and spiritual goods. Industrial relations are social and economic relations - are built in the plane "man – man" (production, redistribution, exchange, consumption). In addition, industrial relations are also called "property relations on means of production", because they characterize:

1) a social way of combining workers with means of production;

2) the relationship between people about the appropriation of means and production results;

3) conditions of disposal and use of factors and production results.

Consequently, industrial relations determine in whose interests production is conducted, the type of society and social structure. It is the basis of any economic system. It follows that the productive forces and relations of production in their dialectical unity and interaction form the social mode of production, and the peculiarities of this interaction are determined by the law of conformity of production relations to the level, nature and structure of productive forces.

The basis of human society's life is the production of material and spiritual goods: to live, work, create good, people should eat, drink, have clothes, housing, that is, to constantly consume material and

spiritual goods. And you can only consume what was created by human labor. Therefore, society must always produce means for life.

The process of production of material and spiritual goods is the labor activity of people.

Public production in its structure consists of the following stages:

1) production;

2) distribution;

3) exchange;

4) consumption.

First of all, production and consumption are closely connected, that is, these phases coincide in space and time. Consumption is the use of created goods. It can be of two types: production and personal.

Industrial consumption is the consumption of means of production by the worker of an employee in the manufacture of a socially unproductive product. Consequently, this kind of consumption actually means production. This is also connected with personal consumption, in the process of which the reproduction of the workforce occurs.

The main purpose of social production is to meet the personal needs of all members of society. If the connection between production and consumption is lost somewhere, then labor activity becomes meaningless or transformed into production for the sake of production, and not for consumption.

Before entering the phase of consumption, the product must undergo a distribution and sharing process.

Distribution has three types:

1) distribution of means of production;

2) distribution of labor resources;

3) distribution of consumer items.

In order to get exactly what is needed to meet the needs of society, production unit (staff) or person, the product must undergo a phase of exchange.

There are three types of exchanges:

1) exchange of activities and abilities;

2) exchange of means of production;

3) exchange of items of consumption.

In the spheres of economic activity of people in the social production can be divided into three blocks of branches:

1) main production;

2) industrial infrastructure;

3) social infrastructure.

The main production is the branches of material production, where the objects of consumption and means of production are produced directly.

The increase in public wealth depends precisely on these branches and on their technical level. This is raw material complex, fuel and energy complex, metallurgical complex, agroindustrial complex, chemical and forest complex, production of consumer goods, investment complex.

Infrastructure is a complex of branches of social production, the sphere of material and non-material production, serving industry and agriculture.

Infrastructure is divided into two types:

1) industrial infrastructure;

2) social infrastructure.

Industrial infrastructure is a complex of industries serving the main production, and provides efficient economic activity in each enterprise and the national economy as a whole.

These industries include:

1) transport, communications, trade, credit and financial institutions;

2) specialized branches of business services (information, advertising, leasing, consulting, engineering, and others).

Social infrastructure is a non-material production, in which intangible forms of wealth are created, which play a crucial role in the development of the working people, increase their mental and physical abilities, professional knowledge, and improve the educational and cultural level.

Social infrastructure includes the following areas:

1) health and physical culture;

2) general secondary, special secondary, vocational and higher education, advanced training system;

3) housing and communal services;

4) passenger transport and communications;

5) household maintenance;

6) culture and art;

7) science.

Experience shows that social infrastructure in developed countries is becoming the main area of human activity. In the US, over 50% of GDP is created in social services, while in Ukraine this figure is 33.6% of GDP.

Public reproduction is a process of social production, which is taken not as a single one-time act, but as a constantly repeating process, that is, social reproduction is an uninterrupted process of social production.

In the economic literature, the following types of social reproduction are considered:

– simple;

– expanded;

– narrowed

Reproduction can be considered at the level of the individual economic unit and at the level of society as a whole. In a separate enterprise reproduction occurs as a cycle of capital or production assets. On a scale of society, the reproduction of material goods appears as a social reproduction.

Simple reproduction is the restoration of production from year to year, almost unchanged scale and virtually unchanged techno-technological basis.

With expanded reproduction, the volume of production increases, the structure of the social product is improved. This is due to the use of part of the fund reproduction of material costs and an additional product on the accumulation, that is, to expand and modernize production.

In separate periods of the economic system’s development there may be a reduction in the scale of extended reproduction, that is, a narrowed reproduction. Narrow reproduction may be due to economic crises or transformational crises. But in a number of industries, narrowed reproduction may be the result of progressive structural changes in the economy.

The material basis for extended reproduction is the proportion of an additional product that goes into the production of additional means of production and life benefits.

There are two types of extended playback: extensive and intense.

Extensive type of expanded reproduction involves an increase in output and service delivery due to the growth of used material and personal factors of production, other resources without changing their technological and technological basis.

Intense type of extended reproduction means increased production volumes and services rendered at the expense of the growth of labor productivity, rational use of material, labor and financial resources in the new scientific and technological progress. Almost in economic practice, extended reproduction contains elements of both extensive and intensive type.

Any reproduction is at the same time a reproduction of productive forces and industrial relations. It includes the constant reproduction of all factors of production, that is, means and objects of labor in certain proportions, labor, natural resources, as well as the human environment. At the same time, the socio-economic form of production is reproduced - the corresponding industrial relations.

The reproduction of productive forces means that in the process of production, the labor force is restored and developed (any failures in its restoration lead to significant complications for reproduction in general), as well as the used means of production are reimbursed. If the means of production used in the production process are not restored, then it is impossible to carry out the production process even on the same scale (not to mention the increase of the scale of reproduction). At the same time, it is necessary to restore not only worn-out machines, machines, equipment, but also, as far as possible, to recreate natural resources - necessarily reproduce those that are reproducible, and be careful about those that are non-reproducible.

The reproduction of the workforce includes all elements and conditions for its comprehensive development. Particular attention in this process at the present stage should be given to the natural movement of the population, the growth of human potential by increasing birth rates and reducing mortality of the population. It is

worth to understand that demographic processes are not objects of direct influence, but there are also indirect methods of their regulation: the solution of a set of socioeconomic, legal, moral-psychological and medical-demographic measures that affect the results of fertility.

The process of reproduction of industrial relations involves:

- development of different forms of ownership and on their basis deepening of commodity-money relations;

- transition of enterprises to self-management, full self-financing and lending, development of lease relations, joint-stock companies and other companies;

- priority use of economic methods of management;

- development of cooperation in all spheres of the national economy, etc.

The reproduction of both productive forces and industrial relations is carried out through the reproduction of a social product, since without this it is impossible neither the restoration of labor force nor the reimbursement of means of production, nor the normal functioning of the basis of society.

Notes and illustrative material

1. One of the indicators of the progress of productive forces is the progressive development of the spiritual and social productive forces. The synthetic indicator of the development of productive forces is considered to be the level of productivity. Labor productivity - is the efficiency, labor productivity of the human factor, that is, the main productive power of society, industry, enterprises. More specifically, labor productivity is the quantity of products produced by one occupied for a certain period of time (hour, change, year). That is, the actual output per busy one. Therefore, the social product created for the year can be calculated according to the formula:

Social product = number of watched man-hours × labor productivity.

It is believed that the average annual productivity increase of 2-3% is socially normal.

2. Economic relations are also formed as a result of the interaction of three relatively independent subsystems, which are techno-economic, organizational-economic and socio-economic relations.

Technical and economic relations find their expression in specialization, co-operation, combination of production, its concentration, exchange of activities between people, in economic norms, etc. Organizational-economic relations, which arise in the process of organizing production, distribution, exchange and consumption, are closely linked with them. They directly arise between the leaders of various sections of social production and hired workers, in the process of marketing activities, planning, programming, etc.

Socioeconomic relations - this is a social form of production, the essence and basis of which are relations of ownership of means of production, natural resources, human factor, life benefits. Socioeconomic relations also include the socioeconomic aspect of labor relations (the nature of labor) and the distribution relationship. For example, the distribution of life's wealth in Sweden is, by its very nature, more socialist than capitalist.

3. The production function is the relationship between the maximum volume of products that can be produced and the costs of the factors of production required for this volume. It also depends on the level of technical knowledge.

The production function depends not only on the quantity and quality of the production factors, but also on the variant of their combination.

In modern theory, the production function is used to measure aggregate performance indicators of the economy. We can investigate the dynamics of total production, various factors of production (such as labor, capital and land) and total productivity. Empirical studies of cumulative developmental function began in the United States in the 1920's when P. Douglas, a professor at the University of Chicago, analyzed data from the manufacturing industry. In the 1950's and 1960's, other researchers, including R. Solou, J. Kendrick and E. Denison, developed this approach. The simplest model of production function is:

$$V = F(L, K)^T,$$

where V – volume of social product;

L – cumulative labor;

K – total capital;

T – technological progress, which is accumulated in the knowledge of human resources and technology.

2.1.6. Public division of labor and its form

The basis of transformation of natural production into commodity is the emergence of a public division of labor and private ownership of means of production and products of labor. Public division of labor - specialization, stable fixing of manufacturers for the manufacture of certain products or certain types of activity or production operations.

Social division of labor is classified by types and forms.

In its development, mankind has passed several major social divisions of labor.

The first social division of labor took place within the limits of the primitive communal system. For almost 3 million years of the existence of the primitive communal system, the social division of labor was absent. This meant that every adult was the primitive man who carried out all kinds of work: he made simple tools (it was from this time that a person began to develop), sewed clothes, built a home, and hunted.

Of course, a certain division of labor was between a man and a woman. Only in the III-II millennia BC the separation of the shepherds from the farming takes place, which marked the beginning of the first major social division of labor and made a regular exchange between the communities.

As a result of the appearance of product surplus in specialized tribes there is an exchange of products between tribes and communities. Being mainly engaged in the production of livestock products (meat, milk, wool), the shepherds' tribes demanded products of agriculture (grains, fruits, flour), and agricultural workers, on the contrary, were products of animal husbandry (meat, leather, wool).

Table 2.1

Types and forms of social division of labor

Types of social division of labor.	
Division of labor Among the society	Realized in such forms as general and partial division of labor. Its kind is the international division of labor.
General division of labor	The division of social production into its large branches: agriculture, industry, transport, etc.
Partial division of labor	There is a deepening of the general division of labor: the division of agriculture, industry, transport, etc. in their industries and sub-sectors.
International division of labor	Characterized by the specialization of individual countries in the production of products for which they have the most favorable natural and economic conditions.
Division of labor within enterprises	Advocates in the form of a unitary division of labor - the specialization of producers in the manufacture of individual components or the performance of certain operations withproduction of the final product.

The second social division of labor took place during the period of the slave-owning and appeared in the separation of handicrafts from agriculture. This led to a significant increase and diversification of products made directly for exchange or sale, which became the basis for the emergence of commodity production.

The third social division of labor. The development of exchange led to the emergence of metallic money, the allocation of a class of merchants, the emergence of trade capital.

Fourth social division of labor. After the third division of labor (about 65 centuries) in the twentieth century. In the developed countries of the world, the fourth major division of labor took place - the separation of non-material production (science, education, health care, etc.) from material, resulting in a tendency to expand commodity production. This division of labor began in the mid 70’s of the twentieth century in developed countries. At this time, the information sphere is separated from the spheres of material and non-material production.

Notes and illustrative material

1. Political Economy: Textbook for Students of Higher Educational Institutions / ed. V.O. Rybalkin, V.G. Bodrova. - K.: Academic Edition, 2004. - P. 122.

2. Marx wrote: “When large families, such as agriculture, industry, etc., can be called the general division of labor, the disintegration of these types of production into species and subspecies - a partial division of labor, and the division of labor within the workshop - a unitary division labor”.

3. Within the framework of capitalist production, the technological basis of which is the automotive industry, all forms of social division of labor have been further developed. The deepening of the unitary division of labor was reflected in the rapid growth of the number of professions, specialties and works.

2.1.7. The main economic factors (resources) of production, their interaction

The fundamental problem of the economy is the constant growth of needs and the limited economic resources for their satisfaction.

Economic resources include all natural, human and human resource resources used in the production of goods and services. On this basis, they are also called productive resources, since the natural, human resources and resources created within the economy are necessary for the production process.

With the development of society, the role and importance of contiguous types of productive resources change. In preindustrial (agrarian) society, resources such as manual labor, cattle and land are key; in industrial – industrial products, raw materials; in postindustrial – information, knowledge.

Potential resources (natural, labor) can become factors of production when used in the production process.

Among scientists-economists there is no unity with the nature of what to consider the factors of production.

Modern domestic and world economic science into the factors of production includes land, capital, labor, entrepreneurial abilities, science, information, knowledge.

The process of using natural resources - the factor

“earth” to meet human needs is the essence of economic activity in any society.

However, most types of such resources are not reproducible, and therefore are completely limited.

Their industrial use has natural boundaries, the expansion of which is possible due to efficient and rational environmental use, environmental safety.

Capital

The economic category “capital” and its various forms of publication are extremely commonly used in both economic economic literature and in the everyday life of people.

Modern economic science treats capital as a complex, multidimensional category, the evolution of which reflected the historical process of the development of nature, forms of movement, dynamics and structure of commodity production.

Table 2.2

Classification of productive resources by various features

Signs	Contents
By sources of origin	Production resources that can be reproduced (labor, equipment): – naturally reproducible - a part of natural resources (soil, water basins, flora, fauna); – labor resources (people with their labor force), which are formed in the sphere of life; – economically reproducible – objects of labor that were subject to preliminary processing (raw materials); means of labor; – non-reproducible – minerals that belong to the objects of labor.
By the form of manifestation	Material (real). Personal (human).
Depending on the time and the nature of the operation	Providers: labor, labor resources. Embodied (objects of labor).

Table 2.3

The name of the factor of production	The characteristic features of the factor of production
Earth	Land with its original quality - fertility; the nature of the benefits that are used in the production process; raw and water resources, minerals, forests, ornamental land, non-agricultural land.
Capital	Tools and other means of production, including all kinds of tools, machinery, equipment, industrial buildings and buildings, transport, sales network, used in the production of goods and services, their supply to the consumer.
Labor	Active form of manifestation of manpower, personality factor of production. The most important characteristics are: the number (absolute population, including self-employed), quality of work (educational and professional level), social andtechnological division of labor, degree of freedom, legislative provision, psychological and physiological conditions. All factors affecting the quantity and quality of work are embodied in its performance.
Entrepreneurial skills	Initiative, ability to make economic decisions, ability to innovate, willingness to take risks and take responsibility, the ability to effectively combine and apply other factors of production.
Information	Information resource covers all areas of knowledge, the receipt, processing and transmission of which requires the cost of other resources, and application contributes to the increase in utility and income.

Accumulated capital's interpretation of scientific thought in the history of economic theory is important. However, it is worth stressing the need to analyze the nature of capital in the context of socioeconomic and historical conditions of its self-development. Capital (from latin capitalis - main) - Self-increasing advance value; investments that make it possible to generate income.

In recent years, the concept of "human capital" has been formed in economic science, according to which the work of an educated and skilled worker is regarded as the main factor in the economic and social progress of society.

Conceptual approaches to understanding human capital were reflected in the scientific works of many scholars. The founder of the term "human capital" is T. Schultz - a well-known American economist, Nobel Prize laureate (1979).

Table 2.4

Approaches to economic theory to determine the essence of capital

Approaches	Contents
Subject-functional	Capital is identified with accumulated labor, intended for further production or sale and income generation. As part of this approach, the analysis of capital as a factor of production, which affects the results of entrepreneurial activity and brings income to the owner, has become widespread.
Socioeconomic	Capital is treated as an economic category - specific social relations that arise in certain historical conditions. Capital is considered as self-increasing value, which in the process of its movement brings additional value.
Monetary	Capital is investigated as a financial resource that brings income to the owner in the form of interest.
Recognition of the capital over time	Capital is considered as a special economic resource, which determines the income of entrepreneurs as a reward for refusing to meet current needs for the purpose of obtaining future goods.
Capital as certain investments	Capital as a specific investment, which ensures income generation.

Proponents of the theory of human capital view it from different angles. In the broadest sense, human capital is a specific form of capital embodied in the person itself. This is available to a person's health, knowledge, skills, abilities, motivations that contribute to the growth of her productivity and bring her income in the form of wages or rent. In the structure of human capital stand out:

– natural abilities;

– skills and experience;

– the ability to apply them at the right moment and in the right place.

Science is a specific form of human activity, aimed at obtaining and systematizing new knowledge about nature, society and thinking. Being incarnated in the production of people in the form of created new means of labor, the introduction of advanced technologies, the use of new types of energy, materials, advanced methods of organization of production and labor, etc., science has become the main productive force of society.

The separation of information and knowledge into an independent production resource is conditioned by the modern scientific and technological revolution. There is a gradual reduction of material and growth of information sources of human life. Information and knowledge become the most important conditions for increasing the efficiency of production.

The value of each of these main types of resources (factors of production) is their utility, which is determined primarily by productivity, the ability to bring its owner a certain type of income.

Notes and illustrative material

1. Belyaev O. O. Political Economy: Teach. manual / O. Belyaev, A. S. Bebelo. K.: KNEU, 2001. 328 p.

The authors emphasize the fact that the capital is referred to as production, money, trade, lending, usurious, financial, investment; about an individual, cooperative, joint-stock company; about human, intellectual, innovative; about permanent, alternating; about paid, reserve, nominal and real, etc.

2. Economic theory. Political Economy: Textbook / ed. V.D. Bazilevich. K.: Knowledge-press, 2001. 581 p.

The authors note that the development of a socially oriented market economy through the spread of collective forms of private property, shareholderization, the democratization of capital management, etc., changes the socio-economic nature of capital. The interdependence of the motivational priorities of hired workers and entrepreneurs is increasing on the basis of the “socialization” of capital and “capitalization” of labor. The

further development of cooperation between labor and capital, which is based on qualitative improvement of labor legislation and collective bargaining systems, also contributes to convergence of interests of the subjects of the modern market economy.

3. Various aspects of human capital are highlighted in the works of SI Bandura, VV Bliznyuk, D. P. Bogin, O. A. Grishnova, V. I. Kutsenko, E. M. Libanova, S. I. Pyrozhkova , AA Chukhna and others.

4. Nureyev RM Human Capital and its Development in Contemporary Russia. Social Sciences and Modernity. 2009. No. 4. P. 5–20.

5. Soboleva I. Paradoxes of Measurement of Human Capital / I. Sobolev // Issues of Economics. 2009. No. 9. P. 51–70.

6. Bliznyuk V.V. Human capital as a factor of economic development (evolution of methodological approaches and modernity) / VV Bliznyuk // Economy and forecasting. 2005. No. 2. P. 64–78; Bliznyuk V.V. Human Capital and the Labor Market / V.V Bliznyuk // Economic Theory. 2008. No. 2. P. 75–89.

In accordance with the lifecycle of an employee in the years of adult education and the acquisition of general and vocational education, the accumulation of production experience, the economic value of the stock of its knowledge and abilities does not decrease, as it occurs with physical capital, and, conversely, increases. There is an increase in the value of human capital. Gradually, the pace of physical and moral depreciation of the stock of knowledge and skills exceeds the growth rate of production experience somewhere until the end of the second decade of seniority. This is how the process of depreciation of human capital, however, is significantly lower, unlike the rates of depreciation of fixed capital.

It should be noted that the depreciation of fixed assets means that, by the end of their existence, their value has been completely offset. As for human capital, the completion of work of an employee does not at all mean that his accumulated knowledge and skills are completely impaired and worn out. It takes into account the rapid aging of knowledge during the life of one generation and the need for their constant restoration through continuous education (p. 83).

7. Korovsky AV Evolution of the human factor of the economy and the problems of its formation: monograph. K.: KNEU, 2004. 184 p.

Analyzing the concept of “human capital”, the author highlights such features:

1. In modern conditions, human capital plays a leading role in economic growth.

2. Formation of human capital is accompanied by considerable costs both from the person, and from the side of society as a whole.

3. Human capital is the sum of abilities and skills that exist as a stock and can accumulate.

4. Human capital can be physically depreciated, depreciated and change its value.

5. Investments into human capital bring its owner income.

6. The period of investing in human capital is much longer (12–20 years) than in the physical (1-5 years).

7. Human capital differs from physical capital by the nature of liquidity. Human capital is not separated from its bearer - the living person.

8. Regardless of sources of human capital formation (personal, family, collective, state), its use and receipt of direct income are guided by a person.

9. Revenues from the use of land as a productive resource are in the form of rent, from the use of labor - labor - in the form of wages. Contributed to the production of capital brings a profit, a percentage. The entrepreneur earns profit as a result of his activity. Information helps to maximize income by reducing transaction costs associated with the implementation of market transactions, business transactions and exchange agreements, negotiation and adoption of economic decisions, control and legal protection of contract performance (Political Economy: Textbook for Students of Higher Educational Institutions / ed. V.O. Rybalkina, V.G. Bodrova, K.: Academic Edition, 2004. P. 57-58).

Questions and control tasks

1. Expand the economic content of human needs.
2. Make a classification of needs by degree of satisfaction.
3. Expand the essence of the law of growth needs.
4. What is economic interest, how is it related to needs?
5. How are economic interests divided by the subjects of their implementation?
6. What is the productive potential of society?
7. Expand the essence of the law of limited resources.
8. Expand the essence of the social division of labor.
9. Describe commodity production, name its main features.
10. What are the common and distinctive features of simple and developed (business) commodity production.
11. What is the difference between a product and a product?
12. What are the functions of the law of value?

Glossary

Needs are internal stimulus of human activity. It is the state of dissatisfaction that a person wants to change, or the pleasure that she wants to continue.

The final needs are the needs of the person as a biosocial being, they are also called personal needs.

Intermediate needs are those that are only indirectly related to the person himself. This is the needs of economic structures. They are needed to create new goods, so these needs are called productive, and the goods that they satisfy are means of production.

Individual needs – a person is able to satisfy himself without association with other subjects (sleep, food, etc.).

Collective needs – require the pooling of collective efforts (water supply, gas supply).

Primary needs – by their nature, physiological and, as a rule, congenital (water, food, air, sleep, etc.).

Secondary needs – by their nature psychological (success, power, respect).

Benefits are goods, services and social and environmental conditions that meet the needs of a person or that a person is forced to consume or use.

Economic benefits are good, in which there is a certain lack, that is, they are lacking at all.

Economic interest is a real, driven by economic relations and the principle of economic benefits, the motive and incentive of people's social actions to meet needs.

Productive forces are factors (first of all, people) that ensure the transformation of the substances of nature in accordance with the needs of people, create material and spiritual goods and determine the growth of productivity of social labor.

Cooperation of labor – a form of organization of work, the execution of works, in which a large number of people systematically and jointly participates in one or a variety of related labor processes.

The division of labor is the process of separation of various types of human activity, which is manifested in the specialization of the worker in the manufacture of one product, its individual parts, or the performance of a particular labor operation.

Production relations are a social form of the development of productive forces, the content of which are relations (relationships) between people in the process of production, exchange, distribution and consumption of material and spiritual goods.

Industrial consumption is the consumption of means of production by the worker of an employee in the manufacture of a socially unproductive product.

Public reproduction is a process of social production, which is taken not as a single one-time act, but as a constantly repeating process, that is, social reproduction is an uninterrupted process of social production.

Simple reproduction is the restoration of production from year to year, almost unchanged scale and virtually unchanged technological basis.

Extended reproduction – in which the volume of production increases, the structure of the social product is improved.

Extensive type of expanded reproduction involves an increase in output and service delivery due to the growth of used real and personal factors of production and other resources without changing their technical and technological basis.

Intense type of extended reproduction means increased production volumes and service provision due to the growth of labor productivity, rational use of material, labor and financial resources on the basis of scientific and technological progress.

The reproduction of productive forces means that in the process of development, the labor force is restored and developed (any failures in its restoration entail significant complications for reproduction in general), as well as the used means of production are reimbursed.

Public division of labor is the specialization of stable fixing of manufacturers for the manufacture of certain products or for certain types of activities or production operations.

Capital (from latin capitalis – main) – self-increasing advance value; Earnings Income.

Control tests

1. The need is:

a) the person's desire for recognition and respect;

b) lack of certain items (food, clothing, housing, etc.);

c) an objective need for something that motivates her to work;

d) the desire of a person to self-fulfillment;

e) the correct answer is absent.

2. Which of the following are the basic needs:

a) the need for education;

b) needs in water;

c) the need for housing;

d) need in own car;

e) the correct answers b) and c).

3. Specify what kind of satisfaction you are after purchasing an umbrella in a rainy weather:

a) material, personal, priority;

b) spiritual, personal, perspective;

c) spiritual, collective, current;

d) material, social, secondary;

e) spiritual, personal, priority.

4. Improving the needs structure reflects the development process of the human person and facilitates the transition:

a) from the domination of material to the priority development of spiritual needs associated with creativity, knowledge, self-improvement;

b) from mass production and consumption to individualization of needs and means of their satisfaction;

c) the desire to continuously increase the volume of consumption to reasonable self-restraint;

d) from the real structure of consumption to the predominance of services in it;

e) all answers are incorrect.

5. The subjects of economic interests may be:

a) individuals;

b) households;

c) groups;

d) the state;

e) all answers are correct.

6. Needs are:

a) all that we need;

b) all things that surround us in everyday life;

c) the need for something is formed;

d) what a person wants to buy over everything;

e) all answers are correct.

7. Social production is divided into three major areas:

a) agriculture, industry, social sphere;

b) production, distribution, consumption;

c) basic production, industrial infrastructure, social infrastructure;

d) production of goods, production of services, social infrastructure.

8. Indicate the correct sequence of phases of social production:

a) production, distribution, exchange, consumption;

b) production, exchange, distribution, consumption;

c) production, consumption, exchange, distribution;

d) production, consumption, distribution, exchange.

9. What are not the main factors of production:

a) land;

b) information;

c) capital;

d) management.

10. The production function reflects:

a) the relationship between the total costs of factors of production and the maximum volume of output;

b) the interdependence of industrial relations and productive forces in the process of social production;

c) the interaction of demand, supply and prices in the market of perfect competition;

d) all answers are incorrect.

2.2. Economic systems of society. Modern economic systems

2.2.1. The essence and structure of the economic systems.

2.2.2. The structure of economic relations.

2.2.3. Types of economic systems.

2.2.4. Transitional economic systems: content, features, contradictions.

2.2.5. Property relations in the economic system of society.

2.2.6. Specification of property rights. Theorem of R. Coase.

2.2.1. The essence and structure of the economic systems

The system as a general scientific concept is a collection of interconnected and well-ordered elements of a certain whole entity.

Each system has the following properties: integrity, orderliness, stability, self-propagation and general purpose.

The economy of any country functions as a multidimensional system, consisting of a large number of interconnected and interdependent components, which develop in accordance with the laws common to the whole system.

The notion of “economic system” is widely used in economic science, political science, politics.

The economic system is one of the subsystems of a society that integrates a set of all components (elements, links) of the economy (industries, individual farms, people behind them), the natural environment and production relations. Functioning and development of the economic system determine the economic life of society.

In modern domestic comparativist theory of economic systems is the main and qualitatively new direction of economic theory and economic science as a whole, which gradually stands out in the specific branch of philosophical knowledge from the beginning of the twentieth century and whose significance grows in a context of simultaneous convergence of models of socio-economic evolution.

The general reason for the existence of the economic system of scientists is the universal law of relative limited (rarefacilities) of

resources. The basis for this law are 2 circumstances: constant high-quality and quantitative growth of human needs; limited material goods and services necessary for their satisfaction.

In the economic literature, there are different approaches to the definition of the economic system, namely: as a set of relations between people, consisting of the production, distribution, exchange and consumption of economic goods; as a set of people, united by common economic interests; as a historically determined mode of production; as a specially organized system of relations between producers and consumers of material and intangible goods; as a set of all economic processes that operate in a society based on inherent property relations and organizational and legal norms, etc.

In our opinion, the most general is the definition of the economic system.

The economic system is a set of interconnected and properly organized elements of the economy, forming a certain integrity, the economic structure of a society that has a common goal. A well-known American economist P. Samuelson defines any economic system, regardless of its socio-economic form, as one that has to answer three questions of how, for whom. The economic system should provide not only a theoretical answer to these questions, but also real economic actions, since each of the existing systems is not able to prevent an alternative choice in the conditions of limited natural resources and production opportunities. An important characteristic of the economic system is the definition of its structural elements. The economic system consists of three main components: productive forces, economic relations and the mechanism of management.

Productive forces – a combination of means of production, workers with their physical and mental abilities, science, technology, information, methods of organization and management of production, providing the creation of material and spiritual goods, necessary to meet the needs of people. In the process of historical development, the productive forces as a whole, as well as their individual elements, are constantly updated, enriched and in dialectical unity, quantitative and qualitative functional dependence. Productive forces are the material and material content of the economic system, is the most important

indicator and criterion of its level of scientific and technological progress and productivity of social labor. The economic mechanism is the system of basic forms, methods and levers of the use of economic laws, the resolution of contradictions in the social mode of production, the realization of property, as well as the comprehensive development of man and the coordination of his interests with the interests of the collective, class, and society.

Notes and illustrative material

1. Such well-known economists as C. McConnell, S. Brue, P. Samuelson, on the basis of the definition of the economic system, adopt a functional approach, that is, the mechanism by which the main three problems of economic life are inherent to any economy: what should be done and in what quantity how to produce, for whom to produce? The number of such problems increases with their details, for example, where to place, how to distribute and exchange? And the economic system should provide not only a theoretical answer to these questions, but also real economic actions, as each of the existing systems is not able to prevent an alternative choice in the conditions of limited natural resources and production opportunities.

Table 2.5

Approaches to the definition of the essence of economic systems

Neoclassics	Identifies economic systems with mechanisms for the functioning and coordination of economic processes.
Marxists	Consider the economic system as a set of industrial relations.
Monetarists (latin. coin -coin)	Consider and differentiate economic systems as monetary systems, taking as the basis of the form of organization of monetary circulation.
Ordolibralists	Interpret the ideal types of economic systems through the prism of elementary forms of management, considering the individual economic system.
Institutionalists (lat. institutum - institution)	Defines economic systems as a set of organizational-institutional forms in which economic processes take place.

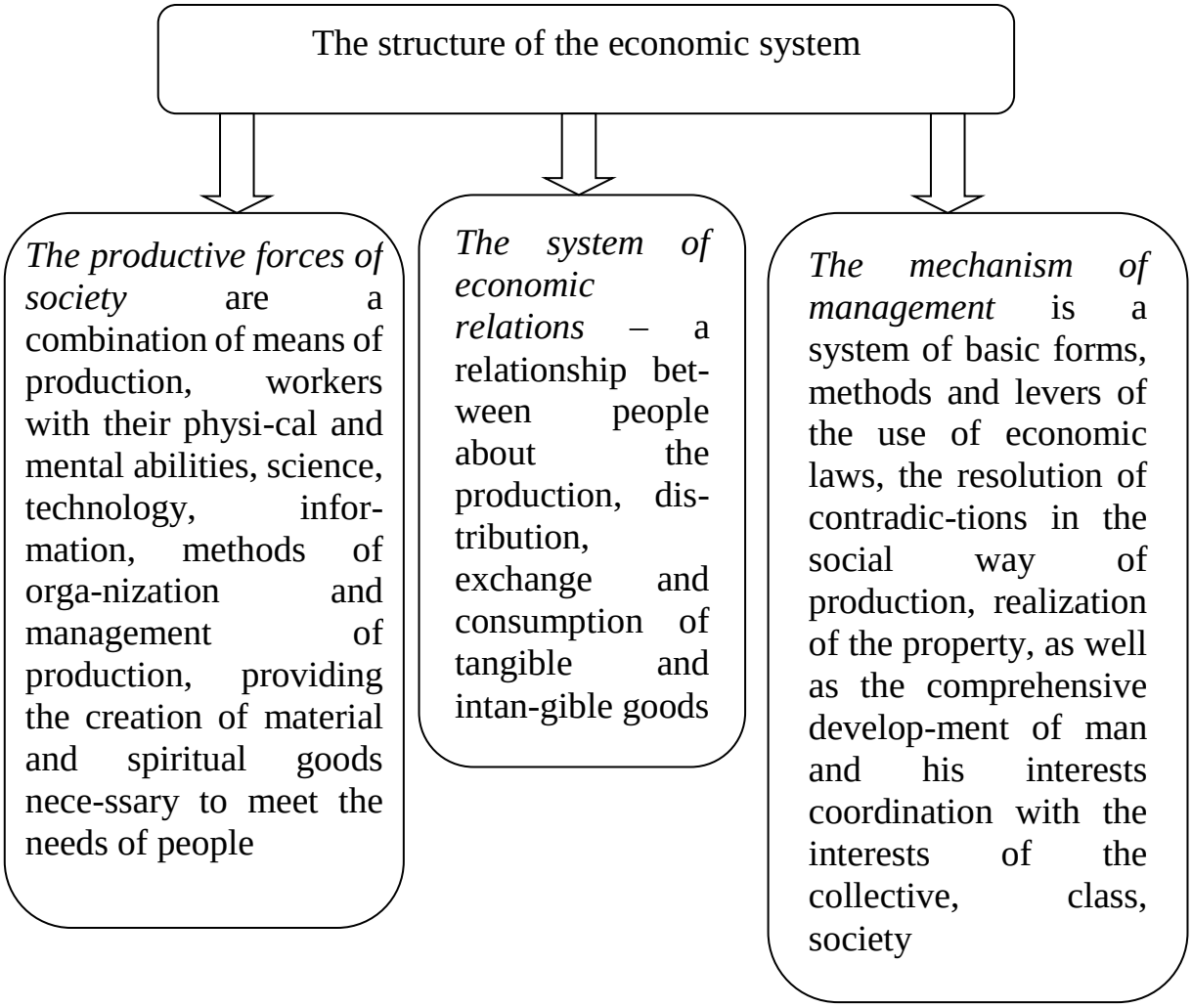

Fig. 2.2. The structure of the economic system

2.2.2. The structure of economic relations

Economic relations are relations between people about the production, distribution, exchange and consumption of tangible and intangible goods.

In the process of organizing production there is a general organizational-economic relationship that reflects a certain level. They are represented by such abstract general categories as labor, means of production, division of labor, etc., and define the system of relations "man – production".

The system of economic relations consists of techno-ecological, organizational and economic, socio-economic relations.

Organizational-economic relations are directly related to productive forces. They arise from the labor activity, the cooperation of labor, the exchange of means of production, etc. In general, these relationships are embodied in the economic system of organization and management of the economy at different levels. Specific organizational and economic relations are reflected in the economic systems of certain branches of social production - economy of industry, agriculture, trade, health care, etc. Their specifics are studied by specific economic sciences. The general organizational-economic relations include forms and methods of management, characteristic of all sectors of the economy. Among the latter today, distinguish, first, the market system, in the center of which commodity-money relations; and secondly, entrepreneurship based on effective management of the economy. General organizational and economic relations are relations in the sphere of monetary circulation, pricing, finance, credit, marketing, management, stock exchange, etc.

Socioeconomic relations predetermine the system of connections "man-man". These include the patterns of development of property relations (primarily on means of production), closely related to them the distribution and reproduction of social production as a whole, as the economic cycle, which occurs through the production, distribution, exchange and consumption of products and services.

The study of socioeconomic relations reveals the social opportunities of integration processes in modern society and management of the economy. It also makes it possible to determine the degree of compliance of economic activity with the requirements of growth of social wealth and the related interests of the vast majority of members of society.

Technical and economic relations are relations between people about the creation and use of their tools and objects of labor in the process of production, through which they influence the forces of nature and produce the necessary vital goods. Technical and economic relations reflect technology and is the material content of social production.

2.2.3. Types of economic systems

The most important basic objective criteria of typology of modern economic systems include:

– predominance of ownership of the main means of production;

– degree of interference in the economy and methods of regulation of socio-economic relations;

– degree of openness of the economy (ensuring economic freedom, competition, guarantees for foreign investments, active participation in international trade);

– the degree of environmental safety;

– degree of socialization of the nation within the global world;

– signs of the theoretical paradigm of socio-economic progress, such as the degree of social responsibility and the degree of intellectualization.

However, not only economic factors affect the economic system, but also external ones. Thus, social and cultural factors reflect the features associated with religion, ideology, occupation, income level, health care, traditions, national values. With regard to the environment in which the economic system operates and develops, it is characterized by such important indicators as size (area and population); location (topography, climate, access to the sea); natural resource support of the economy. All these superstructural factors actively influence the formation, functioning and development of economic systems, and their changes lead to changes in the system itself.

The most common in economic science is the classification of economic systems on two grounds:

- on the form of ownership of the means of production;

- by way of management of economic activity.

On the basis of these signs distinguish the following types of economic systems: traditional, market, command-administrative, mixed.

The traditional economic system prevailed in the past, and now some of its features are characteristic of underdeveloped countries. It is characterized by a multifaceted economy, the preservation of natural-communal forms of management, backward technology, the

widespread use of manual labor, undeveloped infrastructure, the simplest forms of organization of work and production, poverty of the population. The social and economic processes have a significant influence on traditions and customs, religious and religious values, caste and social division of the population. In modern conditions, a country with a traditional economy suffers from the dominance of foreign capital and excessively active redistribution of national income by the state.

The market economy system (the capitalist economy of free competition) is characterized by the domination of private ownership of economic resources, involves the functioning of a large number of active producers and buyers of goods, the freedom to choose business, the personal freedom of all economic actors, equal access to resources, technical achievements, information. In such a system, the behavior of each economic entity is motivated by his personal interests. Each of them seeks to maximize revenue based on individual decision making. But every economic entity is able to realize its private interest only if it is at the same time a carrier and a public interest. On the market, such a combination of private interest with the public, which Adam Smith proclaimed the principle of "invisible hand" of the market. This means that every individual who implements his private interest through the production and sale of goods on the market is not aware of what works both at the same time and to meet the public interest. All macro- and microeconomic processes (resource allocation, pricing, revenue creation, etc.) are regulated by a market-based mechanism based on free competition. Competition here is the main driving force behind economic development.

State interference in economic processes is minimal and well-balanced. The role of the state is limited to the protection of private property and the establishment of a favorable legal framework for the free functioning of the market. All economic decisions are made by market participants independently on their own risk.

The market economy of free competition has existed for about the first half of the 20th century.

The command-and-control system is a non-market economy based on the dominance of state ownership, state-building and

monopolization of national economy, rigid, centralized policy-making of production and distribution of resources, the absence of real commodity- money relations, competition and free pricing. It is characterized by a high cost of production, an immunity to STP, an equitable distribution of output, the absence of material incentives for effective work, chronic shortages (especially consumer goods), etc. All these are signs of a lack of viability of the command system, which, of course, led it to the crisis, and then the collapse.

The command economy existed in the former Soviet Union and in the socialist countries of Eastern Europe and Asia.

A mixed economic system is an adequate form of functioning of the modernized developed countries of the world and is characterized by the following features:

– the diversity (pluralism) of ownership forms and the equal functioning of various business entities (inclusive, collective, state);

– high level of development of productive forces and the presence of developed market infrastructure of society;

– the optimal combination of a market mechanism with state-owned methods of regulation of the economy, which are organically intertwined and complement each other;

– orientation on strengthening the social orientation of economic development. Increasing spending on education, health care, public and private funds for social insurance and social security, etc.

The parameters of the mixed economy are relatively independent, however, in different countries, the predominance of some of the parameters or groups of parameters may prevail.

The mixed economy is characterized not only by the presence of structural elements in its composition but also by the formation of concrete forms of their combination in real economy, for example, state-owned joint ventures, specific agreements of state organs with private firms, social partnership, etc. The seven-year mixed economy is an integral system that acts as an adequate form of a modern, developed society. The elements that make up are based on such a level of productive forces and on such socioeconomic development tendencies that objectively require the addition of the market to state regulation, private-economic initiatives - social guarantees, as well as involvement

of post-industrial foundations in the economic structure of society. The mixed economy is not a conglomerate and inferior to “pure systems” according to the degree of homogeneity of the constituent elements.

In the framework of a certain economic system, there are a variety of models of socioeconomic development of countries and regions, which differ from these models for different national ownership patterns, market and government regulation, capital and social, economic and post-economical aspects. With regard to national characteristics, they depend on many factors: the level and nature of the material and technical base, historical and geopolitical conditions for the formation of a political system, national and socio-cultural features of the country, certain socio-political forces, etc. Nevertheless, one aspect of one parameter can really dominate.

Notes and illustrative material

1. Among the additional objective criteria of typology of economic systems, which give an opportunity to more fully describe their types and models, distinguish: the ratio of urban and rural population; ratio of GDP sources (mainly raw materials, mainly agrarian, mainly industrial, etc.); the share of military expenditures in GDP (the degree of militarization of the economic system); the degree of self-sufficiency in economic development (the share of equity in the structure of funding sources); the structure of social production, in particular the ratio of sectors and sectors of the national economy.

2. The idea of a mixed economy emerged at the turn of the nineteenth and twentieth centuries. and eventually received widespread recognition, since they embodied the real changes in socio-economic life, especially strengthened in the postwar period. These changes have appeared as a complication of forms of interaction between the market and state regulation of the economy, the part of entrepreneurship and the process of socialization, as well as a more pronounced penetration into the structure of social systems of post-industrial (post-economic) principles.

3.

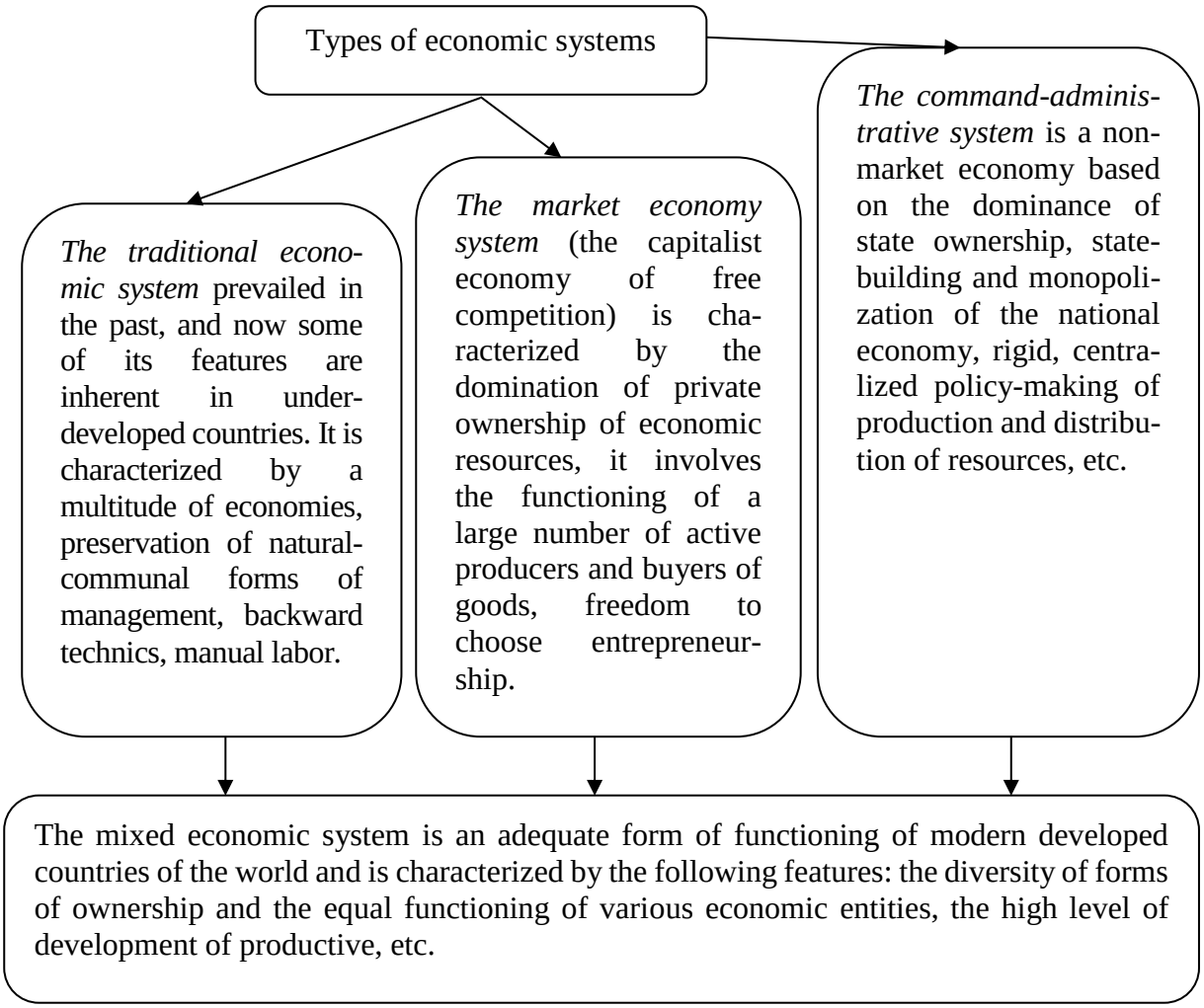

Fig. 2.3. Types of economic systems and their characteristics

The very term “mixed economy” has no unambiguous interpretation, its initial, most widespread interpretation emphasizes the combination of various sectors of the economy (private and public) and the diversity of forms of ownership. Another position to explain this term has gained momentum from Keynesianism and highlights the problem of market mix, market mechanism and state regulation. The third position, initiated by various socialist-reformist trends, justifies the combination of private capital in the mixed economy and social and social social guarantees. Finally, another position stems from the civilization approach and addresses the problem of the correlation of economic and non-economic foundations in the structure of modern society. All these explanations of the mixed economy in modern conditions do not contradict each other, but reveal the existence of several lines of formulation of the modern type of developed economy

and their unity. The mixed economy appears as a combination of the private and public sectors of the economy, the market and state regulation, capitalist tendencies and the socialization of life, economic and noneconomic foundations.

2.2.4. Transitional economic systems: content, features, contradictions

Economic development of society inevitably involves the transition of the economy from one state to another. It is common for all transitional economic relations and economic conditions that during the transition period they combine some features and properties of the former and new economic models. These transitions can have both local and general character. Local changes take place constantly: the form of ownership of enterprises changes, in recent years new forms of income have appeared, the relations between people about the ownership of housing are changing, etc. And before, in the former system, such changes were constantly occurring. As an example, one can cite the changes that were subjected to socialist economic calculation as a method of managing the enterprises, when new indicators of their activities and assessments, new forms of remuneration, etc. are constantly introduced. Local changes that are peculiar to any emerging economy are constantly taking place.

From local changes in the economy it is necessary to distinguish between general changes that characterize the transition of the whole system of economic relations to a new quality, when the basic properties and initial relations of a system are transformed or a new economic system is formed instead of the old one. In the latter case there is a transition from one economic and sociopolitical system to another, qualitatively different system. History knows a lot of such examples. The feudal system of relations over the course of several centuries was painful, through a series of social revolutions, into a capitalist, based on new property relations, when the system of personal freedom of producers, civil society came to the place of personal dependence. The transition from the former system to socialist in Russia

also had the character of a comprehensive coup in the economy and other spheres of society.

The transition economy is a transition from one economic system to another. In this case, there is a change in the basis of this system, resulting in radically changing the entire system. From this follows the main features of the transition economy and its differences from the existing economic systems.

First, if the economy is reproduced on its own economic and institutional basis, then the transition is intended to form the basis of the economic system. The concept of an economic system belongs to the key in economic theory. It includes, first of all, the forms of government relations or the type of coordination of activities between economic entities established in the economy. Often the basis also refers to the inherent system of dominant type of property and institutions that ensure its functioning. When these elements of the economic system are formed, one can speak of the completion of the transitional state of the economy and the beginning of the development stage on its own.

Secondly, the property of a transition economy is its multidimensional nature. The economic system is a special type of economic relations that exists along with other relations. In any economy, including developed ones, there are different types of economic relations (styles) characterized by different forms of ownership, interests, and ways of managing the economy. For example, the modern economy of the West is characterized by a large number of small enterprises, which have a source of their functioning and development of their own work of their owners. However, this layer of producers exists on the basis of the prevailing type of coordination and capitalist forms of ownership. Another thing is the transition economy - multifacetedness is present here as an element of the foundation. In the transition economy, there are both old and new foundations, and yet a new system of communications is being formed.

Thirdly, the transition economy characterizes the instability of development as its internal property. Stable transition economies do not exist because of the constant changes in old relationships in the absence of new institutions, norms and rules, and new relationships are emerging involving new economic actors; there is a collision of old and

new economic interests. In this regard, the tendency to continuously exacerbate economic, social and political relations is an intrinsic property of transition economies. All of this requires the creation of special ways to maintain stability and eliminate extreme conditions that contribute to economic disturbance.

Fourthly, the relative duration of transformations in the transition economy. It is explained not only by the complexity and contradictory nature of the processes. This is primarily due to natural factors that do not depend on political power: the known inertia of former approaches, the impossibility of changing the technological basis on a one-time basis, replacing staff, changing the structure of the national economy, and creating new political and economic institutions. All of this requires the creation of a special mechanism of coordination of interests for the entire transition period, as well as state support for those economic actors who are in a difficult position due to reasons independent of them.

In its shape, the transition economy has common features with a mixed economy. And in the first and second cases, within the framework of one economy, there is a connection of heterogeneous elements: the market and state regulation, capitalist forms and processes of social orientation, etc. However, there is a qualitative divergence in the types of economies. A mixed economy is a characteristic of the modern economic system, of a “new economy” as an integrity, reproducing on the basis of the unity of the market system, state regulation and social stability. Another thing is the transition economy.

The transition economy is not something that is based on the economic system, but a transition from one system to another. Instability, volatility distinguishes it from the current mixed economy. Although in a transition economy, the state of equilibrium must be constantly maintained, but not as a property of reproduction of the system on its own, but as a means of eliminating the transition economy itself as it addresses its historical tasks. Transition economics, despite its duration, covers a limited period of time, and a mixed modern economy is a constant state of developed economic systems of the late XXth - early XXIst centuries.

2.2.5. Property relations in the economic system of society

Economic relations are relations that arise between members of society in the process of production, distribution, exchange and consumption of tangible and intangible goods. Economic relations are divided into technoeconomic, organizational-economic and socioeconomic.

Socioeconomic relations are, first of all, property relations in the economic meaning of this concept.

Relationships of property determine the main thing in the economic system - the way to combine worker with means of production.

In addition, property relations predetermine the historical specifics of the economic system, its social structure, and the system of government.

Consequently, socioeconomic relations, the basis of which are property relations, occupy a decisive place in the structure of economic relations and in the economic system in general, performing in it a system-generating function.

Ownership is an economic relationship between people regarding the appropriation of means of production, labor, objects of consumption, services, intellectual property in all spheres of social production.

In the economic system, ownership is defined by:

– a public way of combining labor with means of production;

– specificity of actions of economic laws of certain economic system;

– goals and motives of production;

– the nature of the distribution and consumption of the created product;

– the class and social structure of society;

– a dominant system of political and economic power.

Distinguish economic and legal treatment of property.

From an economic point of view, property reflects, on the one hand, the relationship between people about the appropriation of means and results, and on the other – a way to combine labor with means of production.

The economic property has:

a) Quantitative aspect of property - means a certain set of material goods, various objects of ownership, including intellectual property objects.

Depending on who in whose hands they are concentrated (feudal lord, capitalist), an appropriate social method of production is formed;

b) qualitative aspect of property - expresses the system of industrial relations between people on the appropriation of property in all spheres of social reproduction.

Expressions of this property are such economic categories - cost, price, tax, profit, etc.

Economic property is closely linked to legal.

From a legal point of view, property characterizes the property relations of individuals and legal entities with respect to the appropriation, possession and use of different values (material, spiritual).

These relations are fixed by the system of the current legislation of each country, as well as international legal norms.

Legal property – the general condition of production, the expression of the will of a certain class and the legal formulation of this will in legal acts and norms, in the right of ownership.

The most important categories of legal property are:

a) possession - the right of exclusive physical control over the object of property (to sell, give, lease);

b) using;

c) an order is a set of measures that allow to privatize property: to sell, to mortgage, to donate, to inherit it.

The notion of property is manifested in its objects and subjects.

Objects of property are material goods (means of production), national wealth in general, the surrounding nature.

Objects of state property are land, its subsoil, water, forests. The state owns the main means of production in industry, agriculture, construction, transport and communications, communal and other households, the main urban housing stock, as well as other property necessary for the state’s tasks.

Objects of cooperative property are the means of production and property necessary for the implementation of cooperative statutory tasks, the final result of the functioning of cooperatives.

Objects of individual property are material goods for the functioning of the production and non-production sphere, personal subsidiary economy, that is, means of production for the conduct of individual, partnership and collective production, as well as consumer goods, housing, clothing, household items.

Consequently, the objects of property are the means of production in all branches of the national economy; natural resources; personal consumption items and household goods; money, securities, precious metals and wares from them; Intellectual property, that is, spiritual and intellectual, information resources and products (works of literature and art, achievements in science and technology, discoveries, inventions, know-how, information, computer programs, technologies, etc.); cultural and historical values; workforce.

Owners of property are owners of property relations. The main bearer of these relations is the worker as the owner of his state and the owner of his capital. In general, the subjects of property in Ukraine are the people of Ukraine, a citizen of Ukraine, legal entities, the state, foreign holders of property.

Consequently, the subjects of ownership are a separate person (individual) - a person as a carrier of property and non-property rights and responsibilities; legal entities - organizations, enterprises, institutions, associations of persons of all organizational and legal forms; state represented by public authorities, municipalities (local governments and self-government bodies); several states or all states of the planet.

Historical forms of ownership:

– primitive society;

– a slave;

– feudal;

– capitalist.

There are two types of property: private and public.

Private property is a type of property in which the exclusive right to own, use and dispose of the property and income is owned by a private (natural or legal) person.

A private property type acts as an aggregate of individual labor (single, family) and individual with the use of hired labor, partnership and corporate forms of ownership.

Public property means the joint appropriation of means of production and its results. Subjects of public ownership relate to each other as equal co-owners.

Public property exists in two forms:

1) state (national, municipal - communal);

2) and collective (ownership of enterprise collective, cooperative property, property of civic organizations, ownership of religious and religious organizations).

Mixed property combines various forms of ownership: state-private; state-co-operative; state-collective; private-collective; joint with the attraction of foreign capital; combined; other species.

Denationalization is a set of measures aimed at eliminating the monopoly of the state on property, reducing the state sector and creating a multi-faceted economy, strengthening the processes of self-regulation of the economy.

Privatization is the process of transferring property from a legal entity (state, city council, etc.) to an individual or a group of individuals.

Notes and illustrative material

1. Economic theory. Political Economy: Textbook / Ed. V.D. Bazylevych. K.: Knowledge-Press, 2001. 581 p.

Ownership has been determined since the Roman times by three main laws:

– possession;

– using;

– order.

The English lawyer A. Onore proposes a system of property rights, which consists of 11 elements:

– the right of ownership;

– the right to use;

– the right to manage (the right to decide who and how will ensure the use of the benefits);

– the right to income (the right to own the results of the use of goods);

– owner's right to capital value (right to use, consume, change or destroy good);

– the right to security (the right to protection against expropriation or damage to the environment);

– the right to inherit the blessing; the right to endless possession of the good; Prohibition on using harmful means;

– the right to liability (the possibility of collecting a good for payment of a debt);

– "reverse" character of property rights, that is, the return of transferred to any authority after the expiration of the agreement or ahead of time in case of violation of conditions, etc.

2. In the developed countries, which are at the stage of post-industrial development, the following tendencies in the development of property relations are observed:

– further expansion of pluralism of ownership forms;

– significant expansion of mixed and combined forms of ownership;

– Strengthening the processes of democratization and socialization of property relations;

–- progressive change in the structure of property objects.

3. Approaches to the treatment of property:

Economic treatment of property	Legal interpretation of property
The property reflects, on the one hand, the relationship between people about the appropriation of means and results, and on the other - a way to combine manpower with means of production	The property characterizes the property relations of individuals and legal entities with respect to the appropriation, possession and use of different values (material, spiritual). These relations are fixed by the system of the current legislation of each country, as well as international legal norms

4. Subjects and objects of theownership:

Subjects of ownership	Objects of ownership
Individual - a person as a carrier of property and non-property rights and obligations; legal entities - organizations, enterprises, institutions, associations of persons of all organizational and legal forms; the state represented by the bodies of state administration, municipalities (local governments and self-government bodies); several states or all states of the planet.	Means of production in all branches of the national economy; natural resources; personal consumption items and household goods; money, securities, precious metals and wares from them; Intellectual property, that is, spiritual and intellectual, information resources and products (works of literature and art, achievements in science and technology, discoveries, inventions, know-how, infor-mation, computer programs, technologies, etc.); cultural and historical values; workforce.

2.2.6. Specification of the property rights. Theorem of R. Coase

In any economic system in the relations between actors is important specification of property rights, in the theory of a transitive economy, this is given special attention, because in the considered transition from the command system of management to a market idea of who should own these rights, are different.

Ownership rights are a certain regulator of economic activity of economic entities, defining their rights and responsibilities. On the basis of these judgments R. Coase gives the right to property a decisive role in economic systems, formulating his well-known theorem.

If the property rights of all parties are carefully defined and transaction costs are zero, the end result (maximizing the value of production) does not depend on changes in the allocation of property rights (if diverted from the effect of income).

But in the transition economy, none of Coase's assumptions is fulfilled. In the planned economy, almost all the "bundle" rights owned the state and all the legislation was adjusted to state property and rejected the existence of private (on the means of production). In the market system, the role of private property with a small share of the state. Therefore, the specification of property rights in the transition period leaves much to be desired, but this problem is purely legal and can be solved relatively quickly in the presence of skilled professionals.

Transaction costs, reaching enormous amounts in the planned economy, do not decrease in the transition economy as a result of the collapse of former vertical ties. All this allows us to conclude that if transaction costs are large and property rights are poorly specified, then the distribution of resources (and, consequently, the structure and efficiency of production) will essentially depend on the distribution of ownership rights.

"In cases where property rights are limited or not clearly defined, they are threatening enormous economic injustice". As is known, in the transition economy, there is a redistribution of property rights between the state and private individuals through the privatization of state structures. It is assumed that changing owners of property can significantly affect the structure of production and production efficiency.

Now let's look at the specifics of ownership in the transition economy.

What distinguishes relations and ownership in the transition economy from the "normal" market economies of developed countries?

First, relations are not permanent. Extreme mobility of property, when enterprises move from hand to hand, allows us to conclude the non-maximal efficiency of firms that put in the transition period entirely different goals than firms in a market economy, namely: survival, maintenance "afloat", the preservation of skilled frames.

Secondly, property rights are weakly specific. This is also characteristic of the economic, both institutional and legal specifications. In Western Europe, the preimage of the legal system was the Roman property right, the basis of which is the right to own, use and dispose of.

Thirdly, the genesis (rebirth) of new relationships and property rights takes place under conditions of preservation of inertia in the economic, institutional and legal spheres. It is not necessary to exaggerate the speed of transformation, because in the long existence of old societies, several generations perceive them as natural and need retraining in order to adapt to new conditions.

Fourthly, the existence of qualitative, fundamental changes in the relations of ownership and rights causes significantly more than in a

stable economy, the role of institutional, political and other volitional factors in the dynamics of property and the typicality of the rupture of forms and content of property.

Couse's theorem

Analysis of the problem of social costs led R. Coase to the conclusion that the problem of external effects is two-way, and this allowed him to formulate the statement that J. Stiegler called "the Coase theorem".

The comparison of the pricing system, which includes liability for the damage from negative externalities, with the pricing system, when there is no such liability, led R. Coase to conclude that if the parties can agree on themselves, and the costs of such negotiations are small, in both cases in In conditions of perfect competition, the result is achieved, which maximized the value of production.

R. Coase gives an example of an agricultural farm and livestock ranch: the farmer grows wheat, and cattle breed cattle that periodically eat crops on neighboring lands. There is a negative external effect here. If the catcher is liable for the damage, there are two possible options: "or the cattle will pay the farmer for landless work, or he will decide himself to lease the land, paying a little more than the farmer pays (if the farmer himself rented the land), but the end result will be the same will mean maximizing the value of production." If there is no responsibility for the damage, the allocation of resources will be the same as before, but now payments will be made by the farmer. However, "the end result (which maximized the value of production) does not depend on the legal position, if it is assumed that the price program works without expense". At zero transaction costs, both the farmer and the cattle will have economic incentives to increase the value of production, since each will receive its share in the growth of income. Thus, an effective from a social point of view, the result can be achieved without state intervention and regardless of the primary distribution of property rights. J. Stiegler proposed a laconic formulation of the theorem: "... in conditions of perfect competition, private and social costs are equal."

In the second half of the 20th century, due to the beginning of the formation of the post-industrial society in the United States and other

highly developed countries, changes in the structure of production and the structure of employment, the role and significance of services, in particular, information, is increasing. In connection with this, there is a need to establish property rights to create markets in which objects are those that are not physically observed or almost not observed.

The need to establish property rights for the creation of such markets was theoretically justified by R. Coase in the articles "The Problem of Social Expenditure' and "Notes to the Problem of Social Expenditure" in which he sought to refute the prevailing concept in economic science, which seemed to be absolutely true, wherever possible to look for so-called "market failures" and to call for state intervention to overcome them.

It should be noted that the theorem is devoted to the problem of external effects (externalities). So-called side effects of any activity that are not related to its direct participants, but to third parties.

Scientific research has shown:

– firstly, R. Coase's conclusions are correct for a limited number of participants in the operation (two to three), since, as the number of members grows, transaction costs increase, and the premise of their zero value becomes incorrect. In addition, the costs of negotiating are so high that they can outweigh the benefits of these negotiations. For example, the pollution of the environment affects millions of people, the negotiations would be accompanied by huge costs, and therefore, a necessary political method of reconciling interests;

– secondly, the sources of negative externalities and the nature of the damage should be easily determined by the owners of the resources in order to legally prevent damage. However, it is not always clear who creates a harmful effect. External effects with a large number of sources are difficult to eliminate, and private negotiations will not help to achieve efficiency, as it is hampered by information, legal uncertainty and internal difficulties of the negotiations. In general, the external effects plus high transaction costs lead to the failure of the market, that is, the impossibility of internationalizing the external effect with minimal cost through the mechanism of prices.

In primitive societies, even the simplest exchange was personal, providing for a close network of long-term informal relationships

between participants. Only this could have avoided the dangers of opportunistic behavior. But with the improvement of the legal and organizational tools that control the progress of contracts, relatively simple contracts have become impersonal and formalized. At the same time, complex, reciprocal contracts were all the more complex transactions that were previously impossible at all because of unacceptably high transaction costs. Such results provide an analysis enriched by concepts of property rights, transaction costs, and contractual relationships.

Notes and illustrative material

1. From Coase's theorem there are several important theoretical and practical conclusions.

First, it reveals the economic meaning of property rights.

According to Coase, externalities (ie, differences between private and social costs and benefits) only appear when property rights are blurred. When these rights are clearly defined, then all externalities are "internationalized" (external costs become internal). It is no coincidence that the basis of conflicts, due to external influences, are resources that, from the category of unlimited, move into the category of rare (water, air), and to which, in principle, there was no such property rights.

Second, Coase's theorem removes charges from the markets in the "failures". The way to overcome the externalities lies in the creation of new property rights in those areas where they were unclear. Therefore, external effects and their negative effects are generated by defective legislation; If anyone here and "fails", this is the state. Coase's theorem, in essence, removes standard allegations of environmental degradation against the market and private property. From it follows a leaky conclusion: the degradation of the environment leads not to excessive, but to the insufficient development of private property.

Thirdly, Coase's theorem reveals the key importance of transactional costs.

When they are positive, the division of property rights ceases to be a neutral factor and begins to affect the efficiency and structure of production.

Fourthly, Coase's theorem shows that the reference to external influences is not a sufficient basis for state intervention. In the case of low transaction costs, it is superfluous, in case of high it is far from always economically justified. After all, the actions of the state themselves are associated with positive transaction costs, and the result of treatment may well be worse of the disease itself.

Questions and control tasks

1. What is the economic system?
2. What is the sign of the economic system is decisive in terms of achieving the main goal of its functioning?
3. Describe the components of the economic relations system.
4. In what relations is the process of technical and economic and organizational-economic relations?
5. On what grounds is the classification of economic systems?
6. Name and characterize the types of economic systems.
7. Why a mixed economic system is an adequate form of functioning of modern developed countries of the world?
8. Expand the essence of property as an economic category. What is its difference from property as a legal category?
9. Describe the objects and subjects of ownership.
10. Expand the essence of the category of ownership, use, decomposition.
11. Describe the features of ownership.
12. Describe the legal, social, political and psychological aspects of property.
13. What are the forms of ownership?
14. What forms of ownership prevail in modern economic conditions.
15. Problems of formation of the owner-right environment in Ukraine.

Glossary

The economic mechanism is the system of basic forms, methods and levers of the use of economic laws, the resolution of contradictions in the social mode of production, the realization of property, as well as the comprehensive development of man and the coordination of his interests with the interests of the collective, class, and society.

Economic relations are relations between people about the production, distribution, exchange and consumption of tangible and intangible goods.

The economic system is a set of interrelated and reciprocally ordered elements of the economy, forming a certain integrity, the economic structure of a society that has a common goal.

Economic formation characterizes social production at a certain stage of its development, ie it is a specific form formation, which is characterized by a certain integrity and system.

The transition economy is a transition from one economic system to another economic system.

Productive forces – a combination of means of production, workers with their physical and mental abilities, science, technology, information, methods of organization and management of production, providing the creation of material and spiritual goods, necessary to meet the needs of people.

The market economy system (economy of capitalism of free competition) – characterized by the domination of private ownership of economic resources, involves the functioning of a large number of existing producers and buyers of goods, freedom of business choice, personal freedom of all economic actors, equal access to resources, scientific and technical achievements, information.

Organizational-economic relations – directly affiliated with productive forces. They arise from the labor activity, the cooperation of labor, the exchange of means of production, etc.

Socioeconomic relations – predetermine the system of connections “man-man.” These include the laws of the development of property relations (primarily on means of production), closely related to them the distribution and reproduction of social production in general

as an economic cycle that occurs through the production, distribution, exchange and consumption of products and services.

Technical and economic relations are relations between people about the creation and use of their tools and objects of labor in the process of production, through which they influence the forces of nature and produce the necessary vital goods.

The traditional economic system is characterized by a multitude of economies, the preservation of natural-communal forms of management, backward technics, the widespread use of manual labor, underdeveloped infrastructure, the simplest forms of labor organization and production, and the poverty of the population.

Economic relations are relations that arise between members of society in the process of production, distribution, exchange and consumption of tangible and intangible goods.

Socioeconomic relations are, first of all, property relations in the economic meaning of this concept.

Ownership is an economic relationship between people about the appropriation of means of production, labor, consumer goods, services, intellectual property in all spheres of social production.

Legal property – the general condition of production, the expression of the will of a certain class and the legal formulation of this will in legal acts and norms, in the right of ownership.

Ownership – the right of exclusive physical control over the property (sell, give, rent).

An order is a set of measures that allow the alienation of property: to sell, to mortgage, to donate, to inherit it.

Private property is a type of property in which the exclusive right to own, use and dispose of the property and income is owned by a private (natural or legal) person.

Public property – means the joint appropriation of means of production and its results.

Mixed property – combines various forms of ownership: state-private; state-co-operative; state-collective; privatly-collective; joint with the attraction of foreign capital; combined; other species.

Denationalization is a set of measures aimed at eliminating the monopoly of the state on property, reducing the state sector and creating

a multi-faceted economy, strengthening the processes of self-regulation of the economy.

Privatization is the process of transferring property from a legal entity (state, city council, etc.) to an individual or a group of individuals.

Intellectual property is a relationship of belonging, possession, disposal and use (in their legal and economic sense) of products of intellectual activity.

Control tests

1. What type of economic system is logically superfluous in the given classification:

a) the natural economy;

b) command economy;

c) the traditional economy;

d) market economy.

2. What economic system operates on the basis of administrative decisions and orders of the higher authorities:

a) traditional economy;

b) command economy;

c) market economy;

d) mixed economy.

3. What economic system is based on the combination of a market mechanism and state regulation of economic processes:

a) traditional economy;

b) command economy;

c) market economy;

d) mixed economy.

4. What follows is not a sign of a market economy:

a) private property;

b) competition;

c) public interest as the main motive of behavior;

d) limited role of the state.

5. The peculiarity of the command economy is:

a) policy definition of the state of the main parameters of the activities of enterprises;

b) planning of economic activity by enterprises;

c) state regulation of the economy;

d) Indicative planning by the state of economic indicators.

6. Property categories are:

a) production, distribution, exchange, consumption;

b) possession, use, disposal, gift;

c) appropriation, possession, use, alienation;

d) possession, use, disposal;

e) possession, use, disposal, consumption.

7. Ownership as a legal category is:

a) relations between people about the use of results of labor;

b) the relationship between people about the appropriation of property only at the stage of distribution;

c) the relationship between people about the appropriation of property in all spheres of social production:

d) general conditions of production, legal registration of property rights;

e) the relationship between people about the appropriation of property only at the stage of consumption.

8. Ownership as an economic category is:

a) the right to own property;

b) the relationship between people about the use of results of labor;

c) the relationship between people about the appropriation of property in all spheres of social production;

d) the relationship between people regarding the appropriation of property only at the stage of distribution;

e) the relationship between people about the appropriation of property only at the stage of consumption.

9. Ownership is:

a) relations between the subjects of ownership, associated with the presence of objects of assignment in them;

b) direct consumption of production results obtained due to the availability of property objects;

c) relations between the subjects of ownership, connected with the possibility of determining the proportion of property;

d) relations between the subjects of ownership, connected with the industrial and personal use of objects of ownership;

e) there is no correct answer.

10. Using is (are):

a) relations between the subjects of ownership, associated with the presence of objects of assignment in them;

b) direct consumption of production results obtained due to the availability of property objects;

c) relations between the subjects of ownership, connected with the possibility of determining the proportion of property;

d) relations between the subjects of ownership, connected with the industrial and personal use of objects of ownership;

e) there is no correct answer.

2.3. Market: its essence, functions and mechanism of functioning

2.3.1. Market as an economic category.
2.3.2. Market functions.
2.3.3. Classification of markets and their structure.
2.3.4. Market mechanism and its elements.
2.3.5. Demand and suppy in terms of their interaction.
2.3.6. Interaction of demand and supply and establishment of market equilibrium.

2.3.1. Market as an economic category

As a result of the emergence of a public division of labor, private ownership of the means of production and economic separation of commodity producers, public production acquires a commodity form. An economy in which commodity-money relations are dominant has been called a “market economy”. A key element of the “market economy” design is the market.

The market is a compulsory component of the commodity economy: there is no market for commodity production, there is no marketable production without the market.

Objective necessity of the market is caused by the same reasons that predetermined the need for the existence of commodity production, namely: developed social division of labor; economic separation of market actors due to the existence of different forms of ownership, close connection with the world economy through foreign trade, the need for the national economy to enter the world economic space for its further economic growth.

The concept of “market” is multifaceted. Since ancient times, the market has been defined as a place (market area), where the purchase or sale of goods is carried out. That is why, in many words, “market” is associated with a bazaar - a place of exchange of produced goods.

The market appeared even during the period of the initial society, when the exchange between communities became more or less regular,

and acquired the form of commodity exchange, which was carried out in a certain place and at a certain time.

With the development of crafts and urban trade, market relations are expanding, markets are fixed by certain places, market areas. This understanding of the market has survived to this day as one of the meanings of the word.

In the process of deepening the social division of labor and the development of commodity production, the concept of “market” becomes increasingly sophisticated, reflected in the world economic literature.

Thus, French economist-mathematician O. Cournot believes that the term “market” should not be understood as any market area, but in general any area where the relations of buyers and sellers are free, prices are easily and quickly aligned. In this definition of the market, its spatial characteristics are preserved, but it is not exhaustive.

With the further development of commodity exchange, the appearance of money, commodity-money relations, there is the possibility of a break in the sale and purchase in time. In this regard, the characteristics of the market only as a place of trade does not reflect reality, since a new structure of social production is formed - a sphere of circulation characterized by separation of material and labor resources, labor costs in order to perform certain functions for circulation .

As a result, there is a new understanding of the market as a form of commodity and commodity-money exchange (circulation), which was most widely distributed in the domestic economic literature.

With the advent of the product, the “labor force” market becomes general, more and more penetrates into the very production: the purchase of not only means of production, but also the labor force becomes a condition of production.

The reproductive aspect of market characteristics is extremely important. The concept of “market” is expanding to the understanding of it as an element of reproduction of the aggregate social product, as a

form of implementation, of the movement of the main components of this product.

The market is also regarded as the type of economic relations between economic entities.

There are two types of economic ties:

1) natural-material;

2) commodity connections implemented through the market.

Characteristic features of the last type of relationship in the mutual agreement of the exchanged parties are the equivalence of exchange, the free choice of partners, the presence of competition. Commodity (market) communications are possible only on the basis of free sale of goods and services.

For commodity relations, which are carried out through the market, an important role is played not only by direct (production - market - consumer), but also reverse (consumer - market - production) communications.

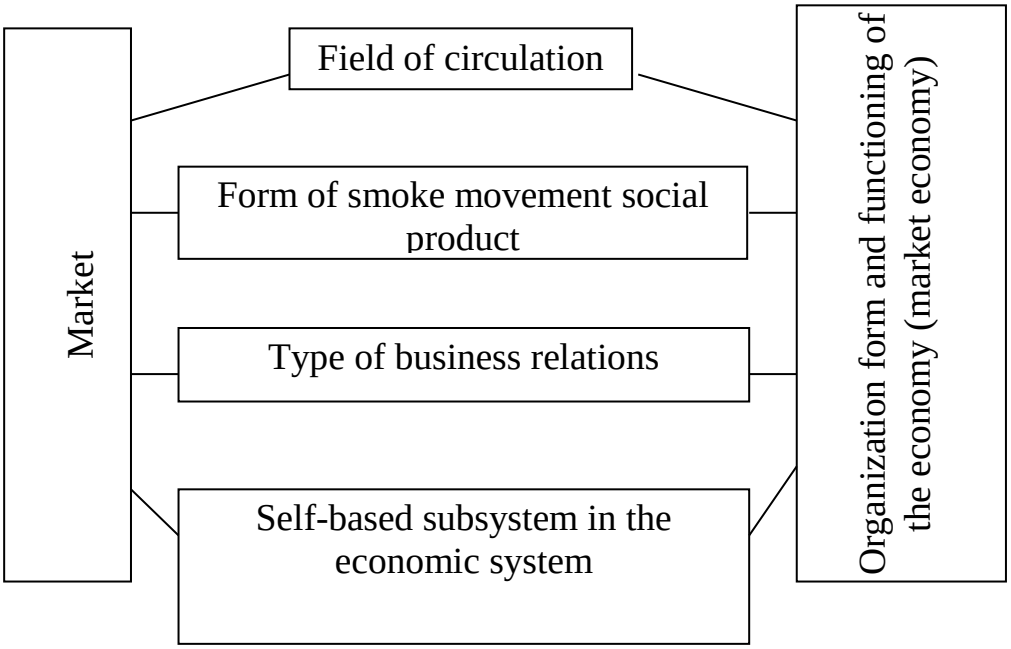
The theoretically proved and world historical experience has confirmed that the mechanism of feedback is an indispensable condition for the stability and efficiency of any economic system. Attempts to replace the feedback with the administrative command inevitably turn into a deformation not only of the market, but of the whole economic system, the emergence of profound disproportions, the general deficit, the loss of economic interests of their role as the driving force of economic development.

Thus, the market - a set of economic relations between buyers and sellers about the sale and purchase of results of activities or factors of production, the medium of mediating their activities.

All considered market definitions indicate the various stages in the historical process of knowledge of the market as an economic phenomenon and cover various aspects of this phenomenon.

Ukraine is recognized by the world community as a market economy country.

A generalization of the market characteristics can be presented in the form of the following scheme:

Notes and illustrative material

1. The market is an economic system based on three blocks: 1) freedom of choice – freedom of business; 2) competition and free pricing; 3) ownership.

The most important criteria of social and market economy are:

1) the achievement of an effective economy, in which, with the growth of labor productivity, prices are reduced, real wages are raised; through competition, socialization of progress and profit is achieved;

2) the optimal combination of a market economy and a planned economy, that is, an regulated market economy.

E. Hansen, author of the concept of a "mixed economy," argues that the welfare state (as an element of the theory of "mixed economy") is primarily a redistributor of productive income and implements national economic planning.

For the effective functioning of the market, certain conditions are necessary:

1) Pluralism of forms of ownership and forms of management;

2) the ability of business entities to influence the level of prices;

3) developed antitrust laws;

4) a developed system of economic and administrative regulation of the economy by the state;

5) comprehensive market information:

6) competitive struggle between different subjects of entrepreneurial activity;

7) ramified complex of objects of property, which can become the object of purchase-sale.

2. There are several models in the world. Among them should be the main:

1) American, in which there is a huge domestic market, the leading role belongs to the monopolies; those sectors of the economy that are not subject to regulation on the basis of free competition, the residual principle in social policy, small taxes are regulated, but the social costs are borne by the citizens themselves;

2) Canadian – the bulk of social issues (education, medicine) is assumed by the state;

3) German – provides for the elimination of obstacles to free competition, the growth of the number of economic units and the deepening of the social division of labor, the "market for all", welfare for all, the promotion of exports, employment, increasing the purchasing power of the brand (now the euro);

4) English – a significant proportion of state property, large government procurement, significant government investment, the state budget functions as a concentration of demand in the hands of the state;

5) Swedish – special attention is paid to regulation of labor relations (tariff rates), state property of a number of enterprises, high level of employment of the population (including through retraining), strong social policy;

6) Japanese – the main subject – a corporation with a specific internal structure, the owner - a legal entity, represented by individuals who allocate income, employment contracts, skills upgrading, small and medium business is concentrated around corporations.

Ukraine can not copy any single model. In addition, Ukraine needs to be taken into account.

3. Ways of transition to the market:

1) evolutionary – gradual introduction of market relations (10–15 years);

2) accelerated or shock therapy – free prices for basic goods, the state sector is reduced as much as possible, the economy is separated from the state, minimal social support;

3) rigid regulation – elemental, evolutionary radical, gradual transition, state regulation of prices and profits.

2.3.2. Market functions

The essence of the market is expressed in its main economic functions. The main ones are: regulating, stimulating, distributing and integrating, rehabilitation, information and pricing.

Regulatory market function ensures the continuity of relations between different types of economic activity, demand and consumption, the establishment of proportions in the economy and the continuity of the reproduction process. Through competition, market relations actively influence the level of costs and the production of any product, scientific and technological progress, to meet the effective demand of the population. As a result of the law of value, the law of demand and supply, and other laws of a market economy, individual labor is reduced to socially necessary labor and the definition of the value of a product. Without competition, an equivalent exchange cost can not be determined. This mechanism contributed to equalization of profits of entrepreneurs of various types of economic activity of production, the formation of average rate of return, which is achieved due to overflow of capital between types of economic activity. The latter, in its turn, is the regulator of proportions in the economy.

Due to the fact that the created consumer price becomes a commodity only after its recognition by society (after sale), it can be concluded that the consumer controls the manufacturer. If this is not the case, the role of the market as a regulator is diminished in society, which leads to an increase in disproportions between demand and supply of goods, the emergence of a deficit as a general economic phenomenon.

In determining the importance of regulating the market function, it can not be absoluteized, as is sometimes done.

In today's developed market systems, the market is also regulated by the state and commodity producers.

This means that regulatory methods can also be state-owned and non-state-owned. The first ones include:

a) economic levers - loans, taxes, prices set by the state;

b) state programs, rules of conclusion of economic contracts.

To the other - various agreements between commodity producers on the markets, prices, quotas, etc.

The stimulating function of the market is that it fosters the encouragement of those who use the most productive factors of production to obtain the best outcomes, applying the latest achievements of science, technology, organization, labor stimulation and management.

If business entities do not seek to continuously improve the efficiency of production, their individual production costs will be higher than socially necessary, then they will be uncompetitive and bankrupt.

And this means that the market also performs such a function as a distributor.

In a competitive environment, the market price differentiates the incomes of commodity producers, identifies winners and losers. For the first, conditions are created for further development and prosperity, and for others, the question arises about their existence.

Accordingly, there is a social stratification of society for income - for the rich and the poor.

The market unites the economy into a single whole, developing a system of horizontal and vertical links (enterprises, types of economic activity, regions), including foreign economic ones. This reveals the integrative function of the market.

Function of sanation (sanation). Sanation (from lat. - treatment, rehabilitation). A market-based mechanism based on competition leads to the selection of the most effective participants among economic entities and purifies the economy from inefficient enterprises through their bankruptcy. As a result of the selection of the market through the competitive mechanism, the average level of efficiency of the economy as a whole increases.

Information function (informational). The market is a kind of informational mechanism, which ensures obtaining systematic and full

knowledge about the economy, without which it is impossible to efficiently conduct economic activity. The source of information about market conditions are prices, rather their dynamics, bank interest rates, inflation rate, exchange rate, as well as the level of profitability of various economic activities. The orientation of these indicators makes it possible to adjust the economic activity.

The pricing function of the market is the final determination of the value of goods and services and their implementation, transforming the product of labor into goods.

2.3.3. Classification of markets and their structure

Historical market analysis allows you to identify several of its types: undeveloped, free, regulated and deformed markets.

Undeveloped market is characterized by a randomness of market relations, commodity (barter) character of exchange. But here the market performs all its functions.

The free (classical) market has the following characteristics: a large number of business entities enter into market relations on the basis of economic competition; full freedom in choosing the type of economic activity, solving fundamental economic problems (which, for whom to produce, at what price to sell); unlimited freedom of movement of productive resources - capital, labor, natural factors and entrepreneurial abilities, their complete mobility; the principle of rational management, which is impossible without a complete awareness of the market; absolute homogeneity of the same goods (standardized product); the absence of any subjective influence on pricing (prices are set spontaneously in the course of free competition); complete independence in making business decisions; lack of monopoly and state regulation.

The free market today is and to some extent was an abstraction. The market was subjected to regulated influence, which is especially noticeable in modern conditions.

The regulated (civilized) market was the result of the evolution of the market economy, civilization and humanization of society, because

the free market, along with the undeniable advantages, has significant disadvantages, especially the following:

1) excessive differentiation of living standards;

2) undesirable effects of economic activity (eg., environmental pollution), development of inadequate social behavior of individuals (crime, alcoholism, drug addiction, etc.);

3) the inability to fully meet public needs (public administration, defense, non-performing and unemployed, education, health care, etc.);

4) absence of guarantees for labor, housing, free development of a person;

5) insufficient implementation of scientific and technical achievements for fundamental research in science and technology;

6) cyclical economic development, unemployment, inflation and so on.

Therefore, the transition to a regulated (civilized) market has become to some extent legitimate.

Market regulation can be carried out in two ways:

1) through the competitive mechanism of pricing (due to the ratio of demand and supply of goods and services);

2) through interference in the economic processes of the state (taxes, government orders, social assistance, investments, etc.).

Excessive state interference in market processes leads to market deformation. The most important factor in the deformation of the market is the monopoly - economic or state. Consequently, a deformed market is, first of all, a monopolized market, which has the following characteristics:

1) a small number of producers;

2) the market power of one manufacturer (monopoly) or one buyer (monopsony), which manifests itself in control over pricing;

3) difficult access to production resources, restriction of competition;

4) lack of market information;

5) coordination of actions of economic entities.

Especially significant deformation of the market takes place under the conditions of the command-administrative system (state monopoly), which is manifested in the following: a monopoly of state ownership;

excessive centralization of the distribution of productive resources, goods and services; lack of independence in production and commercial activity; imbalance of supply and demand, the existence of a commodity deficit; centralized subjective pricing; violation of the laws of money circulation, the existence of a budget deficit; replacement of commodity-money relations by commodity (barter) exchange; lack of economic freedom in solving fundamental economic issues (which, for whom to produce, at what price to sell); absence of motivation to work, deformation of economic interests of all subjects of market relations; bloom of the shadow economy, the illegal market; collapse of the national market; subjective (plan) regulation of the economic system (political leadership).

In order to overcome market deformations, unemployment, inflation, instability, monopolism, subjective pricing and governance, it is necessary to create conditions for the functioning of a regulated, socially oriented market, which have already been mentioned.

The structure of the market – is the internal construction, placement, the order of individual elements of the market, their share in the total volume of the market. Signs of any structure are:

a) a close relationship between the elements;

b) certain continuity of these connections;

c) integrity, the set of data elements.

The aggregate of all markets, divided into separate elements based on a variety of criteria, forms a market system.

The most common in considering the structure of the market in terms of economic purpose of objects of market relations are:

- market of consumer goods and services;
- market of means of production;
- market of scientific and technical information;
- financial market, currency, labor.

Each of these markets is diverse and, in turn, is divided into markets for shoes, cosmetics, clothing, dairy, bread, meat, fish products, existing within the market of consumer goods.

Markets of machines, machine tools, petroleum products, metal, coal are organically part of the market of means of production.

Stock markets, credit resources are components of the financial market.

The market for consumer goods and services is the most important component of the commodity market. An essential feature of the civilized market, evidence of its stability and viability is the state of social production. The concrete manifestation of the latter is the balance of supply and demand, saturation of the market with consumer goods and services.

Market of means of production. A real market is impossible without a developed trade in means of production. It will promote a certain interest of enterprises in the effective use of material and technical resources, will force to study and forecast demand, to dynamically rebuild production taking into account consumer orders, to take operational independent decisions when changing the situation.

Intellectual property and information market. In a market environment, each enterprise, in order to survive, must increase the efficiency of production, and, therefore, introduce a new technology, technology, know-how that makes them objects of sale. It forces scientists, inventors, all who are engaged in the development of technology, technology, improve and intensify their work, seek new scientific and technical solutions, and ensure their competitiveness.

The labor market is a form of matching the demand for labor with its offer, achieving normal conditions for a stable equilibrium in this area on the basis of state policy, current legislation and self-regulation. The components of the labor market are the able-bodied population, the employed population, as well as that part of the population who temporarily does not work, but does not reject the hope for it. Labor market is an effective instrument of the labor market.

An inalienable attribute of the labor market is unemployment. At present, we are recognized as incapacitated by able-bodied citizens of working age who, for reasons not dependent on them, do not have earnings (labor income) due to lack of proper employment, which are registered with the State Employment Service and are in fact looking for work.

2.3.4. Market mechanism and its elements

Any market, regardless of its specific form, is based on three main elements: price, demand and supply, competition.

Price is the language of the market, its signal system. The price system in the market economy plays the role of the main organizing force.

Price is a landmark for the seller (manufacturer) and the buyer (consumer). The rising price is a signal to expand production, falling - a signal to reduce. The price reflects all three approaches to determining the value of goods: marginal utility, production costs, supply and demand. In modern conditions, the economy is guided not only by the "invisible hand", but also by state levers, but the regulatory role of the market continues to be preserved, largely defining the balance of the economy.

Competition sets limits for the sale of buyers and sellers of their personal interest. It implies the freedom of entry of economic units into any particular industry and the freedom to leave it.

The object of competition is the price with its initial basis - cost of production, product quality and design. Competition has both positive sides:

1) it contributes to the development of scientific and technological progress, constantly forcing the commodity producer to apply the best technologies, rational use of resources;

2) it responds quickly to changes in demand, leads to a reduction in the cost of production, inhibits the growth of prices and leads to their decrease;

3) in a certain way equalizes the rate of return on capital and the level of wages in all sectors of the national economy.

The list of negative moments can be counted:

1) causes a certain instability of business, creates conditions for unemployment, inflation and bankruptcy;

2) leads to the differentiation of incomes and creates conditions for their unfair distribution;

3) its consequence may be overproduction of goods and underutilization of capacities during periods of production recession.

Notes and illustrative material

Benefits of the market

The main advantage of a competitive market system is the constant stimulation of production efficiency.

1. A market economy is a form of organization of economic activity, when the interaction of all business entities and the solution of the three main problems of the economy (which, as well as whom to produce) is provided through the influence of the market and its mechanisms.

2. A distinctive feature of the market system is the ability to adapt and adapt to changes in internal and external conditions.

3. The market system is better suited than others to use the achievements of scientific and technological progress, the intensification of production and, ultimately, to meet the needs of society.

Disadvantages of the market

The market economy has its drawbacks (imperfections).

Firstly, the functioning of the market system is based on the spontaneous action of economic regulators. This is the instability of the economy, imbalances that inevitably arise, are not eliminated immediately. The restoration of balance is sometimes due to crises and other deep shocks.

Secondly, in the uncontrolled market environment there are monopolized structures that restrict freedom of competition with its positive functions, create unjustified privileges for a limited range of market players.

Thirdly, the spontaneously functioning market mechanism does not set the economy to meet many social needs, internally does not contribute to the formation of funds that meet the needs of society, which are directly related to business. First of all, it is the formation of social transfers (pensions, scholarships, grants), support for health care, education, science, art, culture, sports, and many other socially oriented areas.

Fourthly, the market does not provide stable employment of the able-bodied population of Crimea and guaranteed labor income. Everyone is forced to take care of his place in society, which inevitably leads to social stratification, that is, the division into the rich and the

poor, increases social tension. Market relations create favorable conditions for negative manifestations, which give rise to speculation, corruption, racketeering, drug trafficking and other anti-social phenomena.

2.3.5. Demand and supply in terms of their interaction

In order for a market economy to be built in Ukraine, a functioning market that would fulfill its functions should work properly, the preconditions that have been tested by world practice should be reproduced: the presence of subjects of market relations; equivalent exchange of goods; competition; free pricing; real information about the market in its subjects. These prerequisites are the environment in which the market relations are reproduced.

The law of value - an objective economic law that regulates the relationship between producers, the division and stimulation of social labor in commodity production. And by this law, the exchange of goods is carried out on the basis of their value, the value of which is measured by socially necessary labor costs (working time).

This means that the law of value is the basis of the pricing mechanism, that is, the market mechanism. The price movement obeys the law of value, the cost necessarily manifests itself in the form of price. But the latter depends not only on cost, but also on many other factors, in the first place demand for the product and its offering.

Demand is the market demand for goods at a given price on it. When we say “demand”, then we mean solvent demand, its monetary security. The volume of demand for a certain product in the market is determined by the number of goods that buyers can buy at these prices and cash income.

The offer is an opportunity and desire of the seller (manufacturer) to offer their products for sale on the market at certain prices. The volume of the offer is the quantity of the product that is on sale at that price on it. Demand and supply are a manifestation of the competition of buyers and the competition of sellers of this product.

As a rule, under the influence of demand and supply, the price of the product constantly deviates in one direction or another from the

value. The deviation of prices from the value of goods in conditions of free competition is a prerequisite for maintaining the balance of supply and demand, that is, the equilibrium of the market of this product. This manifests itself in the mechanism of action or mechanism for implementing the law of value, which is the law of market equilibrium. It should be noted that not only supply and demand determine the price of the product, but also the price influences the volume of supply and demand. First, find out how the price affects the volume of demand.

It should be borne in mind that demand, as well as the offer, depends on many factors, in particular the price of the product, prices for other goods, customers, monetary incomes, accumulated wealth, customers, tastes, geographical environment and climate, etc. Changing all these factors leads to a change in the volume of demand - the maximum number of goods that buyers are willing to buy under these conditions for a certain time. Dependence of demand from the factors that determine it, in political economy, is called demand function.

If all of these factors, besides the price of this product, remain constant, then each level of the price will correspond to a certain amount of demand. This dependence is called the demand function of the price and is represented by the equation: qd = f (p), where qd is the volume of demand, and p is the price level.

Graphic representation of this function - demand curve (D) - is shown in Fig. 3.1.

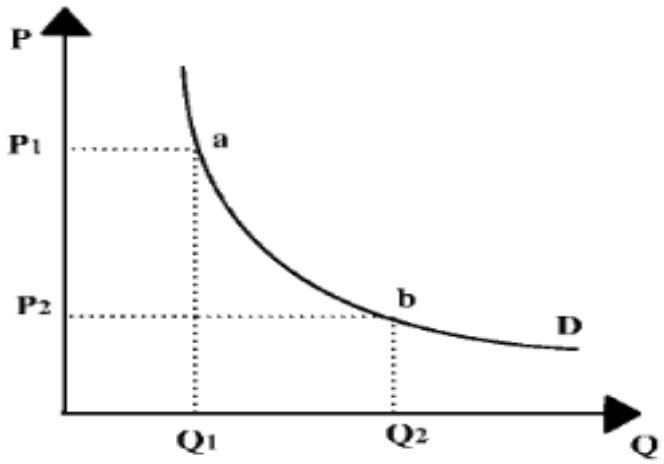

Fig. 2.4. Demand curve

The curve shows that with the increase in the price of this product, demand for it decreases, and with a decrease - increases. Consequently, the volume of demand for goods is inversely dependent on the price of it.

Offer volume (qS) is determined by the maximum number of merchandise offered by sellers at a given price, provided all other supply factors are sustained for a certain period. Dependence of the volume of the offer on the price is called the function of the supply of price: S = f (p), its graphic representation in the form of the supply curve (S) is shown in Fig. 3.2.

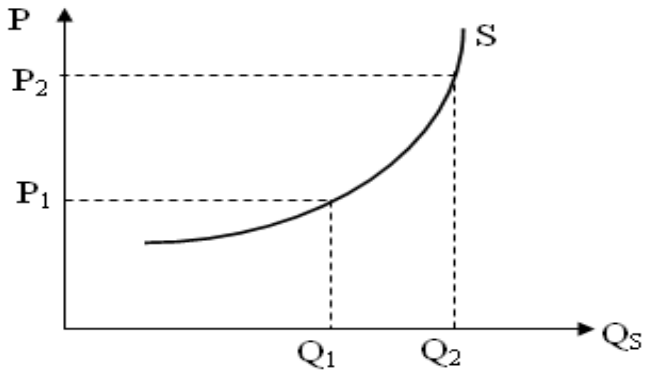

Fig. 2.5. Offer curve

The supply curve shows that as the price of goods increases, and its supply increases, and with decreasing prices the volume of supply also decreases. Here is a direct dependence of the volume of demand on the price.

Detected dependence of demand from the price is called the demand law, and the dependence of the offer on price is the law of the offer.

2.3.6. Interaction of demand and supply and establishment of market equilibrium

Certain correlation of demand and supply of goods on the market was called market conditions.

Types of market conditions:

1. Excess supply (overproduction).
2. Excess demand (deficit of goods).
3. Market equilibrium.

Two curves intersect at the point E - the point of equilibrium of demand and supply, where qd = qS. Demand and supply are aligned with the price of equilibrium (equilibrium price) (Fig. 9.3).

For this price, the amount of goods that buyers need and the amount of goods offered by sellers are equal. At the same time there is no shortage or excess supply, and therefore there is no pressure on the price. Such a market is in a state of equilibrium for some time. He seems to "adjust" the current prices to demand and supply, balancing them [1].

To understand why this is happening, we will change the market conditions.

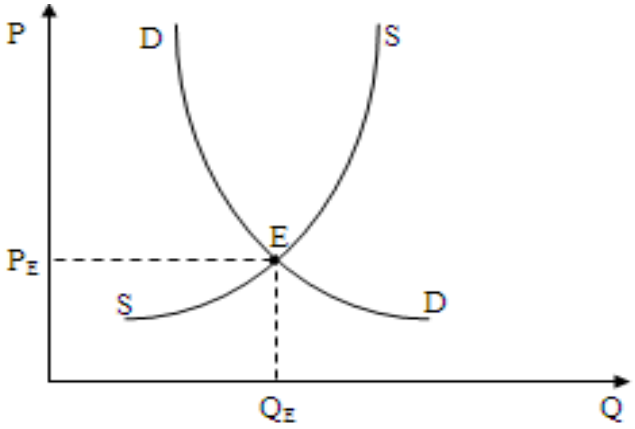

Fig. 2.6. Interaction of demand and supply

Assume that the original price was higher. Then manufacturers will try to produce and sell more goods, its offer will increase. But for such a price will fall demand, so there will be an excess of goods that can not be realized on this market. Realization is possible only if the price changes, the pressure on which the downward side makes an excess supply, until the market equilibrium, that is, to the equilibrium price, is achieved. The surplus "squeezes" the price down - to equilibrium.

The opposite situation arises when the price is lower than the equilibrium in the figure. In this case, there is a shortage of goods, therefore, at this price, demand sharply increases and far exceeds the offers - after all, buyers will not be able to buy the quantity of goods they could. This puts pressure on rising prices, buyers compete for the right to buy goods, and manufacturers react to this increase in price and expansion of production volumes. Ultimately, the price will again be equilibrium.

If other factors of demand and supply already started to operate, then this will also affect the market equilibrium. But the effect of the impact will be different from the impact of the price.

Changing prices leads to a change in supply and demand. Changing other factors reflects such a change in demand, but leads to a shift in demand and supply curves. Simultaneous proportional displacement of curves only changes the coordinates of the equilibrium price, but not its level, and reflects new volumes of demand and supply at the same equilibrium price.

Such a correlation of price, supply and demand characterizes the market of free (pure) competition, in which both parties - buyers and sellers of the product - can not poured into a change in market prices. If the supply or demand (and hence the price) is controlled by one manufacturer or buyer who is a monopolist, the nature of the impact on the price will be completely different.

Price affects demand and supply ambiguously. For different products, this influence will be different, and for one and the same product, the effect varies depending on the price level. This phenomenon was called the elasticity of demand and supply depending on the price.

From time to time, the general public or the government is of the opinion that the supply and demand mechanism generates unjustly high prices for buyers or unfairly low prices for sellers. In such cases, the government may intervene in the market mechanism of pricing, legislatively setting limits to growth or falling prices. Consider what happens to market pricing mechanism as a result of such state regulation of prices.

Installation of the highest level (ceiling) prices

If the market has formed unfairly high prices for buyers, the state, intervening in a market mechanism, may set the threshold for rising prices for certain goods, that is, the price ceiling.

The upper limit of the price (Pc) is the statutory maximum price that the seller is allowed to invite for his product or service.

Establishing the highest level of prices makes sense, provided that such a price is lower than the equilibrium price, that is, it is established to protect individual buyers from excessively high market prices.

The rationale for introducing the highest level of prices for specific products is the notion that these maximum prices will allow consumers to buy some of the goods or services of prime necessity that they would not be able to buy at equilibrium market prices. In this case, it is about increasing the purchasing power of the poorest people. In addition, the establishment of upper price limits can be used to control the amount of rent and interest rates on loans, as well as to limit the inflationary processes in the economy.

Consequences of setting the highest price level are ambiguous. In addition to the positive effect of protecting the interests of the poorest versts of the population, there are negative (undesirable) moments that sometimes overlap all positive effects. The fact is that such an administrative intervention of the state in a functioning market mechanism paralyzes its ability to free rationing (normalization) of consumption of goods. As a result of the existence of the highest level of prices creates a steady deficit.

Establishing the highest level of prices violates the usual processes of market adaptation. In the absence of the highest level of prices, competition between buyers would lead to higher prices, thereby simultaneously stimulating the expansion of production and supply of goods on the market, pushing some buyers out of the market until the deficit disappears at an equilibrium price level.

Thus, the price ceiling creates problems related to the violation of the functioning of the market mechanism of adjustment to equilibrium. In such cases, the state, having set the highest level of prices, must take responsibility for the consequences of such a decision.

The existence of the highest level of prices poses the following problems to the government:

1. How to distribute the persistent deficit that arose (for Pc, Qd> Qs). Will this happen unregulated (spontaneously), or the government should create a system for distributing scarce products among all willing consumers (issue of consumer coupons, coupons, cards, etc.). It should be noted that such a ticket system of distribution of goods does not solve the problem of deficit.

2. The existence of a shadow, the so-called “black” market, in which the same goods, in violation of state requirements, are sold and purchased at prices that are higher than the established limits.

Setting the lower price level

The lower price level (Rf) is the minimum price set by the government that exceeds the price of equilibrium.

Typically, a lower price level is set when the public or the government feels that the free functioning of the market system is not able to provide an adequate level of income to certain groups of resource providers or producers. The most well-known cases of lower prices are associated with the establishment of minimum wages and minimum purchasing prices for agricultural products.

Establishing a lower price level makes sense if it is higher than the equilibrium price, that is, it is established to protect the interests of individual suppliers of resources and producers.The implications of setting lower prices are also ambiguous. At any price that exceeds the price of equilibrium, the quantity of products offered will be greater than the quantity of products for which there is demand, that is, there will be a steady surplus of supply or surplus production.

Also, as in the case of the highest level of prices, the ability of a free market mechanism to adapt will be paralyzed by administrative interference by the state. The government in this case is assigned the task of solving the problem associated with the creation of excess supply. For example, with regard to the production of agricultural products, the government can take the following possible decisions:

– to determine the marginal size of the sown area for a particular culture;

– take measures to restrict the offer;

– to purchase the surplus of the formed products;

– take measures to expand the demand for such products.

The analysis of the administrative intervention of the state in the market mechanism of pricing allows us to draw the following conclusion.

The establishment by the state of fixed prices does not allow the market price to exercise a balancing (distributive) function. The introduction of the highest level of prices leads to persistent deficits,

and if the government seeks to equitably distribute, then it needs to assume a role in the normalization of consumption. The introduction of a lower price level contributes to the production of surplus products, and therefore the government must either buy or prevent these surpluses by introducing restrictions on production or stimulating consumer demand.

Thus, state pricing has contradictory consequences. The expected benefits of introducing the highest and lowest levels of prices for consumers and producers should be compared with those losses that arise in connection with the emergence of deficits and surplus commodities.

Notes and illustrative material

1. The postulates of the equilibrium theory of L. Walras are as follows:

1.1. Changes in prices affect the supply and demand and vice versa; change in demand affects the offer and vice versa. Consequently, their interconnection affects the establishment of equilibrium.

1.2. The equilibrium price is established as a result of competition, the ratio of supply and demand, the availability of resources and other factors.

1.3. The general equilibrium applies to all goods. This is due to the fact that the need for this product depends on the availability of other goods. For example, meat consumption depends on the availability of coffee.

1.4. The equilibrium characterizes, as a rule, the exchange value. The monetary value of goods is the level of economic equilibrium. Under the conditions of competition, there are mechanisms that eliminate imbalances and establish a value-based, exchange-based exchange value. In the conditions of monopoly disproportions are preserved.

1.5. The equilibrium is achieved on the basis of the actions of all market participants.

1.6. Equilibrium is capable of providing the highest possible level of satisfaction of needs (of course, in the presence of resources).

1.7. Demand for each product depends not only on its price, but also on prices for all other goods. For example, the rise in prices for some food products has led to a decrease in demand for periodicals in Ukraine. Many people refuse to subscribe to newspapers and magazines. Their copies have shrunk sharply.

1.8. The sum of the consumer's demand for all goods and purchases he purchases equals by the sum of all the goods and services sold to him (including labor services).

1.9. The market continuously “searches” for so-called equilibrium prices.

1.10. Competition is an important factor in establishing equilibrium (through prices). Existing price signals regulate the market, with the help of their achieved equilibrium.

1.11. For equilibrium, a market mechanism is needed that works much more effectively than in the past so-called planned system.

Questions and control tasks

1. The product and its properties. The value of the goods. The law of value.

2. The essence and functions of money. Types of money. Laws of money circulation. Money in modern Ukraine and the 1996 monetary reform.

3. Demand, supply and price of market equilibrium. Competition and monopoly: the impact on the formation of market prices. Antimonopoly activity of the state.

4. Various markets and market infrastructure.

5. The main forms of income in a market economy.

6. Money system, its composition and main types.

7. Indicators of money supply.

8. Laws of money circulation.

9. Currency rates and convertibility of money. Types of convertibility.

10. Competition and monopoly: the impact on the formation of market prices. Antimonopoly activity of the state.

Glossary

The consumer is the subject that feels the need or needs, that is, the carrier of needs. Consumers' needs are manifested in consumer demand for goods and services.

The law of value – an objective economic law that regulates the relationship between producers, the division and stimulation of social labor in commodity production.

Demand is the market demand for goods at a given price on it. When it comes to "demand", then we mean a solvent demand, its money supply. The volume of demand for a certain product in the market is determined by the number of goods that buyers can buy at these prices and cash income.

The offer is an opportunity and desire of the seller (manufacturer) to offer their products for sale on the market at certain prices. The volume of the offer is the quantity of the product that is on sale at that price on it. Demand and supply are a manifestation of the competition of buyers and the competition of sellers of this product.

Control tests

1. The market is based on the following key elements:

a) price, demand, supply and competition;

b) price, demand, supply;

c) price, supply and competition;

d) price, demand and competition.

2. The market mechanism is:

a) the willingness of the manufacturer to sell a certain quantity of the given product or service at a certain price during the given period of time;

b) a certain quantity of monetary units received for the goods;

c) the mechanism of interconnection and interaction of the main elements of the market, the main economic laws of the market;

d) the desire and opportunity of the consumer to buy a certain quantity of the given product or service at a certain price in the given period of time are presented on the market.

3. For the purpose of holding a championship, a market leader should use the main varieties of marketing strategies:

a) expansion of market capacity;

b) protection of positions;

c) increase of market share in the existing capacity of the market;

d) all answers are correct.

4. The offer is:

a) rivalry between market participants for the best conditions for conducting and selling products, for obtaining maximum profits with minimal spending;

b) the willingness of the manufacturer to sell a certain quantity of the given product or service at a certain price in a given period of time;

c) the mechanism of interconnection and interaction of the main elements of the market, the main economic laws of the market;

d) a certain amount of money received for the goods. Distinguish the seller's price, the buyer’s price and the market price.

5. Economic constraints are:

a) restrictions on the value of money, due to solvency;

b) restrictions imposed by legal laws, law;

c) the rules established by the law, defining what benefits may possess, use and dispose of one or another subject, as well as the conditions for the exercise of these rights;

d) an advantage that provides a firm position in the market and income at a level higher than the average in the industry, due to better competencies and capabilities in a particular area or direction of activity.

6. Demand is:

a) a form of manifestation of the needs of customers in certain goods and services, provided with appropriate funds;

b) the application of prices, volume of production and sale of goods and services;

c) the mechanism of formation of market prices and distribution of resources, interaction of economic entities;

d) a form of manifestation of the formation of market prices.

7. The most important category in a market economy are:

a) supply and demand;

b) competitiveness;

c) demand;

d) offer and competition.

8. The main factor of market demand is:

a) demand;

b) the price of goods or services;

c) offers;

d) the interaction of supply and demand.

9. The competitive advantage is:

a) an advantage that provides a firm position in the market and revenue at a level above the industry average, due to better competencies and capabilities in a particular area or area of activity;

b) an important direction of strategic activity of the firm-leader;

c) stabilization of relations between market participants on the basis of integration;

d) development of the system of horizontal ties.

10. The form of manifestation of demand is:

a) market demand;

b) volume (quantity) of demand;

c) the offer;

d) demand curve.

LIST OF REFERENCES

Basic literature

1. Bazilinska O. Ya. Microeconomics: a textbook for universities / O. Ya. Bazilinska, O. V. Minina. Kyiv: Center for Educational Literature, 2016. 349 p.

2. Varian H. Intermediate Microeconomics. A Modern Approach. 9 th ed. NY: W.W.Norton & Co, 2014. – 832 p.

3. Vatamanyuk O. Microeconomics / O. Vatamanyuk. Lviv: Intellect-West, 2014. 378 pp.

4. Grazhevskaya N. I. Evolution of Modern Economic Systems: Teach. manual / N. I. Grazhevskaya. K., 2011. 286 p.

5. Dziubik S. D. Fundamentals of Economic Theory: Teach. manual / S. D. Dzyubyk, O. S. Rivak. 3rd form., Processing. and add - K.: Knowledge, 2014. - 424 pp.

6. Economic theory: textbook / Stefanyshyn O.V., Kvak M. V, Kichurchak M. V and others. Lviv: LNU them. I. Frank, 2015. 336 pp.

7. Economic theory: teach. manual / Simkov L. E., Prodanova I. I., Matskov R. T. et al. Ivano-Frankivsk: IFNTUNG, 2012. 353 pp.

8. Economic theory. Political economy [Text]: textbook / Tarasevich V. M et al.; ed. dr. econ. sciences, prof. V. M. Tarasevich. K.: Knowledge, 2012. 206 p.

9. Economic theory: political economy: textbook / ed. V.D. Bazylevych. 9th type., Additional. K., 2014. 710 p.

10. Economic Association of Ukraine with the European Union: monograph / Shnirkov O.I., Muravev V.I., Zablotsky R.O. and others.; ed. O. I. Shnirkova, V. I. Muraveva. K.: VPK “Kyiv University”, 2015 415 p.

11. Economic theory (political economy, microeconomics, macroeconomics). Political Economy: a manual / Matseliukh N. P., Maksimenko I. A., Telishchuk M. M.,and others. Irpen: University of DFS of Ukraine, 2018. 270 p.

12. Economic theory (political economy, microeconomics, macroeconomics). Macroeconomics: a manual / Matseliukh N. P., Maksimenko I. A., Telishchuk M. M.,and others. Irpen: University of DFS of Ukraine, 2018. 430 p.

13. Economic theory (political economy, microeconomics, macroeconomics). Microeconomics: a manual / Matseliukh N. P., Maksimenko I. A, Telishchuk M. M.,and others. Irpen: University of DFS of Ukraine, 2018. 298 p.

14. Telishchuk M. M. History of economics and economic thought (in charts, tables and drawings): textbook / Telishchuk M. M., Telischuk M. M Irpin: National University of State Tax Service of Ukraine, 2015. 494 p. (Grief provided by the Ministry of Education and Science of Ukraine, letter dated July 3, 2014, No. 1 / 11-10229).

15. Economic History: Textbook / Telishchuk M. M. Irpen: National University of State Tax Service of Ukraine, 2006 458 p.

16. Achkasov A. E Microeconomics: Teach. manual / A. E. Achkasov, I. A. Ostrovsky, S. B. Timofieva; Hark nats un city household name of O. M. Beketov. Kharkiv: KNUMS named after A. M. Beketov, 2012. 248 p.

17. Microeconomics [Text]: tutorial / [layout.: Nilova N. M., Semenenko T. O., Goncharuk T. I., Oleksich D. V.]; State Higher Educational Institution "Ukrainian Academy of Banking of the National Bank of Ukraine". Part 1. Sumy, 2014. 170 p.

18. Overzchenko V. I. Microeconomics: a manual / V. I. Overchenko, Z. M. Mazhak, M. I. Sofiy; for sciences edit O. L. Anufrieva. Ivano-Frankivsk: LiliaNV, 2015. 348 p.

19. Dziubik S. D. Fundamentals of Economic Theory: Teach. manual / S. D. Dzyubyk, O. S. Rivak. 3rd form., Processing. and add K, 2014 423 pp.

20. Poplavskaya Zh. V. Microeconomics. Theory and Practice of the Ukrainian Economy: Teach. student guide higher teach shut up / Zh. V. Poplavskaya, O. Y. Chris. K.: Alerta, 2016. 284 pp.

21. Political Economy: Past, Present, Future: Monograph / ed. V. M. Geitsa, V. N. Tarasevich. Part II - K.: ZUL, 2014. 566 pp.

22. Political Economy: Teach. manual / N. P. Mazelyukh, I.A. Maksymenko and others. Part II General market fundamentals. Subjects of a market economy. K.: Center for Educational Literature, 2014 168 p.

23. Strishhenets O. M. Economic theory [Text]: taught. manual for university students / O. M. Strishchenets, V. I. Lischuk, L. V. Yeliseyev; Eastern europe nats Untitled Lesia Ukrainka. Lutsk: Eastern Europe. nats Untitled Lesia Ukrainka, 2014. 236 pp.

Additional literature

1. Gritsenko A. A Political economy: actualization of problems, methodological potential and connection with institutionalism / A. A Gritsenko // Economic theory. 2012. No. 1. P. 5-20.

2. History of economy and economic thought. Political Economy. Microeconomics. Macroeconomics [Text]: Teach. manual / Matselyukh N. P., Maksimenko I. A, Telischuk M. M and others. K.: Center for Educational Literature, 2013. 382 pp.

3. Microeconomics: a textbook / Nalyvayko A. P, Azhmuk L. A., Banshchikov P. G. and others.; for sciences edit A. P Nalivayka. K.: KNEU, 2011. 446 p.

4. Fundamentals of Economic Science: a manual / Matselyukh N.P., Rozum O. M., Maksimenko I. A, Telischuk M. M, and others. - K.: Center for Educational Literature, 2013. 324 p.

5. Smith A. Study on the nature and causes of the welfare of nations [Text] / A. Smith; per. from english - K.: Port-Royal, 2001.

6. Tarasevich V. M Political economy: the name proper, broad sense and subject space. Economic theory. 2012. No. 1. P. 21–34.

7. Toffler E. Third wave / E. Toffler; per. from english. M.: LLC “Publishing AST”, 2004. 781 p.

8. Shumpeter J. A. Theory of economic development [Text] / J. A. Schumpeter; per. from english; ed. V. S. Autonomous. M.: Direct Medical Publishing, 2008.

Information resources of the Internet

1. Actual problems of the economy. URL: www. eco-science. even

2. The State Statistics Service of Ukraine. URL: www. ukrstat. gov ua

2. Economy and entrepreneurship. URL: www. nbuv gov ua / portal / Soc_Gum / Etp / texts. html

3. Economist. URL: www.nbuv.gov.ua/portal/oc. _Gum / Economist / index. html

4. Economic theory. URL: www. nbuv gov ua / portal / Soc_Gum / ET / index. html

5. Electronic scientific special edition “Effective economy”. URL: http: // www. economy nayka com ua

6. National Library of Ukraine them. VI Vernadsky [Electronic resource]. - Access mode: // http: www. nbuv gov ua

7. Organization for Economic Cooperation and Development. URL: www. oecd org / std.

8. Official Website “KOF Index of Globalization”. URL: http: // globalization. kof ethz ch

9. Official website of the Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine. URL: http: // www. we gov ua

10. United Nations Development Program. URL www. undp org

11. Statistical Office of the European Communities [Electronic resource]. - Access mode: www. europa int

12. Government portal. URL: http: // www. km gov ua / control

International editions

1. Davydenko L. N. Economic theory: Workshop: textbook / L. N. Davydenko, E. L. Davydenko, I. A. Sobolenko. Minsk: The high school, 2010. 288 p.

2. Economic theory. General Fundamentals: textbook / Nosradin M.I., et al .; ed. M. I. Nozdryn. Minsk: Modern School, 2011. 390 p.

3. World economy and foreign economic activity: a manual / Krichevsky S.Yu., Plotnitsky M.I., Turban G.V., et al.; in common. edit M. I. Plotnitskogo, G. V. Turban. Minsk: Misanta, 2010. 614 p.

4. Actual problems of the institutional economy: Theory and practice: A Study Manual / V. S. Osipov, I.I. Smotrytskaya. Moscow: Uniti-Dana, 2015. 127 p.

5. Political economy (economic theory): a textbook. M.: Publishing and Trade Corporation Dashkov & K, 2016. 856 p.

6. The theory of social management (Alternative to economic theory and economics): a textbook / K. S. Ainabek; corrected and supplement - Karaganda: ECAC, 2014. 608 p.

7. Gerasimov B.I. Introduction to the economy: the basis of economic analysis: study. allowance / B.I. Gerasimov, Yu.V. Ioda. Tambov: Izmail-Tambov state tech Un-ta 2004

8. Kustova T. N. History of Economics: Textbook / T. N. Kustova, O. V. Kamakina; RGATA. Rybinsk, 2001.

9. Microeconomics. Fundamentals of social production: study. allowance / Savello L. L., Ivanova M. A, Kartashov B. A., Andreev G. N.; ed. L. S. Shakhovskoy; VolgSTU. Volgograd, 2006. 80 p.

10. Microeconomics. Economic basis of the firm's activity: study. allowance / Savello L. L., Ivanova M. A, Kartashov B. A., Andreev G. N.; ed. L. S. Shakhovskoy; VolgSTU. - Volgograd, 2006. - 80 p.

11. Economic theory: study. Benefit for high schools / Isaeva L. A., Romanova G. G., Shurip L. R., Rodionova I. V, Guk SV Vladivostok: Mor. state un-t, 2006

12. Semenikhina V. A Economic theory: macroeconomics: textbook / V. A Semenikhina, S.A.Kryuchkov; otv edit Dr. Econ. Sciences, Professor P. M. Guseinov; Novosib state architectures.-builds. un - Novosibirsk: NMASU, 2003.

13. Krivonos Yu. E. Economic theory: a summary of lectures / Yu. E. Krivonos. - Taganrog: TTI SFU, 2009.

14. Prokushev E.F. Foreign Economic Activity: Textbook / E. F. Prokushev. - 2nd ed., Corrected. and add - M.: Publishing and trading corporation “Dashkov and KO”, 2006. 448 p.

Навчальне видання

СЕРІЯ «ПОДАТКОВА ТА МИТНА СПРАВА В УКРАЇНІ»

Мацелюх Наталія Петровна, Теліщук Микола Миколайович,
Скорик Марина Олегівна, Максименко Іван Андрійович,
Мартиненко Валентина Віталіївна, Старостенко Ганна Григоріївна,
Поснова Тетяна Вікторівна, Корж Марина Анатоліївна,
Теліщук Мирослава Миколаївна

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ
(історія економіки та економічної думки, політекономія, мікроекономіка, макроекономіка)

У двох частинах

ЧАСТИНА І
ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ, ПОЛІТЕКОНОМІЯ

Відповідальний за випуск *Д. Ф. Салахова*

Редактор *М. М. Грабарчук*, *О. Б. Дьомена*

Форматування та комп'ютерна верстка *Н. М. Шамардак*

Здано до друку 01.09.2020. Формат 60×84/16.
Папір офсетний № 1. Гарнітура "Times New Roman".
Друк. арк. 30.7.
Наклад 300 прим. Замовлення № 889.

Підготовлено до друку Видавничо-поліграфічним центром
Університету ДФС України
08205, вул. Університетська, 31, м. Ірпінь, Київська обл., Україна

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготовлювачів і
розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5104 від 20.05.2016